

**D.Aşyrowa, D.Rejebow, G.Kyýasowa,
A.Agaýew, M.Agyşowa**

ÇAGALAR EDEBIÝATY WE LABYZLY OKUW

Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

**Aşgabat
"Ylym" neşirýaty
2010**

UOK 37 : 372.8

A 79

Aşyrowa D. we başg.

A 79 **Çagalar edebiýaty we labyzly okuw.** Mugallymçylyk
mekdepleri üçin synag okuw kitaby.- A.:“Ylym" neşirýa-
ty, 2010.– 328 sah.

TDKP №163, 2010

KBK 74.261 ýa 73

© Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym“ neşirýaty, 2010.

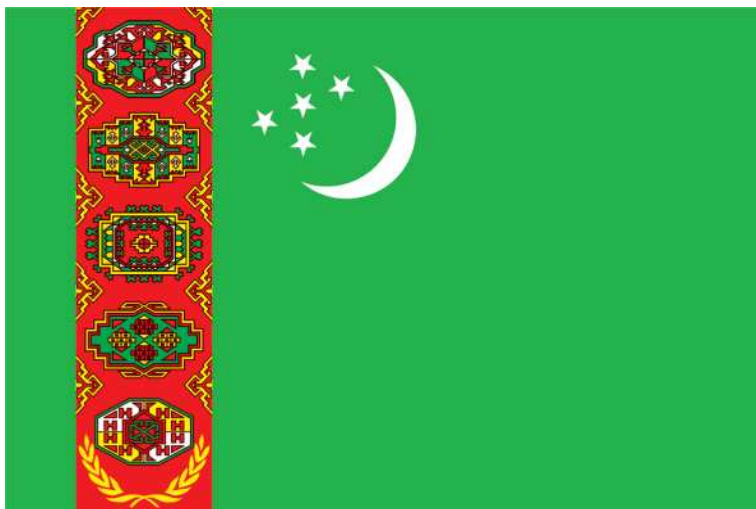
© Aşyrowa D. we başg., 2010.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Giriş

Soňky ýyllarda Türkmenistanyň mugallymçylyk mekdeplerinde “Türkmen çagalar edebiýaty” dersini okatmaga aýratyn üns berlip başlandy. Munuň özi Garaşsyzlyk eýýamynyň miwesi bolmak bilen milli edebiýata goýulýan sarpanyň, onuň ösüş aýratynlyklaryny, gazanan üstünliklerini öwrenmäge bolan höwesini güýçlenendigini aňladýar.

Mekdepleriň başlangyç synp türkmen dili we edebiýaty mugallymlary okuw prosesinde her bir ädimde çagalar edebiýaty bilen iş salyşmaly bolýarlar. Bu bolsa olaryň şol dersi gowy bilmeklerini talap edýär. Şol sebäpli-de talyplaryň mugallymçylyk mekdebinde okan döwründe türkmen çagalar edebiýaty barada giňişleýin düşünje almagy durmuş kanunalaýyklygyna öwrülýär.

Dersiň maksady talyplara türkmen çagalar edebiýatyň döreýşi, ösüşi, baýlaşyşy dogrusynda, çagalar edebiýatynyň baý edebi mirasy hakynda düşünje bermekden, olaryň belli wekilleriniň eserleriniň üsti bilen öňe sürülýän pikirleri çuňňur düşündirmekden ybaratdyr. Okuw kitabynda türkmen çagalar edebiýatyndan zerur hasaplanan giň we düýpli meseleleri özünde jemleýän temalar saýlanylyp alyndy.

Her bir temanyň durmuş bilen, Hormatly Prezidentimiziň il-ýurt bähbitli tutumly işleri, ösüp gelýän ýaş nesil baradaky aladalary bilen baglanyşykly bolmagyna aýratyn üns berildi.

Türkmen çagalar edebiýatyny çuňňur öwrenmek maksadyndan ugur alyp, temalaryň taryhy yzygiderliligine, şeýle hem edep-terbiýeçilik we okuw-usuly ähmiýetine uly üns berildi.

Ders okadylanda türkmen çagalar edebiýatynyň ösüş döwürleri barada, aýry-aýry ýazyjy-şahyrlaryň döredijiligi dogrusynda anyk maglumat berlip, galan eserler barada talyplaryň özbaşdak işlemekleri göz önünde tutulýar.

Türkmen çagalar edebiýaty boýunça umumy sapak ýazgylary taýýarlananda bu ugurda ýazylan işler, okuw gollanmalary göz önünde tutuldy. “Türkmen edebiýatynyň taryhy” atly köptomlugyň (“*Türkmen edebiýatynyň taryhy*”, VI tom, ikinji kitap. Aşgabat, 1984) materiallaryna esaslanlydy.

Şeýle-de, degişli materiallary ýygnamaklyga türkmen dili we edebiýaty mugallymlary hem ýardam berdiler.

**Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedowyň
edebiýaty ösdürmek ugrundaky tagallasy**

Il-günüň, Watanyň bähbidi üçin gujur-gaýratyny, pähim-parasadyňy gaýgyрман, gije-gündiz alada edýän, dogry ugurlary kesgitläp, salgy berýän Hormatly Prezidentimiziň türkmen ylmy üçin edýän howandarlygy türkmeniň kämil altyn geljegini kepillendirýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň aladalary netijesinde Türkmenistanda ylym-bilim ulgamyny dünýä üllülerine laýyklykda düýpli özgertmek baradaky ilhalar uly tutumlaryň başy başlandy. Munuň özi bolsa ylmyň her bir pudagynda saldamly, tutumly işleriň alnyp barylmagynyň zerurlyklaryny kesgitleýän esasydyr.

Täze Galkynyş zamanasy diňe ylma-bilime çynlakaý howandarlygyň başlangyjyny başlamak bilen çäklenmän, eýsem halkyň ruhy galkynmasynyň etalonyna öwürülen medeniýet hem sungat babatdada anyk maksatlara badalga berdi.

Biz täze zamanada – Täze Galkynyş döwründe ýaşamak bagtyna eýe bolduk. Hormatly Prezidentimiziň alyp barýan sagdyn, saldamly syýasatynyň, tutumly işleriniň hözirini görmek mümkinçiligini gazandyk.

Garaşsyz Türkmenistan 20 ýylyň içinde özygtyýarly ýaşap biljegini dünýäniň önünde ençeme gezek subut etdi. Täze türkmen aňýeti, döwlet dolandyryş mehanizimi kemala geldi. Syýasatda, ykdy-sadyýetde, medeniýetde hem ylymda özbaşdak ýolumyzy döretmegi maksat edindik.

Täze Galkynyş zamanasynyň ruhunda ýaş nesle terbiýe bermek meselesi hem döwlet syýasatynyň esasy meseleleriniň biri bolup dur-

ýar. Türkmen halkynyň perzendine – nesil dowamatyna garaýşy barada Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow şeýle diýýär:

“Çagalaryna aýratyn söýgi, aýratyn alada bilen garamak, olara özüniň iň gowy zatlaryny bagyş etmek türkmenleriň gadymdan gelýän däpleriniň biridir...”

Ata-babalarymyzyň “Çaga eziz, edebi ondanam eziz” diýýän pähiminden çen tutsak, şol aladalaryň içinde iň ileri tutulýanlarynyň biri edep-terbiýedir.

Ruhy önümimiz bolan çeper edebiýatymyza nazar aýlanymyzda hem durmuşymyzyň manysy, ömrümüzüň gül-gunçasý bolan körpelere bagyşlanyp ençeme gyzykly ertekleriň, rowaýatlaryň, sanawaçlardyr ýaňyltmaçlaryň, ýaremezanlaryň, hekaýadyr powestleriň, goşgudyr basnýalaryň we beýleki eserleriň döredilendiginiň şaýady bolýarys. Ol eserler çagalaryň durmuş baradaky hertaraply düşüňjesiniň, dünýägaraýşynyň giňelmegine, ene topraga, zähmete, okuwa bolan söýgüsiniň ösmegine, batyrlýk, durnuklylyk, dogruçyllyk, hüşgärlik ýaly asylyly sypatlarynyň kämilleşmegine çuňňur täsir edýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Täze Galkynyş zamanasyna badalga beren kämil kararlary, adyl permanlary, talapkär görkezmeleri döwrüň zerurlyklaryndan, milli bähbitlerimizden, syýasy sagdyn pikirlerden ugur alýar. Munuň özi türkmeniň geljeginiň uly hem ýakymly boljakdygyna ynam döredýär.

Çagalar edebiýatynyň predmeti, maksady we wezipeleri.

Çagalar edebiýatynyň özboluşly aýratynlyklary

Çaganyň, körpäniň esasy terbiýesi daşyny gurşap alýan sreda bagly. Çaga gören zadyny etjek, eşiden sözüni aýtjak bolýar. Şol sebäpli-de, ilki dünýä inen gününden ýörjen-ýörjen bolýança, ýöräp ugrandan çagalar bagyna barýança, soňra mekdep ýaşyna çenli, soňra mekdebi gutarýança bolan aralykda ynsan çagasynyň nähili uly hem çylşyrymly pedagogik prosesi geçýändigini göz önüne getirmek gerek.

Çagalar edebiýatynyň aýratynlygy barada edilen işlerde çagalar edebiýatynda ähli zadyň janlandyrylyp görkezilmelidigi, çagalar üçin eser ýazýan şahyryň ýa-da ýazyjynyň çaga dünýäsine girip, onuň bilen çaga labzynda gürleşip bilmeginiň zerurlygy, ýaş okyja uzak

süýndürilip beýan edilen wakanyň däl-de, gerekli pursatlaryň gürrüň berilmelidigi nygtalýar.

Hatda ýetmişinji ýyllaryň başlarynda bu barada ýörite çekişme hem guraldy. Bu çekişmä ýurdumyzyň (hatda käbir daşary ýurtly) edebiýatçy alymlary hem belli çagalar ýazyjylary, pedagoglary gatnaşdylar. Ol çekişmede orta atylan pikirler, esasan, şular ýaly garaýyşlara syrykdy.

1. Ýörite çagalar edebiýaty diýen zat ýok, diňe doly bahaly edebiýat ýa-da edebiýat derejesine ýetip bilmedik eserler bar.

2. Çagalar edebiýatynyň diňe pedagogiki, ýagny terbiýeçilik ähmiýeti bolmaly.

3. Çagalar edebiýatynyň ýaş aýratynlygy bolmaly, olam diňe mekdebe çenli hem kiçi ýaşly mekdep okuwçylaryna niýetlenen eserlerde göz önüne tutulmaly.

4. Çagalar edebiýaty ýörite edebiýat hökmünde ýaşaýar, onuň käbir spesifikasi, ýaş aýratynlyklaryny, onuň başdan gerçirmesini göz önüne tutmazdan, ýaş okyjyny gyzyklandyryýan, oňa täsir edýän, çaganyň ideýa-estetik dünýägaraýşyny ösdürýän eserleri döredip bolmaz.

Hakykatdan-da çagalar edebiýatynyň aýratynlygyna göz ýetirmek üçin, ozaly bilen, çaganyň psihologik, sosial ösüşine, logiki pikirlenmesine, duýgurlyk çäğine nazar aýlamak zerurdyr.

Çagalar edebiýatynyň aýratynlyklaryny döretmek üçin edebi prosesiň ösüş döwürlerini, ideýa-estetika maksadyny, her bir ýazyjynyň döredijilik özboluşlylygyny, ussatlyk taraplaryny umumylaşdyrmak, ilki bilen onuň özüne mahsus ýörite aýratynlyklaryny öwrenmek zerurdyr.

Çagalar edebiýatynyň ýaş aýratynlygy

1) Mekdebe çenli ýaşly çagalar	2) Mekdep ýaşly okuwçylar
a) irki ýaş döwri (1-3)	a) başlangyç synp okuwçylary (1-3 synp)
b) mekdebe çenli ýaş döwri (4-7)	b) orta ýaşly mekdep okuwçylary (4-6 synp) ç) uly ýaşly mekdep okuwçylary (7-10 synp)

Bu çagalaryň nähili meseleler bilen gyzyklanýandygyny, çagalaryň näçe ýaşdadygyny göz önüne getirmäge kömek edýär. Ol toparlaryň hersi çaganyň duýgy-düşünjesi, ýaşy boýunça birnäçe topardan ybaratdyr.

Çagalar edebiýaty ýaş psihologiýasyna laýyklykda çagalar dünýäsinin ruhy-emosional aýratynlyklaryny açyp görkezip, olar bilen öwredijilik, terbiýe berijilik işini alyp barýar.

Çagalar edebiýaty ugry-pozisiýasy, ideýasy boýunça ulular edebiýatyndan tapawutlanýar. Çagalara hödürlenilýän çeper eserlerde diňe güýmenje häsiýeti däl-de, aýratyn toparlar göz önünde tutulýar. Çagalar edebiýaty ulular edebiýatyndan düýpli tapawutlanýar. Çagalar edebiýatynda esasy aýratynlyklar şu meselelerde ýüze çykýar.

1. Ýaş meselesi – çagalara hödürlenilýän eserler belli ýaşly çagalaryň okamagy göz önünde tutulyp hödürlenilmelidir. Uly adamlar üçin juda ýönekeý bolan meseleleriň hem çaga dünýäsinde çylşyrymlylyk döretmegi mümkin.

2. Dil meselesi: çaga niýetlenilen eserler sözleriň saýlanyp alnyşy, sözlemleriň gurluşy taýyndan ýönekeý, sada bolmalydyr. Körpe okyjylary uzyn sözlemler çalt ýadadýar. Onuň okaýan zadyna höwesi gaçýar. Eserde dürli adalgalaryň, ulanyşdan galan sözleriň, alynma sözleriň aşa ulanylmagy hem zerur netijäni bermeyär.

3. Tema hem sýužet meselesi.

4. Žanr meselesi. Ulular edebiýatynda ýörgünli bolan roman, po-west, drama ýaly uly göwrümlü eserler çagalar edebiýatyna mahsus däl. Çagalar üçin niýetlenen eserler gysgajyk goşgular we gysgajyk hekaýalar we powestler bolsa maksadalaýyk bolar. Çagalara niýetlenen kiçi göwrümlü sahna eserleri-de garaşylýan netijesini berip biler.

Ulularyň ýönekeýje pikirleri ýetginjekler üçin wajyp meseleleriň biri bolup biler. Sebäbi şol pikirini esasynda ýetginjeginiň içki dünýäsi çylşyrymlaşýar we öňkölere garanynda aýdyňlaşýar. Olarda “Bagt näme?”, “Dost nähili bolmaly?”, “Kime dogruçyl adam diýip bolar?”, “Durmuşyň manysy nämelerden ybarat?” diýen ýaly pikirleriň döremegi we soraglaryň her birine özleriçe jogap bermekleri kanunalaýyklykdyr.

Ýaşlaryň ýörite ýaş aýratynlyklarynyň esasy durmuşa, geljege filosofik hem romantik garaýyş, durmuşda öz ornuňy tapmak, ruhy gözellige baha bermek ýaly meselelerdir. Eserde ideal gahrymanlary gözlemek, romantika ýykgyň etmek meselesi ýaşlary ösüşe alyp gelýän esasy ýörelgedir.

Ulular edebiýatynyň köp temasy çagalar edebiýatynyň baş temasydyr.

B.Kerbabaýewiň Japbaklary, H.Ysmaýylowyň Mikolasy we ş.m. bilen gyzyklanmaýan çagany tapmasak gerek. Şu obrazlaryň üsti bilen çagalar eserde adam häsiýetleriniň gyzykly, ýatda galyjy beýan edilendigini görýärler. Ýazyjy çagalaryň önünde eli jadyly taýakly adam bolmalydyr. Ideýany çaganyň aňyna guýmak üçin her setiriň, sözün täsirli çykmagy ugrunda göreşmelidir.

Çagalar edebiýatynda üns bermeli meseleleriň biri-de eseriň ýumoristik ruhda ýazylmagydyr. Mysal hökmünde B.Kerbabaýewiň “Japbaklar” eserindäki “Elime tüýküreyin” bölümini, H.Ysmaýylow “Iki atanyň bir ogly” powestindäki Apollon Apollonowiç barada ýazylan sahypalaryny ýatlasak ýerlikli bolar. Şeýle ýumorlar ýaş okyjyny ýadatmaýar.

Çagalara hödürlenilýän edebiýatyň dili ýönekeý, sada, düşnükli bolmaly.

Ýurdumyzda ýaşayan ähli ene-atalar öz çagalarynyň bilim-terbiýe almagy üçin jan aýamaýarlar. Çagalar bagyndaky terbiýeçiler we mekdep mugallymlary hem bu işe uly jogapkärçilikli çemeleşýärler. Türkmen dili we edebiýaty mugallymlary çaganyň mynasyp bilimli, terbiýeli bolmagy üçin ilki bilen çagalar edebiýatyna ýüzlenýärler. Çaganyň psihologiýasyny çuňňur bilmek, edebiýatyň hem sungatyň kömegi bilen çaga estetiki terbiýe bermek, çaga dünýäsiniň ýakymly duýgulardan doly bolmagyny gazanmak edebiýat mugallymlarynyň işidir. Çaga durmuşa, töwerege özboluşly garaýar. Onuň dünýäsiniň täsinligi hem sungatdyr. Ol görýän, eşidýän, duýýan zatlarýa özüçe düşünjek, sowallaryna jogap tapjak bolup synanyşýar. Şonuň üçin çagalar edebiýatynyň önünde çagalaryň ýüregine aralaşmak wezipesi durýar.

XX asyryň 20-nji ýyllaryna çenli türkmen çagalar edebiýaty kemala gelip ýetişmändi, bu ugruň käbir elementleri halkyň medeniýetinde dörän bolsa-da, tutuşlygyna alanyňda belli maksat üçin göreşýän çagalar edebiýaty ýokdy.

Rus ýazyjylary we alymlary W.G.Belinskiý, N.G.Çernyšewskiý, N.A.Dobrolýubow baryp on dokuzynjy asyryň ortalaryndan başlap, çagalar edebiýatyna uly üns berip ugradylar. Olar öz makalalarynda çagalara niýetlenen eserleriň geljek nesli adamsöýüjilik, watançylyk ruhunda terbiýelemegi barada pikir ýöredýärler. Olar eseri çaganyň aňyna aňsat ýeter ýaly edip ýazmagyň usullaryny düşündirip, orta atylýan meseläniň aýdyň berilmegini, diliniň düşnükli hem arassa bolmagyny we beýleki meseleleri dürli mysallar arkaly düşündiripdirler.

Türkmen çagalar edebiýatynyň ilkinji çeşmeleri

Türkmenistanyň Prezidenti

Gurbanguly Berdimuhamedow:

*– Hakykatdan hem, biz ata Watanymyzyň
bagtly geljegini Türkmenistanyň ösüp gelýän ýaş
nesli bilen baglanyşdyrýarys. Biz olary şöhratly ata-
babalarymyzyň pähim-paýhasyna ýugrulan düp-
dessurlaryny dowam etdirip, Altyn asyrymyzy
guruýylar diýip hasap edýäris.*

Adamzat taryhynyň bütün dowamynda il-günüň hemişelik hem-rasy bolup gelen halk döredijilik eserleriniň haýsysynyň haçan dö-rändigini anyk aýtmak kyn. Emma tutuş halk döredijiliginiň ýaşan ýaşy adamzat taryhyna barabardyr. Adam özüni Adam hökmünde ykrar edip, tebigat bilen gatnaşygyny aňly-düşünjeli ýola goýan dö-würlerinden, özara arkalaşyk kemala gelip başlan pursatlaryndan jemgyýetçilik hyzmatdaşlygynyň çeper serişdesi, biraz soňra bolsa jemgyýetçilik aňynyň edebi görnüşi bolup halk döredijiligi hyzmat edipdir. Ynsan taryhynyň ähli sahypalaryny-döwürlerini, endigan ösüşleri, öwrülişikleri özünde jemläň halky eserler biziň günlerimize gelip ýetipdir. Ol şu günleriň hem meselelerini, zamananyň ruhuny özüne siňdirip, ertirki güne tarap barýar. Halk döredijiligi näme? “Halk” we “döredijilik” diýlen sözlerden kemala gelen söz düzüminiň manysy örän düşnükli: ol eserleriň halk tarapyndan döredilendigini aňladýar. Bu sözleriň her kim üçin aýdyňlygyna garamazdan, olaryň tebigaty, asyl manysy barada düşündiriş berilmegi gerekdir.

“Halk döredijiligi” diýlen düşünje oňa degişli eserleriň köpçülik tarapyndan döredilendigini görkezýär. Şeýle bolsa, halky eserleriň her birini ýa-da birnäçesini adamlar jemlenip döredýän ýaly (mysal üçin,

jaý gurýan ýaly, haly dokaýan ýaly) bir şekiliň göz önüne gelmegi mümkin. Hakykatdan-da, “Halk döredijiligi” diýlen sözleriň manysy şony-da salgy berýär. Emma halk döredijiligi eserleriniň köpçüligine degişiligine garamazdan, olaryň her biriniň döreýiş pursaty belli bir şahs bilen baglanyşykly. Başgaça aýtsak, dörän her bir eser anyk bir adam tarapyndan döredilýär. Aslynda “döredijilik” diýlen düşünje ýeke-täkligiň (indiwiiduallygyň), bir şahsyň ylhamyndan, pikirlenmesinden, dilewarlygyndan gözbaş alýar. Şoňa görä-de çagalaryň sanawaçlary ýaly ýönekeý eserlerden başlap, “Görogly” ýaly ägirt uly şadessanlara çenli her biriniň döreýiş taryhy anyk bir adamdan gaýdýar diýip aýtmak bolar.

Şeýlelikde, halk eserleri öz döreýiş çeşmesi nukdaýnazardan ýeke-täk şahsdan ugur alýan bolsa-da, ýaýraýşy, kämilleşişi, ýaşayşy jähtden köpçülikleýin häsiýete eýedir. Şonuň üçinem olara “Halk döredijiligi” diýlip at berilýär.

Bu ýagdaý kada hökmünde ähli milletiň halky eserlerine degişlidir. Asyrlaryň dowamynda türkmenleriň akyl-paýhas, durmuş tejribesi “akyl eleginden elenip” biziň günlerimize gelip ýeten halk döredijilik eserleri, şahyрана zehini edebi mirasymyzyň baş sütünleriniň biridir.

Halk döredijilik eserleri örän gadymy bolmak bilen olar mydama halk tarapyndan timarlanyp, üsti ýetirilip gelipdir. Ýazuwly edebiýatyň edebi normalarynyň formalaşmagy üçin hem halk döredijiligi nusga bolupdyr. Žanr taýyndan baý bolan halk döredijiliginiň döreýiş we ösüş taryhy bolsa taryhyň jümmüşine siňip gidýär.

Çagalar edebiýatynyň ilkinji çeşmeleriniň biri halk döredijiliginiň erteki görnüşidir. Ertekileriň, esasan, iki ugry çagalara degişli hasap edilýär. Olar hyýaly we haýwanlar hakyndaky ertekilerdir. Haýwanlar hakyndaky ertekilerde allegorik keşpleriň bolmagy, suýžetiň sadalygy göwrüminiň gysgalygy çaga dünýäsine has golaýdyr. Hyýaly ertekilerde bolsa fantastik gahrymanlaryň hereketleri, hyýaly gahrymanlary herekete getirýän çeperçilik däpleriň köp ulanylmagy çagalary özüne çekýär.

Ertekiler halk döredijiliginiň in gadymy görnüşleriniň biridir.

Ertekilerde zähmeti söýmek, batyr bolmak, ähtiňe wepalylyk, mugthorlaryň, keseki ýurt basybalyjylarynyň garşysyna göreşmek

ýaly asyllly häsiýetleri döredýän pikirler orta atylýar. Irki döwür erkeleri obrazlaryň sadalygy, fantaziýanyň aýdyňlygy, gurluşynyň ýönekeýligi bilen tapawutlanýar. Şeýlelikde, olaryň terbiýeleýjilik güýji we kabul edilişi ýokary derejä ýetipdir. Hak bilen nähakyň, ýalan bilen hakykatyň arasyndaky göreşiň jemgyýetçilik mazmunynyň halkyň, zähmetkeşiň peýdasyna çözülmegi erteki sungatynyň uly üstünligi bolup, oňa bolan taryhy baha güýçlenipdir.

Çagalar edebiýatynyň elementleri hem-de başlangyçlary halk döredijiliginiň diňe bir erteki görnüşinde bolman, beýleki birnäçe görnüşlerinde-de duş gelýär.

Halk döredijiliginiň poeziýa görnüşinde (ýaňyltmaçlarda, sana-waçlarda we matallarda) çagalaryň dünýäsine laýyk gelýän aňlatmalar ulanylýar, olaryň diliniň sadalygy çaganyň sözleýşi bilen gabat gelýär. Şu görnüşleri gönüden-göni çagalar edebiýatynyň ilkinji nusgalary hasaplap bolar.

K.D.Uspenskiý çaga aňyna peýdaly türgenleşik bermek üçin matallaryň bahasyna ýetip bolmajak ähmiýetiniň bardygyny baryp mundan bir asyr öň belläp geçipdir.

Dogrudan-da, matallar çagalarda öz töweregindäki zatlaryň görnüşine, hereketine, häsiýetine bolan synçylygy ösdürmekde biçak uly rol oýnaýar. Belli bolşy ýaly, matallar metaforik häsiýetde bolup, ady bilinmeli närsäniň häsiýetli alamatlary başga predmetleriň meňzeş alamatlaryna, hereketlerine deňeşdirilip beýan edilýär. Şol zatlar matallaryň çagalar edebiýatynyň elementi hökmünde uzak wagtlardan bäri dowam edip gelýändigini görkezýän faktdyr.

Halk döredijiliginde ýaňyltmaçlaryň köpüsi proza formasyndada duş gelýär. Seýrek bolsa-da şygyr görnüşinde gabat gelýänleri-de bar.

Mysal üçin:

Baýra çykdyň bagyr iýdim,
Ýagra çykdyň, ýagyr iýdim
Birje çemçe şorja serçe çorbasy.

XX asyra çenli çagalar üçin eser döredilmedik bolsa-da, ululara niýetlenilen eserleriň içinde çaga täsir edip biljek edebi elementler bardy. Bu şygýrlar ýörite çagalara niýetlenilip ýazmadygam bolsa,

olaryň temasy, ideýasy, dili we öňe sürýän pikiri çagalaryň çalt we dogry kabul etmekleri üçin amatlydyr. Her bir edebiýatda, her bir eserde geçmiş edebiýatynyň täsiriniň bolmagy tötänden däl. Sebäbi häzirki zaman edebiýaty geçmiş edebiýatynyň in gowy nusgalaryny alyp gaýdýar, dowam edýär.

Magtymgulynyň “Türkmeniň”, “Jan içinde”, Seydiniň “Sen çöl-lüň”, Gaýybynyň “Otuz iki tohum kyssasy”, Mätäjiniň “Bugdaý”, Misgingylyjyň “Daglar” ýaly goşgularynda Watana hem onuň gözəl tebigatyna bolan söýgi teswirlenýär.

Mysal üçin, Magtymguly “Türkmeniň” diýen goşgusyňy:

Jeýhun bilen Bahry-Hazar arasy,
Çöl üstünden öser ýeli türkmeniň.
Gül-gunçasy gara gözüm garasy,
Gara dagdan iner sili türkmeniň

- diýen setirler bilen başlap, “Jeýhun bilen Hazar arasy meniň gara gözümiň garasy” diýip, бүтін türkmen topragyny, gözəl tebigatyny tüýs ýürekden guwanç bilen wasp edýär.

Magtymguly şahyryň “Jan içinde” atly kiçijik poemasy çagalara has-da ýakyn. Bu poema çagalaryň öz tanyş haýwanlarynyň gylyk-häsiýetleri, olara mahsus zatlar hakynda gürüň berýär.

Magtymguly Pyragynyň bu goşgusynda orta atýan meselesi aslynda çaga üçin düýbünden nätanyş. Ýöne goşgynyň daşky gabygy, haýwanlaryň täsirli teswiri çagalar üçin gyzyklydyr. Ondaky Bilbil-ň, Bedewiň... daşky häsiýetleri barada düşünje alan körpe okyjy goşgudan ilkinji maglumatlary alyp bilýär.

Mysal üçin:

Bilbil aýdar köşgüm bar,
Bahar gözleşigim bar.

Gülzar üçin yşkym bar,
Bagy bossan içinde.

Durna aýdar: uçar men,
Bagdat suwyn ißer men.

Gyş Hindistan göçer men,
Läle-zaran içinde.

Düýe aýdar: otlar men,
Otlar ýerim ýatlar men.
Elmydama botlar men,
Selin-sazak içinde...

Görşümüz ýaly, awtor her bentde bir haýwan hakynda söz açyp, oňa mahsus bolan häsiýetleri sanayar. Şonuň üçin-de bu poemanyň çagada täsir döredişi güýçli.

Seýdiniň “Sen çölün” diýen goşgusy çagada tebigata söýgi döretmek üçin täsirlidir. Şahyryň bu goşgusy çagalara türkmen sährasynyň owadanlygyny, ajaýyplygyny düşündirmekde uly ähmiýete eýedir.

Pasly-baharlarda seýrana gitsek,
Tükenmez ýollaryň bardyr, sen çölün!
Üstünde ýaýylyp, myrada ýetsek,
Lälezar güllerini bardyr, sen çölün!

Mätäjiniň “Bugdaý goşgusynda” daýhan zähmetini, durmuşyny görkezýän hakykat bar.

Reňk açar hoş saýaly,
Seniň ysyň howdan bugdaý.
Ekip kemala getiren,
Kimdir seni başdan, bugdaý?

Munazara goşgy görnüşli aýdyşyk jedel formasynda bolup, köplenç, eserde ösümlükler, haýwanlar özara jedel edýärler. Bu görnüş Orta asyrdan giňden ulanylan formadyr. Bu allegoriki obrazlar çekelişip, jedel edenlerinde hakykat üstün çykýar. Gaýyby hem bu eserde şu forma ýüzlenip, jemgyýetde päk zadyň, arassalygyň nämelerde jemlenendigini aýdýňlaşdyrmak isleýär. Şeýle seredeninde ol ösümlükleriň jedelidir. Çagalara hem, köplenç, şu tarapyna üns berýärler. Sebäbi bu häsiýet çagalara mahsus häsiýet.

Ekinleriň jedeli esasynda ýazylan bu eser gaty gyzykly. Käbir düşünmesi kynrak sözleri bar diýäýmeseň, bu eseri çagalar edebiýatynyň aňyrdan gelýän çeşmesi hasap edip bolar.

Her bir ýazuwly edebiýat öz kökünü, çeşmesini gaty aňyrlardan alyp gaýdýar. Ony öwrenmezden, edebiýatyň taryhyna, soňky ösüş döwürlerine göz ýetirmek kyn. Şoňa görä-de, bu edebiýatyň döreýşini we ösüşini göz önüne getirmek üçin ilkinji çeşmelerine nazar salmaly. Diýmek, çagalar edebiýatynyň taryhyny dogry we hertaraply öwrenmek üçin ilki bilen halk döredijiligi eserlerimize we nusgawy edebiýatmyzyň wekilleriniň döredijiligine ýüzlenmegimiz gerek.

Halk döredijiliginiň aýdym görnüşi

Aýdymlar we bagşylar, saz gurallary. Toý aýdymlary

Halk aýdymlary şaýrana toparyň gadymylaryndan biridir. Aýdymlar halklaryň milli özboluşlylygyny orta çykarýan iň aýdyň alamatdyr.

Her bir halkyň dăp-dessurlaryndan, ruhy dünýäsinden, aň-düşünjesinden kemala gelen aýdymlary milletleri biri-birinden tapawutlandyryan ruhy baýlyklar diýip atlandyryp bolar. Bu parhlylyk diňe bir dini ynanjy, dili, medeniýeti, urp-adaty başga-başga bolan halklary (meselem, ruslar bilen türkmenleri ýa-da gruzinler bilen türkmenleri däl, eýsem bir kowumdan bolan milletleri hem: türkmen, azərbayjan, türk, özbek, gazak, garagapak, gyrgyz...) biri-birinden göz-görtele aýrabaşgalaşdyryan örän nepis milli sypat bolup ýaşaýar. Hatda şol bir halkyň öz içinde aýdylýan aýdymlaryň äheň dürliüligi ýer-etrap, taýpa tapawutlaryndan habar berýär. Daşoguz welaýatyndaky äheň Ahaldan, Balkandan, Marydan, Lebapdan üýtgeşik eşidilýär. Mary äheňini alsak, Ahaldan, Balkandan, Lebapdan tapawutlydyr. Bu dürliülik, ozaly bilen, ir zamanlardan bäri dowam edip gelýän söz we saz sungatynyň öwüşgin baýlygyny halkyň saklap gelýändiginden, galyberse-de, her taýpa-tiräniň umumy milliligiň içinde ýaşaýan özboluşly gőzelliginden, ýer-etraplaryň aýratynlyklaryndan habar berýär.

Bir söz bilen aýtsak, aýdymlar halkyň, kowçumyň, taýpa-tiräniň, her bir türkmeniň, her bir ynsanyň ýürek urgusydyr.

Türkmen aýdymlaryny halk içinden toplamak, neşir etmek we ylmy taýdan öwrenmek işi geçen asyrda ýola goýuldy.

Geçen asyrlarda halk aýdymlaryny ýazga geçiren hatly-sowatly adamlar, belki, bolsa-da bolandyr. Emma zamananyň pajygasy-hälişindi bolup duran uruş-tozgunçylyklar, göçhä-göçlükler, edebi mirasymyzyň hem başyna soňsuz betbagtçylyk getiripdir. Magtymguly akyldaryň “Bäş ýylda bir kitap eden işimiz, Gyzyldaşlar alyp weýran eýledi” sözlerini okasak, talaňçylar Etrege çozanda Zeliliniň çuwal doly kitabyny ýakyp-ýandyrandygyny ýatlasak halk aýdymlary baradaky ýazgylaryň ýoklugy düşnükli bolar. Iň bolmanda, Andalyp, Azady, Magrupy, Magtymguly, Seýdi, Zelili, Talyby ýaly ýazan eserleri dünýä edebiýatyndaky orunlara mynasyp şahyrlaryň halk döredijilik eserlerinden nusgalary, aýratyn-da, halk aýdymlaryny ýazga geçirmändiklerine ynanar ýaly däl. Çünki olaryň ylham çeşmesi-halk, çeperçilik nusgasy halk aýdymlary bolupdyr. Nebsimiz agyrsa-da, şeýle ýazgylar bize gelip ýetmändir. Türkmen aýdymlary geçen asyrda ýurdumyzda ylmy gözlegler geçiren rus etnografy A.P.Arhipowyň, wenger alymy A.Wamberiniň ünsüni özüne çekipdir. Olaryň öz ýurtlarynda neşir etdiren ýazgylary halkymyzyň aýdym-saza bolan belent sarpasyny tassyklaýan resminamalar bolup hyzmat edýär. Bulardan başga-da, halk döredijiligi bilen içgin gyzyklanan S.W. Farforowskiý, A.A. Wolodin, A.N. Samoýlowiç, O. I. Şaskaýa, N. Ostroumow, I.A. Belýaýew ýaly ylm adamlarynyň dürli döwürlerde ýazan makalalary türkmen aýdymlaryny öwrenmekde saldamly goşantdyr. Aýratyn-da, W. Uspenskiý bilen A. Belýaýewiň ýazan “Türkmen sazy” (“*Туркменская музыка*”, 1929, 1936, 1979 ý.ý.) kitabyny minnetdarlyk bilen belläp geçmelidiris.

Rus sazandasy, professor W.A.Uspenskiý 1925-nji ýylda biziň ülkämize gelip, ençeme obalary aýlanypdyr. Ol meşhur bagşy-sazandalar bilen duşuşyp, olardan ençeme halk aýdymlaryny we sazлары ýazyp alýar. Şol materiallaryň esasynda A. Belýaýew bilen birlikde “*Туркменская музыка*” kitabyny döredýär. Bu kitap edebiýatçylyk nukdaýnazardan-da, taryhçylar üçin-de juda gymmatly ylmy mirasdyr.

XX asyrdä Türkmenistanda neşir işiniň ýola düşüp başlamagy we öz edebîyatçylarymyzyň ýetişmegi netijesinde ýigriminji ýyllarda “Saýatly-Hemra”, “Zöhre-Tahyr” dessanlary çapdan çykarylýar. Biraz soňrak 1941-nji ýylda “Görogly” şadessany neşir edildi. Türkmen halk aýdymlarynyň esasy çeşmeleri hem ýokarky eserlerdir. Halk arasyndan ýazylyp alnan aýdymlar ýygyny edilip, otuzynjy ýyllaryň ikinji ýarymyndan başlap, dowamly neşir edildi: “Köpçülik türkmen aýdymlary” (1935), “Watan we gahrymançylyk hakdaky aýdymlar” (1941), “Aýal-gyzlaryň aýdymlary we läleleri” (1944), “Türkmen halk aýdymlary” (1944), “Türkmen aýdymlary” (1960).

Türkmen halk aýdymlary we bagşylaryň ýerine ýetirijiligi barada makalalar, dissertasiýalar, ylmy işler ýazyldy. Ylmy-derňew işleri, gözleg-barlaglar şu günler hem dowam edýär.

Aýdym diýlen düşünje her milletde dürli adalga bilen berilýär. Türklerde aýdymlara “şarky” diýilse, halk aýdymlary “türki” diýlen söz bilen aňladylýar. Türki kowumlaryň içinde-de folkloryň bu görnüşü dürli-dürli. Hersiniň öz etimologik manysy bar.

Türkmenlerde “aýdym” diýlen adalga “aýtmak, aýan etmek” ýaly sözleriň esasyndan ýasalan bolmagy mümkin. Bu adalgalaryň haçan döräp, halk içinde ýaýrandygyny anyk aýtmak kyn. Emma biziň dessanlarymyzyň, şadessanlarymyzyň dörän zamanlarynda “Heň, saz, söz” ýaly adalgalaryň meşhur bolandygyny aýtmak bolar.

Irki dörän halk eserlerinde “aýdym” sözüniň gabat gelmezligi şeýle pikiri salgy berýär. Hatda bagşylary, şahyrlary Buhara emiriniň ýerliksiz gazabyndan halas edende-de, Gaýyby “aýdym” diýlen düşünjäni “saz” sözüniň içinde ulanyp, şeýle ýazypdyr:

Saz bilen söhbete ýaman diýmäňler,
Adam, Howa dünýä inende bardyr.
Habyly bilen Kabyl ene garnynda,
Olar hem dünýägelende bardyr.

Häzirki döwürde “aýdym aýtmak, hiňlenmek, heň etmek, saz çalmak, dutar çalmak” ýaly söz düzümleri biri-birine ýakyn manylary aňladyp, umumy aýdym-saz sungatynyň düşünjeleri bolsa-da, hersiniň öz ýeri we ýerine ýetiriliş aýratynlyklary bar. Köpçülikde, köplenç,

aýdym aýdylanda, dutaryň ýa-da tüýdügiň owazyna goşulyp aýdylýar. Ýekelikde, öz-özün üçin guralсыz hem ýerine ýetirilýär. Hiňlenmek-aýdymyň sözlerini pessaý, labyzly sanamak. Köplenç, adam keýpi çag wagty dutarly-dutarsyz hiňlenýär ýa-da kiçiräk üşmeleňde olar eşider ýaly belentlikde aýdýar. “Aýdym aýtmak” diýlen söz, galapyn, kesp-kärleşen (professional) düşünjäni – bagşylar tarapyndan ýerine ýetirilýändigini aňladýar. “Hiňlenmek” bolsa hemmelere degişli düşünjedir.

“Dutar çalmak”, “tüýdük çalmak” diýlen söz düzümleri bolsa biri-biri bilen manydaş adalgalary bolup, ýerine ýetirilýän gurallarynyň ady bilen tapawutlanýar. Bulara sözüň, ýagny aýdym-şygrylaryň gatnaşygy ýok. “Saz çalmak” bolsa häzirki zamanda gurallaryň hemmesini öz içine alan umumy adalga hökmünde kabul edilendir. “Saz” diýlen düşünje bir wagtlar “dutary” aňladypdyr. Häzirki “saz” sözüniň ýerine “heň” sözi ýörgünli ulanylypdyr. Dil-edebiýat ylmylarynyň kandidaty Baba Weliýewiň adalatly belleýşi ýaly, häzirki döwürde “Iki-üç heň çalsana, bir-iki saz çal” diýlip, saz we heň diýlen sözler biri-biriniň sinonimi (manydaş) hökmünde ulanylýar. Ýöne kähalatlarda biri beýlekisiniň ornuny tutup bilmeýär. Bu bolsa sözleriň ozal aýry-aýry düşüňjeleri aňladandygyny görkezýär. Mysal üçin, “heň” sözi “Agşam saz çaldyk” diýlen sözlemde “saz” sözüniň ýerini çalşyryp bilmeýär. Emma alymyň getiren sözlemindäki “çaldyk” sözi “etdik” bilen çalşyrsak, ol hem “saza”, hem “heňe” degişli bolup çykýar. Munuň sebäbi, biziň pikirimizçe, “çalmak” işliginiň gurallar bilen, anyk wezipe bilen bagly bolup, “etmek” işliginiň bolsa juda giň hereket meýdanyna eýediginden gelip çykýar. Häzir hem “Bagşy bir-iki heň etdi” diýilse, onuň aýdym aýdandygy mälim bolýar. Şunuň özem “heň” sözüniň “aýdym aýtmak” diýlen düşünjäni aňladandygyny mälim edýär. Üstesine-de, saz we söz sungatyny özünde jemleýän bu görnüşin-de häzirki döwürde sazyň hökmany şerte öwürülendigini, önler bolsa aýdym sözüniň esasy zat bolandygyny mälim edýär. Bu önler aýdymyň köpçülikleýin häsiýete eýe bolup, häzir hünärleşendigidinden habar berýär.

Türkmen halkynyň durmuşyny aýdym-sazсыz göz önüne getirmek mümkin däl. Ol halkyň diňe dynç alyş, ruhy-gözellik dünýäsini

kanagatlandyryjy serişde bolman, duýgy-düşünjäni aňladýan, nesillere terbiýe beriji öwüt-nesihat mekdebi bolup hem hyzmat edipdir. Des-sanlara, şadessanlara nazar aýlanymyzda, gahrymanlar möwç alýan duýgularyny aýdym-sazyň üsti bilen ýüze çykarýarlar. Görogly şat gününde-de, hasratly wagtlary-da, çykgynsyz agyr pursatlarda-da eline sazyny alyp, aýdyma ýüzlenipdir. Şunuň özi halkymyzyň aýdyma bolan gatnaşygyndan köptaraply habar berýän ýaratdyr.

Geçen asyrlarda aýdymlar özünde tälim-terbiýäniň we sungatyň beýleki görnüşleriniň-de hyzmatyny, duýgy-joşly güýjüni özünde jemläp, halkyň oý-pikirlerine, ynsanperwerlik, ahlak, gahrymançylyk, watançylyk duýgularyna ýiti täsir edýän in güýçli sungat bolupdyr. Aýdymlaryň täsir edijilik güýjüniň belli bir ölçeg-çägi ýok. Onuň kabul edilişiniň ölçeg-çäksizligi barada-da aýtmak mümkin. Ýöne muny özge halkyň wekilleriniň dilinden eşitmek has ýakymlydyr.

Rus etnografy A.P.Arhipow 1846-njy ýylda Maňňyslak türkmenleriniň Ýusupgazy obasynda myhmançylykda bolup, bir toýa gatnaşypdyr. Toýda Allaguly, Ajymyrat bagşy, Süleýman bagşy dagy aýdym aýdypdyr. Aýdym-saza durky bilen berlen diňleýjiler hakda etnograf aşakdaky ýazgyny ýazýar:

“Uzyn gijeläp öýlerden ýesir ediji aýdymlar ýaňlandy durdy. Iki ýüzden gowrak diňleýji dutaryň her bir sazyny, düşnüksiz sebäplere görä bu meýlise gatnaşmadyk meşhur garry şahyr Muhammet bagşynyň ogly ýadamazak Allaguly aýdymçynyň her sözünü ýuwdup otyrdy, Allaguludan başga-da bu ýerde Ajymyrat we belli kör bagşy Süleýman dagy bardy. Ikisiniňem diňleýjisi ýetikdi... Bu jadygöý kör diňleýjileriň gözlerinden ýaş akdyryp bildi“.

Wenger alymy A.Wamberi bolsa, 1863-nji ýylda Etrek-Gürgen türkmenleriniň arasyna gelip, halk aýdymlarynyň ýerine ýetirilişini, onuň diňleýjilerde galdyryan täsirini içgin synlapdyr. Aýdymlaryň çuňňur mazmunyna, güýçli hyjuwyna berlen adamlar barada şeýle ýazýar:

“Bagşynyň gelmegi we onuň dutar bilen“Göroglynyň” ýa-da Magtymgulynyň aýdymlaryny aýtmagy türkmenler üçin in uly lezzetdir...

Biz Etrekdekäk şonuň ýaly bagşylaryň biri biziň ýanymyzda çadyryny dikdi. Günlerde bir gün ol öz dutary bilen biziňkä geldi. Az wagtda ýaş ýetginjekleriň birtopary daşyny gurşap alany üçin ol haýsy-da bolsa gahrymançylyk hakdaky aýdymalaryň birini aýtmaly boldy. Tarypy edilýän söweş gyzyşdygysaýyn bagşynyň we töweregindäki diňleýjileriň gitdigiçe ruhy göterilip başlady. Soňra ýaş çarwalar agraslyk bilen dem alyp, telpeklerini ýere urup, edil guduz açan ýaly saçlaryny penjeläp, öz-özleri bilen söweşe girjek ýaly boldular“.

Görnüşi ýaly, ýazgylaryň ikisi-de aýdym-sazyň ynsan kalbyna täsir edijilik ukybynyň çäksizdigini we türkmenleriň ony bütin durky bilen kabul edip, ondan ruhy kuwwat alyp ýaşandygyny tassyklaýar. Galyberse-de, syýahatçylary haýran galdyran epizodlaryň (görnüşleriň) beýany aýdym-sazymyzyň taryhyny öwrenmekde we ýaş neslimize öwretmekde anyk tutaryk bolup hyzmat edýär.

Aýdymy her kim peýwagtyna aýdýar. Emma ol diňleýjiler üçin aýdylanda, şirin labyzly, her sözüň, her söz düzüminiň, setiriň, bendiň many-mazmunyny, ruhuny ýiti duýup, adamlara ussatlyk bilen ýetirilmegi gerekdir. Ýogsa aýdym aýdym bolmaz, sözleri her-näçe güýçli bolsa-da, il daşyna üýşmez. Eger ussat ýerine ýetirijilik bolmadyk bolsa, A.P.Arhipowyň, A.Wamberiniň ol gymmatly maglumatlary-da ýazylmazdy. Ony ussatlyk bilen ýerine ýetirýän adamlara “bagşy” diýilýär. “Bagşy” sözi hünärleşen sungat adalgasy. Halk döredijiliginiň başga bir görnüşi şular ýaly hünärmenlik ukyby talap edýän däldir. Şunuň özem halkyň durmuşynda aýdymalaryň näderejede orun alandygyny görkezýär. Şoňa görä-de, bagşy-sazandalaryň halk içindeki abraýy uludyr.

“Bagşy” sözüniň gelip çykyşy (etimologiýasy) barada dürli çaklamalar bar. Bu meseläni ýörite iş edinip yzarlan belli folklorçy B.Weliýew “Türkmen halk poeziýasy” kitabynda şular ýaly maglumatlary getirýär:

“Alymlaryň käbiri bu söz hytaý dilindäki “bag-şi” (öwüt-nesihatçy, mugallym) diýen sözden gelipdir diýýär. W.W.Bartold bolsa ol mongollar zamanyn-da sanskrit dilindäki “bhikşu” (sekretar, mürze) sözünden gelen bolsa gerek diýip çaklaýar. Ir zamanlarda mongollar lukmanlara bagşy diýipdirler. Häzirki döwürde bu söz mongollarda,

manjurlarda we galmyklarda ruhany manysynda ulanylýar. Baburitler döwründe Hindistanda ýokary wezipeli adamlara bagşy diýlipdir. Bir zamanlarda türkler we mongollar döwlet üçin resminamalary ýazan mürzelere-de bagşy diýipdirler. Gazaklar arwah-jyny çagyryan goşgulary saz bilen aýdyp, syrkawý bejerýän şamanlary, türkmenler bolsa tutuş dessanlary we ýörite aýdymly saz arkaly ýerine ýetirýän hünärmenleri bagşy diýip atlandyryrlar. E.D.Tursunowýň pikirine görä, gazaklaryň şaman manysynda ulanýan “bagşy” (baksy) sözi hytaýlaryň “bag-şi” sözünden däl. Sanskrit dilindäki “bhikṣu” sözündenem däl. Ol “gon” sözünden “goňşy” sözünüň emele gelşi ýaly, türk diliniň “bak” diýen sözünden ýasalyp, syrkawý bakyjy, tebip diýen manyny aňladýar. Tatarlarda häzirem tebibe baguçy (bakyjy, serediji) diýilýär. Biziň çak edişimize görä, türkmenleriň “bagşy” sözi hytaýlaryň “bag-şi” sözünden gelip çykypdyr. Mongollar zamanýndan has ön, takmynan, X asyrdaky hytaýlaryň “Suwarnaprabhasa” atly eseri “Altyn ýaruk” (Altyn şöhle) diýen at bilen türki dile terjime edilip başlanypdyr. Terjime edilen şol eserlere nesihatçy, dini taglymatlary ündewçi mugallym manyda getirilýän “bagşy” sözi oguz kowumlyryny aralap, ýuwaş-ýuwaşdan günbatara tarap ýaýrap gaýdýar.

Bu meselede belli bir pikiri kesgitli kabul etmek kyn. E.D.Tursunowýň öňe sürýän pikiriniň hem jany ýok däl. B.Weliýewiň hem öňe sürýän delilleri hakykata ýakyn bolup görünýär. Türkmenleriň “bagş etmek, bagyşlamak” ýaly sözleri hakynda oýlananynda, “bagşy” sözi bilen many we leksiki gurluş umumylygy oýlandyrmak duranok. Dördünji bir maglumat hem özüneçekijidir.

Edebiýatçy Mämmetgurban Mämmetgurbanowýň sanskrit dili bilen türkmen diliniň gatnaşygy barada ýazan makalasyndan şeýle parçany okalyň:

“...Türkmen dilinde ýene bir giňden ulanylýan söz “çapadydyr“. Çapadynyň undan taýýarlanýandygyny we nähili edilýändigini, bu sözüň nämäni aňladýandygyny halkymyzda bilmeýän az-azdyr. “Çapady” sözi sanskrit dilinde-de edil şu aýdylyşynda, şu manysynda ulanylýar. Şu döwürde sanskrit dilinde geplän halklaryň durmuşynda çapady häzirki taýýarlanylýandygy ýaly keşpde bolupdyr we taýýarlanylýşy birmeňzeş eken. Çapady toý-tomgularda bişirilipdir. Ol Taňra niýetlenip hem edilipdir“.

Edebiýatçynyň bu maglumaty akademik W.W.Bartoldyň “bagşy” sözi mongollar zamanynnda sanskrit dilindäki “bhikşu” (sekretar, mürze) sözünden gelip çykypdyr diýen ylmy çaklamasynyň hakykata juda golaýdygyny mälim edýär. Hakykatyň jedelsiz subutnamasy, elbetde, ylmymyzyň geljekdäki açyşlaryna garaşýar... Häzirlikçe bir ýagdaýy aýyk aýtmak mümkin: eger-de türkmenleriň bagşy sözi sanskrit dilindäki “bhikşu” sözünden gözbaş alyp, many özgerişine sezewar bolan bolsa, iki sany ýagdaýyň jedelsiz ýşaraty bolup biler. Birinjiden, türkmen diliniň dünýäniň iň gadymy dillerinden biri bolup, sanskrit ýazgylary bilen baglanyşygy mälim bolýar. Ikinjiden, aýdym-saz sungatymyzyň juda irki zamanlarda-da meşhurlyk gazanandygynyň ýazmaça tassyklanmasydyr.

Kitabyň awtorlary hökmünde öz garaşşymyzy mälim etmeli bolsak, W.W.Bartoldyň pikirini goldaýandygymyzy aýtmalydyrys. “Bhikşu” sözüniň sanskrit dilindäki “sekretar, mürze” manysy hakyndaky meselä gelenimizde şýleräk düşündiriş berip bileris. Aýry-áýry sözleriň belli-belli zamanlarda manysynyň daralyp-giňelmesi, başga düşünelere, göçme manylara geçip durmagy janly gepleşiğiň kanuny hereketidir. Ol taryhy döwürleriň, halk durmuşynyň üýtgäp-özgerip durmagyndan, daşary faktlaryň ýüze çykmagyndan emele gelýär. “Sekretar, mürze” sözleriniň iki manysy we wezipesi hakynda oýlansak, araçy bolmak, bir zady birinden beýlekä dogry-dürs, tertip-düzgüne laýyk geçirmekligi aňladýar. Bagşy hem şol hyzmaty ýerine ýetirýär: aýdymyň sözlerini adamlara tertip-düzgünli-owaz-äheňe laýyklykda ýetirýär. Bir tapawut-mürze maddy zatlaryň, bagşy bolsa ruhy zatlaryň, pikirdir duýgynyň hyzmatynda. Bu, elbetde, kesgitli pikir bolup bilmez. Çünki “bagşy” sözüniň gelip çykyşy häzirlikçe öz açyklygynda galýar.

Türkmen sungatynyň taryhynda ýitmejek yz galdyran ençeme bagşy bar. Olar türkmen halkynyň arasynda saza, aýdyma uly ussat hökmünde tanalýarlar. Mysal üçin, Garadäli gökleň, Weýran bagşy, Körgojaly (Tagtabazar etrabynyň Gojaly obasyndan), Şükür bagşy (Duşak obasyndan), Heleý bagşy, Saýyp eje ýaly bagşylaryň hersi öz döredijilik ýoly bilen meşhurlyk gazanypdyr.

Bulardan başga-da Sary bagşy, Oraz Salyr, Garly bagşy, Nobat bagşy, Muhy bagşy, Magtymguly Garlyýew, Mylly Täçmyradow, Pür-

li Saryýew ýaly bagşy-sazandalar öz halkyna wepaly hyzmat etdiler. Halk bagşylary Sahy Jepbarow, Ödenýaz Nobatow ýaly bagşylaryň aýdym-sazlary halkyň söýgüsine mynasyp boldy. Şular bilen birlikde Weli Muhadow, Daňatar Öwezow ýaly birnäçe talantly professional kompozitorlar täze formaly we täze mazmunly saz döretmekde özlerni tanatdylar. Bularyň döredijiliginde halkyň günsaýyn gazanýan zähmet üstünlikleri wasp edilýär.

Bagşyçylyk sungaty

Türkmen halky, esasan, çarwaçylyk bilen meşgullanyp, saz sungaty hem şol çarwaçylyk şertlerine laýyklykda ösdürilipdir. Munuň şeýledigine tüýdügiň çopan saz guralydygy-da, türkmen dutarynyň gara öýüň dört tärimine niýetlenen pes sesli gural bolmagy-da şaýatlyk edýär. Şeýle şertlerde taýpa-tire bolup dagynyk ýaşan türkmen halkynyň bagşyçylyk sungaty dürli ýollar bilen ösdürilip gelipdir, ýagny aragatnaşyk serişdeleriniň juda ujypsyzdygy sebäpli biri-birinden aralary has üzne türkmen tireleriniň hersinde dutar çalmaklyk, saz sungatynyň umumy ösdürilişi dürli usullar, özboluşly aýratynlyklar arkaly amala aşyrylyp gelnipdir. Başgaça aýdanynda her taýpanyň özüne mahsus dil aýratynlyklygynyň bolşy ýaly, dutar çalmakda we aýdym aýtmakda olaryň hersine, esasanam özlere mahsus usullardyr aýratynlyklar ornaşyp gelipdir. Muňa bagşyçylyk sungatynyň ýollary diýilýär.

Ýöne biz bu ýerde köp ýollulyga türkmen sazynyň ýetmezçiligi hökmünde garamaýarys. Her ýoluň öz ýakymy, öz labzy, özüne mahsus baýlyklary, aýratynlyklary bar. Ýollaryň hemmesi birleşip bolsa, dürli öwüşginli ýeke-täk milli sungata – türkmen sazyna hyzmat edýärler.

Bagşyçylyk ýollary biri-birinden özboluşly atlary hem häsiýetli aýratynlyklary bilen tapawutlanýarlar.

1. Damana ýoly.

Damana diýmek çeşmeden suw içýän dag eteklerinde kötelde ýaşaýan diýmekdir.

Bu ýola, esasan, dag eteklerindäki birnäçe etraplar girýär. Oňa Duşakdan başlap, Gyzyarbada (häzirki Serdar şäheri) çenli aralyk,

Kelteçynar, Änew, Bagyr, Germew, Çukuragyly ýaly ilatly ýerler damana ýolunyň merkezi hasaplanylýan ýerlerdir.

Damana ýolunyň irki döwürde ýaşap geçen görnükli wekiline Durdy bagşy diýilýär. Onuň ýoluny, kesp-kärini ogullary dowam etdirýärler. Olardan Hojamyrat bagşy, Halmyrat bagşy we soňra agtygy Begmyrat bagşy dagy damana ýolunda gowy tanalýan bagşylardyr.

Durdy bagşydan soňra Abulesen bagşy damana ýoluny öz ýaşayan ýeri Bagyra hem Gyzylybat sebitlerine ýaýradýar. Aşgabatly Goçmyrat bagşy dagy damana ýolunyň görnükli wekilleri hökmünde tanalýar eken.

Aýdymlarda juk-juk ulanylman, özboluşly sogdurmalar we ses gaýnatmalar giňden ulanylýar. Şol ses gaýnatmalaryň bokurdaga zor salmazdan aňyrdä, kiçi diliň töwereklerinde bolup geçýänligi hem damana ýoluny beýleki ýollardan tapawutlandyryýan aýdyň alamatydyr.

“Ak ýüzli maralym”, “Jigi jan”, “Nar agajy” ýa-da onuň heňine sanalýan “Ýaryň güli geldi, özi gelmedi” ýaly aýdymlar damana ýolunyň görnükli mysallary bolup biler.

2. *Ahal-teke ýoly.*

Bu ýoluň merkezi Gökdepe etraby bolup, ol, esasan, mukamlar ýoly hasaplanylýar. Ol damanany hem öz içine alýar. Ahal-teke türkmenleriniň bagşyçylyk ýoluny häsiýetlendirýän zat dutar sazynyň juda ýörgünli bolup gelyändigidir.

“Goňurbaş mukamy”, “Aýralyk mukamy”, “Gökdepe mukamy”, “Göroglynyň at oýnadyşy”, “Ýandym”, “Hajygolak” ýaly mukam sazларыnyň ählisi diýen ýaly özläriniň gözbaşyny şu ahal-teke ýolundan alyp gaýdýar.

Bu ýoluň görnükli wekillerinden Gökdepe urşy günlerinde ýogalan meşhur A. Gönübekow (Kel bagşynyň halypasy), Kepeleň köri asly Marynyň kepele tiresinden Amangeldi Göniniň şägirdi, sazandalykda ondan pes oturmadyk we onuň dutaryny ýasan Gulgeldi ussa, gökdepeli Ýow bagşy Aşyr Ata (Sary bagşynyň halypasy), Mämmetmyrat ussa hakyky Allaberdi adyndan lakamy ýörgünli (Kel bagşynyň we M. Täçmyradowyň halypasy) duşakly meşhur sazanda Şükür bagşy, Täçmämmet Suhanguly, Mylly Täçmyrat, Pürli, Sary, Çary Täçmämmet, Sahy Jepbar, Orazgeldi Ylýas dagy bar.

3. *Salyr-saryk ýoly.*

Bu ýol Saragt, Ýolöten we Tagtabazar etraplarynyň aralaryny öz içine alýar. Bu ýoluň ady belli halypasy Jepbar Saryga (Jepbar pendisi) salyr-saryk ýolunyň düýbünü tutuýy diýilýär.

Nobat bagşy, Garly Ýolaman (uly Garly) Muhy bagşy, Oraz Salyr, Garly Soltan (kiçi Garly) bular saryk ýolunyň Jepbardan soňky uly ussatlarydyr.

Mary etraby üçin dürli sebäplere görä tüýdük, ylaýtada gargy tüýdük häsiýetli bolupdyr. Munuň şeýledigini tüýdüge ýanap aýtmak bagşyşylyk usulynyň, tüýdük sazларыny özbaşdak (aýdymсыз) çalmak usulynyň diňe Mary sebitlerinde ösüp, şol ýerde hem belent professionallyk derejesine ýetirilendigine şaýatlyk edýär. Galyberse-de, tüýdük saz guraly bilen öçmejek yz galdyran ussatlardan aryklar tiresinden Mahmyt Arygy, Agajan tüýdükçini (Ýazmuhammet Kösäniň halypasy), Soltan tüýdükçini (Kiçi Garlynyň halypasy), kakasy Ýazmuhammet Kösäni (Baky Maşakowyň halypasy) we başgalary mysal getirmek bolar.

Salyr-saryk ýoluny beýleki ýollardan mese-mälim tapawutlandyryan esasy aýratynlyk bu ýerde aýdymlaryň we sazларыň iňňän ösenligidir. Bu ýoluň aýdymlary we sazлары häzirkiki güne çenli halk arasynda ýerine ýetirilip, halk köpçüligi tarapyndan diňlenilip gelinýär.

“Alagaýyşly”, “Durnanyň”, “Aýlansam!”, “Ýar, gara gözli”, “Torgaý guşlar”, “Leýli gelin”, “Aýjema”, “Öwezim”, “Zöhre jan” ýaly aýdymlar muňa mysal bolup biler. Bu sazларыň haýsy biriniň heňini alsaň-da aýdym bolup ýaňlanýar.

Aşgabatda radio gepleşikler stansiýasy açylyp bagşy-sazandalaryň merkeziniň döredilmegi, ol ýere salyr-saryk ýolunyň Oraz Salyr, Garly bagşy, Nobat bagşy ýaly görnükli wekilleriniň işe çagyrylmagy bilen dutar sungaty babatda salyr-saryk ýolunda täze döwür başlanýar. Şeýlelikde, salyr-saryk ýolunyň-da aýdym-sazларыnyň ýörite dutar üçin işlenen instrumental eserleri peýda bolup ugraýar.

Häzirkiki wagtda bu ýoluň görnükli wekillerinden Durnazar Hudaýbergenow, Han Akyýew, Ýazgeldi Kuwwadow, Ödenýýaz Nobatow, Amannazar Ataýew ýaly bagşy-sazandalary muňa mysal getirse bolar.

4. *Ýomut-gökleň ýoly.*

Daşoguz welaýatynyň Tagta, Köneürgenç etraplaryny we käbir beýleki ilatly ýerlerini, günbatarda-Aşgabat tarapda Gazanjyk, Gyzyletrek, Esenguly etraplaryny, Çeleken şäherini, Garrygala etrabyny öz içine alýar.

Garrygalaly Garadäli Gökleň bu ýoluň güýçli halypasy we ýomut gökleň ýoluny esaslandyryjy hasaplanylýar.

Nazar bagşy (Çuwal bagşy-Magtymguly Garlyýewyň halypasy) ýaly ençeme şägirtlere tälim beren, olary kemsiz halypalyga ýetiren adam bolupdyr.

Garrygalaly Molla Guwanç, Nazar bagşy, Rejep Gyzy (gyzyl tiresinden) Aly Seýit gyjakçy dagy hem ýomut gökleň ýolunyň görnükli wekilleri hasaplanylýar.

Häzir bu ýoluň görnükli wekillerinden Nurberdi Gulow, Gurban Seýitmämmedow, Baýar Baýramow, Ilaman Annaýew, Tüýli Otuzow, Aşyrmämmed Dawudow, Sarman Hudaýberdiýew, Bally Mätgeldiýew, Magtymguly Garlyýew we başgalary mysal getirmek bolar.

a) Ýomut gökleň ýoluny beýleki ýollardan tapawutlandyran iň esasy alamat aýdymlaryň bokurdaga salnyp aýdylmagydyr hem-de sazларында gyjaga uly orun berilmegidir.

b) Damana ýolunda aýdyma gygyrylanda bokurdaga hiç-hili agram düşmeýär. Öýkenden gönümel sogrulyp gaýdýan zowwam ses kiçi diliň töwereğine ýetende birhili ýakymly endiremä (gaýnama) sezewar edilýär. Şu özboluşly ses gaýnatma damana ýoluny häsiýetlendirýän esasy alamat bolup durýar. Mundan başga-da damana ýolunda jukgulydy ulanylmaýar.

ç) Salyr-saryk ýoly üçin bolsa, köplenç, sesleriň zowwamlygy däl-de, eýsem birhili gaňşyrawygy burna salnyp aýdylmasy ýa-da şol usulda sesleri zogduryp, hüňledip ýakymlylygy gazanmak häsiýetlidir. Hatda jukgulydy hem şu hili ýol aýratynlygyna laýyklykda edilýär.

d) Ahal-teke ýolunda damana ýoly bilen bir hatarda hemme bagşyçylyk ýoly birleşip, özboluşly bagşyçylyk usuly bina edilipdir.

Halk aýdymlary diýlen düşünje hakda. Halk aýdymlary diýlende, nämeler göz önüne tutulýar?

Ýazuwly edebiýatyň goşgularyna saz düzülip aýdylýan aýdymlara hem “halk aýdymlary” diýilýär. Meselem, Magtymgulynyň,

Keminäniň, Zeliliniň, Seýdiniň, Mollanepesiň, Dosmämmediň we beýleki nusgawy şahyrlaryň goşgularynyň ep-esli bölegi özleriniň ýaşaýan döwürlerinde, birentegi soňky zamanlarda saza geçirilip, halk aýdymlaryna öwrülipdir. Bu ýagdaý aýdymlaryň (sözüniň hem, sazynyň hem) halk içinde meşhurlygy, ýokary abraýynyň bardygy, olary halkyň ýürekden söýüp diňleýänligi sebäplidir. “Halk bagşysy”, “Halk ýazyjysy” ýaly hormatly atlaryň dakylmagy halk köpçüliginiň ählumumy ykrar edendiginiň alamatydyr.

Emma halk döredijiliginiň teoriýasy jähtden gürrüň edilende, ýazuwly edebiýatyň (şahyry belli) goşgularyny “halk aýdymlary” diýip görkezmek bolmaz. Dürli ýyllarda neşir edilen kitaplarda şeýle edilipdir. Düzüjileriň şol işlerinden ugur alyp, şahyry belli goşgulary-da halk aýdymlaryna goşmaly diýlen pikiriniň barlygyny-da aýtmalydyrys. Emma bu döredijiligiň kada-kanunlaryna gabat gelmeýän pikirdir.

Halk aýdymlarynyň esasy çeşmesi halk dessanlary, şadessanlarydyr. Şu görnüşleriň halklaşmagy, takmynan, şeýleräk ýagdaýy başdan geçiren bolmagy mümkin. Olaryň ilkinjisi, ýagny hekaýat görnüşleri aýry-aýry adamlar tarapyndan döredilip, halkyň arasyna ýaýrandan soň, eýesiz (anonim) häsiýete geçip ýaşandyrlar. Birnäçe wagt geçenden soň, il içindäki şol meşhur hekaýaty zehinli şahyrlaryň biri täzeden işläp, dessan şekilinde halka gaýtaryp beren bolmagy ahmal. Döwürüň dolanmagy bilen hekaýatyň dessan görnüşi-de halk döredijilik eserlerine öwrülendir. Şeýle çaklamany aşakdaky alamatlar salgy berýär. Birinjiden, dessanlardyr şadessanlaryň kyssadyr sygyrlarynyň biri-birine logika görä berk baglanyşygy, hekaýatyň ykjam, kämil we gutarnykly bolmagy, ikinjiden, her goşgy bendi biri-biriniň logiki dowamy bolup, ruhy-ahwalat, mazmun бүтewiligini saklaýar. Emma halk içinde özbaşdak aýdym sözleri bolup saklanan goşgularda şol yzygiderlilik, köplenç, saklanmaýar. Hekaýat-mazmunda pytraňnylyk, baglanyşyksyzlyk köp temalylyk duýulýar (Bu barada yzda ýörite gürrüň ediler). Şu hem halk dessan goşgularynyň bir elden çykandygyny görkezýän alamat bolsa gerek. Üçünjiden, rowaýat-efsanalaryň esasynda ýazylan birnäçe dessanlaryň özlerini ýazanlaryň adyny saklap galmagy: “Leýli-Mejnun”, “Zöhre-Tahyr”. Awtory belli bolmadyk “Şasennem-Garyp”, “Saýatly-

Hemra”, “Hüýrlukga-Hemra”, “Asly-Kerem”, “Nejep oglan“...dessanlarynyň hem çeperçiligi we hekaýatyň ykjamlygy ýokarky eserlerden peslär ýaly däl. Şunuň özem ol eserleriň öz ýazyjysyny bir öwrümde “ýitirip”, folklorlaşandygyny mälim edýär.

Şoňa görä-de dessandyr şadessanlar iki gezek döräp, iki gezegem halkylaşandyr diýlen pikiri öňe sürmek bolar.

Aslynda, halk dessanlarymyzyň ählisini diýen ýaly ýaşadyp, bi-ziň günlerimize ýetiren aýdym-saz sungatydyr. Türkmen halkynyň arasynda dessan aýtmak irki döwürlerden bari döp bolup gelipdir. Olary ýerine ýetirýänlere “dessançy bagşylar” diýipdirler. Bagşy dessanyň şygrylaryny saza goşup, aýdym edip aýdýar, kyssa bölegini bolsa, diňleýjilerde täsir galdyryp biljek derejede labyzly, belent ses bilen gürrüň berýär. Şeýlelikde, kyssanyň wakalary hem aýdymyň duýgulary bilen goşulýşyp, sazlaşygy döredýär, ruhy бүтewiligi emele getirýär. Kyssa aýdanda bagşy saz çalmasa-da, onda aýdymyň howasy ýaşaýar.

Dessan aýdylanda, her goşgy üçin ýörite heň döredilmändir. Taglym-mazmuny bir-birine ýakyn bolan aýdymlary birsydyrgyn heňde aýtsalar, üýtgeşik mazmun-ruhly goşgular tapgyryna gezek gelende başga heňi saýlap alypdyrlar. Käbir goşgynyň mazmuny ol ýa-da başga tapgyra gabat gelmedik halatynda onuň üçin ýörite heňi seçipdirler. Ondaky beýan edilýän pursat-ahwalaty äheň, ses belentligi bilen-de göz önünde janlandyryp bilipdirler. Mahlasy, şygryň mazmun-ruhy özüne laýyk heň, äheň, ses-depgini talap edýär. Şol talap berjaý edilmese, mazmun bilen görnüş başga-başga zatlar bolup çykýar. Şular ýaly çaprazlygy halk şeýle aňladýar: “Men näme diýýärim, tamdyram näme diýýär“. Bu barada B.Weliýewiň “Türkmen halk poeziýasy” kitabynda edilýän bellik ýeke bir bagşy-sazandalara degişli bolman, geljekde aýdym-saz, söz sungaty bilen gyzyklanjak ýaşlar üçin-de peýdalydyr. Aým şeýle ýazýar:

“Mysal üçin, “Oýan”, “Elden gider” diýen aýdymlaryň şu tutumdan ugur alnyp döredilen ajaýyp heňi bar. Ýerine ýetirilýän pursaty jähtden bu iki aýdym biri-birine бүтinleýin gapma-garşylykda durýar. Birinde ukuda ýatan gyzy oýatmaklyk göz önüne tutulyp, ol pessaý ses bilen gygyrmagy talap edýär. Beýlekisinde bolsa, äleme deňäp ýören söýgüli elinden gidip barýan biçäre ýigidiň ahy-perýadyny

beýan etmek göz önüne tutulyp, ol örän belent owazy talap edýär. Häzirki bagşylaryň birnäçesi muňa üns bermän, “Oýany”, “Elden gideriň” heňinde aýdýarlar. Elbetde, mazmuny we ýerine ýetirilýän ýagdaýy taýdan biri-birine ýakyn aýdymlaryň heňini çalşyranýň ýa-da ikisini-de şol bir heňde ýerine ýetireniň bilen hiç zat ýitirilmezdi. Emma ýokarky ýaly aýdymlaryň heňini çalşyrmaklyk welin sungata parhsyz garamaklyk bolup, munuň özi diňleýjä lezzet bermekden geçen, gaýta onuň lapyny keç edýär. Şonuň üçin beýle aýdymlaryň heňini üýtgetjek bolup oturmagyň hiç hili hajaty ýok. Eger üýtgetmek ýa-da oňa бүтінлеý täze heň döretmek zerurlygy ýüze çyksa, ozaly bilen, şol aýdymy hertaraplaýyn öwrenip, onuň özüne mahsus aýratynlyklaryny göz önünde tutmak gerek“.

Halk dessanlarynda heň dürlüligi ol diýen köp bolmaýar. Birnäçe heňin çäginde dessan boýdan-başa dowam edýär. Biziň pikirimizçe, dessan aýtmak däbi XVIII asyryň ikinji ýarymynda başlap, XIX asyryň birinji ýarymy aralykda öz ösüşini belli çäge ýetirip, çygryny daraltmaga başlapdyr. Oňa Magtymguly, Kemine, Zelili, Seýdi... ýaly şahyrlaryň şygrylarynyň halk içine giňden ýaýrap, aýdymlara öwürilmegi sebäp bolupdyr. Şeýlelikde, tirme aýdymlar ýazuwly edebiýatyň hasabyna örüsini giňeldip, dessandyr şadessanlardan hem birgiden goşgulary öz içine alypdyr. Tirme aýdymlaryň hataryna goşulanda ozalky ýaly taglym-mesele taýdan ugurdaşlygyna görä, heň birsydyrgynlygyny saklaman, hersine özbaşdak saz döredilip ýa-da ozalynda bar bolan saza salnyp, dürli heňlerde dürli ses-depginde aýdylypdyr. Bu dessan aýdymlarynyň ikinji bir däbine öwürlip, şu günler hem dowam edýär.

Dessan aýtmak däbiniň häzir Daşoguz welaýatynda dowam edýändigini bellemeli. Diňe halk dessanlary däl, şahyry belli bolan “Leýli-Mejnun”, “Zöhre-Tahyr” ýaly dessanlar hem aýdylýar.

Bu dessanlaryň goşgulary halk aýdymlarynyň hataryna goşulýarmy? Nurmuhammet Andalybyň “Leýli-Mejnun”, Mollanepesiň “Zöhre-Tahyr” we beýleki şahyry belli dessanlardaky goşgular ýazuwly edebiýata degişli, şol bir wagtda halk aýdymlary hasaplamak mümkindir. Öňde bellenilip geçilişi ýaly, islendik awtorly dessanyň çeşmesi halk hekaýatlary bolup durýar. Hatda Andalypdan öň “Leý-

li-Mejnun” hekaýaty Gündogaryň meşhur şahyrlarynyň ençemesi (alymlaryň bellemeklerine görä, “Leýli-Mejnunyň” ýüzden gowrak nusgasy bar) tarapyndan işlenilipdir. Meşhur nusgawy şahyrlarymyzyň olary içgin öwrenip, döredijilikli täsir alandygyna şek-şübhe ýok. Barybir, Andalybyň “Leýli-Mejnunyň” içindäki goşgular halk aýdymlary bolup durýar. Çünki olaryň asyl çeşmesi halk hekaýatydyr. Şygýrlarda beýan edilýän joşgun-ahwalatlar ozalynda halk tarapyndan taslanan mazmun-duýgulardyr. Munuň üstesine-de, ol dessanlar aýdylanda, olary döredeniniň belliligine ähmiýet berilmän, köp dessançylar bolsa olary döredenlerini kimdigini bilmän, erkin çemeleşipdir, şeýlelikde, dürli nusgalylyk kemala gelipdir. Şonuň üçinem aýdyma öwrülen goşgulary awtory belli bolan dessandan gaýdandygyna garamazdan, halk aýdymlary hökmünde ulanmak bolar.

Aslynda, awtorsyz hiç bir çeper eser bolmaýar. Onuň soňraky ýaşayyş usuly halk içindäki nusgalylygyna, şekillenişine, awtoryny ýitirip, awtorlyk nusgadan näderejede uzaklaşandygyna we gaýry ýagdaýlara bagly bolup galýar. Şahyrlaryň goşgulary halk aýdymy edilip aýdylanda, awtoryň ýazyşy ýaly görnüşini saklaýar, ujypsyz özgerişe duçar bolýar. Dessandaky şygýrlar hem şoňa ýakyn, ýöne erkin çemeleşmeler aç-açan duýulýar. Bularyň asyl nusgalylygy bolmasa-da, şoňa ýakynlygy çeperçilik derejesiniň öz belentliginde saklanyp galmagyna ýardam edipdir. Şahyry nämälim goşgular bolsa, bularyň tersine, az mukdarda aslyny saklap, ep-esli derejede köpüň düzedişlerine sezewar bolýar. Netijede, ýazuwly edebiýatyňka garanynda olaryň çeperçiligi, many-mazmun yzygiderliligi has erkin, has halky, eseriň dili gepleşik diline juda golaý, alynma sözleriň mukdary az bolýar. Bu topar aýdymlar hem wagtyň geçmegi bilen durnuklaşan şekile eýe bolýarlar. Türkmen halkynyň içinde giňden ýaýran, aýratyn-da, Kesearkaç sebitlerinde öňler meşhur bolan “Ýelpeselendi” (“Galanyň düýbünde” at bilen hem aýdylýar) aýdymynyň sözlerini okap göreliň:

Galanyň düýbünde bir gawun iýdim,
Etini iýdim-de, paçagny goýdum,

Eýesi gelende gözünü oýdum,
Elinde ýaglygy ýelpeselendi.

Galanyň düýbünde nar iýmek bolmaz,
Şol barýan gözele söz diýmek bolmaz,
Ýanynda ýatmasaň, “ýar” diýmek bolmaz,
Elinde ýaglygy ýelpeselendi.

Galanyň düýbünde ekerler nary,
Gijeler ýatmazlar, söýerler ýary,
Gyz-oglan näzikdir, dutaryň tary,
Elinde ýaglygy ýelpeselendi.

Atymy bagladym bir gara daşa,
Gyljymy syrdym-da, girdim söweşe,
Allahym ýetirsin ol galam gaşa,
Elimde ýaglygym ýelpeselendi.

Goşgynyň her bendinde aýry-aýry ýagdaýlardan pursatlar berilýär: duýguly gahrymanyň birinji bentde gawun iýendigi, ikinji bentde nar iýmek bolmaýandygy, üçünji bentde nar ekilýändigigi, dördünji bentde söweşe girendigi barada aýdylýar. Bularyň hemmesinde esasy mazmun-joşgunly duýgulara serişdeler bolup gelýär. Bularyň üçüsini “Galanyň düýbünde” diýen söz özünde jemleýär, dördünji bentde bu söz getirilmese-de, wakalaryň şol ýerde bolandygyny öňki bendiň logikasy aňladýar. Görnüşi ýaly, “kömekçi wakalar” pytraňňy, biri-biri bilen baglanyşygy gowşak. Onsoňam logiki nätakyklyklar hem bar. Munuň sebäplerini şeýle düşündirmek mümkin. Birinjiden, “Ýelpeselendileriň” hem monjugatdylar ýaly her bendi özbaşdak mazmunly bir görnüş bolup, heňe goşulyp aýdylan bolmagy mümkin. Ýokarky aýdym teksti şondan galan bentlerden nusgalar bolup biler. Bu hakykatdan hem şeýle bolsa, türkmenlere “goňşokara” aýdym edilip aýdylyş äheňi-de pars-kürt äheňine ýakyndyr. Ikinjiden, başda dörände ony döreden logika laýyk yzygiderlilikde döreden hem bolsa, dürli nusgalylyk döräp, soňra olaryň hersinden bir bent almak bilen durnuklaşan bolmagy mümkindir. Iň esasy sebäbi bolsa, onuň şahyranalygyndan gelip çykýar (Bu ählumumy şahyrana ýagdaý

bolany üçin “Nergiz” goşgusyndan soňra ol barada durup geçiler). Haýsy sebäbe görä “Ýelpeselendiniň” ýokarky görnüşe gelenligine garamazdan, ol türkmenleriň halk aýdymy bolup durýar. Galyberse-de, duýguly hekaýatyň üzük-ýoluk bolmagy diňe bu aýdymyň sözleri-ne mahsus ýagdaý dälidir. “Nergiz” aýdymynyň goşgusy:

Öýleriniň keyni arpa,
Atly geçer gürpe-gürpe,
Enesi gyzyndan körpe,
Çykar, bakar ýola Nergiz.

Öýleriniň keyni jöwen,
Gulpajygyny ýaňy bogan,
Gaýşarylyp maýa sagan,
Çykar, bakar ýola Nergiz.

Öýleriniň keyni açyk,
Ýagys ýagar, bolar palçyk,
Enesi gyzyndan açyk,
Çykar, bakar ýola Nergiz.

Öýleriniň keyni salma,
Salmadan eglip suw alma,
Enesi gyzyndan ýolma,
Çykar, bakar ýola Nergiz.

Gitdim, bakdym, çaýda gezer,
Ak goluna düwme düzer,
Meni görüp gözün süzer,
Çykar, bakar ýola Nergiz.

Gitdim, bardym un eleýdi,
On barmagyn hynalaýdy,
Meni görüp gan aglaýdy,
Çykar, bakar ýola Nergiz.
Öýleriniň keyni üzüm,
Nergiz meniň gara gözüm,

Men aýdýan soňky sözüň,
Çykar, bakar ýola Nergiz.

“Ýelpeselendidäki” ýaly duýguly wakanyň dürlüligi, çaprazlygy göze basylyp durmasa-da, “Nergiziň” her bendinde bir alamat, pursat, ýagdaý (birinji bent-öýleriniň aňyrsy arpa, Atly geçer gürpegürpe; ikinji bent-öýleriniň aňyrsy jöwen, Gulpajygyny ýaňy bogan; üçünji bent-öýleriniň keýni açyk, Ýagş ýagar, bolar palçyk we ş.m.) barada aýdylyp, biri-biri bilen çala baglanyşykly, käbiri düýpgöter baglanyşyksyzdyr. Hatda “Ýelpeselendidäki” ýaly logikasyzlyk hem göze ilýär: öýleriniň aňyrsynda arpa ekilen bolsa, jöwen nirä gelýär? Eger öýleriniň aňyrsy açyk bolsa, hiç zadyň ekilmedigi bolmaýarmy? Şu kysym gürrüňleri sygryň soňraky bentleri babatda-da dowam etmek mümkindir. “Nergiziň” sygyrlarynyň waka dowamsyzlygynyň sebäpleri barada-da ýokarky iki çaklamany aýdyp bileris. Emma üçünji sebäp çaklamasyz hakykatdyr. Ol “Nergizi-de”, “Ýelpeselendini-de”, aslynda beýleki halk aýdymlarynyň sözleriniň ählisini diýen ýaly öz içine alýar.

Halk aýdymlarynyň köpüsi on bir, birnäçesi ýedi ýa-da sekiz bogunly bolup, ählisi-de goşgy görnüşindedir. Bu görnüşiniň her bendi dört setirden ybarat. On bir bogunly goşgular, türkmenleriň asyl nusgasy bolup, dessandyr şadessanlardaky sygyrlaryň hemmesi diýen ýaly şu ölçegde ýazylandyr. Ol halk sazларыnyň äheňlerine laýyk gelip, onuň bilen “alajaly ýag” ýaly goşulyp gideni üçin biri-birinden üzňe göz öňüne getirip bolmaýar. Ýedi ýa-da sekiz bogunly aýdymlar halk sygrýetiniň başga görnüşlerinde – lälelerde, hüwdülerde, monjugatdylarda, toý aýdymlarynda köp ulanylan ölçegdir. Şoňa görä-de bu görnüşdäki bentler hem aýdyma oňalydyr, hem äheňi saza kybapdyr.

Aýdymlaryň sözlerinde, söz düzümlerinde, sözlem gurluşynda dile we aňa agram salýan alamatlar bolmaýar. Olarda ulanylýan düşüňjeler, närseler halkyň gündelik durmuşy bilen bagly. Keşp, meňzetme, sypatlandyрма, deňeşdirme, ugurdaşlyk (parallelizm...) ýaly çeperçilik serişdeleri hem şeýle häsiýetdedir. Muňa ýokarda dolulygyna alnan goşgularyň mysalynda göz ýetirerip bolar. Olaryň “Gyz-oglan näzikdir, dutaryň tary, Elinde ýaglygy ýelpeselendi”

(“Ýelpeselendi“), “Atly geçer gürpe-gürpe, Enesi gyzyndan körpe”, “Gulpajygyny ýaňy bogan, Gaýşarylyp maýa sagan”, “Enesi gyzyn-dan açyk”, “Enesi gyzyndan ýolma” (“Nergiz“) setirleri bolsa surat janlylygy ýönekeý, düşnükli çeperçilik serişdeler arkaly emele gel-ýändigini görkezýär.

Bir söz bilen aýtsak, aýdym şygrylarynyň goşgy düzüliş görnüşi, diliniň ýeňilligi, çeperçilik serişdeleriniň durmuşylygy bularyň öza-ra sazlaşygyny, aýdym goşgularynyň şahyranalygyny owazlylyk, akgynlylyk, ýeňillik, ýönekeýlik ýaly häsiýetler bilen üpjün edýär.

Çeper şahyranalygyň ýokarky ýaly sypatlary aýdym şygrylarynyň many-mazmun tarapyny-da özüne “boýun egdiripdir“. Başga-rak aňlatsak, aýdymlarda şol şahyrana akgynlygyň, ýeňilligiň, sazlaşygyň-kapyýanyň hatyrasyna setirleriň mazmun yzygiderliligine, baglanyşygyna erkin çemeleşilýär.

Emma dessanlardaky aýdymlarda bu beýle däl. Olaryň şahyrana-lygy has öwüşginli bolup, mazmun “parçalaýyn” yzygiderliligini saklaýar. Şeýlelikde, dessan aýdymларында setirleriň, bentleriň many-mazmuny bilen çeper görnüşleriň deňagramlylygy kemala gelýär (şu hem olaryň aslynda bir zehinli adamyň elinden çykandygyna subutnama bolup biler). Logiki yzygiderlilik saklanýar. Gahrymanyň duýgy-düşünjeleri biri-biri bilen zynjyr şekilinde baglanyşyp, ru-hy ahwaly logiki yzygiderlilikde ýüze çykarýar. Deňeşdirmek üçin “Saýatly-Hemra” dessanyndan bir aýdym-şygry okap görelin:

Müjgäniň inderip, çytma gaşyňny,
Gel, eý Selbim, sen geýinme garany.
Humar ala gözden dökme ýaşıňny,
Gel, eý Selbim, sen geýinme garany.

Sen meniň patyşahym, tagtyň-da bardyr,
Gara geýmek seniň bagtyňda bardyr,
Sabyr eýle söýdügim, wagtyň-da bardyr,
Gel, eý Selbim, sen geýinme garany.

Gök ýüzünde mähri, mahy söýer sen,
Ýer ýüzünde ger Hemrahy söýer sen,

Gyrmyzy geý, bir Allahy söýer sen,
Gel, eý Selbim, sen geýinme garany.

Hemra diýer, gaýnap ýüregim joşmaz,
Ataşy bolmasa, lukmasy bişmez,
Gülgün geýgin, saňa gara ýaraşmaz,
Gel, eý Selbim, sen geýinme garany.

Görnüşi ýaly, dessan şygrynyň şahyranalygy berk kada-kanunly, mazmuny bütewi, setirlerde, bentlerde känbir “baş-başdaklyk” duýulmaýar. Şular ýaly tertip-düzgünde bolany üçin olara erkin çemeleşmek, meselem, sözlerini çalyşmak, setirlerine düzediş girizmek, sazlaşygyny özünçe täzelemek we ş.m. “el urmak” mümkinçiligi daralýar. Ýagdaý şeýle bolansoň, olar köplenç kesp-kär edinen adamlaryň (professionallaryň), ýagny bagşy-sazandalaryň dilinde ýaşapdyr.

Dessan şygrylary ýörite aýdym üçin döredilen goşgulara (“Ýelpeselendi”, “Nergiz“...) garanynda, agyrlaç, hatda ýatda galyjylygy kynrak bolýar. Halky şygrylar bolsa, ýeňil we şol bir wagtda-da dürli-dürli düzedişleri kabul etmäge ukyply. Şonuň üçinem “Ýelpeselendi”, “Nergiz” ýaly aýdymlar hünärmenlik ýerine ýetirijiligi we saza goşulmagy talap etmeýär. Olar halk köpçüligine diňledilmeginden öz göwnüni açmaklygyň serişdesi hökmünde has ýaýgyndyr. Şoňa görä-de “Ýelpeselendi”, “Nergiz” kysym aýdymlar halk köpçüliginiň arasynda has meşhurlyk gazanyp gelipdir.

Bu görnüşli halk aýdymlaryny bagşy-sazandalar ýapbyldak heň-de dabarany gyzyşdyrmak üçin aýdyp, soňra dessan goşgularyna geçipdirler.

Halk aýdymlarynyň her birine mahsus bolan öz çeperçilik tärleri, mazmuny açyş usullary bolýar. Şol bir wagtyň özünde-de olaryň belli-belli görnüşlerini özüne birleşdirýän üzük-ýoluk aýratynlyklary bar. Ýokarda görüp geçen deňeşdirmämizden netije çykaryp aýtsak, dessan şygrylary many-mazmuny kada-kanunly, logiki şahyranalykda, halky şygrylar bolsa ony erkin şahyranalykda ýüze çykarýar.

Halk aýdymlarynyň many-mazmunynyň şahyrana gatnaşygy barada aýdylanda ýagdaýa düşündiriş berilmegi gerekdir. Halky tekst-

lerdäki mazmun-hekaýatyň baş-başdak häisiýeti olaryň düýpgöter bimany, şygra dahylsyz, öz ugruna ýňyp giden bibaş düşüňjelerdigini aňlatmaýar. Olar hernäçe özbaşdak, biri beýlekisine dahylsyz ahwalatlaryň beýany ýaly bolup görünseler-de, şahyrana akymyň ygtyýaryndaky onuň hyzmatyny bitirýän setirlerdir. Üstesine-de, olar anyk bir hekaýatyň mazmunyny däl-de, ruhy mazmuny özünde jemleýär. Meselem, “Ýelpeselendi” aýdymdaky liriki gahrymanyň “garadangaýtmaz” hyjuwy, öz ygtyýaryna goýmaýan ahwalat okgunlylygy, syçrap duran bibaşlygy; “Nergizdäki” duýguly şahsyň söýgüsi, ýaňsy-ýumor gatyşykly deňeşdirmeleri, Nergize höwes we ş.m. ruhy dünýäsiniň çylşyrymly täsinlikleridir. Şoňa görä-de bentleriň biri-birine baglanyşygy zynjyr şekilinde bolman, ak öýleriň uklary ýaly tärimde birleşýärler. Ol tärim bolsa ruhy mazmundyr.

Aýdym şygyrlary we saz

Ylmyň çaklamalaryna görä, adamzat ýaşaýşynyň ilkinji döwürlerinde ses, sesler toplumy, äheň emele gelip, soňra olar düşüňjeleri aňladýan sözler görnüşine giripdir. Sesleriň sazlaşygy, äheň-labyz sazlaşygy saz sungatynyň gözbaşy bolup hyzmat edipdir. Şoňa görä-de, sözüň many-mazmunyny ýüze çykaryjy bir görnüş bolup saz sungaty ýaşaýar.

Many-mazmunсыз, bir wakany, ruhy ahwaly göz önüne getirmeyän saz bolmaýar. Birnäçe sazlar bolsa anyk goşgularyň esasynda döräpdir. Şol sebäpden hem käbir sazlary diňläniňde onuň aňyrsynda saklanýan many-mazmuny hiç bir kynçylyksyz aňlamak bolýar. Sözüň sazdaky hyzmatyna anyk düşünmegimiz üçin folklorçy Baba Weliýewiň 1969-njy ýylda Stawropol ülkesinden ýazyp alan rowaýat gürrüňlerini okap göreliň:

“Bir gün daň saz beren uçurlarynda Maňňyşlak türkmenleriniň üstüne galmyklar dökülipdir. Erkek adamlaryň köpüsi balyk tutmak, guş awlamak üçin gaýyk bilen deňiz jümmüşine gidendikleri sebäpli galmyklar onçakly garşylyk görmän, deňzi ýakalap oturan uly obany boýun egdiripdirler. Dürli sebäpler bilen obada galan erkek adamlaryň derde ýararlysynyň hemmesini gyrypdyrlar. Mallaryny bolsa iki sany atlynyň önüne salyp, Urala tarap ýollapdyrlar. Esasy maksatlary ol

ýerdäki türkmenleri hemişelik golasty etmek bolany sebäpli, obany weýran eden galmyklar deňze giden türkmenleriň dolanyp gelerine garaşypdyrlar. Olaryň serkerdesi aýallary, oylan-uşaklary üýşürüp:

– Siz deňze gidenleriňiz dolanyp gelende, olary nähili garşy alýarsyňyz-diýip sorapdyr. Şonda gözüniň ody alnan ýaş oganlaryň biri gorkusyna:

– Barymyz kenara çykardyk. Amandöwlet bagşy bolsa hol daşyň üstünde oturyp, saz çalardy-diýipdir. Galmyklar gussa batyp oturan 70 ýaşly gojany köne dutary bilen idenekledip öýünden çykaryp, kenarda ýatan gara daşyň üstünde oturdypdyrlar. Oňa çenli gün ýerden esli saýlanyp, deňze gidenleriň gaýyklary kenara golaýlapdyr. Olar adaty garşylanyşlaryny görüp, oba aman-esen oturan eken diýen oý bilen gaýyklaryny arkaýyn sürenmişler. Ýöne has ýakyna gelenlerinde, Amandöwlet bagşynyň sergin howada ýaňlanan sazynyň öňki saz-laryndan dældigini aňypdyrlar. Kürek urmalaryny goýup, üns bilen diňlänlerinde bolsa, bagşynyň hyjuw bilen çalyan henize çenli eşidilmedik bu gussaly sazyndan: “Obanyň erkek göbeklisi gyryldy, mallar sürüldi, duşman siziň geleriňize garaşyp bukup ýatyr, olar gaty köplük, baýyňzy gutaryň!” diýen manyny alypdyrlar we gaýyklaryny yza öwürüpdirler-de, açyk deňizde gözden ýitipdirler, galmyklar öz syrlarynyň nähili ýol bilen deňizçilere mälim edilendigini bilip bil-mändirler.

Balykçylar beýleki bir türkmen obasyna ýüzüp baryp, bu wakany habar beripdirler. Şol sagadyň özünde birnäçe oba habar ýetip, iki ýüz töweregi adam ýygnanyp, deňze ser salyp ýatan duşmanyň birini sypdyrman gyrypdyrlar. Şol günün özünde sürülen mallary-da yzyna alyp gelip, eýeli-eýesine gowşurypdyrlar. Bu waka haýran galan adamlar Amandöwlet bagşa şol günki çalan sazyny her toýda gaýtalap çaldyrypdyrlar. Ony beýleki bagşylar-da öwrenipdirler. “Gyryldy” at bilen halk arasyna ýaýran bu sazy käbir bagşylar ýaňy-ýaňylar hem öňürti onuň taryhyny gürrüň berip, hyjuw bilen çalardy“.

Rowaýaty ýazyp alan B.Weliýew bu rowaýaty dil-edebiýat ylymlarynyň kandidaty A.Taýymowyň Maňňyşlak türkmenlerinden eşidendigini we oglanka “Gyryldy” sazyny diňländigini hakdaky ýatlamasyny-da getirýär. Şunuň özem “Gyryldy” sazynyň aňyrsynda uly mazmunyň ýatandygyny tassyklaýar.

Mahmyt Gaýybynyň “Gelende bardyr” şygry.

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň görnükli şahyrlarynyň biri-de Mahmyt Gaýybydyr. Ol Gündogar klassyklarynyň däplerine eýeren ajaýyp şahyr, türkmen edebiýatynyň taryhynda bolsa, gazal ýazmagyň tanymal ussady bolupdyr.

Gaýyby ökde sazanda hem bolupdyr. Muny şahyryň dutar ýasamagyň ussady hasaplanan ussa Badama ýazan “Saz etsin” goşgusy hem aýdyň subut edýär:

Bizden salam bolsun ussa Badama,
Bize bir saz etsin, ýagşy saz etsin,
Miweli agaçdan, bir türpe zatdan,
Sapyn menek-menek hally saz etsin.

Perdesin jaýyndan bilip baglasyn,
Gapagy çökmegin, ýagşy daglasyn,
Dertleşende biziň bilen aglasyn,
Säherler küýlenen jyly saz etsin.

Gaýyby öz döwrüniň ylymly we sözi diňlenýän adamy bolupdyr.

Gaýybynyň döwründe bir gün Buharada Aý-Gün tutulyp, älem-jahan garaňkyraýar. Buhara emiri öz sypahylaryny çagyryp:

– Bu niçik ahwaldyr?-diýip soraýar.

Sypahylar:

– Bu ahwalny ulamalar, fuzallalar ýagşy bilerler-diýip jogap berýärler. Buhara emiri bolsa, derrew ulamalary we fuzallary çagyryp şol wakanyň sebäbini soraýar.

Ulamalar:

– Şu zamanda sazanda-göýende bagşylar, şahyrlar köpelipdir, ähtimal şol sebäpli bolsa gerek-diýýärler. Şondan soň Buhara emiri öz raýatlarynyň hemme ýerine: “Sazanda-bagşylar, şahyrlar gelmeli, barçasyna halat-serpaý ýapjak, toý-tomaşamyz bar” diýip, hat ýollaýar. Toý-tomaşa diýlensoň bu çakylyga sazanda-bagşylar, şahyrlar ýygnaýarlar. Jemi iki ýüze golaý bagşy-sazanda, şahyr gelýär. Buhara emiri bolsa, öz köşgünde jem bolan bu bagşy, şahyrlara:

– Sizler ýaman kär bilen meşgullanýarsyňyz. Sizlere bagşyçylyk, şahyrçylyk şu günden beýläk gadagandyr-diýip aýdýar. Ýygnanan bagşy, şahyrlaryň içinde molla Gaýyp atly hoş zyban, aýyk ýüzli, belent mertebeli, zyýada, jahan-älemge owazasy düşen bir adam bar eken. Ol jemagatyň önüne çykyp, Buhara emirine ýüzlenip, “Gelende bardyr” atly goşgusyny aýdýar:

Saz bile söhbeti ýaman diýmänler,
Adam, Howa dünýä inende bardyr.
Habyt bile Kabyl ene garnynda,
Olar hem dünýäge gelende bardyr.

Adamy kowdular behişt öýünden,
Her kim tapar öz pälinden, hüýünden,
Özüň sakla aby-haýhat suwundan,
Nuhuň keştesine münende bardyr.

Bu sözleri eşidip, Buhara emiriniň gahary köşeşýär.

– Hezreti Adam Ata, Howa enemiz we barça öten pygamberleriň, patyşalaryň zamanynda hem bu şahyrçylyk, bagşyçylyk bir kesp-kär bolsa, bizler hem anlardan artyk patyşa imesmez. Bizlerden gerek hajatyňyzny diläň, arzyňyzy aýdyň-diýýär. Şol wagt köňülleriniň hajatlaryny diläp, molla Gaýyp ýene “Istär köňül” diýen şygryny aýdýar. Bu şygry eşiden emir iki yüz adamynyň her birine bir halat, molla Gaýybynyň özüne bolsa, bir gymmatbahaly zerli halat bagyşlap, olary öýli-öýüne goýberýär. Bagşy-sazanda, şahyrlar şat bolup gaýdýarlar.

N.Saryhanowyň “Şükür bagşy” powesti.

Ýazyjynyň döreden powestleriniň arasynda onuň adyna şöhrat getireni “Şükür bagşy” powestidir. Bu powest türkmen halkynyň milli saz sungatyny, onuň at-owazasyny ýokary derejä göteren belli sazanda Şükür bagşy barada. Eserde suratlandyrylýan waka hakyky durmuşda, ýagny XIX asyryň ahýrlarynda – 1871-nji ýyl töwereginde Duşak sebitinde bolup geçipdir.

Powestiň baş gahrymany Şükür bagşy 97 ýaşap, 1928-nji ýylda aradan çykan tanyml saz ussady. Ol öz hünäri bilen halkyna tüýs

ýürekden hyzmat eden, il-günüň at-abraýyny goran halk sazandasy, joşgunly watançy bolupdyr.

Şükür bagşy Mämmetýar hanyň zyndanyna düşen öz doganyny, “Özüniň eline birinji gezek dutar beren adamy” uruş ýa-da dawa bilen däl-de, parahatçylyk ýoly bilen – dutary bilen azat etmegi ýüregine düwýär. Saz çalyşmakda hanyň atly bagşysy Gulam bilen ýaryşyp, ondan üstün çykýar, han bilen belleşen şertine görä, doganyny onuň zyndanynadan alyp gaýdýar.

“Nejep oglan” dessanynyň aýdym-sazyň güýjüne bagyşlanmagy.

“Nejep oglan” – ajaýyp türkmen halk dessany. Ol ýörite bagşyçylyk-sazandalyk kesbine bagyşlanyp döredilen dessandyr. Türkmenlerde bagşy-sazandalara, öňki döwürlerde bolsa, has hem desançy bagşylara uly hormat, mertebe goýlupdyr.

“Nejep oglan” dessanynda beýan edilişi ýaly, dessançy bagşynyň kämil halypasy bolmaly. Halypa bagşa saz-söz sungatynyň ähli syr-laryny öwretmekden başga, onda adamkärçilik häsiýetlerini-de terbiýelemeli. Halypa pata berende, bagşynyň diňe bir bagşyçylyk kesbine däl, eýsem bu kesbiň predmetlerine-de keramatly bir zat hökmünde garamagyny talap edýär. Onuň diňe bir bagşy däl-de, diňleýjiniň halkyň her bir soragyna jogap berip bilýän juda päk hem gepe çeper (dessançy) bolmagyny-da talap edýär. Muňa Aşyk Aýdyň piriň Nejep bilen bolan gatnaşyklary mysal bolup biler. Mylaýym bilen Nejebiň gatnaşyklarynda ýene Aşyk Aýdyň piriň hemaýatларыny görmek mümkin. Mahlasy, Nejep kämil bagşy, juda ynsançylygy päk adam bolup ile goşulýança, Aşyk Aýdyň pir onuň gapdalyndan aýrylmaýar. Nejep bilen Elbent bagşynyň gatnaşyklary arkaly wezipe, şöhrat, baýlyk üçin göreşýän köşk adamlary, hökümdarlar bilen päklikden, zähmetden, ýönekeý, ynsaply adamkärçilikden lezzet alýan adamlaryň arasyndaky gatnaşyklar açylyp görkezilýär.

Biziň günlerimizde “Nejep oglan” dessanynyň ähmiýeti ýene bir mertebe ýokary galdy. Onuň esasy gahrymanlarynyň biri Aşyk Aýdyň piriň ymaratlary dikeldildi.

Türkmenleriň “Ýandym”, “Haraýym, Döndi”, “Hatyja”, “Keç pelek”, “Mukamlar başy” ýaly onlarça sazlar ýokardaky ýaly anyk

wakanyň ýa-da dörän sygryň esasynda döredilipdir. Olaryň birnäçesi aýdyma ýanap çalyňa, birnäçesi özbaşdak mukamlar hökmünde ýerine ýetirilýär. Mukamlaryň wakalylyk häsiýeti has güýçlüdir.

Türkmen nusgawy şahyrlary bilen meşhur sazanda-bagşylaryň döredijilikli hyzmatdaşlygy-da söz bilen sazyň gatnaşygyndan habar berýän degerli mysallardyr. Zeliliniň, Seýdiniň meşhur ussat Garadäli Gökleň bilen, Dosmämmediniň Durdy bagşy bilen, Mätäjiniň Hally bagşy bilen ýakyn aragatnaşygy netijesinde dörän aýdymlar şu günler hem öz meşhurlygyny ýitirmän gelýär. Aýdym-sygryň mazmuny meselesi sazyň ruhuny, äheňini kesgitleýji şertleriň biridir. Şahyry belli ýa-da dessanlardaky goşgulara goşulyp çalynýan sazlar özüniň agaslygy, pelsepeliigi, duýguçyllygy bilen tapawutlansa, halky goşgulara goşulýan sazlar ýeňilligi, ýönekeýligi, sadalygy bilen ýatda galýydyr.

Diýmek, sazyň ruhuny-mazmunyny kesgitleýän aýdymlaryň sözleridir.

Aýdymyň sözleriniň taglym meselesi.

Halky aýdymlarynyň baý taglymy, köptaraply temasy bar. Olarda halkyň duýgy-düşünjesi, arzuw-islegi, dünýägaraýyşlary beýan edilip, türkmen durmuşynyň köptaraply meseleleri suratlandyrylýar. Dessan ýazgylaryny hasaba almasak, ýörite aýdym üçin döredilen goşgularyň juda az sanlysy biziň günlerimize gelip ýetipdir. Diňe şolary nazara alyp gürrüň etmeli bolsak, onda taglym-mesele geriminiň çäklidigini bellemeli bolarys. Emma halk aýdymlarynyň geçen asyrlarda ýazga geçirilmändigini, geçirilen hem bolsa bize gelip ýetmändigini nazarda saklamalydyrys. Şonuň üçin-de durmuşyň ol ýa-da beýleki ugry barada halk aýdymy döremändir diýip bolmaz.

Halk aýdymlarynyň hem gozgaýan meselesi dürli-dürli: Watan, agzybirlik, doganlyk-dostluk, mertlik-gahrymançylyk, ata-ene, ilgün hormaty, söýgi-muhabbet, ahlak-äht ýaly meseleler ähli taryhy döwürlerde halk aýdymlarynyň baş we hemişelik temalary bolup gelipdir. Bu meseleleriň içinde yşky-söýgi, wepalylyk temasyňa bagyşlanan aýdymlar aýratyn orna eýedir. “Saýatly-Hemra”, “Şasenem-Garyp”, “Hüýrlukga-Hemra ýaly dessanlaryň aýdymlarynyň köpüsi, “Görogly” şadessanyndan alnan tirme aýdymlaryň ýarysyna golaýy,

halky goşgularyň birgideni bu tema bagyşlanandyr. Bu meseläniň halk aýdymlarynda agdyklyk etmeginiň birnäçe sebäpleri bar. Ozaly bilen, söýgi ynsanyň kalbyny tolgundyryňan we ruhy dünýäsiniň giňişligini açyp berýän ilkinji mukaddes, heýjanly duýgy bolup, aňynda ömürlük orun alýar. Ýetginjeklige gadam basan ýaşlaryň soňraky durmuş ykbaly şol duýgynyň hasyl bolup-bolmazlygyna bagly bolup durýar.

Halk aýdymlarynyň mesele meňzeşligi, olaryň bir kysym, ýagny “galyplaýyn” mazmunly şygrylardygyny aňlatmaýar. Aýdym-goşgular bu meselä dürli nukdaýdan, dürli düşünjeli çemeleşýär. Şonuň üçin olaryň hersi özbaşdak öwüşginli, özbaşdak duýguly aýry-aýry eserler bolup, halk arasynda ýaşaýar. Hatda köp babatda biriniň beýlekä mesele babatda baglydyklary hem duýulmaýar.

Bu halk dessanlarynyň islendiginde şeýle. “Şasenem-Garyp” dessanyny alyp göreliş. Şasenemiň Garybyň adyndan aýdylýan aýdym-goşgularynyň ählisi diýen ýaly söýgi, wepadarlyk meselesiniň daşyna toplanan bolsa-da, her goşgynyň öz reňki, öz duýgy-hyjuw aýratynlygy bar.

Galyberse-de, söýgi söhbetleriniň çäginde birnäçe meselelere deglip geçilýär, duýguly gahrymanyň nukdaýnazaryndan olara bolan garaýyş beýan edilýär. Umuman, bir uly meseläniň çäginde goşmaça birnäçe meseleleriň hem gozgalmagy halky eserlere we nusgawy edebiýata mahsus häsiýet. Gepiň gerdişine aýtsak, nusgawy edebiýatyň her bir goşgusynda birnäçe meseleleriň şöhlelenmegini halk şygryýetiniň göreldesinden kemala gelen häsiýet hasaplap bolar.

Ýokarky ýagdaýlar ýörite aýdym üçin döredilen aýdym-goşgulara-da mahsus. Umuman, söýgi barada söhbet edilýändigine garamazdan, her goşgynyň bu meselä çemeleşiş usuly, öz içki mazmuny, öz ruhy bar. Meselem, “Bibijan” aýdymynda duýguly gahryman yşky duýgularyny:

Mundan gitseň Hywa ýoly daş bolýar-la, Bibijan,
Aglay-aglay iki gözüm ýaş bolýar-la, Bibijan.
Ýürek mundan gaty bolsa, daş bolýar-la, Bibijan,
Aç gujagyň, bas bagryňa, sowuk alýa-la, Bibijan

- diýip, gönüden-göni gyzyň özüne gönükdirmek arkaly mälim etse, “Alaram” aýdymynda aşyk ýigit hyrydarlyk höwesini gyza gaýybana ýetirýär:

Ilerden gelýärdim, ýüküm üzümdi,
Obanyň gyzlary düzümdü-düzümdi,
Içinde biri bar gara gözümdi,
Hiç kese bermenem, özüm alaram.

Söýgi meselesini başga bir goşgular topary bolsa (“Alan bersin bilezigiňi”, “Değişme”), oğlan-gyz aýdyşygy şekilde beýan edýär. Değişme-sylag äheňler arkaly birek-birege wepalylyk, yşky duýgulary gaýduşsyzlyk bilen goramaklyk pikiri öňe sürülýär. Meselem, aşakdaky “Değişme” aýdymyň goşgusyny okap göreliň:

Gyz:
Men bir näzik peri bolsam,
Içim ýanar saňa barsam,
Ösüp barýan gargy bolsam,
Asmana uçsam, nädersiň?

Oglan:
Sen bir uzyn gargy bolsaň,
Asmana çykan çagyňda,
Men bir ýiti orak bolsam,
Düýbüňden kessem, nädersiň?

Gyz:
Sen bir ýiti orak bolsaň,
Düýbüňden kesen çagyňda,
Men bir ala ýylan bolsam,
Eliňden çaksam, nädersiň?

Oglan:
Sen bir ala ýylan bolsaň,
Elimden çakan çagyňda,
Men bir gowy molla bolsam,
Diliň baglasam, nädersiň?

Gyz:

Sen bir gowy molla bolsaň,
Dilimi baglan çagyňda,
Men bir atgyr mergen bolsam,
Alnyňdan ursam, nädersiň?

Yşky-duýguly aýdymlaryň köpüsinde aşyk ýigit öz söýgüsini, kalbynyň näzik duýgularyny, gyza intizarlygyny we ş.m. ruhy ahwalyny beýan edýär. Seýrek hem bolsa, käbir goşguda gelin-gyzlaryň adyndan ýazylyp, olaryň magşuklyk yhlasy, näz-kereşmeleri, ýaýdançlary, wepalylygy we ş.m. oý-düşünjeleri öz şöhlelenmesini tapypdyr. “Saba boldy”, “Git, gelebilmen, oglan” ýaly aýdymlar muňa mysaldyr.

Gyzlaryň adyndan aýdylýan aýdymlaryň seýrek bolmagy, bi-ziň pikirimizçe, olaryň duýgy-düşünjelerini şöhlendirýän ýörite görnüşleriň (läleleriň, monjugatdylaryň) barlygydyr. Galyberse-de, gelin-gyzlaryň duýgularyny pynhan saklamak, olary köpçülige ýaýmaklygy uslyp bilmezlik ýaly milli hüý-häsiýetden ugur alan bolmagy mümkin. Lälelere, monjugatdylara gezek gelende bolsa, ol diňe öz aralarynda ýerine ýetirilipdir.

Görnüşi ýaly, söýgi meselesi halk aýdymlarynda uly orun eýeläp, dürli öwüşginlerde, dürli görnüşlerde şöhlelenipdir. Bu mesele haýsy goşguda nähili waka-mazmuny çöşleýän bolsa-da, nähili ruhy ahwalda beýan edilýän bolsa-da, olaryň ählisini bir pikir – ýaşlaryň söýgüsine giň ýol açmak, maşgala durmuşyny söýgi esasynda gurmak, wepadarlyk taglymyny özünde jemleýär.

Aýdymlardaky söýgi meselesi ýaşlaryň, ýaşlygyň duýgy-düşünjesinden ugur-ýol alýan bolsa-da, diňe ýaş nesle degişli aladalar däldir. Bu temadan döredilen aýdymlar özüniň matlap-maksat giňligi bilen ähli ýaşdaky adamlaryň oý-pikirlerini özünde jemleýär. Hikmetli pentlerini hemmelere dahylly edip goýýar. Munuň üstesine-de, ol goşgular yşky duýgulara ulaşyp, ýalňyz şonuň çägendäki söhbetler bilen oňşuk etmän, başga-da birgiden durmuşy gündelik, dünýewi-ruhy meseleleri-de ýüz ugruna gozgap, degerli maslahatlaryny-da orta oklaýar. Şoňa görä-de bu temadaky goşgular ähliahk aýdymlary bolup, ýaşuly nesliň-de dilinden düşmän gelipdir.

Sözümizi jemläp aýtsak, halk aýdymlary il-günüň pikir-hyýaly-ny, arzuw-islegini aňladyp, halk durmuşynyň “ody bilen girip, küli bilen çykypdyr”, onuň ruhy hemaýatçysy bolupdyr. Toý-tomaşasynyň bezegi bolup, asyrlardan asyrlara aşypdyr.

Toý aýdymlary (öleňler). Toý aýdymlary hem döp-dessurlar bilen baglanyşykly şahyrana toparlaryň biridir. Olar hem halk aýdymlary ýaly toý-tomaşanyň bezegi bolup, oňa şowhun-dabara bermeklige hyzmat edýän bolsa-da, özüniň mazmun we görnüşi, ýerine ýetirilişi taýdan özboluşly häsiýetlere eýedir. Özbaşdak şahyrana görnüş hökmünde toý aýdymlarynyň öz ösüşi, ýaýraýyş giňişligi, däbi-äheňi bar.

Toý aýdymlary “öleň”, “üleň”, “haý üleň”, “ýar-ýar”, “leýeran” ýaly dürli atlar bilen halk içine ýaýrapdyr. Şonuň üçin olaryň belli birini adalga (meselem, “öleň” ýa-da “ýar-ýar”) edilip alynman, hemmesini özünde jemleýän “toý aýdymlary” diýlen söz düzümi umumy adalga hökmünde peýdalanylýar.

Amyderýa boýlarynda bu görnüş “öleň”, “üleň”, “haý öleň”, “ýar-ýar” atlar bilen meşhur bolsa, Aşgabat, Kaka sebitlerinde “leýeran”, “ýar-ýar” diýlip atlandyrylýar. Garrygalada, Daşoguz welaýatynyň käbir etraplarynda bolsa “ýar-ýar” at bilen bilinýär.

Toý aýdymlary Türkmenistanyň ähli ýerinde deň ýaýramandyr. Bu şahyrana görnüşiň ýaýraýyş giňişligi, gelip çykyşy barada ylmy işlerde, kitaplarda dürlüçe maglumatlar getirilýär. “Türkmen halk döredijiligi boýunça oçerk” (1967 ý.) atly kitapda şeýle diýilýär: “Toý aýdymlary Türkmenistanyň hemme etraplarynda duş gelmeýär. Galyberse-de, olar halkyň arasynda dürlüçe at bilen ýaýrapdyr”.

Haýsy hem bolsa bir žanryň aýratynlykda alnan bir görnüşiň Türkmenistanyň ähli etrabyna deň derejede ýaýramazlygy kanuny ýagdaý. Ol ýerli taýpa-tiräniň gadymdan gelýän içki döp-dessurlaryndan, ýerli şertlerinden gelip çykýar. Mysal üçin, läleleri alyp görsek, Türkmenistanyň hemme ýerine ýaýrapdyr, emma ol çomry (oturymly, şäherleşen) ilatyna garanyňda, çarwa halkynda has meşhurdyr. Ýerine ýetirilişinde-de tapawutly taraplary ýüze çykypdyr. Duýguly toparyň monjugatdy görnüşi bolsa döwletimiziň köp etraplarynda bilinmändir. Şulardan çen tutup aýtsak, toý aýdymlarynyň hem ähli ýerde

aýdym şekilde ýerine ýetirilmezligi kanuny ýagdaýdyr. Şeýle bolsa galan ýerlerdäki toýlar şowhun-şüweleňsiz, şygryýetsiz bolupmy? Ýok, toýçy bolup gelen ozanlar geldi-geçer goşgular, dilewar adamlar bolsa toý işigine gelip, aşakdaky ýaly bentleri labyzly sanapdyrlar:

Toý tutupsyň, gutly bolsun,
Gapyňyz gyr atly bolsun,
Saçagyňyz etli bolsun,
Oglanlar alyp gaçsyn...

Dazlap gelýän sapandan,
Gurulgy ýatan gapandan,
Agzy gara tüpeňden
Allaň özi saklasyn...

Şularyň özem öleňler ýaly toý bentleridir, bular hem belent heňde aýdylypdyr. Bir tapawutly tarapy bu bentler aýdylanda, şowhun beriji saz gurallary çalynmandyr, hemem ony diňe erkek kişiler ýerine ýetiripdirler.

Toý aýdymalary özboluşly bir şahyrana döredijilik bolup, türkmen toýlarynyň däp-dessurlaryny özünde jemläň bentlerden döredilipdir.

Toý tutumynyň başy sawçylykdan başlanýar. Guda bolunjak ýer, giýew boljak ýigit soraşylyp-idelişenden soňra, gudaçylyk başlanýar. Halat-serpaý geçirilip, duz dadyşylandan soň sähedi berilýär. Sähetli gün gelip ýetende, toý başlanýar. Toý aýdymalary heniz atbaşçylar-gelnalyjylar gelmäňkä, gyzyň atasy öýünde başlanýar. Aýdymy başlamak nobaty gyzyň ejesine, deň-duşlaryna berilýär. Ejesi uslyp görmese, onuň adyndan aýdýarlar. Adatça, aýdyma başlamak haýsydyr bir gepe çeper aýalyň paýyna düşüpdür. Şüweleň artdygyça, gyzyň töweregine üýşen boýdaşlary alyp göterýärler, hatda soňlugy bilen ejesi hem, gyzyň özi hem goşulýar. Şeýlelikde, gyzyň atasy öýünde toýuň howasy döräp, gelin-gyzlary dabaraly, şadyýan ruh gurşap alýar.

Gelnalyjy gelenden soň, öleňler has-da gyzyşyp, toýuň şowhuny artdyrýar. Gelnal almaga gelenler hem olara goşulýar. Köp halatlarda iki tarap bolup, garşyma-garşy aýdysýarlar.

Öleňler toý edilýän ýerde-de dowam etdirilýär. Tä nika gyýlyp, guşak çözdürme, ädik çykartma däbi berjaý edilýänça, бүтин günüň dowamynda dürli mazmunly öleňler aýdylýar.

Adatça, toý başlananda aşakdaky ýaly bentler aýdylýar. Ol hem toýuň, hem öleň aýtmanyň başlanandygyny mälim edýär:

Haý öleň, haý-haý öleň,
Haýdyr bu gün, ýar-ýar.
Al-gyzyl, reňbe-reň,
Toýdur bu gün, ýar-ýar.

Gand-u-şeker ezilmiş
Dahanynda, leýeran.
Çar tarapdan dost gelsin,
Toýdur bu gün, leýeran.

Soňundan durmuşa çykjak gyza bagtly durmuş, agzybir ýaşamagy arzuw edýän bentler ýerine ýetirilipdir:

Iki ýorgan, bir düşek,
Tagtyň bolsun, ýar-ýar.
Pygamberiň gyzyça,
Bagtyň bolsun, ýar-ýar.

Altyn gabak atylan
Öýüň bolsun, ýar-ýar.
Jemendäni jem eden
Toýuň bolsun, ýar-ýar.

Gyz çykarýan hojalygyň howalasy, adatça, pes bolup, ata-enäni, ýeňňeleri, doganlary, ýakyn garyndaşlary ýeňil bir gussa gurşap alýar. Bu tebigy ahwal. Mähriban bir çaganyň indi başga ýerlerde boljakdygy hakyndaky pikir gyz öýünde tutulýan dabaranyň egninden basýar. Bu ozallar has güýçli bolupdyr. Çünki durmuşa çykan gyzyň uzak wagtlap yzyna dolanmazlygy, netijede ýada öwürlip gidibermekligi öňki asyrlar türkmen durmuşynyň kadaly ýagdaýy hasap edilipdir. Bu häzirki zaman türkmen durmuşynyň adaty bir ýagdaý bolmasa-da, durmuşa çykjak gyza bagtly durmuş, agzybir ýaşamagy arzuw edýän,

tutulýan toýuň iki tarapa-da – gyz çykarýan içerä-de, ogul öýerýänle-re-de deň derejede degişlidigini nygtaýan öleň bentleri döredilipdir. Bu bentler, köplenç, gyzyň öýünde heniz atbaşçysy gelmäňkä ýa-da gelnalyjylar geläýen dessine aýdylýar:

Iki sandyk deň durup,
Roý beredir, haý öleň.
Iki guda deň durup,
Toý beredir, haý öleň.

Gyzy alyp, gyz bermek
Gadymydyr, ýar-ýar.
Iki guda deň durmak
Udumydyr, ýar-ýar.

Gelnaljylaryň gelmegi bilen gyz öýündäki hereket has janlanýar. Toý aýdymlyry hem herekete şowhun-şagalaň berip, gyzgalaňly pursatlaryna baryp ýetýär. Gyz tarapdaky aýal-gyzlar gelen gudalar eşitsin, gelniň nähili ajaýyp maşgaladygyny bilsinler, sarpasyny saklasynlar terzdäki pikirleri ýañzytmak üçin durmuşa çykýan gyzy taraplaýjy bentleri aýdýarlar:

Ýük teýinden suw gitdi,
Küýze tutuň, ýar-ýar.
Bize edilen hezzeti
Gyza ediň, ýar-ýar.

Gapydaky geçimiz
Çöpürlidir, ýar-ýar.
Göçürilýän gyzymyz
Pikirlidir, ýar-ýar.
Jan siňliň toýuna
Bukja açyň, ýar-ýar.
Gelen gyzyň başyna
Tylla seçiň, ýar-ýar.

Törde duran halynyň
Bir gölüdim, leýeran.
Atam bilen enemiň
Bir gülüdim, leýeran.

Işikdäki arpanyň
Boýy kelte, haý-haý.
Bukjasyny salmaga
Getir halta, haý-haý

Ýokarky bentlerde gelinligiň atasy öýündäki gadyr-gymmaty, eliniň işlidigi we ş.m. oňat gylyk-häsiýetleri nygtalypdyr. Gyz göçürilip, gaýyn öýüne baranda-da şoňa meňzeş mazmunly bentler owazly sanalýar:

Dokuz goýun, bir öküz
Toýluk geler, leýeran.
Bukja bagy gowuşmaz,
Parça geler, leýeran

Bu işikde duranyň
Saçy gara, leýeran.
Bize gelin gelipdir,
Gaşy gara, leýeran

Gelen ýeňňeleriň “ganyny gyzdirmek”, olaryň ukybyny barlamak, toýçulary gülüşdirmek, degşip-göwün açyşmak maksady bilen aýdylýan aýdym bentleri bilen bir wagtyň özünde gyzyň örän oňat gyzdygyny has nygtamak logikasy, gelejkdäki ykbaly hakyndaky alada hem ol aýdylýan öleňleriň ruhunda saklanýar. Mysallar:

Toýhananyň çorbasy
Şor bolmasyn, haý öleň.
Baryp görüň giýewi,
Kör bolmasyn, haý öleň.

Toýhananyň oduny
Tal bolmasyn, haý öleň.

Baryp görüň giýewi,
Kel bolmasyn, haý öleň.

Hatar-hatar çüýşeler
Asal eken ýar-ýar.
Ondan gelen ýeňňeler
Kesel eken, ýar-ýar.

Ak öýleriň işigi,
Gamyslydyr, ýar-ýar.
Uşbu gyzyň ýeňňesi
Gäwmişmidir ýar-ýar.

Gowaçanyň gozasy,
Köp ekeni, ýar-ýar.
Şu kempiriň ýygnany
Gep ekeni, ýar-ýar.

Gyzyň ýeňňesi:

Tike-tike halylar
Dyz üstünde, ýar-ýar.
Ondan gelen ýeňňeler
Göz üstünde, ýar-ýar

- diýip, myhmanlara gadyrdanlyk bildirse, ýigidiň ýeňňeleri:

Ýagşylaryň waspyny
Bir söz diýmiş, ýar-ýar.
Uşbu gyzyň ýeňňesi
Synçy ermiş, ýar-ýar.

Iki öýüň arasynda
Gaýçy ýatyr, ýar-ýar.
Uşbu gyzyň ýeňňesi
Synlap otyr, ýar-ýar.

- diýip, gulaga ýakymly taryp-mylakat bilen jogap berýär. Şeýlelikde, dartgynly ýomaklaryň, şowhun beriji kinaýalaryň hoşniýetli bentlere sapyp gitmegi toýuň şatlygyna şatlyk goşýar.

Toý aýdymlary halk durmuşynyň dürli döwürdäki döp-dessurlaryny, ýaşlaryň arzuw-isleglerini şöhlendirmek bilen ýaşayşyny jemgyýet-döwür bilen aýakdaş dowam edýär.

Halk döredijiliginiň duýga baý özboluşly görnüşleriniň biri bolan toý aýdymlary halkymyzyň döp-dessurlaryny, urp-adalatlaryny, yrymlaryny öwrenmekde ynamly çeşme bolup durýar. Halkymyzyň geçmiş taryhyny öwrenmekde-de toý aýdymlarynyň ähmiýeti uludyr.

Türkmen gelin-gyzlarynyň läleleri

Läleler gelin-gyzlar tarapyndan döredilip, olarda belli bir waka, aýratyn başdan geçirmeler, isleg-arzuwlar beýan edilýär. Läleler diliniň sadalygy, aýdylyş heňi, tematikasynyň beýan ediliş aýratynlyklary bilen halk döredijiliginiň beýleki žanrlaryndan tapawutlanýar. Duýguly toparyň halk arasynda iň giň ýaýran görnüşleriniň biri lälelerdir. Olaryň aglaba köpüsini gelin-gyzlaryň özleri döredipdir. Aýdylýan bentlere erkek kişileriň belli bir derejede gatnaşygy bolsa-da, ony diňe gelin-gyzlaryň özleri ýerine ýetiripdirler. Şoňa görä-de lälelere gelin-gyzlar şygryýeti diýilýär.

Läleler belli bir mynasybet bilen, döp-dessur bilen baglanyşykly dörän görnüş däldir. Meselem, toý aýdymlary toý-tomaşalar bilen baglanyşykly döräp, toý-tomaşalara şowhun-şüweleň bermegiň şahyrana serişdesi bolup ýaşan bolsa, läleleriň ýerine ýetirilmegi üçin ýörite durmuşy şertler we seneler derwaýys bolmandyr. Emma tebigatyň ýagdaýy hem günün belli bir wagty-salymy läleleri hem şertlendirýär: gýş aýlary, güýzüň sowuk günleri, ýagyşly-ýagmyrly howalarda läle kakylmandyr. Bu öz-özünden düşnükli. Ir ertir ýa-da Günüň günorta çagy-da läleleriň wagty däldir. Gündiz iş-alada bilen bolmaly. Läleler, köplenç, ýaz möwsümünde, howa salkynlan güýz günlerinde agşamaralar kakylpdyr. Gelin-gyzlar obanyň bir çetine, gum obalarynda bolsa golaýdaky depäniň üstüne toplanypdyr. Läle

kakylýan ýer bilen obanyň arasy sesýetimden uzak hem bolmaly däl, oba juda golaý hem bolmaly däl. Munuň öz sebäpleri bar: uzak bolmazlyk gelin-gyzlaryň howpsuzlygy üçindir. Bilşimiz ýaly, geçen asyrlarda türkmenleriň durmuşy dartgynly ýagdaýlarda bolupdyr. Daşary ýurtly basybalyjylaryň dowamly çözüslary, taýpa-tireleriň arasynda häli-şindi ýüze çykyp duran garşylyklar hemişe hüşgärligi talap edipdir. Aýratyn-da, gelin-gyzlara, olaryň namysyna gezek gelende türkmenler juda ynjukdyrlar, geçirimsizdirler we ätiýaçlydyrlar. Şoňa görä-de gara başyň garamaty saýylýan gelin-gyzlar hemişe gözüň görüp, gulagyň eşidip duran ýerinde bolmaly. Bu türkmençiligiň mizemez kanunydyr.

Läle kakylýan ýeriň oba juda golaý bolmazlygy bolsa, gelin-gyzlaryň utanç-haýalylygy sebäplidir. Läleleriň mazmuny dürli: onda pynhan duýgular, arzuw-islegler, gelin-gyzlaryň öz aralarynda saklanmaly söhbetler, nägilelik, şatlyk... ýaly ruhy ahwalatlar açylýar. Ata-ene bar, gaýynata-gaýynaga bar, olar ýaly duýguly setirleri gelniň, gyzynyň, jigisiniň dilinden eşitmek juda ýakymсыз ýagdaý. Gelin-gyzlaryň özi üçin-de utanç. Sylasyksyzlyk. Iki tarapa-da gelşiksiz. Sonuň üçin-de läläniň sesi eşidilse-de, onda diýilýän sözleriň aňsyrylmaz uzaklykda aýdylmagy kada hökmünde berjaý edilipdir.

Läleleriň mazmunynda pynhan duýgularyň ýaşaýanlygy sebäplide, läle kakylýan ýere aňa-mana düşüniş ugran 13-14 ýaşdan ýokary oglanlar eltilmändir, barsa aýyp görnüpdir.

Läleler türkmen halk döredijiliginiň gadymy görnüşleriniň biridir. Läleler töwerekleýin döwre guralyp kakylýdyr. Läleler öz ýerine ýetirilişi taýýndan üç topara bölünýär: bokurdak lälesi, eňek lälesi, dodak lälesi. Läleleriň bu görnüşleri biri-birinden ses agzalarynyň gatnaşmagy we onuň netijesinde owazlaryň dürlüçe emele gelmegi bilen tapawutlanýar. Bokurdak lälesinde bokurdaga çalaja kakylmak bilen äheň (ritm) ýasalýar. Eňek lälesinde başam barmak eňege direlip, bokurdakdan gelýän ses aýanyň hereketi bilen owazlandyrylýar. Dodak lälesinde barmaklaryň dodaklarda hereket etmegi arkaly titreme-sazlaşyk döreýär.

Hymmyl lälesi - bu бүтін göwräniň, ylaýta-da omuz we aýaklaryň hereketlendirilmegi bilen ýerine ýetirilýär. Läleleriň haýsy za-

manlarda ýüze çykyp başlandygyny anyk aýtmak kyn. Emma olaryň türkmen halkynyň oguzlar at bilen ýaşan zamanlaryndan soňky döwürlerde peýda bolup başlandyklaryny çen-takmyn etmek mümkindir. Bu çaklamany aýtmaga “Gorkut ata” şadessanynda gelin-gyzlaryň erkekler bilen deňhuhuklylygy, deň derejede hereketleridurmuşa çykjak ýigidini gyzyň özüniň saýlap-synagdan geçirmegi, söweşlere gatnaşyp, görkezýän gahrymançylyklary we beýleki işjeň hereketleri esas berýär.

Läleler gelin-gyzlaryň başdan geçiren ýagdaýy we halkyň ýaşaýşy, ýurduň syýasy-durmuş ahwaly bilen baglanyşykly ýüze çykypdyr. Olaryň gaýgy-aladasy, arzuw-islegi lälelerde şöhlenenipdir, gamgussany egismäge, geljege umytly garamaga kömek edipdir. Biziň günlerimizde mälum bolan läleleriň köpüsiniň many-mazmuny, ruhy türkmen halkynyň XVIII-XIX asyr durmuşyny ýatladýar. Şundan çen tutsak, bu görnüşüň şol asyrlarda has ýaýgyn bolup, bentleriniň hem aglaba köpüsiniň şol döwürlerde dörändigini aýtmak mümkin.

Duýguly toparyň beýleki görnüşleri ýaly, läleleriň hem temalary dürli. Olarda döwrüň ykdysady ýagdaýy, çarwaçylyk, ekerançylyk aýry-aýry bentlerde öz yzyny galdyrypdyr:

Baýyrlaryň etegi,
Goýun-guzy ýatagy.
El degende ýelpildär,
Öz doganmyň telpegi.

Gaýrada maýa bozlar,
Maýa köşegin gözlär,
Boýdaşlarym şol gyzzar,
Serpilip meni gözlär.

Joýa-joýa böker men,
Sary gawun eker men,
Sary gawun bişipdir,
Sapagyndan düşüpdür.

Ekin ekdim darydan,
Içmek tikdim ýarydan.

Gelseňiz-le, boýdaşlar,
On iki süňňüm eriden.

Gelin-gyzlar geçen asyrda, esasan, öý-hojalyk işleri bilen meşgul bolupdyr. Ik egripdirler, keçe edipdirler, haly-palas, tara dokapdyrlar, gaýma gaýapdyrlar, keşde çekipdirler... Olaryň zehininden we nepis senedinden kemala gelen halylar dünýä bazarlarynda şan-şöhrat gazanypdyr. Türkmen halylary şu günlerem dünýäniň her ýerlerinden gelýän syýahatçylaryň, söwdagär-täjirleriň ünsüni özüne çeken nepis senet bolup, at-abraýyny saklap gelýär. Aýal-gyzlarymyzyň şular ýaly el işleri, umuman, zähmete bolan gatnaşyklary-da lälelerde şöhlelenipdir:

Gaýra-gaýra bakar men,
Dokma darak kakar men.
Şol joramy görmesem,
Eräp-eräp akar men.

Iňňäm bilen ýüwsämi,
Duldan asgyn, eje jan!
Boýdaşlarym gelende,
Kokun kesgin, eje jan!

Gelin-gyzlaryň lälelerinde il-ýurduň, türkmen halkynyň başdan geçiren taryhy wakalary-da belli derejede öz yzyny galdyrypdyr. Aýratyn-da, 1858-nji ýylda, 1861-1862-nji ýyllarda bolan söweşlerden habar berýän bentler türkmen ýigitleriniň şöhratly ýeňişleri haky maglumat hökmünde-de ähmiýetli:

Keýmirden aldy pata,
Däldir sözleri hata,
Gajar-gyzylbaş durmaz
Atlansa ýigit ata.

Tamdyranyň kirşine,
Haly-dokma erşine,
Aman-esen gel, ýarym,
Gidip gajar urşuna.

Bu bentlerde Watany daşky duşmanlardan goran, gahrymançylyk görkezen ýigitlerimiz taryp edilýär, olara ruhy goldaw berilýär.

Lälelerde watançylyk, il-güne, topraga söýgi ýaly meseleler hem öz mynasyp ornuny eýeläp, gelin-gyzlaryň pikir-hyýallaryny, garaýyşlaryny aýdyň beýan edýär:

Bamyny baýyr aldy,
Düýbünü çaýyr aldy.
Ilim-günüm, doganlar,
Ýüregmi howur aldy.

Ahalyň beýik dagy,
Saldy ýüregme dagy.
Biz Ahaldan aýrylsak,
Hazan ursun çarbagy.

Lälelerde söýgi we maşgala durmuşyny gurmak meselesi her taraply şöhlenenendir. Bu tebigy ýagdaý. Çünki läleleri gelin-gyzlar döredipdir, diýmek, ýaşlar döredipdir, ýerine ýetiripdir. Olara orta nesliň, ýaşuly nesliň gatnaşygy ýok diýerlikli. Läleler ýaş ösdürimleriniň sygryýeti bolany üçin olarda özlərini gyzyklandyrýan meseläniň-bagtly durmuş gurmak, söýmek-söýülmek, ähde-söze wepaly bolmak, doňbagyr ata-eneleri näletlemek, deň bolmadyk nikalara garşy çykmak ýaly söhbetleriň öň hatara geçmegi kanunydyr.

Söýgi we maşgala durmuşy meselesi lälelerde dürli edebi usullarda şöhlenenipdir. Gönüden-göni söýgä bagyşlanyp, söýginiň “sap” söhbetini edýän bentler lälelerde özbaşdak bir kowçum bolup durýar:

Daraýydan köýnegim,
Daňyndym ýar öýmesin.
Didäňde lowlan oda
Ahmal, meniň köýmegim.

Bakjaňyzdan bakaýyn,
Ballar bolup akaýyn.

Saçym çille ýüpegi,
Dutaryňa dakaýyn.

Akmaýa düzde galdy,
Ýüki Töwrizde galdy.
Ýigidi dert apardy,
Dermany gyzda galdy.

Ýokarky ýaly bentlerde gyz dünýäsi öz düzümine başga meseleleri goşmazdan, “ýeke-täk söhbetdeşlik” usulda beýan edilýär.

Gyz doganlar, boýdaşlar baradaky lälelerde hem baş mesele söýgi bolup, bagtly durmuş wasp edilipdir, halamadyk ýerine ýat-da ýat-bigänä duşmazlyk dilenipdir. Birentek lälelerde gelin-gyzlar aýrallykdan zeýrenipdirler. Aralaryna uzak menziller düşen dogandyr boýdaşlaryna wagty-salymynda duşup bilmändikleri üçin läleleriniň üsti bilen uzak ýoly ýakynlaşdyryp, saglyk-amanlyk sorasypdyrlar, mähir-muhabbetlerini biri-birine gaýybana ýetiripdirler:

Suwa bardym bat bilen,
Içim doly ot bilen.
Meň doganym Gülnabat,
Ýazylyp gitdiň ýat bilen.

Ilerimiz dagmydyr?!
Üsti kese bagmydyr?!
Uçup barýan ak guşlar,
Meniň joram sagmydyr?!

Şeýle mazmunly läleleriň arasynda gelneje we baldyz gatnaşyklary has duýguly, söýgi oýlary aç-açan beýan edilýär. Gyzlaryň in pynhan syrlary gelneje hakdaky lälelerde öz beýanyny tapypdyr. Şeýle bolmagynyň özüne ýetesi sebäbi bar.

Gyzlar ata-eneleriň hormatyny saklap, pynhan pikirlerini olara mälim etmegi özülerine uslyp bilmändikleri üçin gelnejelerine-ýeňňelerine ýüz tutupdyrlar. Gyzyň duýgy-düşünjelerine in ýakyn duran gelnejeler hemişe baldyzyň hossary, maslahatçysydyr. Olaryň gatnaşyklary ýakyn ýürekden bolup, gyza in oňat düşünyän, gylyk-

häsiýetine belet adam ýeňnedir. Bu ýagdaý “Ejesi öweni goýup gaç, ýeňnesi öweni alyp gaç” diýlen halk nakylynda öz beýanyny tapypdyr. Geçen asyrlarda gelin-gyzlaryň kimdir birine söýgi hakynda, halaýan ýigidi barada gürrüň etmegi iň gabahat, edähede sygmaýan zat hasap edilipdir. Emma kadadan çykma hökmünde gyz özüniň söýgüsi hakynda gelnejesine aýdyp bilipdir. Ondan maslahat sorapdyr. Elbetde, gelnejesi baldyzyň ruhy ahwalyna düşünişdir, degerli maslahatlar beripdir, ýeri gelende kömek edipdir, goldapdyr. Bu pikirdeşligi we gelnejäniň kömegini aňladýan aşakdaky ýaly aýdyşyk-läleler ýokarda aýdylanlary tassyklap biler:

Ýapa-ýapa ýaz ýagşy
Ýagyp dur-la, ýeňne jan.
Ýapynjasyz ýaş ýigit
Ezlip dur-la, ýeňne jan

- diýlen bentde gyz gelnejesine ýüzlenip, söýgülisiniň özüne garaşyp durandygyny mälim edýär, ondan kömek soraýar. Gelnejesi-de baldyzyna ýüzlenip:

Ýapa-ýapa ýaz ýagşy,
Ýagybersin, baldyzym.
Ýapynjasyz ýaş ýigit
Öýe girsin, baldyzym

- diýmek bilen, olara howandarlyk etjekdigini duýdurýar. Gelneje bilen baldyzyň syr ynanyşyp, içgin gatnaşykda bolmagynyň düýp sebäbi taryhy ýagdaýlar bilen şertlenen birmeňzeş durmuşda ýaşayandyklarydyr.

Gyzlaryň lälelerinde gelneje bilen doganynyň süýjülikde ýaşaşmagy, biri-biriniň hormatyny saklap, agzybir bolmaklary, biri-birine guwanyp gezmekleri arzuw edilýär. Şoňa oňat düşünen kemally gyzlar aşakdaky ýaly bentleri läle edip aýdypdyrlar:

Aý aýdyňdyr, ýagtydyr,
Gyzlar oýnar wagtydyr.
Ýör, gelneje, gaýdaly,
Didäm geler wagtydyr.

Düýe geldi ýataga,
Boýny doly otaga.
Sallansana, gelneje,
Agam saňa sadaga!

Läleleriň ata-enä degişlileri özüniň mazmuny taýyndan dogan, boýdaş, gelneje hakdakylardan düýpli tapawutlanýar. Dogan, boýdaş, gelneje baradaky lälelerde söýgi meselesi ruhubelent, şähdaçyk ýitilikde ýüze çykarylsa, ata-ene barada söhbet edilende, söýgi ykbaly “perde arkasynda” hasratly ahwaly başdan geçirýär.

Durmuş ýagdaýy nähili ýowuz bolsa-da, halkyň gün-güzerany çekip-çydardan agyr bolsa-da, läleleriň belli bir toparynda söýgini gorap saklamak, tutanýerlilik, wepalylyk taglymlary öňe sürülüpdir:

Suw akar hünjüleýin,
Göwnüm narynjyłaýyn.
Men senden özgä barsam,
Hanjarnä sanjyłaýyn.

Gögüň ýüzi gök çüýşe,
Dograp düzseler çişe,
Şonda-da dönmen senden,
Etme ýarym, endişe.

Durmuş deňsizliginiň daşyndan söýgülileriň gowuşmagyna kynçylyk döreden birnäçe sebäpler, görüp, betgylyk adamlar hem bolupdyr. Olar “myş-myşlary” ýaýradyp ýa-da ata-enelere gep berip, gyz bilen ýigidiň arasyna bir usul bilen “çöp atyp”, söýgülileriň bagtyny baglaýan arabozar adamlar bolupdyr. Şeýle adamlary pislän aşakdaky ýaly läle bendi döräpdir:

Suwa bardym tas bilen,
Suw aldym höwes bilen.
Ýary ýardan aýranyň
Ömri geçsin ýas bilen.

Görnüşi ýaly, läleler tematika taýdan dürli-dürli bolup, olaryň ählisi-de öz döwruniň in derwaýys ýagdaýlaryna seslenipdir. Ol me-

seleler barada öz garaýyşlaryny mälim eidpdirlir. Lälelerde öňe sürül-
ýän arzuw-islegler, pikir-hyýallar halkyň pähim-paýhas eleginden ge-
çip, nesillerden nesillere ýadygärlik galyp gelipdir.

Gelin-gyzlaryň duýgy-düşünjeleriniň aňa we duýga täsirli bol-
magyny üpjün edýän zat läleleriň şahyrana çeperçiligi we durmuşy-
lygydyr.

Läle bentleriniň her setiri, köplenç, alty ýa-da sekiz bogundan
ybarat bolýar. Alty ýa-da sekiz setirli läle bentleri-de duş gelýär.

Läleleriň goşgy düzüliş formasy rubagy kysym: birinji, ikinji we
dördünji setirler öz aralarynda sazlaşyp, üçünji setir sazlaşyga tabyn
bolmaýar (aaba). Läleleriň murapbag (abab, aaaa) görnüşde sazlaşýan
ýa-da gaýtalanyp sazlaşyp gelýän görnüşlerine-de gabat gelmek müm-
kin.

Läleleriň esasy many-mazmuny soňky iki setirinde berilýär, baş-
ky iki setir bolsa esasy pikiri ýüze çykaryjy “kömekçi serişdelik”
hyzmaty ýerine ýetirýär. “Kömekçi serişdelik” diýlende bendi dol-
durmak üçin getirilen boş-bimany setirler, orunlaryny islendik bir
sazlaşýan setirler bilen çalşyp oturmaly ähmiýetsiz zatlar diýip dü-
şünmek bolmaz. Başky iki setir bilen soňky iki setirleriň arasynda
juda inçe şahyrana baglanyşyklar (ugurdaşlyk, meňzetme, allegoriýa,
simwol) saklanýar. Juda bolmanda bu ikilemeleriň arasynda ruhy
umumylyk ýaşaýar. Şeýle çeperligi biz toý aýdymalarynda-da görüp-
dik. Şoňa görä-de daşyndan seredeniňde, aýry-aýry mazmunly, pyt-
raňňy pikirli ýaly bolup görünýän läle bentlerini özünçe üýtgedip,
tâzeden gurnap bolmaýar. Çünki olar şahyrana we ruhy bütewiligi
özünde saklaýarlar:

Öýümüz gara düzdedir,
Ýaryň gözi bizdedir.
Ýar bir ýaglyk ýitirdi,
Soramasyn bizdedir...

Läle bentleriniň ençemesinde bolsa, setirleriň dördüsi-de bir he-
kaýat-ahwaly, pikiri logiki yzygiderlilikde beýan edýär:

Gözenekden bakma, oğlan!
Göz-gaşyňy kakma, oğlan!

Şol gyz saňa berilmez,
Ýürek-bagryň ýakma, oglan!
Gaýra-gaýraly göwnüm,
Peýkam ýaraly göwnüm,
Gülüp-oýnap şat bolmaz,
Ýardan aýraly göwnüm...

Läleleriň “kömekçi serişde” setirli usuly-da, bütewi “hekaýat-ahwally” usuly-da deňine işledilipdir. Şahyranalyk nukdaýnazardan olaryň biri beýlekisinden kem ýa-da üstün däl. Hersiniň öz gözelligi bar. Bu olaryň kämilligini görkezýär.

Läleleriň dili ýeňil, çeper, keşbi aňlatmalara, meňzetmelere, ugurdaşlyga, göçme manylyga, janlandyrmalara baýdyr. Çeperçilik serişdelerini ulanmaýan ýönekeý aňlamly bentleri juda seýrek gabat gelýär. Bir bentde hökmany suratda bir, kâsinde bolsa çeper serişdeleriň ikisi ulanylyp, ahwalat janly-duýarlykly janlandyrylsa, kâte läle bendi hem göçme manyny, hem meňzetmäni ulanyp, duýguly mazmuny duýga täsirli suratlandyrýar:

Ekin ekdim, gördüler,
Gögermäňkä ordular,
Açylmadyk ter güldüm,
Hazana dönderdiler.

Bendiň başky setiri gyzyň bir ýigide köňül berendigini, ony duýup, söýgüsine böwet basandyklaryny göçme manyda aňladýar, jemleýji iki setir meňzetme arkaly soňraky ýagdaýlary mähim edýär.

Ugurdaşlyk:

Çuňňur guýa daş atsaň,
Batar gider, eje jan.
Ýat illere gyz satsaň,
Ýiter gider, eje jan.

Janlandyrma:

Etmekçidim patrak,
Boldy bary çetrek.
Ýaryma gowşur meni,
Däli derýa Etrek.

Görnüşi ýaly, lälelerde çeperçilik serişdeleri juda jaýdar ulanylypdyr. Munuň düýp sebäbi jemgyýetçilik gurluşyň ýaşlaryň tebigy duýgularyna zabun çemeleşmesi bilen baglanyşyklydyr. Aslynda, gelin-gyzlaryň läleleriniň il içinde meşhur bolmagy we ýerine ýetirilmegi jemgyýetçilik gurluşyna bagly bolan edebi hadysadyr.

Läleler haýsy döwürlerde döräp başlanlygyna garamazdan, milli, özge milletlerde gabat gelmeýän, bir edebi görnüş bolup ýaşap geldi.

Watanymyz Garaşsyzlygyny, Bitaraplygyny alaly bäre türkmen halky täze eýýama, azat, bagtly durmuşa gadam basdy. Türkmen gelin-gyzlary indi täze jemgyýetiň aýdymçylary hökmünde Hormatly Prezidentimizi, Watanymyzyň Garaşsyzlygyny, Bitaraplygyny, halkyň bagtly durmuşyny wasp edýän täze mazmunly läleler bilen halk döredijiligini baýlaşdyrýarlar. Olardan:

Guwan azat Diýara,
Boldy baky Bitarap.
Şugla saçýar äleme,
Ýaşyl baýdagym parlak.

Läle, läle, läle jan,
Aýdyň läle, läle jan.

Garaşsyzlyk şemaly,
Ýüzümizi ýelpeýär,
Arzuwlarym guş ýaly,
Asmanda pel-pelleýär.

Läle, läle, läle jan,
Aýdyň läle, läle jan.

Baýdagym namys-arym,
Prezidentim arkadagym
Şanly toýuň mübärek,
Gül öwüsýän Diýarym.
Läle, läle, läle jan,
Aýdyň läle, läle jan.

Halk döredijiliginde hüwdüler

Halk döredijiliginiň şahyrana žanrynyň owaz bilen ýerine ýetirilýän görnüşleriniň biri hüwdülerdir. Oňa “Eneleriň aýdymy” hem diýilýär. Bu aňlatma juda takyk kesgitleme bolup, hüwdüleriň tebigatyndan habar berýär. Duýguly toparyň beýleki görnüşleri arzuwislegleri, garaýyşlary beýan etmekden, dāp-dessurlardan, ýagdaý-şertlerden dōrāp, ýerine ýetiriliş düzgün-tertipleri, wagty-salymy, şertleri bar bolsa, hüwdülerde olar ýaly şert derwaýyslygy ýokdur. Hüwdüler eneleriň mährinden dōrāpdır. Hüwdüleri aýtdyrýan güýç hem eneleriň perzende bolan söýgüsi.

Hüwdüler ýeke-täklikde, ýagny özbaşdak ýerine ýetirilýän, halk içine giňden ýaýran, her öýde aýdylýan liriki görnüşdir.

Hüwdüler halk döredijilik görnüşleriniň iň gadymysy. Onuň dōreýiş taryhy Adam atanyň we How enäniň dünýä inip, ogul-gyza ulaşan zamanlaryndan gaýdýar. Şoňa görä hüwdüleriň ýaşan ýaşyny adamzat taryhynyň başlanan güni bilen ölçäp bolar.

Şygyr sungatynyň we aýdym-saz sungatynyň gönezligi-de hüwdülerdir.

Hüwdüleriň haýsy dōwürlerde nähili äheňde, nähili bentler sanalyp ýerine ýetirilendigini aýtmak kyn. Bilşimiz ýaly, geçmiş zamanlardan galan halk döredijilik ýazgylary bizde ýok. Häzir bizde bar bolan nusgalaryň köpüsi uzak bolmadyk geçmişden, XVIII-XIX asyrlardan habar berýän nusgalardyr. Olar hem ýazuw üsti bilen dāde, agyzdan-agza geçip gelenlerdir.

Bu görnüş iň adalgasy her bendiň soňunda äheňli gaýtalanyp gelýän “Huwwa-huw, huwwa-huw” sözlerinden emele gelipdir. Bentleriň nähili mazmundalygyna garamazdan, bu sözler owazly gaýtalanýar we bendiň tamamlanandygyny alamatlandyrýar:

Ala dagyň arçasy,
Mawut donuň parçasy,
Sensiň biziň öýmüziň
Tāze açylan gunçasy.
Huwwa, balam, huwwa-huw.

Çagany “hüwdülemek” sözünüň manydaşy bolup, “allalamak” hem ulanylýar. “Hüwdi” sözünüň gelip çykyşy-da, “allalamak” sözi-de Allatagala, Hudaý bilen baglanyşyklydyr. Türkmenlerde “Allanyň müň bir ady barmyş” diýlen bir gep bar. Hüwdülerde ulanylýan “Huw-wa, huwwa” sözleriniň araplarda Allanyň adyny aňladýan “Hüwä” sözündendigi anyk. Diýmek, “hüwdi” adalgasynyň özi-de Hudaý bilen baglanyşyklydyr. Hüwdüleriniň häzirki görnüşi türkmenleriň ys-lam dinini kabul eden döwründen soň ýüze çykandyr.

Çaga heniz bäbekkä Allanyň adyny gulagyna guýmak maksatdy bilen bu owazly sözler hüwdüniň düzümine girizilipdir. Ol “Huwwa-huw”, “Hüwwa-hüw”, “Allaý-allaý”, “Alleý-alleý”, “Allan-allan” ýaly tirkeş sözler ýa-da “Hüwdüläýin”, “Allalaýyn”, “Allalasam”, “Hüwwä etsem”, “Alla etsem” ýaly söz we söz düzümleriniň owazly aýdylmagy arkaly nygtalýar:

Huwwa-huwwa, huw seni,
Aryk saklar suw seni.

Hüwdi-hüwdi, hüwlensin,
Akar suwlar durlansyn.

Hüwdi, hüwdi, hüw guşlar,
Bu guşlar kaýda gyşlar.

Alleý-alleý alyşar,
Akja köýnek ýaraşar.

Hüwdi aýdylmaga başlananda “Huwwa, balam, huwwa-huw, hüwwäläýin (huwwalaýyn) men seni” ýa-da “Allaý-allaý edeýin, Alla-alla men seni, Allalasam men seni” ýaly sözler pessaý owaz bilen gaýtalanyp, ýuwaş-ýuwaş belentlenýär, hüwdi äheň-howasyny döredýär. Şondan soňra ene hüwdi bentlerini şol äheň-owazda sanamaga başlaýar...

Hüwdüler halkyň çaga bolan söýgüsini, arzuw-islegini özünde jemleýär. Çaga gezek gelende türkmenler iň hamrak, perzent üçin pidakär halklaryň biri. Ata-babalarymyzyň “Bal süýji, baldan bala

süýji”, “Ogланly öý bazar, oglansyz öý mazar” ýaly döreden nakylary-da muňa şaýatlyk edýär. Halkyň çagalara bolan mähremligini hüwdüleriň aşakdaky bendi hem tassyklaýar:

Allaý-allaý allançak,
Akar suwlar bulançak.
Altmyş başly ak öýüň
Gelişigi sallançak.

Durmuşyň, maddy ýaşaýşyň düýp manysy perzent öndürmek diýip düşünen ata-babalarymyz çagany gözüniň görejine, biliniň kuwwatyna, janyna deňemek bilen olaryň terbiýesine uly ähmiýet berip gelipdir. “Çaga eziz, edebi ondan hem eziz”, “Çagany ýaşdan, aýaly başdan” diýlen atalar sözi döräpdir.

Çaga we onuň terbiýesi barada dowamly aladalanyp gelen ata-babalarymyz nesilleriň şu meselä juda çynlakaý çemeleşmelidigini nesihat edip, aşakdaky ýaly rowaýat şekilli bir gürrüni döredipdir: “Bir gelin günleriň birinde bir okumyş alymdan: “Meniň bir çagam bar. Onuň ilhalar adam bolmagyny isleýän. Oňa näçe ýaşdan terbiýe berip başlasamkam?” - diýip sorapdyr. “Çaga näçe ýaşynda?”, “Ýaş bolup, heniz ýaşy ýok. Ýaňy alty aýlyk“. “Keýgim, sen alty aý gijä galypsyň” diýip, ulama jogap beripdir“.

Bu parçanyň wakasy rowaýaty bolsa-da, mazmuny durmuşydyr. Özem üýtgemän gelýän we üýtgemejek hakykatdyr. Onuň şeýledigine hüwdüler güwä geçýär.

Hüwdüler çagany doglan gününden terbiýeläp başlaýar. Ýaňy doglan çaga, elbetde, aýdylýan sözleriň manysyna düşünmeýär. Terbiýe enäniň şirin owazy arkaly bäbegiň aňyna siňýär.

Halkyň çagalar baradaky arzuw-islegleri, hyýallary hüwdüleriň dörän döwründäki meseleleriň, şertleriň çarçuwasyndadyr. Meselem, geçen asyrlarda esasy mesele Watany, il-ýurdy goramak bolany üçin erkek ogланlar hüwdülenende at-ýarag, mertlik-batyrlyk, ar-namyslylyk, ýany nokerli, mergen bolmak ýaly mazmun esasy orny eýeläpdir. Şonuň ýaly-da geçmiş zamanlaryň ýaşaýyş durmuşy, kesp-kärler hüwdülerde öz yzyny galdyrypdyr:

Mergen bolup, guş ursañ,
Dagdan keyik düşürseň,
Düýä ýükläp getirip,
Kebap edip bişirseň,
Kebabyň şirin bolsun,
Uranyň gulan bolsun,
Awdan gelen wagtyňda,
Öýüň myhmanly bolsun!

- ýaly hüwdi halkymyzyň awçylyk bilen meşgul bolandygyndan habar berse, aşakdaky hüwdi topbagy ekerançylyk durmuşyny, atababalarymyzyň gün-güzeranyny göz önünde janlandyrýar:

Allan-allan, al penje,
Her gupagy bir penje,
Ýygan oty ýorunja,
Iýen gawuny zamça,
Ýygan oduny omça,
Geýeni ýüpek parça.

XX asyrdä dörän hüwdülerde täze döwre mahsus bolan düşüňjeler orun alandyr. Mysal üçin:

Arça bar-a, arça bar,
Arça üstünde serçe bar.
Meniň jigim ulalsa,
Gahryman esgerçe bor.
Huwwa-huwwa, huw-huw!

- diýen bentde “esgerçe” diýlen söz türkmenleriň asyrymyzda döwlet bolup, goşun döredendigini aňlatsa, toý-tomaşany geçirmegiň täze döp-dessurlarynyň ýüze çykandygyny aşakdaky ýaly hüwdi bendi mälim edýär:

Boýuňa jan, boýuňa!
Il ýygylsyn toýuňa.
Bir menzilden gygyryp,
Maşyn gelsin öýüňe!

Türkmenleriň halk hökmünde özboluşlylygyny alamatlandyran sypatlarynyň biri myhmansöýerligi. Myhmana hormat-sylag etmek barada birnäçe nakyllar döredilipdir. Myhmansöýerlik, ýoldaşa, il-güne wepalylyk ýaly oňat endikleri çagalarda kemala getirmek üçin hüwdüler aýdylýpdyr:

Atly gelsin toýuňa,
Myhman gelsin öýüňe,
Bile gezen deň-duşlaň
Gatanç bersin toýuňa.
Göreşsin märekeler,
Oýnasyn gelin-gyzlar.

Türkmenler ogul öýerip, toý edende at çapdyrypdyr, göreş tutdurypdyr. Mergenler nyşana atyşypdyrlar. Bu ajaýyp дәpler kәbir toýlarda hәzirem dowam etdirilýär. Yokarky hüwdi bendinde pәlwanlaryň toýa bezeg bermegi hakda aýdylýar. Aşakdaky bentlerde bolsa, ýaşlaryň mergen bolup ýetişmegi barada arzuw edilýär.

Allallasam, has ýigit,
Eker bagynda çigit.
Allaý-allay, alhanym,
Bal goşulan talhanym,
Atlanyp awa gitse,
Ýanynda segsen ýigit,
Segsen ýigit serdary,
Öz öýmüziň mydary.
Ýagy gelse ýaragym,
Uly gelse geregim.

Watançylyk, harby-gahrymançylyk aslynda türkmen hüwdülerinde iň öňdeligi eýeleýän meseledir. Olar çaganyň mert, il-güne wepaly, gahryman ýigit bolup ýetişmegi baradaky umyt-arzuwlary özünde jemleýär:

Allallasam, han oglan,
Derýada guş kәn oglan,

Kesgir gylyç bilinde,
Uruşda pälwan oglan,
Gyrmyl-gyrmyl ýörüşli,
Ýany gara gylyçly,
Gylyçlary gylawly,
Naýzalary ýalawly,
Pälwan balam, Huwwa-huw!

Ýokarky bentlerde ady geçýän kesgir gylyç, naýza ýaly ýaraglar geçen asyrlarda söweşiň, gahrymançylygyň derwaýyslygy bolupdyr. Şonuň ýaly-da atyň ýyndamlygy hüwdüleriň üns merkezinde durupdyr. Bu taryhy şertler atyň şan-şöhraty bilen baglanyşyklydyr. Kesgir gylyç we bedew at edinmek her bir ýigidiň, hojalygyň arzuwy bolupdyr.

Şol sebäpden-de ol hüwdülerde esasy orny eýeläpdir, çagany watançylyk, gahrymançylyk ruhunda terbiýelemegiň serişdesine öwürilipdir:

Meniň jigim yşansyn,
Turup, bilin guşansyn.
Müň tümenlik aty bar,
Duşman ondan üýşensin.

Ballym atyň baş bolsun,
Ganaty kümüş bolsun.
Her sapara gideňde,
Erenler ýoldaş bolsun.

Türkmenleriň durmuşynda maldarçylyk esasy orny eýeläpdir. Geçen asyrlarda dörän hüwdüleriň köpüsünde maldarçylygy, ýaşlaryň maljanly adamlar bolup ýetişmekleri barada aýdylypdyr.

Oglanym owlak bakar,
Owlagyň alny sakar.
Günorta sürüp gelip,
Çeşmeden suwa ýakar.

Hüwdülerde ekerançylyk meselesi-de möhüm orun eýeläpdir. Oturymly ilatyň esasy kesp-käri ýer-suw, daýhançylyk, bag-bakjany

ösdürip ýetişdirmek bolupdyr. Bu mesele hem hüwdülerde ýeterlik beýan edilipdir:

Elinden-ä elinden,
Elindäki pilinden,
Aýlap tutan çilinden,
Aýlanaýyn özünden.

Söýgi meselesi hüwdülerde-de mynasyp ornuny eýeläpdir. Sallançakda ýatan çaganyň görk-görmekli ýigit bolup ýetişmegi, söýmegi-söýülmegi, söýgüsine wepaly bolmagy arzuw edilipdir.

Ballym gelýär künjüden,
Jübsi doly hünjüden.
Ballym atdan düşýänçä,
Gyzlar ölsün sanjydan.

Hüwdüler çagalaryň ertirki güni baradaky arzuw-islegleriniň jemidir. Şoňa görä ykbaldan, pelekden nägilelik, synpy gatnaşyklaryň ýüze çykaran deňsizligi, ruhy peslik ýaly ahwalatlar hüwdülere ýatdyr.

Hüwdüler özüniň hyzmatyna görä iki topara bölünýär: 1. Sallançak ýanynda aýdylýan hüwdüler. 2. Çagany güýmemek, söýgülemek maksady bilen aýdylýan hüwdi bentleri.

1. Sallançak ýanynda aýdylýan hüwdüler çagany ýatyrnak, rahatlandyrmak üçin aýdylýar:

Allaý-allasy geler,
Ýatsa, ukusy geler.
Uzak-uzak ýollardan,
Daýy-daýzasy geler.
Huwwa, balam,
Huwwa-huw.

Sallançak üwrelip, aýdylýan hüwdüler owazly heň bilen aýdylýp, her bendiň soňunda “Huwwa, balam, huwwa-huw”, “Huwwalaýyn men seni” ýaly setirler getirilýär. Sallançagyň yrgyny bilen enäniň ýakymly hüwdüsi sazlaşyp, çagany rahatlandyrýar, meýmiredip, uka batyrýar.

2. Çagany güýmemek, söýgülemek maksady bilen aýdylýan hüwdi bentleri çagany göterip, hopba edilýän, boýy sypalanyp söýülýän pursady aýdylýar. Olarda “Huwwa, balam, huwwa-huw” ýaly setirler ulanylmaýar. Olar pessaý, sanawaç şekilli ýerine ýetirilýär:

Şaýy bardyr balamyň,
Taýy bardyr balamyň,
Gülden näzik golunda,
Ýaýy bardyr balamyň.

Ýaşynda-ha ýaşynda,
Ýaşyl tahýa başynda,
Agasy öý tutanda,
Ýeňňeleri daşynda.

Hüwdi bentleriniň hyzmat taýdan toparlara bölünmesi diňe ýerine ýetiriliş usulyna degişli. Mazmuny taýdan beýle bölünişik ýokdur. Sallançak ýanynda aýdylýan bentler çaga görterilende, güýmelende, şonuň ýaly-da söýgüläp aýdylýan bentler bolsa sallançak başynda aýdylýp bilner.

Hüwdüler mazmuny nukdaýnazardan çaganyň oglandygyna ýa-da gyzdygyna görä bölünýär. Käbir hüwdi bentleri bolsa bäbegiň jynsyna parh goýmazdan, ählisi babatda aýdylýar:

Baga girsem bahar bor,
Ýüzün görsem nahar bor.
Bir gün ýüzün görmesem,
Dünýä maňa zäher bor.

Hüwdi bentleriniň köpüsi jyns tapawudy aňladýan mazmuna eýedir. Erkek oganlar hüwdülenende mertlik, batyrlyk, gahrymançylyk ruhly çeper tärler, mergenlik, aw-şıkar, at-ýarag, gyrmyzy don, ak telpek, dutar, gyjak ýaly zatlar getirilýär. Şol närseler arkaly çaganyň ilhalar ýigit bolup ýetişmegi arzuw edilýär:

Meniň ballym atlanar,
Atlary haýbatlanar.

Gül ýüzüne gün düşse,
Howasy bulutlanar.
Hüwdülesem gelişer,
Allallasam ýaraşar.

Atlanyp awa gider,
Towşanly daga gider.
Towşan asar ýanyňa,
Gany damar donuna.
Aryp awdan gelende,
Ejesi gurban janyňa.

Oglanlara degişli hüwdi bentlerinde kemala gelenden soň özüne
mynasyp ýanyoldaşly bolmak, söýmek-söýüşmek, gyzlary saýlap-se-
çip öýlenmek ýaly süýji arzuwlar hem ep-esli orun alypdyr.

Allan-allan aldyran,
Atyna mahmal saldyran,
Ýeňňelerni iberip,
Söýen gyzyn aldyran.

Allan-allan, allançak,
Ýüpek ýorgan-sallançak,
Gurban janyň toýunda
Kyrk müň öýli atlanjak.

Gyzlara degişli hüwdüler topary çaganyň geljekde bagtly, eliniň
işli, abraýly, musulman bolmagy baradaky enäniň arzuw-isleglerini
özünde jemleýär:

Aýlar gyzym allaly,
Aýda dokar bir haly,
Halysynyň kenary,
On barmagynyň hünäri.

Maňňşlagyň maň goýny
Köýnek bolsun gyzyma.

Horasanyň ak uny
Çelpek bolsun gyzyma.

Gyzlara degişli hüwdülerden oglanlar barada döredilen bentler has köp we köptaraply mazmuna eýe. Bu geçen asyrlardaky harby-syýasy ýagdaýlar sebäplidir.

Hüwdüler ýerine ýetirýäniň çaga gatnaşygy taýyndan hem bölünýär.

Çaganyň ejesi hüwdini aýdanda, “balam, guzym” ýaly sözleri ulanýar ýa-da ýöňkeme goşulmasy arkaly ejesidigi mälim edilýär. Käbir bentler bolsa “eje” sözünü setirde getirmek arkaly hüwdi aýdanyň çaga gatnaşygyny anyklaýar:

Döneyin dönüşiňden,	Allan-allan adyňdan,
Pyýada ýörişiňden,	Sallançagyň badyndan,
Garaja gupagyňdan,	Sallançaga gireňde,
Buýraja telpegiňden,	Ejeň gurban adyňdan.
Aýlanaýyn, jan balam.	

Çaganyň enesi agtygyny hüwdülände, gepiniň bir ýerinde özüniň kimdigini mälim edýän sözi getirýär. Ýa-da degişliligi aňlatmaýan umumy mazmunly bentleri aýdýar:

Allaý-allaý, allasy,	Allaý-allaý, el biter,
Gül ýassykda kellesi,	Nar agaja gül biter,
Gaýa başyn ýel alsa,	Üç ýaşyna baranda,
Gaýga galar enesi.	Saýrap duran dil biter.

Aşakdaky ýaly bentler bolsa, hüwdini aýdýan aýalyň mamasydygyny mälim edýär:

Allaý-allaý, allasy,	Bir şahasy däneli,
Senden geler gül ysy,	Döner otyr mamasy,
Söýse söýsün mamasy,	Bir şahasy peýwentdir,
Söýgüli gelniň balasy.	Peýlär otyr mamasy.

Garalydyr, garaly,	Gara gözmüň garasy,
Garar otyr mamasy,	Garamykdyr dänesi,

Söýgüli gelniň balasy,
Söýüp gider mamasy.
Bir şahasy däneli,

Bir şahasy almaly,
Alar otyr mamasy.
Bir şahasy gyzyň gül,
Güllär otyr mamasy.

Gyzlar jigilerini hüwdülänlerinde, ejeleriniňkiden, enedir mamlarynyňkydan tapawutly bolýar. Olarda “jigim jan”, “ballym” ýaly sözler getirilip, çaganyň bagtly adam bolup ýetişmegi baradaky arzuw-niýetler beýan edilýär.

“Güpür-güpür” at gelýär,
Çykyň gözläň, kim gelýär?
Ala donun galgadyp,
Meniň ballym jan gelýär.

Meniň jigim ýagşydyr,
Al palasyň nagşydyr.
Bir agasy tüýdükçi,
Bir agasy bagşydyr.

Hüwdüler çaganyň hüwdini aýdýan adama gatnaşygy taýdan bölünende ejelere degişli bentler beýlekilerden has köpdür we mazmun jähtden has baýdyr. Bu şeýle-de bolmaly. Çünki hüwdüler eneleriň aýdymydyr. Çaga eneden ýakyn, eneden mähriban adam ýok.

Haly hemişe hereketde, geçmişiň oňat nusgalaryny ýöredýär, ýüze çykan täzelikleri özüne siňdirýär.

XX asyrdaky türkmen durmuşy täze taryhy şertlere laýyklykda özgerdi. Beýleki halklarda bolşy ýaly, ylmy we senagat täzelikleri türkmenleriň hem gündelik durmuşyna içgin aralaşdy. Olar hüwdülerde-de orun aldy:

Okasyn ballym meniň,
Bu şirin dillim meniň.
Okap mugallym bolsa,
Begener ballym meniň.

Hüwdüleriň dili sada, mazmuny ýönekeýden aýdyň bolup, olarda çaganyň ulalyp kämillige ýetmegi, bagtyýar adam bolup ýetişmegi, il ogly, at-abraýly gahryman, päkize maşgala bolmagy baradaky arzuw-islegler beýan edilýär. Hüwdüleriň her topbagy gutarnykly many-mazmuny aňladýar.

Halkyň janly gepleşiği hüwdüleriň şahyrana bezegidir. Sypatlandyрма, meňzetme ýaly çeperçilik serişdeleri hüwdi bentlerinde köp duş gelýär.

Öleňler, küştdepmeler, monjugatdylar, läleler ýaly şahyrana görnüşlerden tapawutlylykda hüwdi bentleriniň setirleri biri-biri bilen göni baglanyşykda bolup, бүтewi hekaýat-ahwalyň logika laýyk ýüze çykmagyna hyzmat edýär.

Gözlerimde agym sen,
Özüň ýürek ýagym sen,
Armanym ýok dünýäde,
Çar dereli bagym sen.

Meniň ballym ýatypdyr,
Per düşege batypdyr.
Oýatmaň deň-duşlary,
Ýaňy uka gidipdir.

Hüwdüleriň şekili welin beýleki görnüşlere garanyňda erkin-dir. Duýguly toparyň ýokarda ýatlanylýan görnüşleri kada hökmünde dört setirli bolup, birsydyrgyn murapbag ýa-da birsydyrgyn rubagy görnüşde gelýär. Hüwdi bentleri bolsa, murapbag görnüşde-de, rubagy görnüşinde-de, ikileme (mesnewi) şekilinde-de sazlaşyp gelip bilýär. Her görnüşine bir bent mysal:

Aýlanaýyn adyňdan (a),
Ady ýagşy bäbegim (b).
Öwrüleýin men senden (a),
Bady ýagşy, bäbegim (b).

Allaý-allaý, allasy (a),
Sallançagyň badyndan (a),
Gyrmyzy gulpagyňdan (b),
Gunduzly telpegiňden (b).

Hüwdi bentleriniň agramly bölegi rubagy görnüşde dördilendir.

Sazlaşyş taýdan erkin bolşy ýaly, goşgy düzüliş jähtden-de hüwdüler erkin. Hüwdüleriň belli bir bölegi ýokardaky ýaly dört setirli bentlerden bolsa, beýleki bir bölegi alty, sekiz, hatda ondan-da köp setirli topbaktardan düzülýär. Olaryň sazlaşyşlary-da özakymlaýyn, erkin:

Allalasam, has ýigit (a),
Eker bagynda çigit (a),
Atlanyp awa gitse (b),
Nökeri segsen ýigit (a),
Segsen ýigit serdary (a),
Öz öýüniň mydary (a).

Maňňyşlagyň maň goýny (a),
Söwüş geler gyzyma (b),
Aziýanyň ak uny (a),
Çelpek geler gyzyma (a),
Injikleri bir tutam (g),
Bugra geler gyzyma (d).

Allaý-allaý-ha ýagşy (a),
Gyzyl çuwalyň nagşy (a),
Ilerde ýüzük nagşy (a),
Gaýrada keýik başy (a),
Kejebesi gökde oýnar (b),
Kölegesi ýerde oýnar (b),
Ýerde goýsam pos bolar (a),
Gökde goýsam ys bolar (a).

Sagrysynda suw duran (g),
Ýorga geler gyzyma (d),
Ýeňňesine ýel maýa (e),
Heniz azdyr gyzyma (e),

Agasyňa dal bedew (j),
Heniz azdyr gyzyma (e),
Gürrüňçisine guş guşak (a),
Heniz azdyr gyzyma (e),
Sawçysyna bek“duşak“ (e),
Heniz azdyr gyzyma (e).

Hüwdi setirleri, köplenç, ýedi bogunly bolup, içki säginmeler dört-üç görnüşdedir:

Kakaň gitsin // Tejene,
Kak getirsin // ejeňe.
Uzak ýaşyň // görmeklik,
Nesip etsin // ejeňe.

Görnüş i ýaly, hüwdüleriň baý owazly şahyranalygy bar. Ony öwrenmek türkmen halk döredijiliginiň şekil dürlüligini ýüze çykarmaga kömek edýär.

Hüwdülerde halkymyzyň milli ruhy, taryhy ýaşaýar. Ony öwrenmek we özleşdirmek ýaşlarymyzyň mukaddes borjudyr.

Hüwdüler edebi miras hökmünde-de, durmuşymyзда dowam edýän görnüş hökmünde-de gymmatly ruhy baýlykdyr.

Sanawaçlar

Duýguly toparyň iň gyzykly hem iň şahyrana görnüşleriniň biri sanawaçlardyr. Bu görnüş iň adalgasy “sanamak” sözünden döräp, ol tekst-bentleri ýüzugra sanap çykamaklygy, ýagny aýtmagy aňladýar. Duýguly toparyň görnüşlerinde çeperçilik setirleriň görnüş i, hekaýat-wakasyny, ahwalat-mazmuny, pikir-taglymy täsirli ýüze çykarmaklygyň serişdesi bolup gelýär. Emma sanawaçlarda bentleriň, setirleriň, sözleriň şekil tarapyna – owazlylygyna, akgyňlylygyna, suratlylygyna aýratyn ähmiýet berilýär. Hekaýat-mazmuny, wakasyz närise-görnüş i ikinji ornunda durup, çeperçilik kömekçi serişde bolup hyzmat edýär. Bu sanawaçlaryň özboluşly aýratynlygydyr.

Sanawaçlaryň bu aýratynlygy göz önüne tutýan maksadyndan we niýetlenen köpçüliginden kemala gelen özboluşlylykdyr.

Sanawaçlar çagalaryň we ýaş ýetginjekleriň arasynda giňden ýaýran bentler, şygrylardyr. Bu şahyrana görnüş üç-dört ýaşdan on dört-on baş ýaşa çenli döwürde oýnalýar. Sanawaçlar, köplenç, çeper okaýyş şekilinde ýerine ýetirilýär. Olaryň arasynda sahnajyk-gepleşik

görnüşinde aýdylyp, dürli hereketler bilen utgaşdyrylyp aýdylýanlary hem bar.

Sanawaçlar göz önüne tutýan maksady we aýdylýş aýratynlyklary taýdan iki topara bölünýär:

1.Oturyp aýdylýan sanawaçlar.

2.Oýun oýnamak üçin ýa-da oýnalýan wagtda sanalýan sanawaçlar.

Sanawaçlaryň birinji toparynda “Bagym, bagym bagymda”, “Gar ýagýar-a, gar ýagýar”, “Şarka-şarka bilezik”, “Kümüş tapdym”, “Ýumalandym, ýumak tapdym”, “Hapyz agam”, “Babam maňa“haý” diýdi”, “Ýagdyrmany gitmerin”, “Iki hoz”, “Dört geçi“... ýaly şygrylar aýdylýar. Bu topar sanawaçlar göwrümi taýdan dürli: olaryň käbirleri az setirli gysgajyk şygrylar bolup, ýaş çagalar hem ýat bekläp bilýärler, birentegi bolsa, köp setirlerden düzüldür. Şeýle sanawaçlar uly ýaşly çagalara niýetlenen. Olaryň möçber taýdan dürli bolmagy çagalaryň ýatkeşligini endigan, etaplaýyn ösdürmek maksadyny göz önüne tutýar.

Sanawaçlar ýat tutulanda ululardan yzygiderli kömek alynýar. Ýaş çagalar gysgajyk bentleri ekabyr çagalardan öwrenýär. Bu tebigy ýagdaý. Çünki çaganyň ýatkeşligi birnäçe gezek eşitmek, öýkünmek arkaly ösýär, berkeýär. Sanawaçlary ulular aýdanda çagalar diňleýji bolup gatnaşýar, ony içinden gaýtalaýar. Birnäçe gezek eşidilen sözler çaganyň aňyna öz-özünden, bilniksiz ornaşyp, kynçylyksyz dile gelip durmak derejede hakydada galýar.

Sanawaçlar uly-kiçi tapawudy ýok, çagalaryň aňyna täze düşüňjeler, täze sözler bilen bilniksiz baýlaşmagyna hem hyzmat edýär. Sanawaçlarda ulanylýan düşüňjeler, sözler gündelik durmuşda duş gelip duran närseleri aňladýar, çaga aňynyň we ruhy dünýäsiniň kabul edip biläýjek sahnalary, wakalardan ýönekeý parçalar suratlandyrylýar:

Bagym, bagym, bagymda,
Otlar gögär bagymda.
Dagdan güller alayyn,
Altyn gopuz çalaýyn.

Eli-goly gysgajyk,
Otursa ojak boýly,
Turanda tagan boýly,
Çekirtgeden çeýejik,

Gopuzym meň ilmejik,
Ilmejikde hakym bar,
Jyňňyr-jyňňyr okum bar,
Okum başyn kerteýin,
Ýeňňem öýne ýortaýyn.
Ýeňňe jan-a, ýeňňe jan,
Öýüne gelen kimjagaz?
Daýym ogly Musajyk,

Şam gyzyldan şaýyjjyk,
On barmakda on ýüzük,
Ýüzük suwun içerler,
Egremçeden geçerler,
Egremçe bölek-bölek,
Gurbaga dalak-dalak,
Gurbagany kaklarlar,
Esen jana saklarlar.

Bular ýaly sanawaçlary aýtmak üçin köpçülik bolmaklyk şert däl. Ol ikibir bolup, gezek-gezegine aýdylýar, hatda çaganyň ýeke özi ýerine ýetirip biler. Bu kysym sanawaçlaryň asyl maksady ýatkeşligi ösdürmek, sözleri ýat tutmak ukybyny kämilleşdirmekdir.

Birinji topar sanawaçlaryň birnäçesiniň öwredijilik häsiýeti has güýçlüdir. Beýle şygrylarda belli bir maksat göz önüne tutulýar. Me-selem, sanawaçlaryň aşakdaky ýaly görnüşleri ýaş çagalara san öw-retmek maksady bilen döredilipdir:

Bir diýenim-bit,
Iki diýenim-it,
Üç diýenim-üçek,
Dört diýenim-düşek,
Bäş diýenim-bişek,
Alty diýenim-aşyk,
Ýedi diýenim-ýelim,
Sekiz diýenim-serçe,
Dokuz diýenim-darga,
On diýenim-orak,
On birinji sakarbarak,
On ikinji baş darak.

Mysal getirilen sanawaçda sanlary we onuň tertiplerini çagalaryň aňsatlyk bilen özleşdirmegi üçin sesleriň meňzeşligi ulanylýar.

Çagalara tanyş bolan sözleriň san bilen owazlaşyp gelmegi, sanlaryň ýatdagalyjylygyny güýçlendirýär. Olaryň mazmuny bolsa, ýokarky bentde ikinji derejeli zada öwrülýär. Aslynda, mazmunyň

görnüş bilen ornuny çalyşmagy sanawaçlaryň köpüsine häsiýetli alamat.

Barmaklaryň adyny öwretmek maksady bilen döredilen sanawaçlarda-da ýagdaý şolara ýakyn.

Başam barmak baş getir,
Süýem barmak süýt getir,
Orta barmak ot getir,
Ogulhajat ok atar,
Külem barmak kül atar.

Uly ýaşly çagalaryň arasynda oturyp sanalýan sanawaçlaryň hereketi bilen utgaşykly başga bir görnüşinde çagalar töwerek gurap, aýaklaryny uzadyp oturýarlar. Köplenç, “Öweleme-döweleme”, “Ekem-ekem”, “Öwek-öwek” ýaly sanawaçlar aýdylýar. Sanawajy aýdýan her setiri aýdyp, biriniň aýagyna kakýar. Sanawajyň soňky setiri kimiň aýagyna gabat gelse, ol çykýar. Sanawaç oýna gatnaşýan çagalaryň sanyndan bir san kem sanalyp, iň soňunda biri ortada galmaly bolýar. Meselem, on sany çaga oýnaýan bolsa, “Öwek-öwek” ýa-da “Ekem ekem” dokuz gezek sanalyp, “eşekçi” mälüm edilýär. Oýunda utulan “eşekçi” nähili bolsa-da bir hereketler bilen oýunçylary gülüşdirmeli ýa-da erteki aýdyp bermeli. Ýumuş buýrulýan wagtlyry-da bolýar. Umuman, “eşekçiniň” jezasy her ýerde birhili bolup biler. Bu sanawaçlaryň oýun oýnamak üçin hem sanalýan wagtlyry bolýar. Mysal:

Öwek-öwek,
Towşan döwek,
Bilbil saýrar,
Sesi ýaýrar,
Derýa akar,
Suwun çeker,
Gökde ümür,
Çökdi kömür,
Çek aýak!

Ekem-ekem,
Arpa çekem,
Ýola bakam,
Gözüm dikem.
Gyzyl towuk,
Gyrma towuk,
Jyňňyrdawuk,
Çek, aýak...

Sözümizi jemläp aýtsak, oturyp sanalýan sanawaçlaryň köpüsi çagalaryň ýatkeşligini ösdürmek bilen bir wagtda maglumat beriji, öwrediji häsiýetdedir.

Sanawaçlaryň ikinji topary, ýagny oýun oýnamak üçin ýa-da oýnalýan wagtda sanalýan bentler, şygrylar birinji topar bilen deňeşdirilende möçber taýdan-da, san taýdan-da çäklidir. Şoňa garamazdan, ikinji topar sanawaçlar çagalaryň arasynda has giň ýaýran, häli-şindi ýerine ýetirilýär. Bu toparyň has meşhur bolmagynyň iki sany sebäbi bar. Olaryň birinjisi bu topara degişli şygrylaryň birnäçesiniň oturyp sanalýan sanawaçlar hem bolup hyzmat edýänliginden ybarat. Muňa mysal edip, ýokarda “Öwek-öwek”, “Ekemekem” sanawaçlaryny ýatlapdyk. Ikinji esasy sebäp-olaryň oýun oýnamagyň şerti bolup durýanlygy. Oýun çagalaryň durmuşynda bedeniniň we ruhy dünýäsiniň kämilleşmeginde esasy orny eýeleýär. Oýunlar çagalaryň ýaş aýratynlyklaryna görä, basgançak-basgançak ösüp, barha çylşyrymlaşýar, akyl hem bedeni ukyby talap edýän derejä ýetýär. Şeýlelikde, kämillige ýetýänçä, çagalaryň her biri oýun sanawaçlarynyň ählisi bilen tanyşýarlar we ýat tutulýar. Şoňa görä-de oýun bilen baglanyşykly sanawaçlar has meşhur, uly adamlaryň hem aňynda ömürlük orun alýar.

Çagalaryň oýunlary dürli-dürli: “Top ýatdy”, “Çilik”, “Bukuldym” (“Gizlenpeçek”), “Görüpgaçdy”, “Guşakgapdy”, “Kepbamgurdy”, “Aýterek, Günterek”, “Herek maýa münjekmi?” we ş.m. Bular türkmen çagalaryna giňden mälim oýunlar. Munuň daşyndan etrap, taýpa-tire çäginde oýnalýan oýunlar-da, sanawaçlar-da bar.

Oýunlar gatnaşýan çagalaryň ýaşyna, gyz-oglanlygyna, özbolušly aýratynlyklaryna görä bir-birinden tapawutlanýar. Şoňa görä olar bilen baglanyşykly sanawaçlar hem dürli-dürli: käbiri oýnuň başynda “eşekçini” anyklamak üçin oýnalýar, käbir oýnuň soňunda ýeňleni jezalandyrmak üçin ýerine ýetirilýär. Käbir sanawajyň özi oýun bolup hyzmat edýär. Meselem, “Herek maýa münjekmi?” sanawajyny alyp göreliň. Bu, köplenç, kiçi ýaşly (baş-alty ýaşdan dokuzon ýaşa çenli) çagalaryň arasynda oýnalýar. Ekabyrrak çaganyň biri barmaklaryny bir-biriniň içinden geçirýär, örküç görnüşine gelen elini düýe ýöreyän ýaly ýaýkydykladyp, sanawajy sanaýar, bir çaga jogap berýär:

- Herek maýa münjekmi?
- Münjek.
- Çopana çörek eltjekmi?
- Eltjek.
- Öňünden alaja-mulaja güjük çyksa gorkjakmy?
- Ýok.

Jogap berýän çaga “ýok” diýen dessine sanawajy sanaýan bar-maklaryny aýyrýar-da, elini çarpyp goýberýär. Jogap berýän gözünü gyrpsa, çopana çörek eltip bilmejekdigi mälim bolýar. Çünki ol tisingindi. Eger gözünü gyrpman saklansa, ol batyr, uzak örüdäki çopanyň hem yzyndan gidip biler. Bu oýun-sanawaç, köplenç, erkek oglanlaryň arasynda oýnalydyr. Ol, belli derejede, terbiýeçilik ähmiýete-de eýe bolupdyr.

Başga bir sanawaç bolsa oýun bilen deňine alnyp gidilip, tä oýun gutarýança dowam etdirilýär. Şonuň üçin-de ol sanawaja oýnalyan oýnuň ady dakylpdyr: “Aýterek, Günterek“. Bu oýny oglan-gyz garyşyp oýnaýar. Ol uly ýaşly çagalara degişli. Oňa kämillige ýetişen ýigitler we gyzlar hem gatnaşypdyrlar. Oýna gatnaşýanlar iki topara bölünýärler-de, ylgaý, bat alar ýaly uzaklykda (takmynan 25-30 metr) durup, bir-biriniň elinden mäkäm tutuşyp durýarlar. Oýny haýsy toparyň başlamalydygy oňa ýolbaşçylyk edýänleriň “dähedem-dessemlemesi” ýa-da bije arkaly belli edilensoň, döwçi bolan topar “Aýterek” diýip gygyrýar, beýleki topar “Günterek” diýip seslenýär. Birinji topar “Bizden size kim gerek?” diýende, beýleki toparyň ýolbaşçysy “Saýrap duran dil gerek” diýip jogap berýär. Gezek birinji toparyň ýolbaşçysyna gelende, “Dilleriň haýsy gerek?” diýip soraýar, beýleki toparyň wekili garşydaş topardan biriniň adyny tutup (meselem, Keýik bolsun), “Keýik atly gyz gerek” diýende, Keýik bat alyp ylgaýar. Bu gepleşik-sanawaç şular ýaly görnüşde bolýar:

- Aýterek,
- Günterek,
- Bizden size kim gerek?
- Saýrap duran dil gerek.
- Dilleriň haýsy gerek?
- Keýik atly gyz gerek.

Keyik badyna el tutuşyp duranlaryň arasyňy üzüp bilse, ikiden birini saýlap, öz tarapyna alyp gaýdýar. Üzüp bilmedik ýagdaýda özi ol toparda galýar, eşekçi bolup, üstesine-de döwçülikde galmaly bolan garşydaş toparyna geçýär. Oýun öňünden şertleşilen sana çenli dowam edýär. Haýsy topar adamsyny şol sana ýetirp bilse, şonuň utdugy hasap edilýär.

“Aýterek, Günterek” türkmenleriň arasynda gadymdan gelýän oýunlaryň biri. Onuň oýnalyş usuly-da geçmişiň wakalaryny ýadyňa salýar. Ol diňe türkmenlere mahsus bolman, özbek halk döredijiliginde-de meşhurlyk gazanan görnüşdir. Oýnuň oýnalyşy-da, sözi-de iki halkda-da birmeňzeş. Bir tapawut özbeklerde “Aýterek, Günterek” ýerine “Ak derek, gök derek” diýlip sanalýar.

Oýun üçin döredilen sanawaçlaryň bir görnüşi “Zyrymlardy”. Örän gadymlardan bäri dowam edip gelýän oýunlaryň biri “Çilikdir”. Ony uly ýaşly çagalar, ýetginjekler oýnapdyr. “Bukuldym”, “Görüp gaçdy” ýaly “Çilik” oýnuna hem diňe oganlar gatnaşýarlar. Bu oýun iki oganyň arasynda ýa-da iki topara bölünip oýnalýar. Çiligiň bir uýy ýere kakylýar. Soňra ýere kakylan çilik taýak bilen batly urulýar. Çilik näçe daşa gitse, beýleki oglana şonça kyn bolýar. Çünki ylgap, ony bir deminde getirmeli. Çiligi getirmeli oglana demini alman aşakdaky ýaly sanawaçlary sanamaga rugsat berilýär:

Elek-elek,	Elek-elek,	Çerrik-çerrik,
Çarhy-pelek,	Çarhy-pelek,	Çarhy-perrik,
Ol obada,	Çokaý-dolak,	Çilik oýnar,
Çary golak,	Myrat golak,	Aga girrik.
Köýnek-balak,	Z-y-r-r-y-m-m...	Z-y-r-r-y-m-m...
Zak-zuk!		
Z-y-r-r-y-m-m...		

Çiligi götermeli ogan ýokardaky sanawaçlaryň birini sanamaly. Hemmesini sanamak bolanok. Tarpdan (çiligiň urlan yerinden) ökje göterilen bada sanamaga başlanýar. Oňa gözegçi ogan hem yzyna düşüp ylgaýar. Sanawaç bogna bölünip, bogunlar näçe sozulyp aýdylsa, “eşekçiniň” peýdasyna, ýagny wagt utup, aralygy demini alyp geçmek mümkin. Bir demde çiligi alyp, tarpa gelip bilmesen, demini alan

ýeriňden utan oglany göterip getirmeli bolýar. Şu-da oglanyň “zyrym içdigi” hasap edilýär.

“Çilik” oýny oýnalanda, san bilen baglanyşykly sanawajyň aý-dylýan wagtlary hem bolupdyr:

Birlen,	Altman,
Ikilen,	Ýetmen,
Üçlen,	Söker,
Dörtlen,	Tokar,
Bäşlen,	Mer ýaz.

“Zyrym” sanawaçlary möçber taýdan gysgadyr. Ol “Çilik” oýnu-nyň şowhunly bolmagyna, oglanlaryň synasynyň berkemegine hyz-mat edýär. Üstesine-de, özi ýaly birini göterip gelmek ýaşlaryň buý-sanjyny “gamçylapdyr“.

Sanawaçlaryň başga bir görnüşi yrym-ynanç bilen baglanyşykly. Mal bakýan oglanlar bir ýere jemlenip, taýaklaryny bir ýere üýşürýär-ler. Gepe çeper oglanlaryň biri taýagyň bir ujundan tutup, “Eý taýak”, “Gelin taýak” ýaly sanawajy sanap başlaýar:

Eý taýagym,	Eý taýak,
Eziz taýagym,	Eýman taýak,
Suwda gaýygym,	Eýesi başyn
Dagda keýigim,	Iýen taýak,
Tutdum gola,	Gylguýruk,
Çykdyň düze,	Gulandan ýüwrük,
Ýagşy-ýaman,	Ýüz mün goýun
Etme güman,	Bakgan taýak.
Özüň saýla!	
Ele almaly,	
Bulap urmaly.	

Sanawajyň her setirini aýdanda bir tutam tutup, taýagyň beýleki ujuna çykylyar. Taýagyň iň soňky tutamy haýsy setire gabat gelse, ol taýagyň nähili taýakdygyny şol setiriň mazmuny mälim edýär. Orta üýşürilen taýaklaryň hemmesi tutamlanyp çykylyar. Kimiň taýagy

“Ele almaly” diýen setirde gutarsa, onuň düşümlü boldugy, soňky tutamy “Bulap urmaly” setire gabat gelse, taýagyň eýesi: “Oňat taýak boljak däl” diýip, ony zyňýar, başga birini edinýär. Bu her bir zada niýet bilen başlamak adatyň täsirinden dörän yrymdyr.

Sanawaçlar çagalaryň her taraplaýyn ösmeginde – beden gurluşynyň, aňynyň berkişmeginde, timarlanmagynda, söz sungatyna bolan söýginiň kemala gelmeginde gözli çeşme bolup hyzmat edýär.

Ýaňyltmaçlar

Ýaňyltmaçlar sözüň tebigaty boýunça sanawaçlara ýakyn durýan duýguly görnüşdir. Bu görnüş hem çagalara niýetlenen. Ýaňyltmaçlarda-da sesleriň, sözleriň, sözlem-setirleriň şekiline aýra-tyn ähmiýet berilýär. Hekaýat-mazmun, närse-tema ikinji orna geçip, çeperçilige kömekçi serişde bolup hyzmat edýär. Bu ýaňyltmaçlar-da çeper şekiliň eýeçiligindäki duýguly görnüşdir.

Ýaňyltmaçlaryň duýguly topara degişliligi özgeriji ýagdaýda bolup, onuň sintaksisine pikir berilse, kyssawy toparyň bir görnüşi diýip bellemek bolar. Meselem:

“Böwürde bir ýaraly ýarganak, ýarygulak tazy ýatyr, şol ýaraly ýarganak ýarygulak tazy bilen ýarygulaşlaşsa-da, ýaraly ýarganak ýarygulaşlaşmaly, ýaraly ýarganak ýarygulaşlaşmasa-da, ýaraly ýarganak ýarygulaşlaşmaly“.

Bu ýaňyltmaçda sazlaşyk ýok, sözlem-de şygry görnüşe laýyk däl, adaty goşma sözlem. Bu tär beýan ediliş tärine dogry gelýär. Emma ondaky sesleriň (“ýa” sesi) bogunlaryň (“ýa, ýa-ry, ýar-ga”) sözleriň (“ýaraly, ýarganak”, “ýarygulak”) belli bir ölçegde gaýtalanyp gelip durmagy owaz sazlaşygyny döredýär, duýguly öwüşgin bilen bezeyär. Üstesine-de, goşgy setirlerine mahsus bolan içki säginme – sözlemde sözleriň ornunyň çalşyp gelmegi ýaňyltmaçlara-da has bolan ýagdaý:

“Bir gaplaň gelýär arlap, arlasa-da arlap, arlamasa-da arlap. Bir syçan gelýär jygyldap, jygyldasa-da jygyldap, jygdamasa-da jygyldap“.

Galyberse-de, sanawaçlaryň ýatdagalyjylygy ýagdaýly bolsa-da, şekil-keşp döretmek ukybyny, akgynlylygyny hem bellemek gerek.

Bu häsiýetler ony duýguly topara alyp barýar. Onuň kyssaçylyk we şahyranalyk taraplary saldarlanylyp göründe, biziň pikirimizçe, duýguly tarapy agramly görünýär. Mundan başga-da, goşgy şekilli ýaňyltmaçlar hem gabat gelýär. Olaryň setirleri belli bir bogun ölçegde bolup sazlaşýarlar:

Sekin dagyň başynda,
Sakgaly sekil teke dur.
Sakgalyny suwa batyryp,
Silkip, sykyp bakadur.

ýa-da

Ol tekjede jüp dükje,
Bu tekjede täk dükje,
Täk tekjä jüp dükçe,
Jüp dükçä täk tekje.

Görnüşi ýaly, bu bentler ýaňyltmaçlary duýguly topara degişli edip goýýar. Ýagdaý şular ýaly bolansoň, kyssawy toparyň alamatlarynyň bardygyny göz önünde tutmak bilen, ony duýguly toparyň bir görnüşi hökmünde ykrar etsek, dogry bolar.

“Ýaňyltmaç” diýen adalga “ýalňyşmak”, “ýalňyrmak” diýen işlikdan gelip çykan bolsa gerek. Hasam “ýalňyşmak” diýen işligiň “ýalňyrmak” görnüşi oňa ýakyn durýar. Galyberse-de, ýaňyltmaçlarda öňe sürülýän maksadyň aýdyjyny ýalňyşdyrmakdan ybaratdygyny ýatlasak, adalgasyňa esas bolup, “ýalňyşmak, ýalňyrmak” işliginiň hyzmat edendigini tassyklamak bolar. Bu adalganyň “Ýeňiltmeç” görnüşi-de bar. Dili ýenjip, agyr sözleriniň aýdylyşyny ýeňletmek manysynda ulanylýar.

Ýaňyltmaçlaryň görnüş hökmündäki aýratynlygy diýip şulary bellemek bolar. Birinjiden, ýaňyltmaçlaryň edebi-terbiýeçilik usuly aýdyjyny ýalňyşdyrmak arkaly ýalňyşy düzetmekdir. Ikinjiden, ýaňyltmaçlarda esasy hukuk seslere degişli bolup, ýalňyş aýdylan ses sözüň manysyna täsir edýär. Onuň ters, gülkünç, hatda paýys manylary aňlatmak ähtimallygy bar.

“Annaguly agamyň ak eşegi aňňyrdy-da çaňňyrdy. Sypynanda ýüpünden böküp mündüm üstüne. Syp düşdüm, sypa üstüne dik düşdüm“. Üçünjiden, sözleriniň sözlem görnüşinden gelip çykýan manysy, närsler, özüne mahsus aýratynlygy, hereketleriň logikasy we ş.m mazmuna dahylly ýagdaýlar ýaňyltmaçlar üçin ähmiýetli däl. Bu görnüş üçin esasy zat – ses we sesiň, bognuň üsti bilen dili ýençmek:

“Taganyň tamynyň tekjesinden Taganlar tokga temmäki tohumyny tapdylar. Tapytan tokga temmäki tohumyny türkleriň türmesine tarap tartdylar“. Bu mysala mazmun nukdaýnazardan seredilende, “tamyň tekjesinde” ýatan zady tapmak nämä gerek? “Tokga temmäki tohumy” boljak bolsa, bir ýerde baslygyp ýatan bolmaly, türkleriň türmesi nirä geldi we beýleki soraglar jogapsyz galar. Sanawaç olaryň hemmesiniň çözgüdini sesleriň sazlaşygyna syrykdýrýar. Sesleri sazlaşdyrmak bolsa ähli logikasyzlygy logikaly, ähli sowallary jogaply edip goýýar.

Dördünjiden, sözler säginmezden, çalt aýdylmaly. Bäşinjiden, sözler möçber taýdan gysga bolup, iki-üç sözlemde, käsi bir sözlemde ybaratdyr:

“Ilerden gelyän birtopar garaman garaloňk gara garga. Gaýradan gelyän birtopar garaloňk gara garga. Indi sen şu ýerde meniň bilen garaman garaloňk gargalaşsaňam garaman garaloňk gargalaşarsyň, garaman garaloňk gargalaşmasaňam garaman garaloňk gargalaşarsyň“.

“Aý bujagaz çöpüň turşumtyljadygyny“.

Ýaňyltmaçlaryň köpüsi eýerjeňli goşma sözlem görnüşinde bolýar. Bular ýaly sözlem gurluşly ýaňyltmaçlar çylşyrymlylygy sesleriň gaýtalanyp gelmekleriniň hasabyna döredýär. Ýokarky mysalda ulanylan otuz iki sözüň ýigrimi ikisi “g” sesi bilen başlaýar. Bu ses birnäçe sözleriň içinde-de gabat gelyär. Şeýlelikde, şol bir sesiň gaýtalanyp gelip durmagy sözleri säginmän aýtmaga päsgel berýär.

Sesleriň gaýtalanmagy arkaly düzülen sanawaçlarda çekimlileriň sazlaşygy sesliler hem bar. Emma aglaba köpüsi çekimsiz seslerden döredilipdir. Bu emele gelen edebi usul (alliterasiýa), bir tarapdan, ýaňyltmaçda belent äheň, sazlaşyk, owaz, ikinji tarapdan, çylşyrymlylyk, bulaşyklyk döredýär. Ol dymyk çekimsizleriň galmagally we zarply aýdylýanlygy üçindir:

“Sary saçyny syrдыran saryýagyz Sazagy sazanaklatsañam sazanaklatmaly, sazanaklatmasañam sazanaklatmaly“.

“Çarynyň çatmasynyň çetinden çal çekirtge çekiräp çykdy. Çary çal çekirtgäniň çetinden çekip çatmadan çykdy“.

Getirilen mysallaryň ikisinde-de sözleriň hemmesi dymyk çekimsizler (“s” we “ç” sesi) bilen başlanýar. Bu bolsa sözlemiň aýdylmagyny kynlaşdyrýar, her söze ünsli garamaklygy talap edýär.

Ýaýraň ýönekeý sözlemden we düzmeli goşma sözlemden ybarat bolan ýaňyltmaçlar hem bar. Ýaňyltmaçlaryň bu görnüşinde diýmesi kyn bolan köp bogunly sözler esasy orun alýar. Bogunlaryň ses taýdan meňzeşligi sözün aýdylmasyny kynlaşdyrýar:

“Arpa nany iýseň ysytmalatmazak bolar“.

“Bir bokurdaklan jöwen, bir bokurdaklamadyk jöwen. Sen baryp, bokurdaklamadygyndan getir“.

“Daga towşan barmakçymyş, baryp gumalaklamakçymyş. Gumalagyny tomazak togalamakçymyş“.

Altynjydan, ýaňyltmaçlaryň görnüş hökmündäki esasy alamatlarynyň ýene-de biri ýazuwynyň, ýagny şekiliniň durgunlylygy, üýtgeşsizligidir. Duýguly toparyň az görnüşü dürli şekile eýe.

Bir etrapda aýdylýan bendiň, şygryň başga bir etrapda başga şekilde aýdylyşy seýrek däl. Hatda ýaňyltmaçlara has ýakyn sanawaçlarda-da ençeme sygyrдыr bentler dürli şekilli, iň bolmanda, setirlerinde, sözlerinde tapawutlylyk bolýar. Ýaňyltmaçlar bolsa durnuklydyr. Şol bir sanawaç hemme ýere şol bir görnüşde ýaýrapдыr. Meselem:

“Gara ýeri tokmaklamak gerek, tokmaklamsañam tokmaklamak gerek, tokmaklamsañam tokmaklamak gerek“.

“O Tejen, bu Tejen, künjülüje Tejen. Künjüsi çüteje bitenje Tejen“.

Şular ýaly ýaňyltmaçlar hemme ýerde şu şekili bilen mälim.

Käbiriniň Türkmenistanyň bir etrabynda, obasynda aýdylmaýan bolmagy ahmal. Bu tebigy ýagdaý we başga mesele. Şol bir ýaňyltmajyň hemme ýerde deň ýaýramagy mümkin däl. Ýer-ýurduň çäkliligi ýaňyltmaçlara-da mahsus. Meselem, Daşoguz welaýatynda:

“Sarynyň sygryny saman bilen semredip, Samarkantda sekiz müň sekiz yüz segsen sekize satanyňa rahmet“.

“Şaldyrama Şabadyň boýunda şaldylap duran şaly gördüm” ýaly sözlemler ýaňyltmaç edilip aýdylýan bolsa, onuň Balkan, Ahal, Mary ýa-da Lebap welaýatynda aýdylýandygyny aňlatmaýar. Hatda bir etrapda döräp, şol etrapda aýdylýan ýaňyltmajyň goňşy etrapda bolmazlygy-da mümkin. Aýdaly Tejen sebitlerinde:

“Tejeniniň töwereginden tapylmadyk temmäki tohumyny Tahyryň tamynyň teýinden tapdylar. Tahyr tamynyň teýinden tapylan temmäkiniň tohumyny Togtalara tabşyrdy” ýaly ýaňyltmaç Kaka etrapynda bilinmese, onuň hiç bir geňligi ýokdur. Eger-de ol başga etraplara, welaýatlara ýaýrasa, özüniň bütewiligini – özboluşlygyny saklap ýaýraýar. Bu ýaňyltmaçlaryň uçdantutma ählisi üçin mizemez kanun bolmasa-da, aglaba köpüsine has bolan häsiýetdir. Şonuň üçin ýaňyltmaçlar döränden soňra täze düzedişleri, timarlamalary kabul etmeýän görnüş hasaplamak bolar.

Ýaňyltmaçlar çagalara niýetlenilip döredilendir. Şeýle bolsa, oňa uly adamalaryň hem gatnaşykda bolýandygyny bellemelidir. Ýaňyltmaç jümleleriniň köpüsi uly adamlar tarapyndan döredilen. Sözlemdäki sözleriň täsinligi, ol ýa-da başga närsä, haýwana mahsus bolan häsiýetiň nygtalmagy, käbiriniň öte çylşyrymlylygy, görümliligi şony tassyklaýar. Aşakdaky mysallary okap göreliň:

“Ýaş pişigiň aýagyna ýaşyl ýüpek ýarmaşmazak bolarmyş, ýarmaşsa-da çyrmaşmazak bolarmyş“.

“At özüni sakyrtygalatmazak bolar, towşan özüni mütürikletmek bolar“.

“Derýanyň ol ýüzünde bir garaloňk-garaleňk garga, derýanyň bu ýüzünde hem bir garaloňk-garaleňk garga, şol garaloňk-garaleňk gargalar garaloňklaşjak garaloňk-garaleňk gargalarmy, garaloňklaşmajak garaloňk-garaleňk gargalarmy“.

Birinji sanawaçdaky “ýarmaşmazak”, “çyrmaşmazak” sözler ses taýyndan ýakyn bolsalar-da, manylary dürli. Inň täsin ýeri-de ikisiniň-de aňladýan hereketleriniň bolýan bir böleginde umumylyk bolup, dürlülük dowamynda ýüze çykýar. Bular ýaly jümleleri diliň inçeliklerini, owadan nepisligini duýmaga ýetişmedik ýaşlar düzüp bilmezler.

Ikinji sanawaçdaky “atyň özüni sakyrtygalatmazak”, “towşanyň özüni mütüricketmezek” bolýandygyna akyl ýetirmek üçin çagalykdan saplanan ýaş gerekdir.

Üçünji sanawajyň söz öwrümleri hem kämil ýaşy talap edýär. Şularyň özem çagalara niýetlenen ýaňyltmaçlaryň köpüsiniň uly adamlar tarapyndan döredilendigini mälim edýär.

Ýaňyltmaçlaryň asyl maksady sözleri dogry, arassa aýtmakdan, sakynman geplemek endigini kemala getirmekden ybarat. Ýokarda belenilip geçilen aýratynlyklaryň hemmesi şol maksady durmuşa geçirmegiň çäreleri, tärleri bolup hyzmat edýär.

Çagalara ýaňyltmaç aýtmaklyk kiçi ýaşdan (meselem, alty-ýedi ýaşdan) öwredilip başlanýar. Olar ululara öýkünip, birnäçe wagtlaý gaýtalaýarlar. Başgaça aýtsak, çagalar başda ýaňyltmaç aýtmagyň “taýýarlygyny” geçýärler, wagty-salymy bilen ýat tutup, özbaşdak aýtmaga türgenleşýärler, soňra özlerinden kiçilere öwredýärler.

Ýaňyltmaç aýtmak çagalaryň arasynda, köplenç, ýaryş bolup ýaýrapdyr. Kim gowy we çalt aýdýar? Sesler, bogunlar aýdylman geçilse ýa-da nädogry aýdylsa, hezil edip gülşüpdirler. Bu bolsa ýalňyş aýdan üçin özboluşly temmi bolupdyr, soňra ol ünsüni oňa gönükdirip, özbaşdak türgenleşipdir. Şeýdip, çagalaryň dili kämilleşipdir, söz baýlygy artypdyr.

Çagalar kiçi ýaşlarda ýaýraň ýönekeý sözlem görnüşindäki ýaňyltmaçlary aýtmakda ýaryşýarlar:

“Birje çemçe şorja serçe çorbasy”.

“Çarynyň çatmasynyň çetinden çekirtge çekiräp çykdy”.

Bu ýaňyltmaçdaky sözler çagalara ozalyndan tanyş. Sözlemiň özi-de gysga. Olary çagalar aňsatlyk bilen çalt aýdyp bilýärler.

Çagalar ulaldykça sanawajyň çylşyrymly görnüşlerini aýtmaga türgenleşýärler. Uly ýaşly çagalar diňe sözleriň manysyna we aýdylşyna pikir bermeli bolman, çalt aýdylanda sesleriň garyşyp gitmezligine, başga bir sesiň ara goşulmazlygyna üns bermeli bolýarlar. Ýalňyşlyk ýüzüni gyzardyp biler. Soň-soňlar hem ýaňsylaý ýörmekleri mümkin:

“Ýük üstünde dört börük, dördüsi-de gök börük. Syra sökdüm, syra dikdim, syra sökdüm, syra dikdim, syra sökdüm, syra dikdim”. “Saraýda duran gyr atyň ýüwürüp bardym ýanyňa. Bek ýapyşdym

ýalyňa. Zyp mündüm, zyp düşdüm, gara ýere dik düşdüm. Zyp mündüm, zyp düşdüm, gara ýere dik düşdüm. Zyp mündüm, zyp düşdüm, gara ýere dik düşdüm“.

Uly ýaşly çagalaryň aýdýan ýokardaky ýaly ýaňyltmaçlarynda esasy kynçylyk gaýtalanyp gelyän (“Syra sökdüm, syra dikdim”, “Zyp mündüm, zyp düşdüm, gara ýere dik düşdüm“) sözleriniň çalt, bir demde aýdylmasydyr.

Ýaňyltmaçlar ýetginjek, ýigdekçe ýaşda-da aýdylýar. Bu döwürde aýdylýan ýaňyltmaçlar, adatça, göwrümlü bolýar. Sözlemiň ululygy sesleri, bogunlary, sözleri dogry-dürs aýtmaklygyň daşyndan ünsi, ýatkeşligi hem talap edýär. Meselem, aşakdaky kysym ýaňyltmaçlar ýetginjek ýaşa niýetlenendir:

“Derýanyň aňyrsynda bir küp künjek, derýanyň bäsirinde bir küp künjek, küp künjekleşseň-de, küp künjekleşmeli, küp künjekleşmeseň-de, küp künjekleşmeli“.

Bir söz bilen aýtsak, çagalaryň ýaşyna görä ýaňyltmaçlar agyrlaşýar. Bu bolsa ýaşlaryň aňyny we sözleýiş endiklerini kem-kemden ýönekeýden çylşyrymlaşma geçýän türgenleşik usulydyr.

Ýaňyltmaç sanawaçlarynda ulanylýan närseler, haýwanlar, hadysalar, hereketler çagalaryň gündelik durmuşda görüp ýören, akyl ýetirip biläýjek zatlaryndan (serçe, towşan, goýun, pişik, garga, mäs, jöwen, künji, arpa, çatma, derýa, çil...) ybarat. Çagalara ýat bolan düşüňjeler ýaňyltmaçlarda orun alyp bilmeýär.

Ýaňyltmaçlar halk içinde giňden ýaýran bolsa-da, sanawaçlar, läleler, hüwdüler ýaly möçberi uly däldir. Bu ozaly bilen ýaňyltmajyň kyn we örän ynjuk görnüşliginden bolsa gerek. Çünki çem gelen sesden sözleri sazlaşdyryp getireniň bilen ýaňyltmaç bolmaýar. Ýaňyltmaçlyk hukugy gazanmak üçin sözlem öňde ýatlanylýp geçilen aýratynlyklara eýe bolmalydyr.

Ýaňyltmaçlar ösüşden galan şahyrana görnüşdir. Emma ony wagyz etmek, çagalar baglarynda, mekdeplerde peýdalanmak, diýseň, derwaýys. Çünki dil endigi hemişe kämilleşmegi talap edýär. Aýratyn-da, daşary ýurt dillerini öwrenýän ýaşlar üçin peýdalydyr.

Ýaňyltmaçlar arkaly pelteklikden hem dynyp bolýandygyny aýtmalydyrys. Mahlasy, ruhy baýlygymyza kembaha garamaly däl-diris.

Yrymlar

Duýguly toparyň iň gadymy we durmuşy görnüşleriniň biri yrymlar, ýorgutlardyr. Bular wagta-salyma bagly dälidirler. Wagt geçirmek, şagalaň-şowhun üçin hem döredilmändir. Olar ynanç bilen bagly, ýeke-täklilikde ulanylýan görnüş. Yrymlar, ýorgutlar ynsan durmuşynyň dürli pursatlarynda döräp, asyrlaryň synagyndan geçen hakykatlary, çaklamalary beýan edýär. Ol çaklamalar welilige ýakyn bir zat. Emma olary hökmany suratda şeýle bolaýmaly ýagdaý hasaplamak hem bolmaz. Çünki yrym-ýorgutlar hemişe, hemme pursatda çak edilişi ýaly-da bolup durmaýar. Ýorgudyň aňladýan ýagdaý-hadysasynyň ýüze çykman, sowa geçýän halatlary-da bar. Şol bir wagtyň özünde-de, olary ýüzde biri gabat gelýän hälki bir geldige geçer düşünjeler hökmünde kabul etmek hem bolmaz. Bular ynsanyň duýgy-düşünjesinden ugur alýan juda çynlakaý görnüş. Türkmen nakylynda “Göwnüňe gelen-alnyňa geler” diýen mazmuny yrymlar, ýorgutlar babatda ulanmak mümkindir.

Yrymlaryň, ýorgutlaryň ýüze çykyş çeşmesi we taryhy dürli-dürli.

Olaryň birnäçesi halkyň döp-dessurlary bilen baglanyşykly dö-räp, özüniň gözbaşyny taryhyň çuňluklaryndan alyp gaýdýar.

Birnäçesi bolsa dini ynançlaryň orta çykaran urp-adatларыndan kemala gelipdir, birentegi gönüden-göni dini ynanjyň özi bilen baglanyşyklydyr. Üstesine-de, urp-adatdan, dini ynançdan ugur alýan yrymlaryň hemmesine türkmen halkynyň yslam dinini kabul edip başlan zamanyny hem cäk edip almak bolmaz. Yslamdan ozalky dini ynançlaryň-da alamatlary yrymlarda, ýorgutlarda ýaşamagyny dowam edýär.

Yrymlar özüniň gelip çykyşy we köpçülige gatnaşygy, ýerine ýetirilişi tarapdan iki topara bölünýär. Birinji topar döp-dessurlar bilen baglanyşykly döränler. Bular köpçülik tarapyndan, ýagny her bir adam tarapyndan ulanylyp bilinýär. Oňa gelin edinilende, çaga bolanda, ýola gidilende, mal satyn alnanda, mal sagylanda aýdylýan bentler, setirler degişli. Bularda-da ynançlar saklanýar, emma olar dini akymlaryň täsiri bilen bolman, halkyň döp-dessurlaryndan döräp, dowam eden ynançlardyr. Bu topar yrymlar halkyň durmuşyna has

ýakyn, häli-şindi bolup duran ýagdaýlar bilen baglanyşykly bolany
üçin aglaba köpçülik olary ýerine ýetiripdir. Köplenç, ýaşy ulalyşan
adamlar aýdypdyrlar.

Gyz dünýä inende aýdylýan gutlag-dileglerden bir nusga:

Baý bolupsyňyz,
Ýaşy uzyn bolsun,
Dili gysga bolsun,
Eli işli bolsun,
Agzy aşly bolsun,
Sözi ýumşak bolsun,
Ýüzi aşak bolsun,
Omyň.

Düýe sagylanda aýdylýan yrym-sanawaç:

Hörelä, düýäm, hörelä,
Hörelemeseň, köşeä,
Takyr ýerde tagtyň bar,
Ala ýüpdä nogtaň bar,
Örküjiňe el ýetmez,
Aýryl, heleý, bir ýana,
Özüň sagjak düýämi.

Ýolagçy ýola salnanda aýdylýan yrym sözler:

Ýoluň ak bolsun,
Ýoldaşyň Hak bolsun,
Göwnüň päk bolsun,
Duşmanyň ýok bolsun,
Omyň.

Ikinji topar yrymlar dini ynançlardan ugur alyp döräpdir. Keselli okamak, keseli baglamak, gutlag, aýat-töwir, nika gyýmak, mör-möjekler çakanda okalýan bentler, em-tebipçilik, doga-tumar, porhançylyk... ýaly çäreler dürli dini ynançlaryň netijesinde döräp, halkyň urp-adatlary bilen utgaşyp gidipdir. Bu topara girýän yrymlaryň köpüsi dini taglymatlardan baş çykarýanlar – mollalar tarapyn-

dan ýerine ýetirilipdir. Ýokarda sanalanlaryň ençemesi yslam dini bilen bagly bolsa, käbiri has öňräki ynançlardan habar berýär. Geçmişde türkmenleriň käbir taýpa-tirelerinde näsag adamlar okalanda, porhanlaryň hereketi bilen utgaşdyrylypdyr. Porhanlar saza goşup (sazy bolmadyk wagtlary-da bolupdyr), juda çylşyrymly, çeýe hereketler bilen nähoşa täsir edipdir. Gelne nika gyýlanda, “Ak-gök geýdirme” yrym-sanawaç aýdylýarka, ýigidiň we gyzyň egnine ýa-da kellesine her sözde çalarak kakylýar. Ysytma sataşan adamyň goluna düýe ýünden edilen ýüpjagaz daňylýar. Çile düşen bäbegi belli-belli keramatly ýerlerdäki, öwlüýälerdäki çile agajynyň daşyndan aýlaýarlar. Kakyn-silkiniň ýok bolmagy üçin oduň (“şaman odunyň”) üstünden bökülýär. Göz degmezlik üçin gözmonjugy, alaja ýüp dakylýar. Şulara meňzeş yrymlar fetişizm, zaroastrizm (otparazlyk) bilen baglanyşykly ýüze çykypdyr. Käbiriniň olardan-da öňki dini ynançlardan gaýdýan bolmagy-da ahmal.

Yrymlar ynsan durmuşynyň ähli taraplaryny diýen ýaly öz içine alýar. Olaryň başdan-aýak gozgaýan mesele sanawyny çykarmak kyn. Herhalda ownuk, ugurdaş meseleleri özünde jemleýän birnäçe uly temalary ýatlamak isleýäris: tebigat hadysalary bilen bagly, Aý-Gün, ýyldyzlar bilen bagly, nika bilen bagly, çörek-rysgal bilen bagly, em-tebipçilik bilen bagly... yrymlar. Mysal hökmünde käbir nusgalary getirýäris:

Gün ýaşanda şapak gyzarsa, ertesi howa maýyl bolar.

Gün doganda halkalaýyn şöhle salsa, howa bulaşýar. Şapak goýy gyzyň öwüsse, ýelli howa bolar.

Nowruzda gar, ýagys ýagsa, ýyl hasylly bolar.

Nowruzda niýetlenip bişirilen semenini iýmek sogap. Onuň berijilik ähmiýeti güýçli.

Ýyldyz aýyň biri günü gündogarda Gün bilen bile dogýar. Ikisi günü guşlukda, üçü günü günortada, dördü günü ilerde, başı günü namaz ugurda, ýagny kyblada, altysy günü günbatarda, ýedisi günü asmanda,

sekizi günü gaýrada, dokuzy günü ýerde, ony günü asmanda bolýar. Şu tertipde ýyldyz bar bolsa, bir zady niýet edinip gitmek bolmaýar. Dokuzy günü ýyldyz ýerde, ýer bilen bagly bolan (ýap gazmak, ekin ekmek, gazyk kakmak... ýaly) işler edilmeýär. Ony günü ýyldyz asmanda bolany üçin ýokaryk galýan zady (sallançak asmak, tam örüp başlamak) etmekden saklanylsa gowy bolar.

Täze aý doganynda:
Hakgaý-hakgaý telimbaý,
Ýeneki aýlara, ýeneki günlere
Baş esen, bagry bitin
Özüň ýetir, omyn...
Allahy ekber
- diýip, ýüzüňe sylmaly.

Aý gyzyly reňkde bolsa, ertesi howa yssy bolar, gyşsyna Aý şeýle reňkde bolsa, gar ýagar.

Aý doganda ýüzi tutuk bolsa, ertesi çygly şemal öwser.

Aý doganda töweregi agyllap dursa, ertesi ýel turar.

Ite, garynja-da gargyş etmeli däl. It saklamak döwletliligiň alamaty.

Ýatan adamyň üstüne gerinmek, oturan adamyň üstüne abanmak günädir.

Gyz maşgalanyň ýanbaşyna, maňlaýyna urmaly däl. Betbagt bolarmyş.

Nahardan ön we soň eliňi ýuwmasaň, öýe bereket gelmezmiş.

Ýaş çaganyň eline aýna berseň, dili agyr bormuş.

Ýetim çaganyň göwnüni almak Kābā zyýarat bilen deň görüýär.

Täze tikilen ýorganda, düşekçede ýa-da dokalan halyda çaga togalansa, şol ojak döwletli bolarmyş.

Bir obada iki gelnalyjy biri-birine gabat gelse, çörek alyşmaly. Ýogsa çile düşermiş.

Gelin getirilende, öýe salynýan mahaly dogurmaýan aýal önüni kesip geçse, çile düşermiş.

Kyrk çileden çykmadyk aýala täze gelniň ýanynda oturmak bolmaýar. Sebäbi çile düşýär.

Nika gyýlanda bosaganyň (işigiň) üstünde adam otursa, nika bagly bolýar.

Çöregi iki ýerinden bölseň, rysgalyň gaýdýar. Çöregi bir eliň bilen döwseň, döwletiň gaýdýar.

Döwen çöregiňi iýmän, bölegini goýsaň, rysgalyň kemelýär, ömrüňem şonçasy azalarmyş.

Hamyrdan soň eliňi bir gaba ýuwmaly. Eger eliňi ýere ýuwsaň rysgalyň gaýdýar.

Öýüň içinde sygyrsaň, gelen döwlet uçup gidermiş.

Hudaýdan gorksaň aýagyň, bendeden gorksaň eliň dyrnagyny almaly.

Guşagy biliňe daňmaly. Birnäçe günden soň, bil agyrysý galýar.

Şular ýaly yrymlar hasapsyz kän.

Yrymlar bilen ýorgutlaryň (ýorumlaryň) arasynda ullakan bir tapawut ýok. Yrym edilip aýdylýan, ulanylýan zatlaryň düzüminde ýorumlar-da duş gelýär. Şonuň ýaly-da ýorgutlaryň içine yrymlar hem girip gidipdir. Herhalda, biri-birinden tebigaty we ulanylyşy taýyndan tapawut edýär. Yrymlar, köplenç, material dünýä bilen baglanyşykly ýagdaýlary, ýorgutlar bolsa ruhy dünýä, ynsanyň aň-düşünjesine degişli ahwallary aňladýar. Yrymlar, galapyn, amaly bolsa, ýorgutlar-ýorumlar taglym mazmuna eýedir.

Ýorgutlar-ýorumlar yrymlara garanyňda, takyk däl düşüňjeler bolany üçin oňa ynanyp-ynanmazlyk adamyň tebigatyna, duýgurlygyna, ynanç derejesine baglydyr. Öňde belenilişi ýaly, dünýä ylmy, aýratyn-da, ynsan ruhy-psihologiýasy babatdaky uly meseleleriň çözgüdini açyp bilenok. Şoňa görä ýorgutlaryň hemmesi ylmy esaslydyr diýen kesgitlilikden saklanmak gerek. Emma olardan habarly bolup, göwne makullaryny berjaý etmeklik diýseň peýdalydyr. Ýorgut-ýorumlaryň aglaba köpüsi düýşler bilen bagly. Birnäçe mysal:

Düýşünde aýna seretseň ýa-da merhum bir çybyk berse, ogluň bolýar.

Düýşünde ak sapak – ak ýol

Düýşünde suwa düşseň, bir gowy zada garaşmaly. Sebäbi sen aklyga çykypsyň. Aladadan dynypsyň.

Düýşünde süýt-gatyk içseň, şahyr ýa dilewar boljaksyň.

Düýşünde çörek görseň, myhman geler. Çörek adamyň ýüzünü aňladýar.

Her bir halkda bolşy ýaly, türkmenleriň hem yrymlary, ýorgutlary il-günüň ýaşan taryhy, dāp- dessury, urp-adaty, dini ynanjy bilen berk

baglydyr. Bular halkymyzyň medeni-ruhy taryhy bolup, şu günler hem ýaşaýar.

Matallar

Şahyrana toparyň iň gyzykly täsin görnüşleriniň biri matallardyr. Bu görnüş mazmun pynhanlylygy we ulanylyşy taýdan beýleki görnüşlerden düýpli tapawutlanýar. Beýleki şahyrana görnüşlerde many-mazmun, närse-nazara alnan zat gönünden-göni ýa-da kynçylyksyz aňmak derejede beýan edilýär. Mysal üçin:

Agaç başynda narym,
Düýbünde intizarym,
Gije düýşüme girse,
Gündiz görenje ýarym.
(*Monjugatdy*)

Ýat iller, ýaman eller,
Oturtmazlar, ýar-ýar.
Syýa gara saçymy
Daratmazlar, ýar-ýar.
(*Öleň*)

Bentleriň näme hakdalygy we nähili pikiriň öňe sürülýändigini açyk-äşgär aňylýar. Şeýle ýagdaý lälelere, küştdepmelere, talhynlara, hüwdülere, agylara, nakyllara, mahlasy, ähli şahyrana görnüşe mahsus. Matallar bularyň tersine, öz nârsesini gizlin saklaýar. Bilinmeli zadyň öwüt-ündew berijilik häsiýeti, taglym-mazmun ýüki ýokdur. Bilinmeli nârse bilnenden soňra, mesele çözülýär. Şonuň üçinem oňa “matal” diýilýär. Arap medeniýetiniň täsirine düşmezden ozal-da halk içinde matallaryň aýdylyp gelendigi belli. Ol döwürde nähili adalganyň ulanylandygyny kesgitli aýtmak kyn, biziň pikirimizçe, “tapmaça” adalgasy meşhur bolan bolsa gerek. Çünki matallara “tapmaça” hem diýilýär. Bu adalga ýaňy-ýakynda, diýeli, XX asyrda ýüze çykan aňlatma däl. Onuň “matal” bilen deňine ulanylmagy, manydaş söz bolup gelmegi araplar döwründen has öň dowam edip gelyändigini çak etmäge esas berýär. “Tapmaça” “tapmak” işliginden ýasalyp,

bir gizlenen zadyň üstüni açmak, ýüze çykarmak manylary berýär. “Matal” hem şol manyny aňladýar.

Matallar özünüň ulanylyşy taýyndan hem özboluşly aýratynlyga eýe. Duýguly toparyň beýleki görnüşleriniň ählisini diýen ýaly ýeketäklikde, özbaşdak ýerine ýetirmek mümkin. Mysal üçin, aýdym aýtmak bolar, lälä hiňlenmek bolar, haýsydyr bir işiň ýa-da ýagdaýyň ähmiýetini oňa laýyk nakyl aýdyp, öz ýanyndan belläp bolar we beýlekiler. Emma matallar ýekelikde aýdylmaýar: özi matal aýdyp, jogabyny özi tapyp ýören adam ýok. Kitap, ýazuw üsti bilen berilýän matallar başga hasap.

Matallar, köplenç, agşamlaryna aýdyşylýar. Matal gyzykly oýun bolany üçin iş-güýçden galynmasyn diýlip, “Gündiz oýnasaň günä bolar” diýlen şertlik girizilipdir. Günäni-sogaby känbir parh edip ýörmeýän çagalar üçin bolsa, “Gündiz matal aýdyssaň, syrtyňa diş çykar” diýen ýaly eýmendiriji sözleri ulanypdyrlar.

Yzyna diş çykmagyny islemedik çagalar gündiz hojalyga kömek edip, matalyň keýpini gün ýaşandan soň görmeli bolupdyrlar. Umu-man, matallar işden boş wagtlaryň pişesidir.

Matal aýtmaga iki ýa-da ondan köp adam gatnaşýar. Matal aýdyşmaga gatnaşýanlar iki topara bölünýär. Baş-başdaklyk bolmazlygy üçin her topar özüne ýolbaşçy saýlaýar. Onuň ygtyýar bermeginde aýdylan matalyň jogabyny garşydaş topardaky her bir adam aýdyp biler. Jogap, köplenç, toparyň arasynda maslahatlaşyp berilýär. Jogap beriji topar üç gezek synanyşyk etmäge hakly. Üçünji aýdylan närse hem matalyň dogry jogby bolmasa, toparyň utuldygy bolýar. Matal aýtmak hukugy öňki toparyň ygtyýarynda galýar. Garşydaş topara bölünip oýnalanda köp aýdylýan matallar ulanylman, täze, has çylşyrymlylaryny aýtmaga çalyşýarlar. Munuň sebäbi düşnüklidir.

Matal aýdylanda gizlin närsäni anyklamak maksady bilen “Öýdeçimi, düzdeçi?”, “Janlymy, jansyz?” diýip, sorag bermäge garşydaş topar haklydyr. Bu sorag-jogaplar toparlaryň ýolbaşçylarynyň arasynda bolup geçýär. Bu soraglary bereni üçin toparyň jogap bermek ygtyýarlylygy üçden ikä, bire çenli inderilýän halatlary-da bolýar. Aýdylan matalyň manysyny tapyp bilmek topardan (ikiçäk oýnalýan bolsa, garşydaş adamdan) “ýol geç”, “ýurt ber” diýip, ýurt

we şäher “alýarlar“. Utulan topar (adam) “Ýol geçdim, Aşgabat seniňki...” diýip, utan topar (ýa-da adam) aljak ýurduny, şäherini alyp,razy bolandan soň, aýdan matalynyň jogabyny mälim edýär. Oýnuň soňunda haýsy topar köp ýurt-şäher toplasa, şol topar ýeňiji hasap edilýär.

Bu ýurt we şäher bermek düzgüni soňky wagtlarda bolupdyr.

Irki wagtlarda bolsa matal aýtmakda ýaryş bolup, matalyň jogabyny bilene baýrak berler ekeni“.

Matalyň esasy häsiýeti gizlin saklanylýan närsäniň, ýagdaýyň, hadysanyň esasy alamatlarynyň berilmegidir. Meňzetmeler, suratlandyrmalar şol zadyň aýratynlygyny, özboluşly görnüşlerini aňlatmak bilen matalyň jogabyny aýtmaly adama gönelge görkezýär. Pikirlenýän adam meňzetmäniň nämelere-haýsy zatlara, ýagdaýlara çalyň edýänligini ýüze çykarmaly bolýar. Meselem, “Hentden-ä hentden, sesi geler kentden, sakgaly etden, burny polatdan” diýlen matalda nämäniň galapyn obada (kentde) bolýandygyna, sakgalynyň etdendigine, burnunyň polat ýalydygyna pikir bermelidir. “Şapyrdyň şaplar, güpürdiň güplär, mäkiler mälär, aşyklar diňlär” diýlen matalda “şapyrdyň, güpürdiň, mälär, diňlär” ýaly sözler örtülgi ýagdaýda jandarlaryň esasy häsiýetlerini suratlandyrýar. Şapyrdamak ýagyş-ýagmyra mahsus, güpürdemek gök gürrüldemesiniň alamaty, “mälemek” sözi owlak-guzulardan habar berýär. Şeýle ýagyşly-gaýly howada diň salyp, awuny – “aşygyny” agtarýan, elbetde, möjeklerdir. Matallaryň şu häsiýetli aýratynlygyndan baş çykarmak üçin ýiti synçylyk, durmuş tejribesi gerekdir.

Matallar iň gadymy şahyrana görnüşleriň biri hasap edilýär. Emma onuň haýsy döwürde nähili ýagdaýlara görä dörändigi barada anyk bir zat aýtmak kyn. Ol barada degerli maglumatlar saklanmandyr, bir ýerlerde bar hem bolsa, henize çenli ýüze çykarylanok. Ýöne çen-çaklama aýtmak mümkinçiligi bar. Türki halklaryň köpüsünde, şol sanda türkmenlerde matal aýdyşyp, manysyny çözmek geçen zamanlar toý tomaşada, şagalaňdyr güýmenjelerde ýerine ýetirilipdir. Bu görnüşiň şu köpçülikleýin häsiýetini nazarda tutsak, şagalaňşowhun bilen baglanyşykly döräp, toý-dabaranyň çäresi hökmünde aýtmak bolar. Märekä şowhun bermek matallaryň bir maksady bolsa, ikinji bir ähmiýeti adamlarda synçylygy, özbaşdak pikirlenmekligi,

hadysalaryň esasy alamatlaryna ünsli seretmek, aýyl- saýyl etmek endigini ösdürmekden ybaratdyr. Bu şahyrana görnüşiň birinji hyzmaty başga çäreler bilen çalyşýan bolsa-da, ikinji maksat -matlaby şu günler hem saklanyp gelinýär. Matal aýdyşmak, aýratyn-da, ýaş nesliň pikirleniş ukybyny kämilleşdirmekde ullakan ähmiýete eýedir.

Matallar adamlaryň akyl-huşuny, zehin-ukybyny, synçylygyny barlap görmegiň çäresi bolup hem hyzmat edipdir. Bu juda gadymlardan gelýän hem-de dünýä halklarynyň arasynda meşhur bolan usuldyr.

Gadymy döwür söz ussatlary eser ýazanlarynda, matallaryň şu usulyny ýerlikli peýdalanylýan, gahrymanlarynyň ykbalyny matalyň üsti bilen beripdirler. Meselem, b. e. öň V asyryň dramaturgy Sofokl “Edip şa” diýen tragediýasynda mataly gahrymanyň takdyryny çözmekde ulanypdyr. Biotiň patyşasynyň ogly Pibi şäheriniň derwezesine baranda onuň depesindäki sfinks atly mifiki heýkel garşy alýar. Onuň kellesi adamyňky, göwresi ýolbarsyňky. Ol sfinks Edip çaga sowal berýär: “Ertir dört aýak, günortanda iki aýak, öýlän üç aýak?”. Edip şa oňa adamzadyň ýaşy diýip jogap berýär: çagalyk, kämillik, garrylyk.

Türkmen ertekilerinde, rowaýatlarynda-da matal şekilli şüýetler köp duş gelýär. Hatda tutuş hekaýaty matal esasynda gurnalan efsana gürrüňler hem bar: Gadym zamanlarda bir şa gojalyp, tagtyny ogluna bermekçi bolupdyr. Emma oglunyň akyl-paýhas kämilligi ony köp aladalandyrypdyr. Ony barlap görmek üçin eline 5 şaýy berip: “Bazara bar, şuňa jan al, tapmasaň, ýarym jan al. Olam ýok bolsa, zährimor alyp gaýdyber” diýýär. Atasynyň bu matal-ýumşundan baş çykaryp bilmän, oýa batyp barýarka, garyp gatlakdan bolan bir çagalyk ýoldaşy sataşýar. Şazadanyň aladalydygyny aňan ýigit ahwal sorasyp, ýagdaýa göz ýetirýär.

“Onuň üçin ýüzüňi sallap ýörme, gatyk al-da baraý, jan-a bu gün bazara düşmändir, ýarym janam gutarypdyr, ine, zährimor bar eken, şony alyp gaýtdym diýersiň. Şanyň “jan” diýýäni etdir, ýarym jan ýumurtga bolar. “Zährimor” diýibem gatyga aýdýandyr” diýip, ýoldaşy matalyň çözgüdini aýdýar. Şazada aýdylyşy ýaly edýär. Şa tagtyny ogluna tabşyrypdyr hem-de “Kim bu matalyň manysyny saňa

aýdan bolsa, ony baş wezir edip al. Şonda ýurdy dolandyryp bilersiň” diýipdir.

Aýry-aýry şahslar bile baglanyşykly matal-hekaýatlar ýörgünli-dir. Hususan-da, Keýmir kör bilen baglanyşykly rowaýat-gürrüňleriň köpüsinde matallar ulanylýar. Şolaryň birinde Keýmir kör Eýranda zyndanda ýatyrka, bir mataly çözüp bilse boşadyljakdygy aýdylýar. “Häli bolar, şindi bolar, ýene näme bolar, 24 gün bilen 4 aý durar?” Ol “Atyň aýagy, nalyň myhy, ýaly” diýip, jogap beripdir. Şeýlelik bilen, Keýmir kör zyndandan azat bolupdyr diýen rowaýat bar.

Matallar türkmen ertekilerinde hem mäkäm ornaşypdyr. Olar käbir ertekide gahrymanyň ykbaly bilen bagly çeper parçalar bolup gelýär: matalyň manysyny ýüze çykaryp bilşiňe görä, gahrymanyň geljegi belli bolýar. Käbir ertekilerde (“Togsan torba”, “Dört teňňe”, “Kerwenbaşy” we beýlekiler) bolsa, tutuş bölekler matal şekilinde berilýär. Şonuň üçin mataly olardan aýyrsaň, ertekiniň gyzygy gaçýar, käsiniň бүтинleý mazmuny ýitýär.

Matallar ýazuwly edebiýatymyzyň hem döredijilik gözbaşy bolup, ençeme nusgawy şahyrlarymyza nusga bolup hyzmat edýär.

Many-mazmuny matal şekilinde aňladýan goşgular şahyrlaryň sowatlylyk derejesine, zehin-ukybyny, aň-üşüginini, dünýägaraýşyny ölçeýän terezi bolup hyzmat edýär. Birek-biregi barlamagyň, şol bir wagtda öz şahyrçylyk zehinini äşgär etmegiň usulyna öwrülen goşgulary kämillige ýeten şahyrlar ýazyp bilýär. Matal-tapmaçany çeperçilik usulynda peýdalanyň, Magtymguly “Habar ber-şeýledir”, “Bir niçe mysal”, “Kaýdadygy bilinmez”, “Üçi öwlatdan”, “Dagy baş”, “Ot nedir” ýaly goşgularyny döredipdir. Häzirki zaman şahyrlarynda çagalara niýetlenilip ýazylan tapmaça-goşgular matallaryň edebi usul hökmündäki gymmatyna şaýatlyk edýär.

Matallar öz çeperçilik şekili arkaly ýaşlaryň dilini ýençmäge, ýatkeşligini ösdürmäge hyzmat edýär. Olar bu häsiýeti bilen ýaňlytmaçlara we sanawaçlara ýakyn durýar. Meselem, “Aňkar, aňkarda-toňkar. Toňkarda-ala dag. Ala dagda-gyýa dag. Gyýa dagda-sümme tokaý. Sümme tokaýda süňksüzje tokly (agyzy, burun, göz, gaş, saç, bit)”, “Asty garçyn, üsti garçyn, arasynda gök gögerçin” (göz).

Nakyllar ýaly, matallaryň hem gozgaýan meselesi uçursyz giňdir.

Geçmişde adamlar durmuşdaky ähli zada göz ýetirmek, her bir zadyň manysyny saýgarmak, içgin bilmek üçin matallary döredipdirler. Matallaryň durmuşda ýararlyk nukdaýdan özboluşly häsiýeti bar.

Jemgyýetçilik gurluşynyň özgermegi, ynsanyýetiň ösmegi netijesinde ol häzir durgunlyk ýagdaýa geçipdir.

Matallardaky käbir temalar, kesp-kär, ýagdaýlar, närseler ýer-ýurt taýdan çäkli bolup biler.

Malدارчылык bilen meşgullanýan çarwalaryň arasyna giňden ýaýran matallaryň ekerançylygy ýöredýän ýa-da şäherde ýaşaýan halk üçin düşnüksiz bolmagy kanunydyr. Muny tersine-de ulanmak mümkin. Şoňa görä, matallar aýdylanda şol ýeriniň kesp-kär özboluşlylygyna, döp-dessurlaryna laýyk gelýänleri aýdylypdyr. Emma ählumumy ýagdaýlaryň, närseleriň (gar, ýagyş, aý, gün, elek, tamdyr, we ş.m.) hemme kesp-däki adamlar üçin düşnükli bolanlygy sebäpli, belli bir çäk saklanylmaýar.

Adam agzalaryna degişli matallar:

“Bir alaja ýüpüm bar, nirä uzatsam ýetýär.” (göz). “Bir guýynyň başynda kyrk gysrak depişýär-de, gapysýar” (*kirpik*). “Deger” diýsem-degmez, “degmez” diýsem deger” (*dodak*), “Gel” diýsem gider, “git” diýsem geler” (*dil*). “Hatar-hatar daş goýdum, ak atymy boş goýdum” (*diş, dil*).

Egin-eşiğe degişli matallar:

“Dyz boýy çukurjyk” (*ädik*), “Çöwüp depsem içine, elin aýlar daşyna” (*çaryk*). “Başaşak goýsam içi dolar, ýokaryk goýsam içi boşar” (*telpek*). “Ýapbaşyg-a ýapbaşyk, ýapbaşykda üç deşik” (*çepek*). “Tes-tegelek degirmen, ortasynda daşy bar, ony bilen adamyň yüz ýigrimi ýaşy bar” (*gülyaka*).

Iýilýän-içilýän zatlar barada:

“Suwda biter, suwda ýiter” (*duz*). “Matal, matal, şahy matal, dilden öter, dolak tutar” (*talhan*). “Takyр ýerde ak sandyk, agzy-burny ýok sandyk” (*yumurtga*). “Takyрjak ýerde gaz oýnar, köp oýnamaz, az oýnar” (patrak). “Ýemen-ýemen eken, ýemenden agaç gelen eken, çorbasy halal, eti haram eken” (*çay, şemme*).

Zähmet gurallary hakda:

“Garaja öýde gaplaň gürляр” (*degirmen*). “Hör-hörüjek, burny ýirijek” (*ik*). “Ýer astyndan Aý ýörär” (*azal*). “Uzyn-uzyn urgany, ujuny tutup durgany” (*dokma daragy*). “Eýläňi gapjar gara atym, beýläňi gapjar gara atym, sümme tokaý içinde, iki ýan sepjär gara atym” (*gyrkylyk*).

“Hatar-hatar obalar, çal sakgally babalar” (*jöwen*). “Gelýär erdim ol baýak, elimde kendil taýak, bir ajaýyp zat gördüm, bir kellede müň gulak” (*dary*). “Bir zadym bar jany ýok, boýnun üzsem gany ýok, ýumurtgasy ýalak-ýalak, jüýjesiniň sany ýok” (*gawun*). “Daşy gan ýaly, içi un ýaly” (*igde*). “Atasy üç ýaşynda, ogly bazara gider” (*üzüm*).

Maldarçylyga degişli:

“Başy darak, guýrugy orak” (*horaz*). “Basany aýlyk, götereni ýyllyk” (*düýe*). “Dagda dalaýman gördüm, gumda gulaýman gördüm, suwda Süleýman gördüm, öýde heleýman gördüm. Harabada gukçy gördüm, çölde tezekçi gördüm” (*keyik, towşan, balyk, elek, degirmen, baýguş, tomzak*).

Mör-möjekler barada:

“Atym-atdyr, bedew atdyr, dişi ýokdur, dişlek atdyr” (*garynja*). “Gaýradan gelyän alaý han, guýrujagy bulaý han, hekgil-hükgül aýakly, segsen dürli taýakly” (*kirpi*). “Sekiz aýakly sergezdan, depä çykyp düýe gözlär” (*sakyrta*). “Asty daş, üsti daş, ortarasy ýagly döş” (*pyşdy*). “Gyzyl-gyzyl garamyk, gyş aşanny kim biler? Gyzyl yüzli ýigidiň gyz alanny kim biler?” (*kebelek*).

Harby enjamlar hakynda:

“Düýbümüzde haly bar, halynyň hyýaly bar, guşlarda bir guş gördüm, aýajygynyň naly bar” (*tüpeň*). “Ýyldyr-ýyldyr ýylanjyk, uzyn boýly juwanjyk, enesi gara ganjyk” (*gylyç*). “Uçup barýan ak guşuň aýajygynyň naly bar” (*peýkam*). “Tümen alsaň tüýsi bar, guýrujagyynyň misi bar” (*tüpeň oky*). “Ýaltandym-la turmaga, iki agajy görmäge, zalym ogly gurbaga, gygyrды çykdy daga” (*hyrly*).

Tebigat hadysasyny suratlandyranlar:

“Ak sandygym açyldy, içinde nur saçyldy” (*gün*), “Atamyň atasy, mekan tutasy, daýymyň iberen ýaşyl ýakasy” (*älemgoşar*). “Bar-

bar aýaklym, barsyn aýaklym, ýüwürse ýetdirmez, ýelken aýaklym” (*salgym*). “Ýörär, ýörär, yzy ýok, daýanmaga dyzy ýok, öýermäge ogly ýok, çykarmaga gyzy ýok” (*tüweley*). “Ertir geler leýletin, öýlän geler leýletin, garaja öýüň daşynda, halka gurar leýletin” (*kölege*).

Matallaryň temasy çäksiz. Ýokardaky ýaly käbir meseleler barada birgiden matallar döredilip, käbir ugurlar hakynda bir-ikiden artyk duş gelmeýär. Bu deňagramsyzlyk ol meseleleriň köpçüligе gatnaşygy sebäplidir: köpçüligе degişli bolan meseleler, hadysalar barada köp, hünär ýa-da häli-şindi ulanylmaýan, selçen ýagdaýlar hakynda az döredilipdir.

Matallar hem jemgyýetçilik durmuşy, adamlaryň durmuş-ykdysady ýaşayşy bilen aýakdaş hereket edip, birnäçesi könelişýär, belli bir döwürde täze-täzeleri döreýär. Mysal üçin, ylmyň we senaga-tyň türkmen durmuşyna ornaşyp başlan kyrkynjy-ellinji ýyllarynda birnäçe täze närseler, ýagdaýlar barada aşakdaky ýaly matallar ýüze çykdy: “Agzy bir, dili iki, jany ýok, geplän gepiniň sany ýok” (*radio*) “Aýnada gören ýaly, ýanynda duran ýaly” (*gazet*), “Atym atdyr, bedew atdyr, bir adam münse, sansyz iş etdir” (*traktor*), “Asty daş, üsti daş, dört aýakda bir baş” (*awtomaşyn*). Durmuşda birnäçe närseleriň ulanylyşdan galmagy bilen olar hakdaky matallar köpler üçin, aýratyn-da ýaş ösdürimler üçin bilinmejek bir zada öwrüldi. Türkmen öýleri we olaryň esbaplary baradaky matallar muňa mysal bolup biler. Halkymyzyň ellinji ýyllardan soň güýçli depgin bilen şäherleşmegi netijesinde türkmenleriň ata-baba ulanyp gelen öýleri ornuny palçykdan, kerpiçden, betondan salnan jaýlara berdi. Bu günler bolsa diňe çarwadarlarda hem oba ýerlerinde saklanyp galan käbir hojalyklardaky gara öýler barada geçen asyrlarda birgiden matallar döredilipdir. Diňe öýüň umumy görnüşi däl, uk, tärim, çagarak, tüýnük, gamyş bagy, bil bagyndan başlap, owunjak böleklerine çenli matalda beýan edilipdir. “Ýere sapyly, keçenden gapyly” (*öý*), “Öýümüz doly köke, men iýmäge köke ýok” (*tärimiň gözenegi*), “Bir tegelek telpegi, dört ýanynda gulpagy” (*serpik*), “Pessejik dagdan ätlärler, gyş düşende ýatlarlar” (*germeç*), “Bagyrtlagym bakyp dur, bagryn oda ýakyp dur” (*üzük*), “Dolana gazyk, düýrme don” (*gamyş*).

Ýokarky matallaryň haýsy birini alsak, biziň günlerimizde çözülmegi juda çetin, manysy bolsa del bir zada öwrülip gidipdir. Şonuň

ýaly-da aňyrky asyrlarda ýaşan adamlaryň radio, gazet, traktor, aw-tomaşyn ýaly närseler baradaky matallary döredip, olary ulanyp bil-mändikleri öz-özünden düşnükli. Bu ýagdaýlar bolsa matallaryň-da adamlaryň ýaşaýyş şertine laýyk özgerip, könelişip, täzeleriniň döräp duran durmuşa kybap görnüşdigini görkezýär.

Matallaryň aglaba köpüsi mesnewi görnüşinde düzülip, setirleri özara sazlaşyp gelýärler:

Garry düýäm çöküp otyr,
Garyn ýagyn döküp otyr.
(*juwaz*)

Garaja oglan atlandy,
Ýüregim kuwwatlandy.
(*gazan*)

Biziň öýde bir kişi,
Agzynda bar kyrk dişi.
(*horjun*)

Kerpiç-kerpiç keserler,
Kesip duldan asarlar.
(*diýebaşlyk*)

Matallaryň birnäçesi bolsa türkmen şygry sungatynda seýrek duş-gelýän üçleme görnüşinde gelip, setirleri sazlaşýarlar. Bu görnüş söz-leri tygşyly peýdalanmak maksadyndan emele gelipdir:

Daşy gan dek,
Içi un dek,
Oturşy Abdylly han dek.
(*igde*)

Arkaňa mündüm-han boldum,
Gapyňa geldim-gul boldum,
Oduňda ýandym-kül boldum.
(*ýandak*)

Abdyl agam arrykdyr,
Agzy-burny mürrükdir,
Hemme zada gerekdir.
(*gowaça*)

Ýagyş ýagsa ýazylar,
Gün çyksa büzüler,
Çeksem bagy üzüler.
(*ham çaryk*)

Matallaryň arasynda: “Ýol üstünde ýorgança” (*köpri*), “Dyz boýy çukurjyk” (*ädik*), “Dolama gazyk, düýrme don” (*gamyş*), “Ýylp etdi, ýere gitdi” (*azal*), “Garaňky öýde gaplaň gürlär” (*degirmen*), “Ýapy ýüzünde ýarty kepbe” (*gulak*), “Otda ýanmaz, suwda batmaz” (*buz*), “Kuwwaty ýel, ölümi suw” (*ot*) ýaly bir setirden düzülenleri hem duş-gelýär.

Goşgy bentleri görnüşinde düzülen matallaryň birnäçesi murap-bag görnüşinde gelip, köpüsi başaşa sazlaşýar. Rubagy görnüşine laýyk sazlaşýanlar bu şekilli matallarda has köp duş gelýär:

Çyn çynaryň üstünde (a),	Hün düşdi, hün düşdi (a),
Bir gara guş otyrmyş (b),	Daglara tütün düşdi (a),
El-aýagyn silkende (a),	Bir agaçada baş alma (b),
Ýapraklaryn dökermiş (b).	Ikisine gün düşdi (a).
(<i>päki</i>)	(<i>namaz</i>)

Klassyky edebiýatda sorag-jogap görnüşinde goşgular aýdyşmak däbi türki halklaryň arasynda yslandan öň hem dowam edipdir.

Bu däbe eýerilip goşulan goşgulara edebiýatda muşagyra diýilýär.

Muşagyra gadymy žanrdyr. Ol diňe bir türkmen klassyky edebiýatynda öz ýüzüni görkezmän, eýsem folklor eserleriniň aýry-aýry nusgalarynda hem öz beýanyny tapypdyr. “Görogly” şadessanyndaky Görogly bilen Aşyk Aýdyňyň, “Nejep oglan” dessanyndaky Nejep bilen Aşyk Aýdyňyň, Aşyk Aýdyň bilen Nejebiň öz aralaryndaky aýdyşyklary hem muşagyra žanryna degişlidir.

Türkmen klassyky edebiýatyndaky şu däbe eýerilip döredilen eserleri, esasan, iki topara bölmek bolar: aýdyşykly-tapmaçaly we diňe tapmaça häsiýetli eserler.

Nusgawy edebiýatymyzdaky aýdyşykly-tapmaçaly eserler edil “Görogly” şadessanyndaky we “Nejep oglan” dessanyndaky muşagrylar pisintdir. Olarda bir tarap sorag berýär, beýleki tarap bolsa, şol soraglara jogap gaýtaryar.

Mysallar:

Aşyk Aýdyň:

Ol nedir, kim, ýer ýüzünde akynan?
Ol nedir, kim, ýerden göge bakynan?
Ol nedir, kim, merdiwana çykynan?
Ol nedir, kim, pelle-pelle iner, heý?

Nejep oglan:

Ol suw bolar, ýer ýüzünde akynan,
Oglanlykdyr ýerden göge bakynan,

Ýigitlik bir merdiwana çyknan,
Garrylykdyr pelle-pelle iner hey.

Durdy şahyr:

Hak ne ýerde kylmyş sekiz jenneti?
Näçe diwary bar, näçe kümmeti?
Bir arygy bardyr, nämedir ady?
Taýran Ebabyllar kime gowuşdy?

Magtymguly:

Hak asmanda kylmyş sekiz jenneti,
Alty müň binadyr, birdir kümmeti,
Bir arygy bardyr, Nimtedir ady,
Ebabyl ashaplar pile gowuşdy.

Magtymguly:

O nämedir, ýedi ülke gezýä?
O nämedir, bilin bir zat ezýä?
O nämedir, adam ýaly syzýa?
Şahyr bolsaň, şondan bize habar ber?

Durdy şahyr:

O çopandyr, ýedi ülke gezýä,
O goýundyr, taýak bilin ezýä,
Bedew atlar adam ýaly syzýa,
Bizden salam bolsun, jogap şeýledir.

Magtymguly özünden soňky şägirtleri üçin tapmaça häsiýetli eser döretmegiň ajaýyp nusgasyny görkezen şahyrdyr.

Nakyllar

Halkyň döreden atalar sözüdir nakyllaryny akyl hazynasy, pähim-paýhas çeşmesi, ýalňyşmaýan ýeke-täk maslahatçysy diýip atlandyrmak bolar. Çünki atalar sözi ençeme nesliň başdan geçiren hadysalaryndan gelip çykýan çözgütleri, asyrlaryň dowamynda halkyň toplan baý durmuş tejribesini özüne siňdiripdir. Şahyrana toparyň bu häsiýetini halk: “Akylyň bolsa akyla eýer, akylyň bolmasa nakyla” diýlen jümle bilen aňladypdyr.

Atalar sözi we nakyllar gündelik durmuşda iň köp ulanylýan şahyrana görnüşdir. Duýguly toparyň beýleki görnüşleri haýsy-da bolsa bir ýagdaý, çäre, wagt-salym bilen şertlenýär. Olar adamlaryň ýaş, jyns tapawutlaryny hem nazara alýar. Atalar sözi gündize-gijä, pasla, geografiýa-çäge, adamlaryň ýaş aýratynlyklaryna, jyns tapawudyna parh goýmaýan we hemme wagt, hemme ýerde, hemmeler tarapyndan ulanylýan ýeke-täk görnüşdir. Şonuň üçinem bu görnüş aýratyn jemgyýetçilik ähmiýete eýedir.

Adamzadyň asly, elbetde, Adamdyr. Adam atadan we How eneden gaýdýan adamzat nesliniň beden hem ruhy-akyl taýdan kämilleşmesi bolsa, onuň özüne, zähmetine degişli. Zähmet ynsan durmuşynyň hemme ugurlarynda esasy orny eýeleýär. Şoňa görä-de, türkmen atalar sözünde we nakyllarynda zähmete gatnaşyk giň beýan edilipdir.

“Işlemedik-dişlemez”, “Adam eli-gyzyl gül”, “Azapsyz ýeriň ady ýok”, “Bar-bar, işden bar, işlemedik zada zar”, “Çekseň zähmet, ýagar rehnet“. Bu nakyllar adamlary zähmete çagyrmak bilen ýaşlara öwüt-nesihat berijilik ähmiýete-de eýedir.

Adamyň bezegi zähmet. Hiç bir käriň başyny tutman ýören adamlar barada “Bikärden Taňry bizar” diýen ýaly nakyl döredilip, şolar ýaly adamlaryň diňe il içinde sana alynmaýan adam bolup galýanlygy däl, hatda Allatagalanyň ýanynda-da abraýsyz, arz-ahwaly diňlenmeýän ýüzügara adam bolup galjakdygy täsirli beýan edilipdir. Zähmet çekýän adam onuň rehnetini görýär, zähmet bilen gazanylýan zat gadyr-gymmatly, hümmetli bolýar. “Öz gazanmadyk zadyň gadyry bolmaz”, “Gazany gazanan atarsyn, oduny ýygan ýaksyn” ýaly atalar sözi şeýle paýhasy özünde jemleýär.

Zähmet hakynda döredilen nakyllaryň birenteginde bolsa bihepbeler, aňsat eklenje göz diken ýalhorlar, ýaltalar ýazgarylýar: “Tomus depesi gaýnamadygyň, gyş gazany gaýnamaz”, “Ekgende ýok, dikgende ýok, harmanda häzir hoja”, “Ýaltanan ýal tapmaz“.

“Bermezek Taňrydan irmezek awçy alar”, “Gyrmyldan gyr aşar” ýaly nakyllar mälüm etse, “Az bolsun, uz bolsun” diýlen pähim edilen işiň sünnä bolmalydygyny belleýär. “Gazananyň gazanyňa ber” diýlen atalar sözi bolsa zähmetiň netijesini özüňe, iýip-içmegiňe sarp etmekligi maslahat berýär.

Zähmete degişli nakyllar barada sözümi jempläp aýtsak, zäh-metsöýer, tutanýerli bolmaklyk, keseki zadyna göz gyzdyrmazdan halal gazanç bilen eklenmeklik, şu günki işiňi ertä goýmazlyk, kesp-käriňi birkemsiz ýerine ýetirmeklik, ýaşlary iş başarjaň, yhlasly edip terbiýelemek, bihepbeleri, bikärleri tankytlamak ýaly zatlar uly orun alýar.

Türkmen nakyllarynda ekerançylyk, maldarçylyk meseleleri hem orun alypdyr. Bu meseleler aslynda zähmet diýlen uly daragtyň şahalarydyr. Geçen asyrlaryň belli bir döwründe türkmen halkynyň esasy kesp-käri maldarçylyk bolup, zähmetiň esasy görnüşini çarwa-çylyk hereketleri, mallary, gurallary düzüpdir.

Maldarçylygyň gadyr-gymmatyny umumylykda beýan edýän aşakdaky ýaly parasatly pikirler atalar sözüne we nakyllara öwrülüpdir:

Mal ajy-jan ajy.
Mal tapan baksyn, odun tapan ýaksyn.
Oduny ýygan biler, maly-sagan.
Mal çykar eýesi sebäpli.
Mal eýesine çekmese-şumluk.

Türkmen çarwalarynyň esasy mallary goýun-geçiden, düýedir gylýaldan, atdan, belli bir möçberde sygyrdan ybarat bolupdyr.

Düýe maly hakynda döredilen:

Düýe ýitmese semremez.
Düýe gyrda bolsa, gözi şorda bolar.
Düýe menzil garar, eşek aýagynyň astyny.
Düýeli baý-dünýäli baý.
Düýäni gotur tükeder, çöregi petir.
Bagyran düýäm bolsun, eýesinden aýrylmasyn

- ýaly atalar sözünde oňa mahsus bolan aýratynlyklar bellenilýär, hojalyk üçin peýdasy nygtalýar.

Düýe maly bilen baglanyşykly dörän nakyllaryň birnäçesi iki many-mazmuna – hem göni hakyky mana, hem şekilli göçme mana eýedir. Meselem:

Düýäniň ulusy köprüde kötek iýer.
Düýäň näçe bolsa, ýagry-da şonça.
Düýe garrasa, köşegine eýär.
Hatarda ner bolsa, ýük ýerde galmaz

- ýaly nakyllarda aýdylýan zatlar gönüden-göni düýä, ýagny jandar hökmünde diňe oňa degişli ýagdaýlary aňladyp, sözüň hakyky manysyny özünde saklaýar. Şol bir wagtyň özünde-de, olar düýe maly bilen hiç hili baglanyşygy bolmadyk ýagdaýlarda-da ulanylýar, göçme aňlatmalar özge görnüşdäki başga meselelere dahylly pähim-paýhaslar bolup hyzmat edýär. Birinji naklyň göçme manysy hojalyk babatda ulanylanda, öýüň keşigi, haýsy-da bolsa bir kynçylykly, ýakymсыз ýagdaý sebäpli dörän igençler, tankytlar-kötekler hojalygyň eýesine, edara göz önüne tutulanda bolsa, ýolbaşça degişli diýildigi bolýar. Ikinji nakyl, köplenç, maşgala durmuşy, iş-alada babatda göçme manyny aňladýar: “Hojalygyň näçe uly bolsa, çykdaýsyz, aladasy şoňa görä” diýlen pikiri atalar sözi bilen aňlatjak bolsak, “Düýäň näçe bolsa, ýagry-da şonça” diýlen nakly ulanyp bileris.

Beýleki mysallaryň hem göçme manylary babatda şolar ýaly zatlary aýtmak bolar.

Türkmenleriň iň eý görýän haýwanlarynyň biri-de atdyr. Halk döredijiliginiň ähli görnüşlerinde diýen ýaly at-bedewiň keşpleri suratlandyrylýar, iň bolmanda, ady agzalyp, ýatlanylýp geçilýär. Halkyň at-bedewe bolan söýgüsi atalar sözi we nakyllarda-da öz beýanyny tapypdyr.

At eti-it eti.

At agynan ýerde toý bolar.

At aýlanyp gazygyn tapar, suw aýlanyp pesini.

At alsaň, ýorga bilen ýöriş al, aýal alsaň, akyl bilen huş al.

Är ganaty-at.

- ýaly atalar sözi ýazuwly edebiyata çeşme, halk arasynda bolsa bedew atlaryň at-abraýyny belende göteren wagyz-nesihatçy bolup hyzmat etdi.

Çarwaçylyk bilen baglanyşykly atalar sözünde we nakyllarda halkyň gündelik durmuşynda peýdalanylýan beýleki mallar, olardan

alynýan önümler, olaryň ulanylyş usullary ýaly zatlar hem öz beýany-ny tapypdyr. Maldarçylyga degişli nakyllaryň birnäçesi wagtyň geç-megi bilen göçme manysyny güýçlendiren bolsa, birentegi häzir hem asyl manysyny saklap gelýär. Käbirinde “goşa many-mazmun” sak-lanýar.

Goýun ýüze ýetinçä, dersi müňe ýeter.
Goýunda erek eti, guşda barak eti.
Guş bar-et bermeli, guş bar-etini iýmeli.
Ýedi hazynaň biri towuk.
Ýele-ýargak, aýaza-kiz.
Towuk tutanyňky, towşan turzanyňky.
Çaman ördek ir uçar.
Çopan taýaksyz bolmaz.
Çopanyň aýagy ýetmese, taýagy ýeter.
Ýaz ýüňi keçä bolmaz, güýz ýüňi-dolaga.

Zähmetiň bir pudagy bolan daýhançylyk kesp-käri, ekerançy-lyk hem özbaşdak tema bolup, nakyllarda orun alypdyr. Ekerançylyk bilen baglanyşykly dörän atalar sözi we nakyllar özüniň akyl-paýhasy, öwüt-ündewi bilen nesilleri zähmete gönükdirmekde uly durmuşy gollanma, maslahatçy bolup hyzmat edipdir.

Arpa ýykylsa, ammaryňy, bugdaý ýykylsa, samanhanaňy taýýarla.
Ýeri güýz sür, güýz sürmeseň, ýüz sür.
It ýyly ekeniň, doňuz ýyly orarsyň.
Ekin ekseň, bugdaý ek, mal baksan-goýun.
Ekini şor getir, ýüki-ner.

Türkmen halkynyň asyrlaryň dowamynda kösençlik çekip gelen zady suwdur. Suwsuz ýaşayş ýok. Ol, aýratyn-da, ekerançylyga derwaýys. Halk suw barada ýörite “Suw damjasy-altyn dānesi” diý-len nakyly döredipdir. Aşakdaky ýaly nakyllarda bolsa, suwuň eke-rançylykdaky ähmiýeti nygtalýar:

Ak bugra çökmese, gara ýer gaýmaz.
Ak ner çökmese, boz maýa gaýmaz.
Ýer doýmasa, är doýmaz.
Suw nobatyn köýdüren ýylajy galar,

Degirmen nobatyn köýdüren günajy galar.

Ýagyn ýagyp, ýaz bolmasa, mydam ýazyň hazan bolar.

Halkymyzyň ekerançylyk, daýhançylyk maslahatlaryny, pähim-parasadyny mälim edýän nakyllaryň hem birnäçesi “goşa many-mazmuna” eýe. Olar hem halk arasynda asyl manylarynda-da deňine ulanylýar.

Mellekça ýer berseň, ýer eýesini ýerden çykar.

Oýnap ekseň, boýnap biter.

Eken bolsaň, orarsyň, beren bolsaň, alarsyň.

Türkmen nakyllarynda uly orun alan meseleleriň biri Watan, il-gün agzybir ýaşamak meselesidir. Watan, il-gün atalar sözünde hemme zatdan belent, adamyň ömrüne barabar gymmatlyga eýe, mukaddes düşüňjeler edilip suratlandyrylýar.

Nesilleriň Watana bolan çäksiz söýgüsini dowam edýän görümgörelgeler, şonuň ýaly-da söz sungaty, hususan alanyňda, atalar sözüdir nakyllary kemala getiripdir:

Ilim-günüm bolmasa, aýym-günüm dogmasyn.

Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar,

Ýurdundan aýrylan ölinçä aglar.

Müsürde şa bolandan, öz ilinde geda bol.

Towşana dogduk depe

- ýaly nakyllarda il-günüň, Watanyň deň-taýsyz gadyr-gymmaty anyk mazmunly deňeşdirmeler, timsallar, göçme manyly närseler arkaly duýga we aňa täsirli suratlandyrylypdyr. Şeýle täsirli, parasatly pikirleri özünde saklaýandygy sebäpli dilden-dile geçip, biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Türkmen halkynyň geçen iki asyr taryhynda agzybirlik, birleşmek, arkalaşykly ýaşamak ýaly ýagdaýlar gündelik durmuşyň in derwaýys meseleleriniň birine öwrülipdir. Agzybirligi berkarar etmek hem, öý-içeriň abadançylygy hem Watany, topragy bitewi saklamagyň ilkinji şerti we parahatçylygyň girewidir. Dek gezmek, dostlaşmak, goňuşylygyň süýji gatnaşyklary, geňeşli iş etmek, köpçülik bilen bile bolmak, birek-birege kömekleşmek, mahlasy, durmuş gatnaşyklarynyň ähli ugurlary umumy meseläniň – agzybirligiň düzüminde dur-

ýar. Ol biziň häzirki zamanymyzda Garaşsyzlygymyzy berkidip, döwletimizi, milli bütewiligimizi has-da mäkämleşdirmek üçin uly işler edilýän şu günlerimizde juda ähmiýetli. Agzybirligiň tagallasy bilen döredilen atalar sözi we nakyllar halkyň akyl-paýhasyny, arzuw-islegini özüne siňdirip, nesilleriň iň ýakyn maslahatçysy bolup geldi.

Türkmen nakyllarynda dost-ýar, ýoldaşlyk gatnaşyklary, duşman we duşmançylyk barada degerli nesihatlar edilýär. Dost-duşman meselesi adamzat durmuşynyň hemişelik ýarany. Dost-duşman baradaky nakyllarymyzyň köpüsi şu günler hem öz güýjüni gaçyranok. Olarda dostlugyň synagundan geçen dostluk bolmalydygy, dost-ýarsyz garmaklygynyň ynsan üçin uly kemçilikdigi ýaly ýagdaýlar belgilenilýär, dostta wepaly bolmak, dostlugyň hatyrasyny saklamak ýaly asyly taglymatlar öňe sürülýär. Duşman baradaky atalar sözlerinde, köplenç, hüşgärlik, ätiýajy elden bermän, akylly-başly hereket etmeklik maslahat berilýär. Dost-doganlyk hakdaky nakyllardan nusgalar:

Dost-dost, mamla-rast.

Dost ýüzüne garar, duşman aýagyňa.

Dost naharyny duşmany ýaly iý.

Dost ýagşysy uzakda.

Dosta-doly, duşmana-haýbat.

Dostuň könesi ýagşy, donuň-täzesi.

Duşman hakda nakyllaryň birnäçesi:

Duşmanyň peşeçe (çybyn) bolsa, pilçe gör.

Dost ekiz, duşman sekiz.

Duşmany bas, zyýan berse as!

Duşmana ölüm dileýänçäň, özüňe ömür dile.

Duşman näme diýmez, düýşe näme girmez.

Duşmanyň güldügi, syryňy bildigi.

It arkylygyny gurda bildirmez.

Adamlaryň gündelik durmuşynda goňsuçylyk gatnaşyklary esasy orun eýeleýär.

Aýrylmaz goňşyňa unudylmaz söz diýme.

Git, okaram, gel, okaram, gitmeseň-gelmeseň ara ýolda döwül okaram.

Gülme goňşyňa, geler başyňa.

Goňşyň gowy bolsa, kör gyzyň äre gider.

Kyýamat güni goňşudan.

Ody gozgasaň öçer, goňşyňy gozgasaň göçer.

Halkymyzyň ata-baba mertebesini belende göterip gelen häsiýetleriniň biri myhmanparazlykdyr. Halk myhmana uly hormat goýýar, ony atasyndan-da sarpaly adam diýip bilýär: “Myhman ataňdan uly“.

Ata-baba dowam edip gelýän myhmanparazlyk “Gelen-döwlet”, “Myhman geler işikden, rysgy geler deşikden”, “Myhman” doýmadyň” diýmez, “soýmadyň” diýer”, “Sorap berenden, urup ber” ýaly atalar sözünde şöhlelenip, türkmençiligiň bu ajaýyp sypatlaryny nesillere wagyz-nesihat edip gelipdir.

Her zadyň ýagdaýy, çeni-çaky bar. Myhmançylygyň hem edebini berjaý etmek gelen adamyň borjy. Gowy garşyladylar, oňat hyzmat edýärler diýip, aýlap-ýyllap ýatybermek, öý eýesiniň baryna-ýoguna garaman, bir zatlary talap etmek, hödür-keremsiz nana-aşa el uzatmak ýaly bidedep hereketlerden saklanylmagy üçin myhmançylyk barada aşakdaky ýaly nakyllar hem döredilipdir:

Myhman öý eýesiniň guly.

Myhmanyňky üç gün, üç günden soň göçgün.

Myhman birinji gün gyzyň, ikinji gün kümüş,

üçünji gün mis, dördünji gün pis.

Aýda gelseň, aýak iýersiň, günde gelseň-taýak.

Ata-ene, çaga, maşgala, kowum-gardaş barada aýdylýan atalar sözi we nakyllar özbaşdak bir topary düzýär. Ata-enä hormat goýmak türkmenleriň gadymdan gelýän däpleriniň biri. Olaryň maşgaladaky orny, gadyr-gymmaty, perzent baradaky oý-aladalary nakyllarda öz beýanyňy tapypdyr:

Ata-enäniň bahasy bolmaz, gyzylyň-kümüşň könesi.

Ata-enäniň ýüregi ogulda-gyzda,

Ogluň-gyzyň ýüregi dag bilen düzde.

Atasyz oğlan ýetim, enesiz oğlan ýesir.

Enem-atam şirin dilli ussadyň.

Enesiz günde ýetim, atasyz-toýda.

Lalyň diline enesi düşer.

Çaga ýaşayşyň dowamy, durmuşyň bezegi, ynsan ýüreginiň guwanjy, kuwwaty hasaplanýar. Türkmen nakyllarynda halkymyzyň perzende, ogul-gyza bolan mähir-muhabbeti, garaýşy çeper sözlerde oňat beýan edilipdir.

Bal süýji, baldan bala süýji.

Garganyň “gaz” balasy, her kimiň öz balasy.

Oglanly öý bazar, oglansyz öý mazar.

Adamyň ozalam oglan, ahyram oglan.

Birim bar-müňüm bar.

Gyzly öýe kyrk at baglanar.

Gyzy baryň näzi bar.

Oglan agysynda diňer.

Ogul-gyza, perzende degişli nakyllaryň birnäçesinde atasyz-enesiz, ýetim çagalar barada aýdylýar. Ogul-gyza, perzende degişli nakyllaryň birnäçesinde atasyz-enesiz, ýetim çagalar barada aýdylýar.

Ýere gaçan ýetimiňki.

Ýetim aşy ýarpa bişer.

Ýetim oglan öz göbegini özi keser

- ýaly ýetimlik hakdaky nakyllaryň daşyndan atasyz galan çaga bilen enesiz galan çaganyň arasyna tapawut goýýan atalar sözi hem döredilipdir:

Atasyz ýetim, enesiz ýesir.

Enesiz günde ýetim, atasyz-toýda.

Atasy bolmadyk bir gün aglar.

Ýokardaky ýaly nakyllaryň umumy mazmunyndan enäniň ornuny tutup biljek hiç kim ýok diýlen many gelip çykýar. Bu bolsa eneleriň durmuşda, ýaşayyşda tutýan ornunyň ägirt bolandygyny ýene bir gezek tassyklaýar.

Türkmen nakyllarynyň bir topary bolsa kowum-garyndaşlyga, bu gatnaşygyň düzgünlerini beýan etmeklige bagyşlanypdyr.

Agasy aga bolanyň, goly dokuz bolar.

Gadyr gaýyn bilen giýewde.

Gardaşly gala geplär, gardaşsyz gaýra geplär.

Garyndaşym gara gazanym, urugym unly çuwalym.

Adam gylyk-häsiýeti, edep-ekramy, akyl-huşy we beýleki sypatlary bilen biri-birinden tapawutlanýar. Akmaklyga we akyllylyga bagyşlanan atalar sözünüň häli-şindi ulanylýandygy hem-de derwaýyslygy sebäpli, ýeterlik mukdarda mysal getirmegimiz gerek:

Akmak söz açyşyndan belli, guş-uçuşyndan.

Akmakda akyl bolmaz, eşekde-şekil.

Akmak aranda aňar.

Akmak gulaga aýtsaň, akyp gider.

Akmak işi-seni ýakmak.

Ata-babalarymyz gowy gylyk-häsiýetli, türkana, mert, il-güne mylakatly adamlary dabaralandyrýan ajaýyp nakyllar döredipdirler. Onuň tersine, bet gylykly, namart, bahyl, messepsiz adamlar barada aýdylan atalar sözünde pis häsiýetler berk ýazgarylýar. Bu hili nakyllar, köplenç, terbiýeçilik häsiýetde bolýarlar.

Türkmen halk ertekileri

Durmuşy ýa-da fantastik häsiýetde bolup, ýatdan aýdylýan proza eserlerine erteki diýilýär. Ertekleriň gelip çykyşy, döreýşi diňe bir döwre degişli bolnan, olar köp döwürleriň önümidirler. Ertekiler örän gadymy wagtlarda döremäge başlap, olarda adamlaryň gylyk-häsiýetleri, döp-dessurlary, isleg-arzuwlary beýan edilipdir.

Ertekiler halk döredijiliginiň beýleki žanrlaryna garanynda, has köp üýtgäp, özgerip durýarlar. Çünki ertekiler ýazuw edebiýaty ýaly bolman, olar ýatdan aýdylýarlar. Her bir ertekiçi haýsy-da bolsa bir ertekini özüçe aýdýar. Birnäçeleri öz aýdyp duran ertekisiniň käbir epizodlaryny (bölümlerini, parçalaryny) taşlap, başga bir ertekiniň epizodlaryny oňa goşýar. Epizodlaryň hersi bir wakany beýan edeni üçin olaryň aýrylany ýa-da bir ertekiden beýleki ertekä geçirileni o diýen duýulmaýar. Käbir ertekiçileriň özleri hem täze epizodlar düzýärler.

Ertekileriň özüne mahsus bolan başlanyşy bolýar. Ertekiçi diňleýjileriň ünsüni özüne çekmek üçin wakanyň kim we näme hakda gitjekdigini, hadysanyň nirede boljakdygyny erteki aýtmaga giriş-

mezden öň, “Bir bar eken, bir ýok eken, gadym eýýamda, pylan ýurt-da bir patyşa bar eken, onuň pylança ogly, pylança gyzy bar eken” we ş.m. diýip, soňra ertekiniň mazmunyny aýtmaga başlaýar.

Ertekiler, köplenç, adalatyň ýeňşi bilen gutarýar, çünki ertekilerde zähmetkeş halk mydama öz azatlygy, bagtly durmuşy ugrunda eziji synplara garşy tutanýerli göreş alyp barypdyrlar. Halk köpçüligi öz hyýalynda eziji synplary ýeňip, bagtly durmuşa ýetipdirler. Olar öz isleg-arzuwlarynyň hasyl bolmagyny isläpdirler. Muny ertekileriň gutaryşynda hem görmek bolýar. Meselem, ertekiler, köplenç, “Dostlar şat boldy, duşmanlar mat boldular, toý boldy, tomaşa boldy, maksat-myratlaryna ýetdiler. Menem şol toýdadym, toýdan öýümize üsti omaçaly bir çanak palaw alyp gaýtdym” we ş.m. diýip gutarýar.

Ertekileriň umumy ýerleri hem bar. Mysal üçin, erteki aýdylýarka, bir epizod gutaryp, beýlekisine geçiljek bolnanda, “Indi bu şu ýerde dursun, habary pylanydan, pylany jandan alalyň” diýilýär. Käbir erkide goşmaça, gysga epizodlar hem bolýar. Birnäçe epizodlary özbaşyna, aýratyn erteki edip hem aýtmak mümkin.

Ertekiler köp nusgalydyr. Munuň sebäbi bolsa, wagt geçdigiçe halkyň gün-güzerany üýtgäp durýar, käbir ertekiçiler şol özgerişlige laýyk täze-täze epizodlary özünden goşýar.

Ertekileriň birnäçesindeki deňeşdirmeler, meňzetmeler zähmetkeş halkyň jemgyýetdäki öz görüp-eşiden zatlarydyr, tebigata garşy göreşmekde, ony özgertmekde iş salşan predmetleridir. Ertekä gatnaşýan gahrymanlaryň dili halk köpçüligine düşnükli. Ertekiler, esasan, kyssa, gürrüň etmek ýoly bilen aýdylýan-da bolsa, käbir erkelerde wakany gyzyklandyrmak üçin düzülen kiçijik goşgulara-da duşmak bolýar. Mysal üçin, “Akpamyk” diýen erkide:

Akpamygyň ogly, men,
Ýekýagyryň ýegeni men,
Altyn aşygym, alçy gop!
Alty daýym başy üçin
Iň kiçisi Baýramdyr,
Baýram daýym başy üçin,
Altyn aşygym, alçy gop!

- diýen ýaly setirler bar.

Haýwanlar hakyndaky ertekileriň täsir edijilik güýji durmuşy we hyýaly-fantastik ertekiler bilen çäklenmändir. Ol folkloryň beýleki žanrlaryna hem täsir edipdir. Ýazuwly çeper edebiýatda basnýa žanrynyň döremeginde haýwanlar hakyndaky ertekileriň uly ähmiýeti bar. Haýwanlar hakyndaky ertekileriň käbir edebi serişdeleri we gahrymanlary rowaýatlaryň, eposlaryň we dessanlaryň içine siňip gidipdirler. Rowaýatlardaky Döldüliň, “Görogly” şadessanyndaky Gyratyň, “Leýli-Mejnundaky” çöl haýwanlarynyň, “Hüýrlukga-Hemradaky” Bilbilgöýäniň we beýleki halky eserlerdäki haýwanlaryň, guşlaryň obrazlary haýwanlar hakyndaky erteki gahrymanlarynyň ösen görnüşleridir.

Halk döredijiligi bilen ýazuwly edebiýatyň gatnaşygy her bir halkyň edebiýatynda hem gaty gadymdan bäri dowam edip gelýän hadysadyr. Ertekidir rowaýatlar ýazuwly edebiýatyň döremeginde, ösmeginde we kämilleşmeginde möhüm döredijilik çeşmesi bolup hyzmat edip gelýär. Edil beýleki halklaryň edebiýaty ýaly, türkmen ýazuw edebiýatynyň ýüze çykmagy hem halk döredijiligi bilen ýakyndan baglanyşyklydyr. Belli türkmen dessany “Hüýrlukga-Hemranyň” asly “Garaja batyr” ertekisine ýakyn bolsa, XVIII asyr türkmen ýazyjysy Andalybyň “Leýli-Mejnun” dessanynyň-da aslynyň bagtsyz söýşenler hakyndaky arap rowaýatyndan alnandygyny E.Bertels “Nyzamy” diýen monografiýasynda subut etdi. Bulardan başga-da “Seýpelmelek-Methaljemal”, “Gül-Senuber” dessanlarynyň çeşmesiniň “Mün bir gijedäki” ertekilerden alynmagy, XIX asyr türkmen klassyky edebiýatynyň görnükli wekili Mollanepesiň “Zöhre-Tahyr” dessanynyň hem düýbünde “Zöhre-Tahyr” ertekisiniň ýatandygy A.Kekilowyň monografiýasynda bellenilýär.

A.Kekilow “Küýze we tilki” diýen ertekisini belli bir sýužet esasynda däl-de, “Gurt bilen tilkiniň dostlугy”, “Tozany gapan eýesi gelende görersiň” diýen ertekiler esasynda ýazypdyr. Bu eserde tilkiniň aldawçydygy, mekirdigi, möjegiň bolsa akmakdygy görkezilýär. Halk ertekisinde:

Egrem-bugram ýol ýatyr,
Töwerekde oba otyr,

Bir belasy bolmasa,
Guýruk munda nä ýatyr?

- diýilýän bolsa, A.Kekilow bu setirleri şeýleräk işleýär:

Ýol ýatyr-a, ýol ýatyr,
Degresinde il otyr,
Bir emmasy bolmasa,
Guýruk munda nä ýatyr?

- diýip, tilki ýolda ýatan guýrugy görüp, pikirlenip başlaýar. Aňyrdan gelyän tüýlek möjegi görüp, tilkiniň göhi gelyär. Ullakan möjekden gorky-ürki etmegi ýadyna-da salman, dessine aldamaýyň, gülüm-ýalym edip, onuň ugruny tapmagaýň gamyny iýýär. Ine, bu ýerde şahyr halk erteklerinde ýok pikirleri, sözleri tapyp, eserini çeperleşdiripdir:

– Tilki halky möjeginiň
Etagatly guludyr.
Tilki özün deňärden
Möjek örän uludyr.

– Gaty açyk bilýäris
Möjek aga biz muny:
Atamdan hem babamdan
Eziz görýäriň seni.

Tilki şeýle diýip, derrew guýrugy möjege görkezýär. Möjek ete topulanda, gapana düşýär. Soňra eti tilkiniň özi iýýär-de, möjege gyjالات berýär. Gapana düşmänkä, ýalym-ýulum edip diýen sözlerini tersine öwrüp aýdýar:

– Möjek halky tilkiniň
Oýnatgy bir guludyr.
Möjek özün deňärden
Tilki örän uludyr.

Tilki mekirlilik bilen garnyny doýrup, möjegi-de gapana düşürüp, özi ýel ugruna seslenip, iki günläp hinden çykarman aç horlan küýze-den ar almaga ugraýar. Tilki möjegi al bilen ýeňensoň:

– Kim bolupsyň sen maňa
Beýle zulum ederçe,
Bu sähranyň içinde
Hiç kimse ýokdur mençe

- diýip, küýzä ýüzlenýär. Ony guýrugyna daňyp, derýa gark etmekçi bolýar. Bu ýerde welin, onuň özi-de mazalyja awunýar. Derýa çümüp barýan küýze tilkiniň guýrugynyň hamyny-da sypyryp alyp gidýär. Dogry, guýrugynyň hamy aýrylyp, çym-gyzyl bolup durmagy tilkiniň beladan ýene bir gezek sypmagyna kömek edýär. Tilki derýadan çykyp, nirä gitjegini bilmän, aňk-taňk bolup durka, möjek ýetip gelýär. Tilki birbada aljyrajak ýaly eýdär, emma ýene bir sapalak atyp göreýin diýip, edil öňküsi ýaly ony ýene-de öwýär. Soňra özüniň aldawçy tilki dældigini aýdýar. Möjek bu gezek-de aldawa düşüp, oňa zat diýmeýär. Bu ýerde möjek güýçli bolsa-da, has akmak edilip görkezilýär. Esasy ideýa bu eserde tilkiniň mekirliginiň, möjegiň akmaklygynyň täsirli aýdyňlaşdyrylmagydyr. Çagalar bu ertekini okanda, tilkidir möjegiň gylyk-häsiýetini öwrenýärler. Şolaryň üsti bilen akmaklyk, mekirlilik ýaly häsiýetleri göz önüne getirýärler. Aldawçylyk bilen uzak gidip bolmajaklygy, mekiriň ahyrda öz gazan çukuryňa özüniň düşjekdigi mälim bolýar. Ertekide haýwan häsiýetiniň üsti bilen mekirlilik däl-de, dogruçyl bolmalydygy, akmaklarça däl-de, işe seresaply, paýhasly çemeleşmelidigi aýdyňlaşýar. Çagada bular ýaly gowy häsiýetleri terbiýelemegiň ähmiýeti diýseň uludyr. Çagalaryň göwnünden turan bu eserleriň üstünde awtor soňky neşirlerinde gaýtalap işledi.

Awtor ertekiniň soňky neşirinde çagalara kerwen hakynda düşünje bermek üçin ýörite bölüm ýazýar. Bu bolsa geçen döwürdäki düýe kerweni bilen häzirki zamanyň ýerdäki otly, suwdaky gämi, gökdäki uçar kerwenleriniň nähili uly tapawudynyň bardygyny bilmek üçin-de, geçmişde adamlaryň ujypsyzja ýükleri nähili azap görüp çekendiklerini körpe okyjylaryň aňlamagy üçin-de peýdaly. Şahyr ertekiniň aýry-aýry setirlerine-de üýtgeşme girizipdir:

– Möjek aga, kim bilen
Gepleşýäniň bil indi.
Ynha seret, men özüm
Guýrugy gyzyl tilki.

Ine, şu bendi awtor täzeden işläp, şeýle berýär:

Ynha, sen aly jenap,
Gözün bilen gör ilki,
Meniň бүtin neberäm
Guýrugy gyzyl tilki.

Bu bendiň mazmunynyň-da, çeperçiliginiň-de, formasynyň-da ep-esli kämilleşendigi açyk duýulýar. Görşümüz ýaly, bir ýa-da iki sany sözi çalyşmagyň-da çeper eseriň çeperleşmeginde, dogry many bermeginde uly ähmiýeti bar.

Şahyr ertekini sada, çagalaryň akyly çatar ýaly gysga setirli (7 bogun), başaşa formada ýazypdyr. Bu bolsa eseriň ideýasynyň çagalaryň aňyna aňsat ýetmegine kömek edýär. Eseriň dili-de ýönekeý. Ol göwnejaý işlenen meňzetmelere, deňeşdirmelere, ertekilerde gabat gelýän obrazly aňlatmalara baý.

Bir emmasy bolmasa,
Guýruk munda ne ýatyr?

– Şunça salam bermeseň,
Iki üzüp bir gezek,
Duruşyňa ýalmardym,
Senden galmazdy derek.

– Görersiň sen tozany
Gelse gapan eýesi.

Bular ýaly obrazly sözlemler halk içinde hemişe aýdylyp gelinýär. Şahyr şol aňlatmalary ýerli-ýerinde getirip, eseriň çeperçiligini artdyrypdyr. Ol bolsa ertekiniň has-da gyzykly okalmagyna alyp barypdyr.

A.Kekilowyň çagalara niýetläp döreden şowly eserleriniň biri-de “Çopan we patyşa” ertekisidir. Bu eser hem halkyň döreden “Kör garga” ertekisi esasynda ýazylypdyr. Eserde, esasan, şa bilen garyp çopanyň keşbi aýdyňlaşýar.

Garyp çopanyň garry kempiri ýekeje geçisinden sagýan süýdünden gurt edip, tamyň üstüne serýär. Zordan gün görüp ýören çopan gurdunyň kemelýändigini duýup, aňtap başlaýar. Günlerde bir gün kör gargany gurt ogurlap duran ýerinde tutýar. Garga:

Men bir döwlet guşy men,
Gondum seniň başyňa.
Iýsem zadym örän kän,
Mätäç däl men aşyňa

- diýip, çopana ýüzlenýär. Kör garga çopany öýüne çagyryýar. Köp zatlary berip goýberjekdigine ynandyrýar. Çopan hem az ýöräp, köp ýöräp, garganyňka baryp, jadyly saçak alyp gaýdýar. Begene-begene öýlerine gaýdan çopan beýle gowy zada ýetmek barada arzuw edip biljek däl. Iýlip-içilýän islän zadyny eçilip duran jadyly saçagyň daşyna tegelenişip, garyp ak ýürek bilen şany öýlerine çagyryp, oňa hyzmat edýär. Jadyly saçagyň daşyna tegelenişen şanyň özüdür sy-paýylary haýran galyşyp oturýarlar:

Tapgyr-tapgyr oturdy,
Patyşasy, weziri.
Iýen dälde mundan öň,
Şu günki dek hiç biri.

Beýle zady görüp, açgöz şanyň ýatyp ukusy gelmeýär. Bular ýaly geň, jadyly saçak garybyň öýüne gelişmeýär, ol diňe şanyň köşgünde bolmaly diýip, şa pikir edýär. Şu ýerde başga bir zady hem belläp geçmek gerek. “Çopan we patyşa” ertekisiniň ilkinji neşirinde çopandyr aýaly ilki bada ikisi oturyp, saçagy açyp naharlanýarlar-da, soň dessine şa hezzet-hormat etmekçi bolýarlar. Bu ýerde bir hili kemterlik duýulýar. Ikinji neşirinde şahyr şol ýerine şu aşakdaky bendi goşýar:

Goňşy-golamyň baryn
Çagyrdylar nahara,
Garybyň gamly öýi
Döndi bu gün bahara.

Garybyň tapanjalaryny garyplar bilen paýlaşmagy gowy zat. Şahyr bu eserini-de täzedan işlände başga-da birtopar üýtgeşmeler girizdi. Hawa, şahyr bu eserini döredende, esasan, “Kör garganyň” sýužetini alsa-da, halk döredijiliginiň beýleki ertekilerinden-de gerek ýerinde ýerlikli peýdalanmagy başaryar. Mysal üçin, “Kör gargada” saçagy şa alandan soň, garga garyba gyzyly tezekleýän eşek berip goýberýär. Şahyr Aman Kekilow bolsa ertekiniň ol ýerini üýtgedip, gyzyly guzlaýan elguş bilen çalyşýar. Şa elguş barada hem eşidip, derrew ony-da alýar.

Şahyr A.Kekilowyň halk ertekisini döredijilikli işläp, goşga geçirip, çagalara hödürlemegi uruşdan öňki döwür türkmen çagalar edebiýatynyň uly üstünligi boldy.

Durmuşy ertekiler

Durmuşy ertekilerde, esasan, durmuş hadysalary, adamlaryň başdan geçirýän wakalary beýan edilýär. Durmuşy ertekilerde hyýaly, toslama zatlar durmuş hakykatlary bilen baglanyşdyrylýar. By hili ertekilerde duşýan predmetler hem, köplenç, pagta, ýüň, golça, el degirmeni ýaly çarwa, daýhan hojalygynda häli-şindi ulanylýan zatlardyr.

Durmuşy ertekileriň gahrymanlary hem adamlar bolýar. Olaryň birtopary ezilýän synpyň wekilleri hökmünde hereket edýärler we ertekiniň ahyrynda ýeňiji bolup çykýarlar. Beýleki toparly bolsa, eziji synpyň wekilleri hökmünde gatnaşýarlar hem-de ahyrda ýeňilýärler, köplenç bolsa, öldürilip ýok edilýärler. Birnäçe ertekilerde bu hili otirisatel tipler ýaňsa alynýar, olaryň ýigrenji sypatlary masgaralanýar.

Durmuşy ertekilere “Garybyň üç ogly”, “Akyly Ahmet”, “Garybyň gyzy Güljahan”, “Üç doganyň talaban durşy”, “Garybyň çerkeze gidişi” we şuna meňzeşler mysal bolup biler.

Zähmetkeş halk öz wekiliniň in kiçisini-ýaşyny has güýçli, paýhasly, ugurtapyjy edip suratlandyrypdyr. Munuň bilen birlikde ezijileriň agyr zulmunda jebir çeken garyplar geljege umytly garapdyrlar we ahyrda adalatnyň ýeňmegine duýgudaşlyk bildiripdirler. Mysal üçin, “Üç doganyň talaban durşy” diýen ertekide bir baý özüniň

batraklaryny has köp işletmek maksady bilen: “Kimiň gahary gelse, onuň ýagyrynysyndan bir garyş tasma almaly” diýen şerti goýýar. Batraklaryň baýyň agyr ýumuşlaryndan gaharlanyp, ýagyrynysyndan tasma aldyranlary az bolmandyr, üç doganyň ikisi hem şu ýagdaýa düşüpdür. Ahyrda ol doganlaryň iň kiçisi baýyň bu şerti bilen onuň özüni ýeňýär, onuň ähli mallaryny, maşgalasyny öldürýär. Muňa gaharlanan baýyň öz ýagyrynysyndan hem tasma alýar. Şunlukda, ugur-tapyjy batrak iň soňunda ýeňiji bolup çykýar.

Durmuşy erkekleriň birnäçesi ruhanylaryň ýalançylyklaryny, olaryň mekirliliklerini paş edýär. Mysal üçin, “Akyllý aýal” diýen erkide ruhanylaryň wekili bolan sopynyň ýalançy, mugthor keşbi görkezilýär. “Garybyň çerkeze gidişi” diýen erkide bolsa, garyplaryň aýal-maşgalalarynyň baý aýallarynyň işlerini etmäge mejbur bolandyklary beýan edilýär. Erkide açgöz işanyň obrazynda ruhanylaryň üstünden gülünýär, olaryň nejis sypatlary berk tankytlanýar.

Durmuşy erkelerde patyşalara, hanlara erbet, gysganç, rehimsiz diýlip baha berilýär, olar paş edilýär.

Haýwanlar hakyndaky erkeler

Bu hili erkekilere haýwanlar gatnaşýar. Esasy many haýwanlaryň üsti bilen beýan edilýär. Haýwanlar hakyndaky erkeler sada, gysga sýužetli bolýarlar. Olarda çylşyrymly, köp meseleleri öz içine alýan uzak sýužet bolmaýar. Olara, köplenç, halkyň tanyş haýwanlary gatnaşdyrylýar. Haýwanlar özleriniň häsiýetleri boýunça hereket edýär. Mysal üçin, möjek açgöz; tilki mekir, jögi; goýun ýuwaş, sada; ýolbars wagşy edilip görkezilýär. Haýwanlar hakyndaky türkmen erkelerine gaty, garga, eşek, gulan, pişik, syçan, ýylan we garynja hem gatnaşdyrylýar.

Haýwanlar hakyndaky erkeleriň üsti bilen, köplenç, akylly, paýhasly bolmaklyk, adalatly işiň tarapynda durmaklyk ýaly pikirler ündelýär. Dostlugyň, agzybirligiň güýji, agyr ýagdaýdan çykmagyň ýollary görkezilýär. Mysal üçin, “Eşek, horaz we geçiniň döwi aldaýyşlary” diýen erkide geçiniň, horazyň hem-de eşeğiň agzybir hereket edip, döw ýaly hyýaly zatdan üstün çykyşy suratlandyrylýar. Dostlugyň, agzybirligiň ýeňilmez güýçdugi “Dört dost” atly türkmen erkisinde has aýdyň beýan edilýär.

Haýwanlar hakyndaky ertekileriň birnäçesi eziji synp wekilleri-niň hilegärliklerini we talaňçylyklaryny paş edýär. Şu häsiýetdäki ertekiler satiranyň elementleri bilen ýugrulandyr. Muňa mysal edip, “Ymam pişik” diýen ertekini görkezmek bolýar. Bu ertekide özüniň doýmaz-dolmaz holtumy üçin her hili pyssy-pyjurlyklardan gaýt-maýan eziji ganhorlaryň obrazy pişigiň üsti bilen berilýär.

“Haja giden tilki” diýen erteki has-da gyzykly we ýiti.

Tilki elini, ýüzüni ýuwup: “Indi men pälinden gaýtdym” diýip, haja gitmekçi bolan bolaýr. Emma ol beýle etmek bilen aňsat eklenji göz önünde tutup, “meni hem ýoldaş ediň” diýen horazy, towuklary iýmek isleýär. Netijede bolsa, towuklary iýýär, horaz bolsa özüniň ugurtapyjylygy bilen tilkiniň aldawyndan aman galýar. Ýa-da şu erte-kiniň başga bir wariantyny alyp görelin: tilki horaza we towuklara garap, özüniň pälinden gaýdandygyny hem-de haja gidýändigini aýdýar. Horaz hem towuklar muňa ynany, onuň bilen bile gitmekçi bolýarlar. Tilki olar bilen бүтін gün ýol ýöreyär, agşam ýatmak üçin bolsa, olary öz hinine eltýär. Soňra ol horaza we towuklara garap: “Men ertir namazymy irden okaýaryn. Siz ukyňyzy alar ýaly, namaza hemmähizi birden turuzman, ýeke-ýekeden turzaryn” diýýär. Horaz-dyr towuklar munuň bu hilesine düşünmän, oňa razy bolýarlar. Ertesi daň atmanka, tilki towuklary ýeke-ýekeden çykaryp, iýip başlaýar. Gezek horaza ýetende, daň atýar. Horaz daş çykarylanda, howa ýagtylany üçin dargap ýatan ýelekleri görýär we tilkiniň nähili namaz okaýanyna düşünýär hem-de “Eý, tilki, meni goýber, men agaja çykyp, günün haçan dogjagyna seredeýin, şeýdip, biz namazymyzy howlugyp okamalymy ýa howlukman okamalymy, şony bileýin” diýýär. Tilki muňa razy bolýar. Horaz agaja çykýar-da, gygyrmaga başlaýar. Hora-zyň sesine itler gelýärler-de, tilkini bölek-bölek edýärler.

Şeýlelikde, horaz özüniň paýhaslylygy bilen tilkiniň tilsiminden-aldawyndan azat bolýar we onuň ölümüne sebäp bolýar.

Bu ertekide din, şerigat ady bilen zähmetkeş halkyň ganyny so-ran nejis ruhanylaryň obrazy haýwanlaryň in bir mekiri, hilegäri ha-saplanýan tilkiniň üsti bilen görkezilýär.

Haýwanlar hakyndaky ertekilerde dialog-gepleşik köp ulanylýar. Ertekä gatnaşýan haýwanlar gepledilýär, käwagtlarda bolsa, olar sa-daja goşgujyklar hem aýdýarlar.

Hyýaly ertekiler

Mazmunynda jadyly-hyýaly wakalar beýan edilýän ertekilere hyýaly ertekiler diýilýär. “Mämmetjan”, “Akpamyk”, “Düýe Bahawet-diniň ogly”, “Böwenjik”, “Ýartygulak”, “Ejekejan”, “Hudaýberdi gorkak” we başgalar hyýaly ertekilerdir. Olarda adamlar durmuşda bolmadyk hyýaly döw, köp kelleli aňdarha, peri we şular ýaly zatlar bilen iş salyşýarlar. Hyýaly ertekileriň döreýiş taryhy örän gadymdyr. Hyýaly ertekilerde duş gelinýän käbir elementler synpy jemgyýetden hem öňräkki döwrüň adamlarynyň hyýaly döredijiliklerine mahsusdyr. Hyýaly ertekilerde duş gelýän köp kelleli aňdarha, ýuwha, döw, peri, mundan başga-da adamlaryň howada uçmagy, daşa, haýwana öwürlmegi we şuna meňzeşler has uzak döwrüň adamlarynyň aňyndaky hyýallarydyr.

Hyýaly ertekileriň beýleki erteki görnüşlerinden esasy tapawudy aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Hyýaly ertekiniň mazmuny has uzyn, birnäçe epizoddan düzülse-de, başdan-aýak belli bir sýužet liniýada aýdylýar.

2. Hyýaly ertekileriň gahrymanlary örän çylşyrymly, her tüýsli agyr wakalary başdan geçirýär. Meselem, hyýaly gahrymanyň ýeke özi iň gorkunç ýerlere, ýurtlara, jeňnellere, çöllere gidýär, ol iň güýçli haýwanlar bilen uruşýar, olar bilen dostlaşýar, olaryň güýjünden peýdalanýar, peri ýaly hyýaly gözellere öýlenýär, has gymmatbahaly zatlary – şamçyrag, göwher we ş.m. tapýar.

3. Hyýaly ertekileriň özlerine mahsus stilistik formasy bar. Mysal üçin, gahryman gorkuly ýere, elhenç waka sezewar bolsa, onda köplenç: “Bu ýere gulan gelse, toýnagy kesilýändir, guş gelse, ganaty, eý, adam ogly adamzat! Sen bu ýerlere nähili düşdün”. Eger gahryman döwe duşsa, döw oňa “Şunça salam bermedik bolsaň, iki üzüp, bir ýalmardym”, gahryman bir ýere ugrap gidensoň, “Köp ýöräp, az ýöräp, ahyr pylan şähre, pylan daga ýetdi” diýilýär.

4. Hyýaly ertekileriň içi adamlaryň oýlap tapan hyýaly, jadyly toslamalaryndan doludyr. Olar gahrymana kömek bermek üçin döredilen zatlardyr. Meselem, symrug guş, totuguş we her dürli jansyz

zatlar – saçak, özi uçýan haly, dürli häsiýetli bolan köwüş, hasa we başgalar.

Hyýaly ertekilere gatnaşýan esasy gahrymanlar, köplenç, patyşalar, olaryň ogullary, wezirler, döw, peri, aždahlar we başgalardyr. Egerde hyýaly ertekiniň gahrymany pukara adam bolsa, onda gahryman ertekiniň soňunda halk tarapdary bolan bir patyşa derejesine ýetýär. Bir ýönekeý adamynyň oglunyň ýa-da patyşanyň oglunyň (köplenç, kiçi oglunyň) erteki-de adalatly patyşa sypatynda görkezilmegi bu ajaýyp erkeleri dörediji zähmetkeş adamlaryň öz patyşalarynyň ýa-da ýolbaşçylarynyň adalatly, halkyň tarapdary bolmaklaryny isländikleriniň şaýadydyr.

Hyýaly ertekilerde baş gahryman zähmetkeş halkyň tarapdary bolsa, ol, köplenç, batyr, edermen, her bir kynçylygy ýeňiji sypatynda suratlandyrylýar. Olaryň dünýägaraýyşlary, isleg-arzuwlary hem, köplenç, meňzeş bolýar.

Patyşalar, wezirler hyýaly ertekilerde baş gahryman edilip getirilende, olaryň obrazy, köplenç, halky horlaýjy, eziji häsiýetinde berilýär.

Hyýaly döw we aždahlar hyýaly ertekilerde, köplenç, adamdan basylyan, ýeňilýän edilip görkezilýär. Döwi we aždahany adam özüniň pähimliligi, güýji, gaýraty bilen özüne boýun egdirýär we olara her dürli hyzmatlaryny etdirýär, olaryň gymmatbahaly zatlaryna eýe bolýar.

Zähmetkeş halk öz erkelerinde adamzadyň iň güýçli hasaplaýan toslama, köp kelleli aždahalaryndan, döwlerinden hem üstün çykar-mak bilen adamyň güýjüne ýokary baha beripdir.

Peri diýilýän hyýaly zat hyýaly ertekilerde her dürli häsiýetde – uçýan kepleri, owadan gyz şekilinde suratlandyrylypdyr.

Rowaýatlar

Durmuşda bolup geçen bir taryhy waka, şahs bilen baglanyşykly erteki häsiýetli hekaýa rowaýat diýilýär.

Rowaýatlar öz mazmunlaryna görä dürli-dürli bolýarlar. Olar gadymy ýadygärlikler, köne şäherler, ýurt atlary, taryhy şahslar,

gahrymanlar, şahyr we bagşylar barada gymmatly maglumatlar berýärler.

Rowaýat erteki häsiýetli bolanlygy sebäpli, onda beýan edilýän şahs, hadysa hemişe diýen ýaly durmuşdakysyndan ulaldylyp, üýtgedilip ýa-da hyýaly görnüşde berilýär. Meselem, Aleksandr Makedonskiý (Iskender Zülkarnaýyn) taryhy şahs, ol güýçli imperiýa gurmak üçin uly ýörişler edýär. Ony beýleki hökümdarlardan diňe bir güýçlülükde däl, eýsem durmuşda hem tapawutly etmek üçin “Isgenderiň şahy” diýen rowaýatda ol “şahly” edilip görkezilýär. Firdöwsiniň “Şanamasyndaky” Rüstem adaty pälwan däl-de, hyýaly pälwan edilip suratlandyrylýar. Rowaýatlarda Hatam taý (araplaryň taý taýpasyndan) çakdanaşa eli açyk, sahy sypatda çişirilip berilýär. Soltan Hüseyin Baýkara (Soltansöýün) bilen Alyşir Nowaýy (Myrally) baradaky rowaýatlarda olaryň taryhy şahslygy bilen birlikde şa bilen weziriniň arasyndaky jedel, çeper söz ýaryşy beýan edilýär.

Keýmir kör barada-da birtopar rowaýat bar. Olarda Keýmiriň halk bähbidi üçin içki we daşky duşmanlara garşy göreşi, türkmen halkynyň azatlygy, özbaşdaklygy ugrunda edermenlik görkezişi suratlandyrylýar.

Magtymguly Pyragy baradaky rowaýatlarda ol beýik adamkärçilikli, mertebeli, salykatly, türkmen halkyny agzybirlige ruhlandyryjy, paýhasly maslahatçy adam obrazyna berilýär.

Taryhy şahslar aýry-aýry döwürlerde ýaşapdyrlar. Olaryň durmuşda bitiren hyzmatlary örän uly bolanlygy sebäpli, olar ertekilerdäki batyrlar, pälwanlar ýaly suratlandyrylypdyr. Bu ýagdaý bolsa, rowaýaty halk döredijiliginiň beýleki görnüşlerinden tapawutlandyrýar. Aňyrsynda belli bir waka, hadysa ýatanlygy üçin rowaýatlar taryhy hakykata has ýakyn bolýarlar.

Rowaýatlar özünde köp mukdarda anyk maglumatlary saklaýar. Olar, köplenç, durmuşda bolan hakyky wakany, gatnaşygy ýa-da hakykata juda ýakyn ýagdaýy beýan edýär. Myrally, Soltansöýün, Keýmir kör, Aba serdar, Magtymguly, Seýdi, Zelili, Kemine, Gowşut han, Çopan Kir, Garadäli Gökleň we beýleki taryhy şahslar hakynda halk içinde ýaşap gelen rowaýatlar juda gymmatly maglumatlary özünde saklapdyr. Bu adamlar hakynda öz wagtynda ýazylmandygy, käbiri

barada ýazylan hem bolsa, biziň günlerimize gelip ýetmändigi üçin olaryň ömür ýoluny ýazmakda, il-gün üçin bitiren gahrymançylygyny dogruçyl beýan etmekde rowaýatlar düýpli esas bolup hyzmat edýär. Meselem, Magtymguly, Kemine, Zelili barada bize juda az ýazguly maglumatlar gelip ýetipdir, olaryň birnäçesi syňahatçylar, daşary ýurtly jansyzlar tarapyndan edilen bellikler, birentegi olaryň öz eserlerinde saklaýan kem-käsleýin terjimehal maglumatlardyr. Ýagdaý şeýle bolansoň, olaryň ömür beýanyny dikeltmekde, halkyň geçmiş taryhyny hakykata laýyk ýazmakda rowaýatlar ynamly çeşme boldy we häzir hem öz güýjünde galýar.

Diýmek, rowaýatlar anyk taryhy tassyklamalaryň ýok ýerinde olaryň ornuny tutup biljek iň ynamdar ýazgylardyr. Çykgyt hökmünde bir ýagdaýy-da bellemegimiz gerek. Rowaýatlar hil-hil bolýarlar. Olaryň köpüsi özüniň döreýşi taýdan-da taryhydyr, ýagny gürrüňi edilýän şahsyň ýaşan zamanynnda ýa-da ol aradan çykandan uzak wagt geçmänkä dörän gürrüňlerdir. Şeýle rowaýatlar ony ýakyndan tanan, gören, bilen adamlardan gözbaş alyp, halk içine ýaýraýar. Biziň günlerimize gelip ýeten rowaýatlaryň hemmesi olar ýaly ynançlydyr diýip bolmaz. Has soňraky, hatda biziň ýaşap ýören döwürlerimizde-de peýda bolan rowaýat-gürrüňlere gabat gelmek bolýar. Olar, takmynan, şeýleräk ýagdaýlar bilen baglanyşykly döredilendir.

Geçen asyrymyzda Magtymgulynyň, Keminäniň, Seýdiniň, Zeliliniň, Mätäjäniň hatyra toýlary halkara möçberinde uly dabara bilen bellenilip geçildi. Şu şanly seneler bilen baglanyşykly ýerlere ylmy iş saparlary gurnaldy, gymmatly maglumatlar toplanyldy. Şol döwürde ol ýa-da başga bähbitden ugur alnyp, ilden ýazylyp alnan şekilde görkezilen toslama “Rowaýat-gürrüňler” hem gabat gelýär. Elbetde, beýle “rowaýatlaryň” hem onuň aňyrsynda saklanýan niýetpäliň “ýyndamlygy samanhana” çenlidir. Olaryň ýalanyny, ozaly bilen, şahyrlaryň şygrylary ýüze çykarýar. Onsoňam “Aýdyjy akmak bolsa-da, diňleýjiniň danadygy” nämäniň nämedigini tiz mälim edýär. Galyberse-de, kem-käs bolsa-da, taryhy ýazgylar, ahyrda-da durmuşyň ýönekeý bir logikasy hem bar ahyryn. Bu janykmalaryň esassyz däldigine göz ýetirmegimiz üçin Seýdi bilen baglanyşykly döredilen bir gürrüň-rowaýaty ýatlamak isleýäris. Ol rowaýatda Ha-

tyjanyň Seýdä bagyşlap poema ýazandygy we ol poemasyny hala çitendigi barada aýdylýar. Bu rowaýat metbugatda çap edilip, ylmy makalalarda hem maglumat hökmünde ulanyldy. Emma poemany (hatda bir çaklaňja goşgyny hem) hala çitip bolmajakdygy haly diýlen närsäni ömründe bir gezek gören adam üçin-de aýdyňdyr. Şulara meňzeş toslama, aýagy ýerden üzülen rowaýatlar başga-da bar. Olaryň ölçeğ daşy durmuşdyr we hakykatdyr.

Şorta sözler

Halk döredijiliginde hem-de ýiti sözli şahyrlaryň döredijiliginde duş gelýän degişme häsiýetli, gülküli, kähalatlarda ýiti sosial tankytly kiçi göwrümlü proza eserine şorta söz diýilýär.

Şorta sözlerde, köplenç, halk arasynda bolan gülküli wakalar beýan edilýär. Olarda sosial tankydy tema has-da güýçli. Tankydy häsiýetli şorta sözlerde adamlaryň dürli gylyk-häsiýetleri, zalymlyk, açgözlük, ejize ganymlyk, namartlyk, lellimlik we şuna meňzeşler paş edilýär. Şunuň ýaly şorta sözler köpçülik tarapyndan hem klassyky edebiýatyň aýry-aýry wekilleri tarapyndan döredilip, satiranyň bir görnüşi hökmünde ulanylýar. Muňa Keminäniň “Basym tazy bolar”, “Ýylyň näme?”, Alyşir Nowaýynyň ”Asmanyň ak towugy”, “Myraly we söwdagär”, Ependiniň “Açgöz molla”, “Erte ahyrzaman”, “Beýhuş kazy” diýen şorta sözleri mysal bolup biler.

Ependiniň, Hoja Nasreddiniň, Aldar Kösäniň, Esen Poladyň, Keminäniň, Japbaklaryň, Myraly we Soltansöýüniň ady bilen berilýän şorta sözleriň aglabasynda gysganç, şermende, ýoknasyz, gözboýagçy, nalajedeýin, gorkak, eli egri, il gözünden düşen, ýalançy, harsydünýä, öwünjeň, men-menlik edýän adamlaryň üstünden gülünýär. Şonuň ýaly adamlaryň gylyk-häsiýetleri, bolgusyz işleri, dünýägaraýşynyň darlygy ýazgarylýar. Kämahallar bolsa, örän ýerlikli aýdylýan sözler käbir adamlary petige direýär, şonuň esasynda-da ýaňsyly gülki ýüze çykýar. Aýry-aýry şorta sözlerde bolsa, adamlar arasyndaky dilewarlyk, gepe çeperlik, basdaşlyk, ugurtapyjylyk (Ependiniň “Dellekhana”, “Ogry we Ependi”, “Ependi we kazy”, Myraly we Soltansöýüniň siňeksiz ýeri gözleýişleri, olaryň daňdanyň alagaraňkylygynda

toýa ugraýyşlary, Esen Poladyň özüne mazar gazyşy, Keminäniň “Sizdenem harman gutulmaz”, “Akyly sizde, gulagy bizde” diýen şorta sözleri) ýaly gylyk-häsiýetler suratlandyrylýar.

“Oňa-da zat düşenok”.

Ependi bir gün köçe bilen barýarka,atyň nalyny tapypdyr. Onsoň ol öýüne gelip, bolsady ekip başlapdyr. Ilki bilen athana edinmek gerek, zyndan at almaly, soňra bolsa atbakar tutunmak gerek. Şu pikirler bilen ol howlusyny ýüp bilen ölçeşdirip, eýlesini-beýlesini gazyklap çykypdyr. Uzyn gije bolsa, “Jaý salmaly, atbakar tutmaly, saman gerek, iým almaly” diýip, çirim hem etmän, gezmeläp çykypdyr. Aýaly:

– Haý, işigaýdanyň biri. Nal tapanyň bilen işiň oňaýarmy? Galan zatlaryňy meni satyp aljakmy?-diýipdir. Ependi:

– Onuň hem pikirini etdim. Oňa-da zat düşenok eken, keýwany!-diýipdir.

“Çykyp geple!...”

Bir gün Marynyň ullakan bir klubunda ýygnak bolupdyr. Ýygna-ga gatnaşyjylar yzly-yzyna münbere çykyp gürläpdirler.

Şol ýygnakda Ata Köpek hem bar ekeni. Şonda maslahaty alyp baryjy:

– Ata Köpek, indi siz çykyp, goşgy okap beriň-diýipdir.

Ata Köpek diýlenden, kluby dolduryp oturan märeke uly şowhun bilen el çarpypdyr. Emma Ata Köpek ýerinden hem gozganmandyr.

Ýene ýygnagy alyp baryjy:

– Ata aga, siz çykyp geplemeli! Çykmagyňyzy haýyş edýäris!-diýipdir.

Şondan soň Ata Köpek zöwwe ýerinden turup:

– Maňa siz çykyp geplemeli diýýärsiňiz weli,daşarda meniň sö-zümi diňläň ýaly ýekeje adamam ýok ahyry. Men gowusy, goşgyny şu oturanlara okap beräýeýin-le diýipdir.

Şorta sözleriň taryhylygy babatda bir meselä ünsi çekmek isle-ýäris. Olara rowaýat-efsanalar ýaly taryhy ýazgylaryň orunlaryny tutup biljek maglumatlar hökmünde garamak bolmaz. Rowaýatlar şah-syň durmuşynda hakykatdan bolan (ýa-da bolup biläýjek) wakany onuň ýaşan ýyllarynda ýa-da yz ýanyndaky döwürde beýan edýärler. Belli wagt geçenden soň döremesini togtadýar. Şonuň üçinem ol tary-

hy ýazgylara has ýakyndyr. Şorta sözlerdir ýomaklar bolsa, şol şahsyň (Meslem, Keminäniň) ýaşan döwründe-de, has soňky zamanlarda-da, hatda biziň günlerimizde-de döremesini dowam edýär. Meselem, döwrümüzde aýdylýan bir ýomak:

Kemine bir gün eşegi bilen Aýna zawodyndan aýna alyp gelýän ekeni. Keminäniň gaharyny getirjek bolup, biri tommaly taýagyny aýlap-aýlap bir taýyna salypdyr-da: “Bu getirýäniň näme?” diýipdir. Kemine jäch bolan aýnalara nebsagyryjylyk bilen seredip: “Halypa, şeýdip beýleki taýyna-da bir ur. Onsoň hiç zat bolýar” diýip, jogap beripdir.

Bilşimiz ýaly, Keminäniň ýaşan döwründe Aýna zawody bolmandyr. Galyberse-de, başga kişiniň başyndan geçen gülküli wakanyň Keminäniň adyna berilýän halatlary-da bolýar. Şorta sözleriň şol bir wagtda Ependiniň adyna-da, Keminäniň adyna-da aýdylýp ýöwürlenleri-de bar. Beýleki taryhy şahslar babatda-da ýagdaý şuna meňzeş. Şoňa görä-de şorta sözlerdir ýomaklaryň maglumatlarynyň köpüsi umumy taryhylygy saklaýar. Şol bir wagtyň özünde şahslaryň maşgala durmuşy, gylyk-häsiýeti, syrat-sypaty barada toslanmadyk maglumatlary göterýän şorta sözler hem gabat gelýär. (Bu kysym şorta sözler galapyn Kemine bilen baglanyşykly). Olardaky taryhy anyklyk şahsyň ömür ýoluny ylymda we sungatda beýan etmäge uly gollanma bolup biler.

Dessanlar

Tutuş bir wakany gürrüň hem goşgy üsti bilen suratlandyryýan epik eserlere dessan diýilýär. Dessan sözi ýaýmak (dessan etmek), beýan etmek diýen ýaly manyny aňladýar. Proza bilen dessanyň şýužet liniýasy, poeziýa bilen bolsa esere gatnaşýan aýry-aýry gahrymanlaryň, personažlaryň duýgy-düşünjeleri beýan edilýär.

Türkmen halk dessanlarynyň iň meşhurlary hökmünde “Şasem-Garyp”, “Hüýrlukga-Hemra”, “Saýatly-Hemra”, “Nejep oglan” we başgalary görkezmek bolýar. Dessanlarda zähmetkeş halkyň hem onuň aýry-aýry wekilleriniň gadym wagtlarda başyndan geçiren wakalary, il-ýurt, bagtly durmuş ugrunda eden göreşleri, arzuw-umytlary

suratlandyrylýar. Şoňa görä-de, halkyň geçmişini, synpy gatlaklaryň barlyşyksyz söweşlerini öwrenmekde dessanlaryň uly ähmiýeti bardyr.

Halk dessanlary özleriniň mazmunlary boýunça dürli temada bolýarlar. Meselem, “Görogly” şadessanynda halk köpçüliginiň içki hem daşky duşmanlara garşy alyp baran üznüksiz göreşleri, ol göreşlere gatnaşýan adamlaryň gaýduwsyz hereketleri, edermenlikleri, uruş hünärleri, harby ýaraglar we şuna meňzeşler suratlandyrylýar. Ine, şular ýaly eserlere harby-gahrymançylykly dessanlar diýilýär.

“Şasenem-Garyp”, “Zöhre-Tahyr” bolsa yşky-sosial häsiýetde bolan dessanlardyr. Çünki bularda söýgi bilen bir hatarda iki sany sosial gatlagyň (ezýänler hem ezilýänler) özara göreşleri beýan edilýär.

“Hüýrlukga-Hemra”, “Gül-Senuber” ýaly dessanlara bolsa, yşky-hyýaly dessanlar diýilýär. Sebäbi bulara yşk-söýgi bilen bir hatarda döw, peri, symrug guş ýaly durmuşda bolmaýan hyýaly zatlar hem gatnaşýar.

Türkmenleriň arasynda dessançylyk däbi örän uly orun tutýar. Aýratyn dessançylar bolup, olar toý-meýlislerde, oturylyşyklarda ýatdan ýa-da kitaba garap, dessan aýdýarlar. Dessanlaryň örän ýakymly, pessaý, näzik aýdylyş heňi bolýar. Dessanlardaky köp goşgular ýörite aýdym edilip hem aýdylýar.

Halk dessanlarynyň köpüsiniň awtory näbelli bolýar. Ine, şular ýaly henize çenli awtorlary mälim bolmadyk dessanlara halk anonim eserleri diýilýär. Halk anonim eserleriniň awtorsyzlygynyň ýa-da awtorynyň mälim bolmazlygynyň ençeme sebäpleri bar:

1. Bir waka, bir erteki, bir sýužet ýordumy kim-de bolsa, bir adam tarapyndan döredilip, köpçülik arasyna ýaýraýar. Şol bir wakanyň ýa birnäçe wakanyň esasynda ilat arasyna ýaýran rowaýat köpeldilýär, ahyrda ol tertibe salnyp, bir bitewi eser halyna öwürülýär. Ine, şeýlelikde, dürli döwürlerde, dürli awtorlaryň – köpçüligiň gatnaşmagy bilen belli bir awtory bolmadyk eser ýüze çykýar.

2. Dürli sebäplere görä awtor öz eserinde adyny görkezmändir, çünki öňki wagtda ýaramaz adamlar halk köpçüliginiň tarapdary bolan şahyr hem bagşylary ýigrenip, olary elmydama yzarlapdyrlar. Olar şahyr hem bagşylara dinden çykan, ýol urduran, şeytanyň şägir-

di, däli-diwana diýen ýaly töhmetler atypdyrlar. Halkyň önünde olaryň abraýyny gaçyrmaga synanyşypdyrlar. Hatda olara jeza bermekden, birnäçelerini öldürmekden-de çekinmändirler. Ine, şunuň ýaly sebäplere görä, käbir şahyrlar agalyk ediji synpyň pyssy-pyjurlyklaryny paş edýän eserleriniň aşagynda öz atlaryny goýmandyrlar ýa-da hakyky atlarynyň deregine edebi lakam, ebjet hasaby san (sifr), gizlin at goýupdyrlar.

3. Awtor öz ýazan eserinde adyny görkezen hem bolsa, öň Türkmenistanda ýörite çaphana bolmanlygy sebäpli, onuň golýazmasy ýitip gidipdir. Çeper eserleriň köpüsi bagşylar, aýry-aýry adamlar tarapyndan ýatdan aýdylyp, halk döredijilik eserine öwrülipdir. Şonuň bilen-de ady ýatdan çykyp gidipdir.

4. Eserleri göçürip ýazan adamlar onuň awtoryny we ýazylan wagtyňy görkezmegiň ylmy gymmatyna düşünmän, olary galdyrypdyrlar. Tersine, eseriň soňunda awtoryň adyny we ýazylan wagtyňy görkezmegiň deregine, “göçürgen ýalňyşgan bolar, okagan düzetgen bolar” ýa-da “ruzi-ýekşenbe tamam” diýen ýaly sözleri ýazypdyrlar. Kähalatlarda göçüriji eseriň soňunda öz adyny hem görkezipdir. Şeýle ýagdaýlar eseriň hakyky awtoryny anyklamagy kynlaşdyrypdyr.

Halk anonim eserleri köp nusgaly bolýarlar. Olar asyrlarboýy dilden-dile geçip, her bir aýdyjynyň onuň üstüne özüçe täze-täze wakalary goşmagy, ondan islemedik zatlaryny aýyrmagy zerarly, dürli-dürli nusgalar emele gelýär.

Halk dessanlarynyň aýratynlygy, esasan, şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Halk dessanlarynda zalym hanlara, şalara, beglere, eziji synp wekillerine ýigrenç, olaryň edýän adalatsyzlyklarynyň, pyssy-pyjurlyklarynyň garşysyna närazylyk bildirilýär. Mysal üçin, “Şase-nem-Garyp”, “Hüýrlukga-Hemra”, “Saýatly-Hemra” dessanlarynda hanbegleriň eden-etdiliklerine garşy göreş, adalatsyzlyklaryna garşylyk aýdyň beýan edilýär. Şeýle göreş bu dessanlaryň esasy ideýasyny kesgitleýär.

2. Dessanlaryň gahrymanlary gelip çykyşy boýunça, esasan, ýokary gatlak wekillerinden bolsa-da, olaryň birnäçesi zähmetkeş halka ýakynlaşdyrylýar ýa-da halk wekillerine meňzedilýär. Mysal üçin, “Şasenem-Garyp” dessanynda Garybyň kakasy barly adam – wezir.

Emma ol ölýär, ogly bolsa (Garyp) şa köşgünden daşlaşdyrylýar we zähmetkeş halka ýakynlaşdyrylýar. Garyp kakasy ölerden soň, baş ýyllap çopançylyk edýär, alty ýyllap haraz sürýär, bagbanyň kömekçisi bolup gezýär we şuňa meňzeş birnäçe kyn durmuş ýagdaýlaryny başyndan geçirýär. Halk şeýle keşpleriniň üsti bilen öz isleg-arzuwlaryny has aýdyň ýüze çykarýar.

3. Halk dessanlarynyň baş gahrymanlary, köplenç, patyşanyň ýa-da weziriň ogly, şanyň ýa-da barlylaryň gyzy bolmagyna garamazdan, öz söýgülisine wepaly, bir sözli, baýlyga-beglige kowalaşmaýan, azat durmuşy hemme zatdan artyk görýän, namysjaň, batyr, mert edilip görkezilýär.

4. Halk dessanlarynda eziji synp wekilleriniň ýaşayşy bilen zähmetkeş halkyň ýaşayşy biri-birinden bütinleý tapawutly edilip görkezilýär. Köşk ýagdaýy hertaraplaýyn suratlandyrylmaýan bolsa-da, ondaky adamlaryň esasy häsiýetleri real beýan edilýär. Köşkde şöhratparazlygyň, bikärligiň, adalatsyzlygyň, rehimsizligiň, ganhorlugyň höküm sürýändigini görkezilýär (“Şasenem-Garyp” we başgalar). Köşk adamlarynyň saýlama atlar bilen awa gidişleri, gezim etmäge çykyşlary, näme-de bolsa üýtgeşik bir zadyň gözleginde boluşlary we şuňa meňzeşler suratlandyrylýar. Emma zähmetkeş halkyň wekilleri bütinleý başga ýagdaýda hereket edýärler. Olar odun ýygnaýarlar (“Nejep oglan”), mal bakýarlar, ýer sürýärler, degirmende işleýärler (“Şasenem-Garyp”) we başgalar.

Türkmen halk anonim dessanlarynyň ençemesiniň sýužeti goňşy halklaryň hem birnäçesinde bar. Adybir dessanlar näçe halkyň içinde bar bolsa-da, biz şol dessanlary şol halkyň özüniň hususy eseri hasaplaýarys.

Halk döredijiliginiň dessanlar toparynyň taryhylygy hem geçijidurnuksyz ýagdaýda bolup, görnüşlerine görä özgerýärler.

Halk dessanlarynyň birnäçesinde (“Şasenem-Garyp”, “Nejep oglan“...) türkmen topragynda ýerleşýän ýer-ýurt atlary gabat gelse, birnäçesi goňşy ýa-da ýurdumyzdan uzak bolan ülkeler bilen bagly bolan wakalary beýan edýär. Öz ilimize degişli ýerler, galalar ol gahrymanlaryň taryhylygyny kepillendirse, (Şasenemiň galasy, Diýarbakir, Aşyk Aýdyň piriň kümmeti...), uzak ülkeleriň salgysy (tatar ýurdy, Bagdat...) keşpleri umumy taryhylygyň çäginde saklaýar.

Umumylykda alanyňda, dessanlara, olaryň wakasyna, gahrymanlaryna umumy taryhylyk mahsus. Olar derebegligine has bolan sypatlary – patyşalaryň, hökümdarlaryň ýurdy diktatorçylyk düzgünde saklaýşyny, synpy tapawutlaryň ynsan ahlagyna, tebigy hukuklaryna ýetirýän oňaýsyz täsirlerini açyp görkezmek bilen, ençeme asyra dowam eden bu jemgyýetçilik gurluşyny tutuşlygyna öz içine alýar. Olarda halk ýaşayşynyň anyk alamatlary, mälim häsiýetler saklanmaýar. Muňa sebäp bolan zat dessançylyk däpleriniň üýtgewsiz dowam etdirilmegi bolsa gerek. XIX asyrdä dessançylygyň berk däplerinden sowlup, nusgawy şahyrlarymyzyň birnäçesi dessanlar döretdi, olarda eýýäm anyk taryhylyk peýda boldy (Seýdiniň “Goşa pudagym”, Magrupyň “Seýpelmelek we Methaljemal”, Misgingylyjyň “Batyr Nepes” atly dessanlary).

Şadessanlardaky taryhylyk dessanlara garanyňda anyklaşan ýagdaýda we duýarlyklydyr. Meselem, “Gorkut ata” şadessanyndan käbir parçalar, adam atlary, döp-dessurlar türkmenleriň ir zamanadaky ýaşayşynyň möhürleri bolup saklanypdyr. Meselem, oguzlaryň (türkmenleriň) iç oguz we daş oguz diýlen toparlara bölünişi, çaga at dakmak, ýaşlaryň maşgala durmuşyny gurmakdaky däpleri we ş.m. Pikirimiz düşnükli bolar ýaly şadessandan parçalary okalyň:

“... Ony çagyrdylar. Birek geldi. Banu Çeçek ondan:

– Ýigit, gelşiň kandan?-diýip sorady.

Birek aýtdy:

– İçoguzdan“:

“...Emma men Banu Çeçegiň garyndaşy. Gel indi seniň bilen awa çykalyň. Eger seniň atyň meniň atymdan ozsa, onuň atyndan hem ozar sen. Hem seniň bilen ok atalyň. Eger meni ýeňseň, ony hem ýeňer sen. Eger meni ýykساň, ony hem ýykar sen“.

“Oguz zamanynda bir ýigit öýlense, ok atardy, oky nirä düşse, şol ýerde gerdek dikerler. Birek han hem okun atdy, okunyň düşen ýerinde-de gerdegin tutdy“.

“Baýandyr hanyň ak meýdanynda bu oğlan jeň etdi, bir buga öldürdi. “Seniň oğluň ady hem Bugaç bolsun. Munuň adyny men berdim, ýaşyny Alla bersin“...diýdi“.

Şuňa meňzeş ýagdaýyň käbirini biz “Görogly” şadessanynda görýäris. Meselem, maşgala durmuşyny gurmak ýaşlaryň öz ygtyýarynda bolup, ata-ene tarapyndan mejbury mesele bolmandyr. Bu türkmenleriň heniz derebegliginde doly aralaşyp, “batgasyna batmadyk” döwürden habar berýär. Görogly, Arap Reýhan, Hüňkär şa ýaly gahrymanlaryň hem arkasynda taryhy şahslar durýar. Aslynda “Göroglynyň” döremegi taryhy wakalar bilen baglanyşyklydyr.

Şulara meňzeş birgiden alamatlar halkymyzyň geçmiş döwürlerdäki taryhyny göz önüne getirmäge kömek edýär.

Öňde belleýşimiz ýaly, taryhylygyň görnüşleri halk döredijiliginiň toparlarynyň özboluşlylygy bilen şertlenýär. Inň esasy mesele iki görnüşiniň hem gadyr-gymmatynda birini ileri tutup, beýlekisini gaýra süýşürüp bolmajak derejedäki miraslygyndadyr, hilindedir. Haýsy toparda, haýsy eserde taryhylygyň nähiliräk yz galdyranlygyna garamazdan, olar halkyň öz başyndan geçiren şol wakalaryna şaýat çykyp, basan “möhüri” hökmünde ynançlydyr. Ine, şonuň üçinem M.Gorkiý sowet ýazyjylarynyň birinji Bütinsoýuz gurultaýynda halk döredijiliginiň ähmiýeti baradaky sözünüň bir ýerinde şeýle diýipdi: “Folklor gadymy dünýälerden bäri taryhyň söbügini sydyrdadyr, özboluşly hemrasy bolup gelýär”.

Halk döredijiligi halkyň geçmiş ýyllardaky ählumumy terjimehalynyň we ýaşan taryhynyň çeper beýanydyr.

Her topar, her bir eser taryhylygyň ol ýa-da beýleki alamatlaryny özünde saklamak bilen, olaryň döreýşi we ýaşayşy taryhy şertlere laýykdyr, ykballary taryhy ýagdaýlara baglydyr. Diýmek, olaryň özi taryhylygyň bir nyşanydyr.

Haýsy toparyň ýa-da görnüşiniň haçan, haýsy taryhy döwrüň önümi bolup dörändigini bada-bat aýtmak çetin. Beýle anyklyk düýpli ylmy-barlaglaryň netijesinde ýüze çykyp biler. Emma alymlaryň çaklamalaryna görä, şahyrana toparlaryň käbir görnüşleri adamzadyň önümçilige, arkalaşykly zähmete uýgunlaşyp başlan döwürlerinde döräp başlapdyr. Ertekiler inň gadymy halky kyssalar hasaplanýar. Dessan bilen şadessanlaryň halkyň çeperçilik aňynyň kämilleşip ugran döwürlerinde ýüze çykandygy çak edilýär. Bularyň hemmesi toparlaryň we görnüşleriň özboluşlylygyndan ugur alýan logiki neti-

jeler. Emma bu öňli-soňlulyk olaryň döreýiş taryhylygyna doly kepil geçip bilmeýär. Bular geljegini işi.

Emma olaryň ýaşayyş taryhylygy barada käbir bellikleri aýtmaga doly esaslar bar. Seljuklar zamanyndan soň türkmen halk döredijiliginiň ösmeginiň, görnüş taýdan baýlaşmagynyň sebäpleri hakda biz öňde aýdypdyk. XVIII asyra gelip ýeteninde, ýazuwly edebiýat bilen deňagramlylyk emele gelýär. XVIII asyryň dowamynda käbir görnüşler (belli derejede nakyllar, esasan-da, dessanlar) öz ösüşini ýazuwly edebiýatyň – nusgawy şahyrlaryň ygtyýaryna tabşyrýar. Halk dessan-hekaýatlarynyň, efsanalarynyň, ertekileriň wakalarynyň esasynda nusgawy şahyrlarymyz ençeme dessanlary (Andalybyň “Leýli-Mejnun”, Şeýdaýynyň “Gül-Senuber”, Şabendäniň “Gül-Bilbil” dessanlary...) döredýärler. Awtory mälim eserleriň halky nusgadan has kämil bolandygy sebäpli, esasy üns ýazuwly edebiýata gönügýär. Şeýlelikde, ýazuwly edebiýatyň ygtyýaryna geçen hekaýatlaryň halky nusgalary ösüşden galýar, käbiri bolsa düýpgöter (meselem, “Zöhre-Tahyryň” halky nusgasy) unudylmak bilen bolýar.

XX asyrdaky ýazuwly edebiýat hertaraply giňäp başlaýar. Ozalky ertekileriň, halk hekaýatlarynyň ornuny hekaýatlar, powestler, romanlar eýeleýär. Şeýlelikde, halk döredijiliginiň halky kyssalar we dessan görnüşiniň öz döremesini togtadyp, wezipesini we ornuny ýazuwly edebiýata berýär.

Kyssaçylyk we dessançylyk terzli eserleriň ösüşden galmasy diňe halk döredijiligine mahsus bolan ýagdaý däldir. Bu dünýä halklarynda bolup, onuň düýp sebäbi milletleriň medeni-jemgyýetleşmesi, tehniki serişdeleriň döremegi we durmuşyň her ugruna aralaşmasydyr.

“Gorkut ata” eposy we onuň öwrenilişi

Türkmen halkynyň edebiýat taryhynda iň gadymy ýadygärlikleriň biri “Gorkut ata” kitabydyr. Alymlar bu kitaby oguz-türkmen edebi ýadygärligi hasaplaýarlar. Köne ýazuw çeşmelerinde oguzlar – türkmenlerdir diýlip tassyklanylýar. Mysal üçin, XI asyryň alymy Mahmyt Kaşgary (1029-1083) “Diwany lugat-et türk” diýen kitabynyda: “Oguzlar – bu türkmenleriň bir kabylasy bolup, olar türkmenlerdir” diýip tassyklaýar. XIII asyryň taryhçysy Fazlyllah Reşideddin:

“Oguz – bu kowmuň barçasyna şu mahal türkmen diýilýär” diýýär. XV asyryň taryhçysy Mirhandyň “Çingizhannamasynda”: “Oguz hanyň alty ogly bardy... Mongol taryhynda doly ýazylyp görkezilişi ýaly, barça türkmenler şolaryň nesilleridirler” diýip nygtaýar. XVII asyrdaky Hywada hanlyk eden belli taryhçy Abulgazy Bahadyr “Türkmenleriň nesil daragty” diýen kitabynda oguzlaryň türkmenlerdigini, türkmenleriň ata-babalarynyň oguzlardygyny subut edýär.

Dünýä belli gündogarşynaslar W.W.Bartold, W.A.Gordlewskiý, D.Ý.Ýakubowskiý, Z.G.Freykin ýaly alymlaryň işlerinde-de oguzlaryň türkmenlerdigi aýdylýar, Ý.E.Bertels, A.N.Samoýlowiç, A.G.Tumanskiý we öňde ady getirilen alymlar “Gorkut ata” kitabyňyň türkmen edebiýatynyň gymmatly ýadygärligidigini nygtaýarlar. Türkmen edebiýatyny öwrenmekde uly işler eden M.Kösäýew, H.G.Görogly, R.Rejebow ýaly edebiýatçylar-da oguzyň türkmenligini, “Gorkut ata” kitabyňyň türkmen edebiýatynyň taryhyna degişlidigini tassyklaýarlar. “Oguz” hem “türkmen” düşüňjeleriniň bir zatdygy häzirki zaman dünýä taryhynda-da umumy edilen jedelsiz faktdyr” diýip, edebiýatçy alym R. Rejebow nygtaýar.

Ikinji bir möhüm meselede hem alymlaryň pikiri çapraz gelýär. Gorkut ata taryhy şahsmy, dälmi? diýen soraga köp alymlar dürlüçe jogap berýärler. Käbirleri bolsa onuň entek anyklanmalydygyny, subut etmelidigini belleýärler. M.Kösäýew, R.Rejebow, A.Bekmyradow ýaly türkmen alymlary Gorkut atanyň, takmynan, VI-VIII asyrlarda ýaşap geçen taryhy şahsdygyny tassyklaýarlar. Özi-de köp derejede XVI asyr türkmen taryhçysy Salyr Baba Gülalynyň “Oguznama” eserine we käbir beýleki taryhy çeşmelere salgylanyp, munuň dogrudygyna ynanmaga esas döredýärler. Ine, Salyr Baba özüniň “Taryhy oguz” eserinde şeýle maglumatlar berýär: “Bu patyşah döwründe (Kaý ynal han döwründe) Hezreti Muhammet Mustafa... zuhur kyldy. Merwde Gorkutny anyň hyzmatyga iberip, musulman boldy...Gorkut Maman (baýat) neslinden turur. Gara Hoja ogly we ol azym-akyl we dana, sahyby-keramat erdi... Anyň hekaýaty köp turur...”

“Gorkut ata” kitabyňyň başynda hem şeýle maglumat bar: “Resul Aleýhyssalam (Muhammet) zamanyna ýakyn baýat ýerinden (baýat boýundan) Gorkut ata diýerler bir är gopdy (döredi)...

Alyşir Nowaýynyň 1495-nji ýylda ýazyp gutaran “Nesaimul Muhubbet” diýen eserinde-de Gorkut atanyň şahs bolandygy tassyklanýar. Ol şeýle ýazýar: Gorkut atanyň türk halatynyň arasynda şöhraty juda artykdyr, şöhrata mynasypdyr. Meşhurlygy şeýledir: özünden näçe ýyl ön bolan, özünden näçe ýyl soň boljak zatlary bilipdir. Köp-köp pähimli öwüt-nesihatlar bardyr“... Beýik Nowaýy Gorkut atany özünden has ön ötüp geçen uly akyldar we ýazyjy hasaplaýar.

Şeýlelikde, Gorkut ata we onuň ady bilen baglanyşykly hekaýatlar biziň günlerimize gelip ýeten golýazmalaryň döredilen wagtyndan has önler hem Orta Aziýada ýaşan türk kowumlaryň, hususan-da türkmenleriň arasynda giňden meşhur bolupdyr.

Edebiýatçy alym H.G.Görogly “Kitaby dedem Gorkut” diýen sözleri ebjet hasaby bilen okap, onuň 887-nji hijri -1482-nji milady ýylynda ýazylandygyny tassyklaýar. Şeýle hem “kitabyň” titul listindäki ýazga esaslanyp, Abdallah bin Faraj Kethody diýen adam tarapyndan ýazylandygyny tekrarlaýar. “Emma Abdallah bin Faraj Kethodanyň bu eseriň awtorydygy ýa-da ony düzüjidiği belli bolman galýar” diýip hem belleýär. Alyşir Nowaýynyň sözleri onuň awtor däl-de, düzüjidiğini subut edýär.

Edebiýatçy alym R. Rejebow özüniň “Gadymy türkmen edebiyaty” (Aşgabat, 1991) diýen kitabynda oguz-orhon ýazgylary, Gorkut ata we onuň “Kitaby dade Gorkut” kitaby, Mahmyt Kaşgarynyň “Diwany lugat et-türk” diýen kitaby, “Oguznama” eseri barada giňişleýin hem ylmy materiallar berýär. Zehinli alym köp subutnamalara we delillere esaslanyp, “Gorkut ata örän özboluşly ýazyjy hem şahyr bolupdyr... Gorkut atany öz ýazan eserinden mahrum edip, onuň kitabyňy folklor eseri hökmünde görkezmekçi bolýan adamlar, biziň pikirimizçe, deňişli edebiyatlar bilen tanyş bolman, nädogry pikir ýöredýärler...” diýip nygtaýar.

Häli-häzirligke Gorkut ata we onuň “Kitaby” bilen bagly köp meseleleriň jedelli bolup galýandygyna garamazdan, onuň irki Orta asyrlara deňişli türkmen edebiyatynyň eseridigi ikuşsyzdyr. Bu “Kitabyň” esli derejede gysgaldylan we käbir derejede “timarlanan” nusgasy prof. M.Kösäýew tarapyndan 1945-1946-njy ýyllarda “Sowet edebiyaty” žurnalynyň sahypalarynda çap edilipdi. Onda “Kitabyň” bize gelip ýeten 12 şahasy (boýy) bardy, “Gorkut ata” halk

eposy 1989-njy ýylda “Sowet edebiýaty” žurnalynda (N 7,8) täzeden çap edildi. Aýratyn kitap görnüşinde “Gorkut ata” (Gadymy türkmen eposy) 1990-1994-1995-nji ýyllarda neşir edildi.

“Gorkut ata” kitabyňyň başynda Gorkut ata we onuň wesýetleri hakda gysgaça giriş sözleri berilýär. Soňra “Bugaç han, Derse han oglunyň boýy”, “Salyr Gazanyň öýüniň ýagmalandygy boýy”, “Baý Bugra beg ogly Bamsy Birek boýy”, “Gazan begin ogly Oraz begin tussag bolmagy boýuny beýan eder”, “Döwhe goja ogly Däli Domrul boýuny beýan eder”, “Ganly goja ogly Hantörelili boýuny beýan eder”, “Kazylyk goja ogly Egenek boýuny beýan eder”, “Besediň Depegözi öldürdigi boýuny beýan eder”, “Bekel ogly Ymranyň boýuny beýan eder”, “Owşan goja ogly Segregiň boýuny beýan eder”, “Iç ogza daş ogzuň baş galdyryp, Biregiň öldügi boýuny beýan eder” diýip, atlandyrylýan boýlardan ybarat hekaýatlar toplумы getirilýär. “Kitapdaky” hekaýatlar dessanlara häsiýetli bolan proza bilen poeziýanyň gatnaşygynda – garyşyk žanrda berilýär. Eposda şeýle täriň – proza bilen poeziýanyň gatyşdyrylyp ulanylmagy bu eposyň asyrlaryň dowamynda bagşylaryň üsti bilen dilden-dile geçip ýaşamagyna hemaýat edipdir.

Oguz türkmenleriniň bu gahrymançylykly eposynyň köp şahalary häli-häzire çenli tapylman gelýär. Emma bu eseriň şahalarynyň on ikiden has köpdüginini we olaryň aglabasynyň has irki döwürlere –VII-XIII asyrlara degişlidigini biziň günlerimize gelip ýeten ýazgylardan aňmak bolýar. Üstesine-de bar bolan şol on iki şahanyň-da birnäçesiniň oguzlaryň Kawkaza, Kiçi Aziýa süýşmekleri bilen baglanyşykly düýpli özgerişlere sezewar bolandygyny we käbir şahalaryň XV-XVI asyrlarda döredilendigini alymlar belleýärler. Şonuň bilen birlikde “Kitapda” ýaş gahrymanlary (Gara Budak, Dundaz, Bogaç han we başgalary) hasaba almanyňda-da Salyr Gazan, Bamsy Birek, Beg Egenek we ýene-ýeneler hakda entegem birnäçe gadymy hekaýatlaryň bolmalydygyny hem şol edebiýatçy alymlar tekrarlaýarlar.

Kitap “Boý” diýip atlandyrylan birnäçe bölümlerden ybaratdyr. Eser, umuman, türkmenleriň epos-dessanlaryna has bolan kyssa (gürrüň) bilen goşgyny gezekleşdirip bermek usulynda düzülipdir. Şahyrana türkmen halky aýdym-sazy örän oňat görýär. Özüniň şatlygyny, gaýgysyny aýdym bilen beýan edýär, her bir kynçylyga,

hatda duşmanyndan hem şygryň, aýdym-sazyň güýji arkaly üstün çykýar. Bu eserde şu mesele has hem görnükli orny tutýar. Munda gatnaşan her bir gahryman urşa girjek bolanda aýdym aýdýar, özüniň ajaýyp obrazly, belent sözi, ýiti aýdymy bilen duşmana ýüzlenýär. Şeýlelikde, onuň howuny alýar, sussuny basýar. Şu ýagdaýlar bagşydyr şahyrlaryň bu eserde ymykly yz galdyrandyklaryny görkezýär. “Gorkut rowaýaty, gürrüňsiz, gadymy oguz aýdymçylary-ozanlary tarapyndan düzülipdir” (Ý.E.Bertels). Bu dogry gürrüň. Edil Gorkut atanyň özi hem kitabyň başyndan tä aýagyna çenli wakany gyzyklandyryjy, bölümleriň arasyny birleşdiriji şahyr-bagşy roluny oýnaýar. Çünki, bu kitap durmuş bilen başdan-aýak belli bir wakany beýan etmän, her bölümi aýry-aýry wakalardan gurnalýar. Diňe Baýandyr han, Salyr Gazan we Gorkut ata ýaly baş gahrymanlar kitabyň hemme bölümlerinde gatnaşýarlar. Şeýlelikde, eser bitewi görnüşe eýe bolýar.

Eserdäki baş ideýa gahrymançylykdyr. Bölümleriň aglabasynda türkmen taýpalarynyň keseki ýurt basybalyjylaryna garşy gaýduwsyz göreş alyp baryşlary, şol aýgytly söweşlerde ýigitleriň gahrymançylyk bilen öz eziz ýurtlaryny gorandyklary suratlandyrylýar. Kitapda Watan, il-güne söýgi, ýoldaşa wepalylyk, mertlik, uruş hünärini türgen bilmek ýaly durmuşyň talap edýän ýagdaýlary örän ýiti goýlupdyr. Hatda, oglan ýigit ýetip, bir gahrymançylyk görkezmese, oňa at hem dakmaýarlar. Meýlislere gatnaşyp, gürrüňe goşulýan ýigitden haýsyda bolsa bir ugurdan göz görkezmeklik talap edilýär. Meselem, “Owşan goja ogly Segregiň hekaýasynda” şeýle bir waka bolýar: Owşanyň uly ogly Egrek Gazan begin diwanynda örän hörelsireýär. Emma özüne göwni ýetýän ýigitler ýeke bu däl. Bir oturyşykda Tersuzamyş diýen hem bir kelenhir ýigit bolýar. Egrek töre geçiberende ýaňky ýigit oňa ýüzlenýär-de: “How, Owşan gojanyň ogly, şu oturan begler-ä öz orunlaryny gylyjynyň zarby bilen ýa-da çöreklikleri bilen gazandylar, sen näme, baş kesdiňmi, gan dökdüňmi, ajy doýurdyňmy ýa-da ýalaňaja don etdiňmi?” diýip, gyjytly sözler bilen soraýar. Şundan soň, Egrek Gazan begden goşun alyp, döwrüne mynasyp şöhrat gazanmak üçin duşmanyň üstüne atlanýar.

Eposda aýal-gyzlar hem edil erkekler ýaly köp meselelere erkin gatnaşýarlar. Eposyň maglumatlaryna görä, feodalizmiň hem yslam dininiň aýal-gyzlara gul-gyrnak hökmünde garaýan çüýrük kanun-däpleri ol zamanda olaryň üstüne heniz öz labyryny doly indermän eken. Mergenlik bilen ok atmak, at münüp, gylyç çalmak, sugun, keýik awlamak, duşman bilen söweşmegi başarmak, ýoldaşyňa wepaly bolmak ýaly asylyly terbiýäniň özi erkekler bilen barabar aýallara-da berlipdir. Edil öýlenmek meselesinde-de ýokarky işlere kimiň nähili zulum bolandygy, kimiň nähili ukyp-güýjüniň bardygy iki tarapdan hem barlanýar. Eger bir ýigit öýlenjek bolsa, ol gyzyň ýanyna barýar, onuň şertleri bilen tanşyp, güýç synanyşmaga başlaýar. Ýigit at çapmakda ozsa, ok atmakda nyşanyňy hatasyz ursa ýa-da göreşip ýykça, dine şonda gyz ony özüne mynasyp ýoldaş diýip hasap edýär. Emma bir wada berenden son welin, öldürseňem gyz öz ähtinden dänmeýär. (“Bamsy Birek bilen Banu Çeçegin ýaryşy“)

Ýoldaşa wepaly bolmagyň ajaýyp göreldesini “Salyr Gazanyň öýüniň talanmagy” diýen hekaýada duşman eline ýesir düşen kyrk sany oguz gyzynyň bolşundan hem görýäris. Bu bölümde Gazanyň öýi talanyp, bütin emlägi bilen birlikde aýaly Burla hatyn, ogly Oraz, garry enesi hem kyrk sany oguz gyzy duşmanlar tarapyndan zor bilen äkidilýär. Duşmanlar öz meýlislerinde Burla hatyny getirip, oňa şerap süzdürip, Gazany namys astynda galdyrmak isleýärler. Olar aýallaryň arasyna gelip: “Gazan Begiň aýaly kim?” diýip soraýarlar, kyrk gyzyň kyrkysy hem kyrk ýerden “Men” diýip jogap berýär... Şonuň üçin duşman öz maksadyna ýetip bilmeýär.

Aýallar köp meselelerde ärlerine maslahat berýärler, ärleri olaryň beren geňeşlerine gulak asýarlar. Meselem, Derse han öz aýalynyň maslahaty bilen uly toy tutýar. Oguz iliniň daşynyň garawulbaşysy bolan Bekel Baýandyr hanyň meýlisinde otyrka, Salyr Gazan Bekeliň awanlygy (batyr awçylygy) ärlikden bolman, atyň hünäridir diýeni üçin ol öýkeläp, öýüne gaýdýar. Aýaly ýaşululardan öýkelemegiň zyýandygyny aýdyp, awa gidip, göwün açmagy oňa maslahat berýär. Bekel aýalynyň maslahaty bilen awa gidýär.

Kitapda köp aýallylyk, dakylma, adaglylyk, ummasyz galyň almak ýaly zatlar göze ilmeýär, hatda galyň kesmek däbine-de diňe

bir boýda duş gelyäris, emma ol ýerde-de galyňy akyly ýerinde adam talap etmän, däli Garçar aljak bolýar.

Oguz tireleriniň şol wagtdaky esasy kesbi-käri çarwaçylyk bolupdyr. Şol sebäpden oba ýygy-ýygydan ýazlaga, gýslaga göçüp durupdyrlar. Olaryň mallary, esasan, düýe, goýun, ýylkydyr. Dabaraly toýlarynda hem şu mallary soýýarlar. Emma süri gylýallardan başga söweş üçin, awçylyk üçin ýörite saklanýan atlar hem bar. Göroglynyň Gyraty ýaly her atyň “Goňur at”, “Boz at” diýen ýaly belli bir lakamy bar. Hatda duşman kim bilen is salyşýanlygyny garşydaşynyň atyny göreninden tanaýar.

Aşak gatlagynyň wekillerinden eaeerde çopanlara görnükli orun berlipdir. Çopanlar sada, daýaw hem örän güýçli sypatda berlipdir. Meselem, Salyr Gazanyň öýi talananda, duşmanyň alty ýüz atlysy onuň goýun sürüsiniň üstüne at goýýar. Garaja çopan özüniň Gaban-güýji, Demirgüýji diýen inilerini ýanyna alyp, äpet sapany bilen duşmanyň garşysyna söweş edýär. “Garaja çopan sapanyň aýasyna daş goýdy, atdy, birini atanda, ikisini-üçüsini ýykdy, ikisini atanda üçini-dördini ýykdy, duşmanlaryň gözüne gorky düşdi. Garaja çopan ýagynyň üç ýüzünü sapan daşy bile ýere sokdy. Iki gardaşy oka düşdi, şehit boldy.

Çopanyň daşy tükendi, goýun diýmez, geçi diýmez, sapanyň aýasyna goýar, atar, duşmany ýýkar... “

Ine, şeýle gaýduwsyzlyk bilen göreşýän mert çopandan duşman gaçýar. Soňra çopan Gazan bilen gidip, duşmandan rehimsiz oç alýar. Biziň bu aýdanlarymyz “Gorkut atanyň”, umuman, gurluş-düzüliş ýagdaýyna degişli maglumatlardyr. Eger eposyň aýry-aýry şahalaryna geçsek, onda şahalar babatda şu aşakdakylary aýtmak bolar. “Bugaç han Derse han oglunyň boýy“. Bu boý-hekaýa perzentsizligi näletlemek-den başlanýar. Munuň sebäbi düşnüklidir. Çünki şol wagtlarda oguz türkmenleriniň daş-töweregi duşman bolupdyr. Duşmanlar hälişindi bularyň üstüne hüjüm edip durýarlar. Ine, şol sebäpden ýurdy gorap, ili abat saklaýan edermen ýigitler gerek bolupdyr, çagalarynyň köp bolmagyny arzuw edipdirler.

Oglana ilki at dakylmazlygynyň hem sebäbi şu ýokardaky ýagdaýlar bilen baglanyşyklydyr. At dakmak meselesi her bir ýigidiň at gazanmak üçin çalyşmagyna sebäp bolupdyr.

Hekaýanyň baş ideýasy hüşgärlik, hak işiň adalatsyzlykdan üstün çykýandygyny tassyklamakdan ybarat. Derse hanyň kyrk sany haýyn nökeri arkaly hemişe hüşgär bolup durmasaň, duşmanyň aýak astyndan hem döreýändigini görkezilýär. Garry Derse hanyň bolsa hüşgärligi elden berip aldanandygy, netijede, uly heläkçilige sezewar bolandygy beýan edilýär. Emma herhalda hakykat üstün çykýar, ýaşlar (Bugaç we onuň ýigitleri) edermenlikleri bilen ol agyr ýagdaýdan gutulýarlar, haýynlar jezalandyrylýar.

Eserde aýal-gyzlara uly orun berilýär. Aýallar her bir meselede akylly, parasatly we edermen edip görkezilipdir. Derse hanyň aýaly ärine oňat maslahat berýär, äri onuň beren maslahatyna gulak asýar. Ol eger ogly duşman eline düşen bolsa, goşun çekip, duşman üstüne atlanjakdygyny, tä ölinçä, yzyna dönmejekdigini beýan edýär. Derse hanyň aýalynyň kyrk sany gyz bilen atlanyp, daglaryň, derýalaryň arasyndan ogluny tapyp gelmegi hem şol edermenlikleriň nyşanydyr. Oglunyň ýarasynyň ene süýdi bilen bejerilmegi enäniň mährini, enäniň çaga bolan çäksiz söýgüsini görkezýär.

Bulardan başga-da Baýandyr han, Derse han arkaly şol wagtyň ýokary gatlaklarynyň wekilleri, olaryň baýlygyny, mallaryny, toýlaryny, agalygyny berkitmek üçin tutma nökerleri saklandyklary mälim bolýar.

Derse han ogulsyzlykdan zeýrenýär, emma ikinji aýal alyp, önelge öndürmegiň pikirini edenok. Munuň sebäbi şol wagtda köp aýallylygyň bolmandygydyr. Bu hekaýa bizi ol döwrüň awçylyk meselesi, öküz uruşdyrmak aşyk oýnamak, bagşy aýtdyrmak ýaly däp-dessurlary bilen hem tanyşdyrýar.

Eserde esas edilip, öýlenmek meselesi alynýar, emma öýlenmek meselesi hem gahrymançylyk esasynda çözülýär. Öýlenjek ýigit aljak gyzyny her tarapdan synlaýar, edil şonuň ýaly äre barjak gyz hem özüniň ömürlük ýoldaş boljak ýigidini döwrüniň talabyna görä, at çapmakda, mergenlikde we pälwanlykda synap görýär. Ol wagtyň gyzlary talabyny ödäp bilýän ýigitleri özlerine mynasyp ýoldaş diýip hasap edipdirler.

Birek duşmanyň zyndanynda on alty ýyllap ýatýar. Ahyrda bolsa Gözel şanyň zyndanynda ýatan Ýusup bilen Ahmedi zyndanyň

gyzy Garagözün söýüp, olara kömek edişi, Birek hem duşman hanyň gyzynyň söýgüsi arkaly azat bolýar. Birekde ýoldaşa wepalylygyň ýokary görkezilipdir. 01 öz ýoldaşlaryny boşadyp, olar bilen birlikde myrat-maksadyna ýetýär.

Çeçek ärine wepaly, sabyrly türkmen gyzynyň obrazydyr. 01 on alty ýyllap, Birege garaşýar.

“Döwhe goja ogly Däli Domrul (Makaw) boýy“. Bu hekaýa durmuşda bolmadyk we bolup-da bilmejek hyýaly zatlar – fantastika bilen başlaýar. Bu eseriň baş gahrymany Domrul özüne göwni ýetýän, batyr adam. Domrul gorkunç hasaplanylýan Ezraýyla sezewar bolýar. Däli Domrul:

“Depesi beýik biziň daglarymyz bolar,
Ol daglarymyzda baglarymyz bolar,
Ol baglaryň gara salkymlary-üzüm bolar,
Ol üzümi sykarlar - al şeraby bolar,
Ol şerapdan içen esrik bolar.
Şeraplar iýdim-içdim doýmadym,
Ne sözledim bilmedim,
Beglik bilen osmadym.
Ýigitlik bile duýmadym... “

- diýip, ulumsy bolmaly dældigini aňladýar.

Eseriň ahrynda bolsa, är-aýallygyň, wepalylygyň ýokary nusgasy beýan edilipdir. Domrul aýalynyň janyny soramasa-da, aýaly öz janyny oňa gurban etjegini aýdýar. Şeýlelik bilen, äriň söýýän aýalyň wepalylygy ata-ene mährinden hem ýokary görkezilipdir.

Meňzetme we keşp meselelerinde bu eser edebiýatyň oňat göreldelerini görkezýär. Onuň her bir tebigy, sada meňzelmelerini okanyňda, şeýle ussatlyk bilen berlişine haýran galýarsyň. Biziň bu aýdanlarymyza:

Gara üzrüne gan dammyş kibi gyzyl ýañaklym,
Goşa adam (sygmaýan) dar agyzlym,
Galamçylar çaldygy gara gaşlym.

- diýen ýaly meňzelmeler açyk şaýatlyk edýär.

Gorkut atanyň eseri türkmen şahyrlarynyň, ýazyjylarynyň we bagşylarynyň arasynda gahrymançylygyň çeşmesi hökmünde görel-delik roluny oýnapdyr. Şonuň üçin-de Watany goramaga, söýmäge tabyn edilen ençeme ajaýyp epos-dessanlar döräpdir.

“Görogly” eposy we onuň öwrenilişi

Eposyň gadymylygy, temasy.

“Görogly” eposy iň gadymy edebi ýadygärlikleriň biri hasap-lanylýar. Bu eposyň “Görogly”, “Körogly”, “Kerogly” ýaly atlar bilen türkmen topragynyň ähli künjeklerinde XVII-XVIII asyrlarda hem meşhur bolupdyr.

“Görogly” eposynyň döreýiş taryhy gadymy döwürlerden baş-lanýar. Emma onuň bitewi bir eser halyna öwrülen wagtny edebiýa-tyň we halk döredijiliginiň taryhy bilen iş salyşýan köp adamlar XII asyr diýip hasap edýärler. Şeýle pikiri entek gutarnykly diýip hasapla-mak bolmaz. Ýöne eposyň XVIII asyrdan ön belli bir bitewi eser halyna gelendigini tassyklamaga käbir deliller bar. Mysal üçin, bu şa-dessanyň on iki şahasyny doly diýen ýaly ýatdan aýdyp beren (1937-nji ýyl) Pälwan bagşy Ata oglunyň tassyklamagyna görä, XVIII asy-ryň ahyrlarynda, XIX asyryň başlarynda bagşylaryň bir ýygnanyşygy bolýar. Şol ýygnanyşykda kyrk dört şahadan (bapdan) ybarat bolan bu şadessanyň (Pälwan bagşy öz kakasynyň şol şahalary bilendigini-de tassyklaýar) iň ahyrky şahasyny aýtmazlygy şert edýärler. Munuň-da sebäbi ahyrky şahada Göroglynyň ölümi barada gürrüň berilýär. Bagşylar bolsa, şadessany halkyň söýgüli gahrymanynyň ölümi bilen tamamlamagy ýokuş görýärler. Köpçüligiň hapa bolaryndan çekin-ýärler.

Merhum Pälwan bagşynyň bu gürrüňlerinden eseri bitewi eser hökmünde XVIII asyryň ahyrlaryndaky we XIX asyryň başlaryndaky bagşylar-da ýatdan bilipdirler diýen netijä gelmek bolýar.

“Görogly” eposy XX asyryň otuzynjy ýyllarynda Türkmenista-nyň dürli etraplaryndan, dürli adamlaryň – bagşylaryň, dessançylaryň dilinden ýazylyp alyndy. Şonda-da bu şadessany aýdyp beren her bir bagşy, dessançy halypasynyň bu eserden bilýän zadynyň özüniňkiden

has köpdüğini tassyklady. Diýmek, hut şunuň özi-de “Görogly” eposy-ny XVIII-XIX asyr adamlarynyň has doly bilendigini tassyklaýar.

Türkmen klassyklarynyň döredijiliklerinde hem il-ýurt, batyrlyk, gahrymançylyk meseleleri orta atylanda, ilki bilen Göroglynyň ady agzalýar. Mysal üçin, beýik şahyr Magtymguly özüniň “Ýar senden” diýen goşgusynyň bir ýerinde şeýle diýýär:

Şerap içip, serhoş bolup segresem,
Ganym janyn gyýym-gyýym dograsam,
Görogly dek dagdan-daga ugrasam,
Ýa reb, habar bilerinmi ýar senden!

Bu bendiň üçünji setirinde Göroglynyň ady getirilýär, emma esasy zat bu bolman, eýsem bendiň birinji, ikinji, üçünji setirlerinden aňlanýan manynyň-da gönüden-göni Göroglynyň gahrymançylykly keşbi bilen baglylygyndan ybaratdyr.

Şu ýokarda getirilen delilleriň esasynda “Görogly” şadessanynyň XVIII asyrdan has öňräk, ýagny XVI-XVII asyrlarda bitewi bir eser halyna halkyň arasynda giňden ýaýrandygyny tassyklamak mümkin.

“Görogly” eposynyň esasy temasy gahrymançylyk, il-ýurduňy söýmek, onuň erkinligini gorap saklamak, adalatyň goragçysy bolmak ýaly meselelerdir. Bu meseleler şadessanda biri-birinden aýry, özbaşdak temalar hökmünde däl-de, umumylykda, bir bitewi, biri-birinden aýryp bolmaýan temalar hökmünde beýan edilipdir.

“Görogly” goňşy halklaryň arasynda.

“Görogly” eposy diňe bir türkmen halkynyň arasynda belli bolman, eýsem azerbaýjan, ermeni, gruzin, özbek, täjik, gazak we başga birnäçe halklaryň arasynda-da gadymy edebi ýadygärlikleriň iň giň ýaýran eseri hasaplanýar. 1842-nji ýylda bu şadessany inlis dilinde Londonda çap etdiren Aleksandr Hodzko “Göroglynyň” Gündogar halklaryň arasyndaky şöhratyndan söz açyp, şeýle ýazýar: “Aziýada we umuman, Gündogarda bu adyň (Görogly adynyň) meşhur bolmadyk ýekeje köçesini-de tapmak bolmaz. Hatda siz ony Bessarabiýada, Moldawiýada hem eşidip bilersiňiz... onuň Aziýadaky şöhraty Gomeriň Gresiýadaky şöhraty ýaly beýikdir“. “Görogly” şa-

dessany özüniň sýužet gerimi, ululygy-kiçiligi boýunça dürli-dürli halklaryň arasynda dürlüçedir. Mysal üçin, bizde bu eposyň kyrk dört şahasy bar. Azerbaýjanlarda onuň on ýedi şahadan ybaratdygyny tassyklaýarlar. Ol şahalaryň hemmesi ýygnaýyp, çap edilip, okyjylara hödürlenýär. Özbekleriň “Göroglusy” kyrk üç, täjikleriňki ellä golaý, gazaklaryňky altmyş iki şahadan ybaratdyr.

Dürli halklaryň arasynda bu epos “Görogly”, “Kerogly”, “Körogly” ýaly atlar bilen ýaýrapdyr. Atlaryň üýtgeşigräk bolmagyna garamazdan, ähli halklaryň arasynda Göroglynyň dünýä inisi ýönekeý adamlaryňkydan tapawutlanýar. Onuň üýtgeşik bir gahryman bolup ýetişjekdigini mälim edýän faktlar eseriň ilkinji sahypalaryndan başlap göze ilýär.

Her bir halkyň döreden “Göroglusynyň” şol halka mahsus bolan milli özboluşlylyklary bilen birlikde beýleki halklaryň “Göroglusyna” çalymdaş umumy taraplary-da bar. Mysal üçin, Göroglynyň keşbi hemme halklarda diýen ýaly ejize ganymlaryň garşysyna goýulýar, ol hemişe adalatyň tarapynda durýar. Umuman aýdanyňda, “Görogly” eposy haýsy halk tarapyndan döredilendigine garamazdan, ideýa taýdan birmeňzeş diýen ýalydyr. Ýöne welin olar gurluşy, çeperçiligi, hadysalara baýlygy, beýan ediliş täri, hatda käbir halatda epizodik ideýalary jähtden biri-birinden tapawutlanýarlar. Mysal üçin, Kiçi Aziýada “Görogly” ownuk hekaýatlar şekilinde proza bilen beýan edilýär. Käbir halklarda bolsa, “Görogly” poeziýa eseri hökmünde tanalýar. Şeýle hem bu eser her halkyň öz başyndan geçiren taryhy wakalary bilen sepleşdirilýär. Şonuň üçin her bir halkyň döreden “Göroglusyny” şol halkyň öz eseri hasaplamaly.

Türkmen “Göroglusy” we onuň şahalary. Bizde bu eposyň kyrk dört şahasy bar diýilýän-de bolsa, häzire çenli olaryň diňe ýigirmisi tapylyp, halkyň arasyndan ýazylyp alyndy.

“Görogly” Türkmenistanda ilkinji gezek 1941-nji ýylda çap edilip çykaryldy. Şol neşirde eposyň on üç şahasy ýerleşdirilipdi.

“Görogly” eposy gahrymançylyk, watançylyk ideýalaryna ýugrulypdyr. Batyrlyk, edermenlik, watansöýüjilik ýaly häsiýetler Göroglynyň we onuň kyrk ýigidiniň keşbi arkaly giňden beýan edilýär.

Epos “Göroglynyň döreýşi” diýen şaha bilen açylyp, “Göroglynyň ölümi” diýen şaha bilen-de tamamlanýar. “Göroglynyň döreýşi” diýen şahada Göroglynyň çagalygy, oňa näme üçin şeýle adyň dakylandygy, gahrymanyň ýaşlyk döwri, terbiýesi barada gürrüň berilýär. Bu şahanyň yzyndan Göroglynyň jahyllyk döwri, onuň güýçli we ile özüni aldyrýan adam bolup ýetişenligi, Agaýunus perä öýlenip, öýli-işikli bolşuny beýan edýän “Göroglynyň öýlenişi” diýen şaha gelýär. “Ar alyş”, “Arap Reýhan”, “Kyrk münler” atly şahalarda Göroglynyň we onuň ýigitleriniň güýçli duşmana garşy edýän söweşleri, söweşdäki mertligi, ugurtapyjylygy, edermenligi, tutanýerliligi, ar-namyslylygy beýan edilýär. “Kempir”, “Görogly we Bezirgen” atly şahalarda “Duşmanyň peşeçe bolsa, pilçe gör” diýen nakylyň manysy wakalar arkaly suratlandyrylýar. Özüni mysapyr görkezen bolýan kempiriň hilegärlikleri näletlenilýär. Bezirgeniň we Göroglynyň merdana keşpleri arkaly baýlyk üçin, zat üçin däl-de, adamkärçilik üçin çalşymalydygy görkezilýär. Gaýratlylyk, mertlik, adalatlylyk we açykgöwünlilik wasp edilýär. Galan şahalarda Göroglynyň we onuň ýigitleriniň, Öweziň we Agaýunus periniň keşpleri aýdyňlaşdyrylýar. “Göroglynyň ölümi” diýen ahyrky şahada Göroglynyň ömrüniň soňky günlerinde başyndan geçirýän wakalary beýan edilýär. Onuň gujurly garrylygy, mert ölümi okyjyny ençeme gezek begenmäge we ençeme gezek gynanmaga mejbur edýär.

“Görogly” şadessanynda il-ýurduň asudalygy, erkinligi hakdaky pikirler beýan edilýär. Mertlik, ar-namyslylyk, hüşgärlik, dostluk, mylatkatly söýgi meseleleri teswirlenýär.

“Görogluda” maşgala meselesi-de zähmetkeş halkyň iň progressiw pikirleriniň esasynda çözülýär. Nika iki tarapyň-da razyçylygydyr diýen pikir ýöredilip, öňden gelýän umumy bir däbe orun berilýär. Dini dogalaryň ugursyzdygy, ruhanylar tarapyndan toslanylyp tapylan zatdygy beýan edilýär.

Şadessan halk durmuşy, döp-dessurlary bilen gönüde-göni baglanyşykly. Ine, Jygalybeg Huňkar tarapyndan iki gözi-de köwlenip, ogly Möminden aýrylyp, öz agtygy Rõwşen hem dul galdyrylan gelin Gülendäm bilen gaçyp, Üçgümmez dagyna gelýär. Olaryň bu ýerde garyp ýaşayşy başlanýar. Şeýle-de bolsa olar Ysphyhandan gelip, Mek-

ge-Medinä barýan kyrk sany galandary myhman alýarlar, gözlerini dikip oturan ýeke sygyrlaryny soýup, myhmanlara hezzet-hormat edýärler. Jygalybeg ata-babadan döp bolup gelen myhmanparazlygyň ajaýyp göreldesini görkezýär.

Eposyň baş gahrymanlary. Jygalybeg, Görogly we onuň kyrk ýigidi, Öwez, Agaýunus, Ärhasan eposyň baş gahrymanlarydyr. “Görogluda” öňe sürülýän esasy pikirleriň bary diýen ýaly şu keşpleriň gatnaşmalarynda ýüze çykarylýar.

Jygalybegiň keşbi.

“Görogly” eposynyň başynda özüniň akyly, paýhasy bilen öz maşgalasynyň, il-ýurdunyň ykbaly hakyndaky aladalary bilen okyjynyň göz önünde dikelýän Jygalybegiň keşbidir. Jygalybeg özüniň adamkärçiligi, ýagşy-ýamana düşbülige bilen uly ile özüni aldyrýar. Onuň aýdýan sözleri, berýän öwüt-nesihatlary il-ulusyň ýüreginden turýar. Şonuň üçin-de Çandybiliň şol zalym hany ölendene soň, halk: “Biz öňki goýlan handan birjik-de haýyr görmedik. Gaýta ýaman horlandyk, indi öz halymyzdan habar aljak, agyran-ynjan ýerimizde bile ynjaşjak adamy han saýlalyň. Jygalybeg biziň bu islegimizi ödese gerek” diýip, ony han saýlaýarlar.

Emma Jygalybeg han boldum diýip, öňki bolşundan üýtgäbermeýär. Gaýta, hemişe iline, ýurduna wepaly bolmaga çalyşýar. Her halda Jygalybegiň il-ýurdy baradaky pikirleri, onuň adalatlylygy öz ogullarynyň, esasan hem, agtygy Göroglynyň keşbi bilen baglanyşyklylykda ýüze çykarylýar. Onuň hanlyk eden döwründe özüni alyp barşy, il derdine ýaraýşy hakynda umumy gürrüň berilýär. Ýöne onuň il-ýurduň bähbidini esasy orunda goýýan adam bolandygy öz mirasdarynyň kim bolmalydygy hakda pikirlenýän pursatyndan aýdyň ýüze çykyp başlaýar. Jygalybeg öz kiçi ogly Adybeg bilen onuň gelni ölende, şeýle oýlanmalary başdan geçirýär. “Alla, bu niçik boldy. Genjim oglumyň maňa paýany bolman, ol gitdi. Mömin oglumyň bolsa, akyly gelip-gitmeliräk boldy. Adybegim ogullarymyň iň ýagşysydy, bu hem biwagt ýogaldy. Mundan bir zürýat hem galmady” diýip, köp gamgyn boldy.

Eýsem, Genjim niräk gitdi? Hiç ýere gidenok. Emma Jygalybeg ol barada pikirlenende, onuň diňe bir harsydünýä adamdygyny göz

öňünde getirip bilýär. Onuň diňe baýlyk üçin ýaşaýandygyny bilýär. Beýle adama halkyň ykbalyny ynanyň bolmajagyna düşünýär. Hatda ol Göroglyny Üçgümmez dagyndan öz galalaryna tarap ýollanynda hem Genjimden söz açyp:

– Aý oglum, Çandybile barsaň, meniň Genjim diýen oglum bardyr... Genjim dünýedar uly baýdyr. Ol ömründe mal-garasyndan bir-jigini-de Hudaý ýoluna beren däldir. Bir-iki adamlaryň bolşy ýaly, malyny özem iýip bilmän daş ýaly gatap, ölüp gitjek adamdyr. Ol näme bolsa-da özüne. Biz onuň malyndan çallyk geçi hantama däl. Emma Habypbeg açdyr, garypdyr. “Berimsiz baýa barandan, keremli daga” diýenleri, oglum. Habypbeg aýam bolsa, garybam bolsa, Genjim ýaly gysgançlygy-da bilmez, tilkiligi-de. Şonuň üçin sen bärden baraňda, Habypbegiňkini sorap-idäp, şonka baryp düş-de, hal-ahwal soras - diýýär.

Il-ýurt, namys-ar, adalat, erkinlik meselelerinde Jygalybegiň bar umydy agtygy Görogluda. Şonuň üçin-de ol Göroglyny ýaşlykdan adamkärçiligiň iň oňat sypatlary bilen terbiýelemäge çalyşýar. Göroglyny mazarçylykdan tutup, öýe getirenlerinden soň, Jygalybeg jar çekdirip, Çandybiliň ähli halkyny ýygnaý, janly soýduryp, gaýnatma asdyryp, çanak-çanak nahar çekdirip, oturan agyr märeka maslahat salýar.

Jygalybeg Göroglyny ese-boýa getirende, oňa ar-namyslylygy, il-ýurduňy eziz görmegi, hemişe adalatyň tarapynda durmagy, türkmen topragyny lertzana getiren daşky duşmanlara garşy göreşmegi öwüt edýär.

Watanyň, halkyň ykbaly barada aladalanmaýan, diňe özlerniň gara nebsini bilýän eziji synpyň wekilleri Adybegiň dünýäden ötüp, töweregindäki goç ýigitleriň duw-dagyn bolup gidendigi, Jygalybegiň hem öňki kuwwatynyň ýokdugy içalylaryň üsti bilen Hüňkara ýetýär. Türkmenleriň dagynyklygyndan peýdalanyp, Hüňkaryň kelle kesiji goşunlary türkmen topragyna talaň salýarlar. Jygalybeg-de maşgalasy bilen ýesir äkidilýär.

Emma Jygalybeg goly bagly ýesirligine garamazdan, Hüňkaryň öňünde müzzerilmän, mert jogap berýär:

– Meniň bolup gelşim size gülki bolarça bolandyr, patyşahym. “Taýagyň iki ujy bar” diýlipdir. Aýby ýok, her zat bolsa-da, nesibä

kaýyl bolmaly bolýar-da. Men sizden hyzmat soramakçy däldim welin, meniň ol aýdanym bolmady.

Hüňkar Jygalybegiň bu sözlerinden many çykarmaýar, gaýta ol bu jogaby özüçe ýorýar:

– Hä, hyzmatyňa geldim diýsene, hany sen maňa paç bermekden boýun towlaýan halkyň serdarydyň-la?

Hüňkaryň beýle diýmegi Jygalybege has täsir edýär. Ol öz üstünden gülünmegine çydaýan ýaly görünse-de, bu ýerde çydamayar:

– Tagsyr, paç berse-de, bermese-de, ol halkyň öz işi. Biziň halkymyzyň içinde şa-da bir, geda-da bir. Ol meniň işim däl, halkyň işi-diýip, jogap berýär. Emma Hüňkar bu sözlerden-de ýalňyş netije çykarýar we Jygalybegi awuly gülki bilen has berkiräk daramak isleýär:

– Ine, şol maňa paç bermän ýören eşek ogrusy, bir bölek garakçynyň soltany şu Jygalybegdir-diýip, ýaňsylaýar. Jygalybeg bolsa, ýaňsy bilen däl-de, çuň manyly, paýhasly jogap bilen Hüňkara gülýär:

– Ýok, tagsyr, beýle diýmek hata bolar. Dogrusyny aýtmagyň aýby ýok. Garakçy diýeniň köp bolsa baş ýüz-üç ýüz bolar. Emma olar otuz müňdenem kän, tagsyr...

Herhalda Jygalybeg Hüňkaryň hyzmatyny etmeli bolýar. Ol Hüňkara ak ýürek bilen hyzmat edýär. Emma zalym şa onuň hyzmatyna derek iki gözünü oýduryp, ogly Möminiň kellesini kesdirýär.

Şadessanda bu tragiki sahna arkaly adalatsyz han-beglere, şalara ýigrenç duýgusy görkezilýär. Olar adalatyň, ýagşylygyň, adamsakärçiligiň duşmanlary hökmünde ýazgarylýar, zähmetkeş halkyň ganymlary hökmünde näletlenilýär.

Jygalybeg agtygyny özi ýaly iliniň-halkynyň önüne düşüp bilýän serkerde edip ýetişdirmekçi. Şonuň üçin Görogly kemala gelende, ony erenlerden pata almaga iberýär. Emma ol öwrülip gelende, Jygalybeg onuň erenlerden dilän dilegine nädogry düşünişip, Görogludan närazy bolýar we şeýle diýýär:

– Päh, zaňnar iş bitirip gelipdir-ow, al-la ýigid-ä iş bitiripdir-ow, “aýat” diýdiler, “gurhan” diýdiler, “namaz” diýdiler - diýip, gep nokatlaýar. Merez diýdiler, zäher diýdiler, diýseler diýipdirler-dä, sen öz dilegiňi dileseň bolmaýamy. Saňa, zaňnar, erenleri jem görüp, olar-

dan sussuň basylyp, päliňden gaýdyp, sopusylyk patasyny alyp gaýdan aga diýerler. Iň soňunda bitirjek işiňem şumudy? Indi, ine, seniň boljagyň: egniňe güpbirägede bir mele don geý, aýagyňa bir köne şokurdawuk mesini geý-de, başyňa-da bir köne esgini orap, selläň ýeserini aşyryp, baş-alty gara bizi daşyňdan aýla, onsoň “kim bir artansüýşenin, hüşür-zekadyn bererkä?” diýip, iliň eline seretde ýör. Biri ýanyňda gaşanaýsa-da, özüňe bir zat berermikä diýip, näme gep aýtsam ýüreginden turarka diý-de, ýaranjaňlyk et-de geziber... Ine, ahyr seniň boljagyň, zaňnar, munyňdan habar bolmaz...

Olar biri-birleriniň aýdýanlaryna düşünişenlerinden soň, Jygalybeg agtygyndan razy bolýar. Soňra onuň ýarag şaýyny tutmagyna hemäyat edýär.

Agtygynyň ähli kemini düzedensoň, onuň özüne we atyna ýagşy serenjam bereninden soň, Jygalybeg Görogla ýüzlenip:

– Aý, oglum, men seni adam etjek bolup, daglarda gezdim, derelerde gezdim, maňlaýym ýaryldy, gözüm oýuldy, oglum. Ahyry seni kemala getirdim, ile goşdum. Indi, şu at, şu ýaraglaryň bilen öz alajyňy görmeseň, özüň günäkär. Şu wagta çenli men saňa oglum diýip ýördüm. Aslynda sen meniň agtygymyň. Seniň kakaň ýurduň batyry hem serdarydy. Oglum, Çardagly Çandybil diýen ýurduňda seniň kyrk mün öýli tekeli-türkmenli il-ulusyň bardyr. Hüňkar zalym bizi il-günden aýryp, başymyza muşakgatlar ýagdyrды. Türkmen il-ulusam serdarsyz, baştutansyz galdy. Oglum, indi biz Çandybile gideli, öz ýurdumyza baraly, il-ulusyňa baş bol, oglum. Eger sen Çandybile baryp, kyrk mün öýli türkmen iliňe serdar bolsaň, başga alys-daş töwerekdäki ýüz mün öýli türkmen illerem saňa ýaran bolup, seni goldar, oglum. Ýurda baranymyzdan soň, dünýä gan çaykaýan zalym şalardan ganymyzy alaly. Ar-namysy ýerde galdyrmaly... Indi seniň aýaga galar wagtyň boldy-diýýär. Jygalybeg türkmen halkynyň agzybirlikli güýjüne ynam bildirýär. Ol öz agtygy Göroglynyň baştutanlygynda şol agzybirliğin gazanyljakdygyna, türkmen il-ulusynyň erkinliginiň goraljakdygyna, adalatyň dabaralanjakdygyna pugta ynanýar. Jygalybegiň keşbi parsatly hem-de iň adamkärçilikli ýaşulynyň keşbidir. Agzybirliğin, adalatyň, ar-namyslylygyň, il-ýurduň bähbitlerini ähli zatdan ýokary

tutmagyň başlangyjy şadessanda Jygalybegiň keşbinden yz alyp gaýdýar.

Göroglynyň keşbi. Eposda başdan-aýaga hereket edýän esasy gahryman Adybegiň ogly, Jygalybegiň agtygy Göroglydyr.

Adybegiň aýaly göwrelikä dünýäden ötýär. Aradan esli wagt geçenden soň, mazarçylykdan Adybegiň aýalynyň gabryna girip-çy-kyp ýören bir oglany tutýarlar. Bu oglan Adybegiň aýalynyň göwresi bilen giden şol çaga bolup çykýar. Oňa ilki Rõwşen ady dakylýar. Emma onuň Görogly ady has ýörgünli bolýar. Soň-soňlar bolsa Rõwşen ady unudylýar.

Ýokarda biz Göroglä Körogly diýip aýdylýandygyny-da belläpdik. Bu adyň dakylmagyny Jygalybegiň Hünkar tarapyndan gözüniň oýulyp, iki gözüniň-de kör edilendigini, Göroglynyň-da şonuň elinde terbiýelenendigini nazara alyp delillendirýärler. Göroglä köp ýerlerde Kerogly hem diýýärler. Herhalda türkmen halkynyň arasynda Göroglynyň döreýşi barada onuň Görogly (görden çykan) warianty has köp ýaýrapdyr. Şonuň üçin hem 1941-nji hem-de 1958-nji ýylda neşir edilen kitapda-da onuň Görogly atly warianty alnypdyr.

Gadymy türkmen däbine görä, Göroglyny ýedi ýaşyna baranda molla berýärler. Görogly dini mekdepe uzak okamaýar. Ony atasy mekdepeden alyp galýar. Mundan soň Rõwşen oganlar bilen aşyk, çilik, top, tüwdürme, döwmaç, taýakdikdi, çürrükdepe we başga oýunlary oýnap geziberýär. Ol oýunda mydam ejiz oganlaryň tarapyny tutýar. Utulanynarazy bolman, dawa-jenjel turuzýan baý ogullarynyň başyna “itiň derisini geýdirýär”. Görogly kiçiliginden öz ähli deň-duşlaryna baş bolýar. Ol bazara baryp, garny ýogyn söwdagärlere, halky ütyän peýdakeşlere gün bermeýär. Göroglynyň ýaşlykdan gözi ejize ganymlarda, dürli ýollar bilen halky ezyňlerde bolýar. Şonuň üçinde bir gün hemme baggallar, hannaşlar bir ýerde ýygnaýarlar-da:

– Ahow, adamlar, Adybegiň derdinden heleýlerimiz çagalaryny gatyрак agladybilmezdiler, hyzmatkär çorularymyz ýargyjagyny gatyрак dartybilmeýärdiler. “Salgyt-hyražyň” diýip bir alardy, “Terezini ýeňil tartdyň, jerime” diýip, iki alardy. Biz Adybeg diýlen beladan dyndyk diýip ýördük, emma bu döremän geçeniň ondan baş beterbela boljagyny görüň içinde ölmän galanlygyndan biliberiň. Bu og-

lan ýaş wagtynda şunuň ýaly, eger ulalaýsa, biziň kyrkymyzy bir gazyga çatar. Irgözinden mundan dynmak alajyny etmegimiz gerek-diýip, Göroglyny ýaşlykdan ýitirim etmegi maslahat bilýärler. Emma zalym ezijileriň bu bet niýetleri başa barmaýar. Görogly ýaşlygyna garamazdan, atasynyň we kakasy Adybegiň kesbini dowam etdirip başlaýar. Öz halkyna, il-ýurduna wepaly, her bir işde il-iň sarpasyny saklaýan adam bolup ýetişýär. Ol kakasynyň “Adamy galdyrjagam ildir, güldürjegem ildir” diýen sözlerini özi eşitmedik bolsa-da, şeýle akylyň çeşmesi bolan atasy Jygalybegiň terbiýesi bilen terbiýelenýär. Jygalybeg dagdan arkasy bolanyň, daşdan ýüreginiň boljagyny Göroglynyň kalbyna çykmaz ýaly edip ornaşdyrýar:

Ýalňyz balam, algyn pendim,
Ýurdy terk ediji bolma.
Özüňden gaýry namardyň
Minnetin çekiji bolma...

Ýaşulular geňeş etse,
Ýagşy-ýamana göz ýetse,
Il-halkyň bir iş tutsa,
Sen ondan galyjy bolma...

Şat bol, il-halkyň göreňde,
Sözün al geňeş berende,
Bir garyp aglap duranda,
Ýanynda gülüji bolma.

Jygalybeg, öwüş-öwüş,
Myhman gelse etgin söwüş,
Döwüşseň mert bilen döwüş
Namardy kowujy bolma.

Ine, Jygalybegiň wesýet berşi ýaly, ol her hili ýagdaýda-da öz ýurduny terk etmeýär. Ýaşulularyň maslahaty bilen il-halkyň işinden çetde durmaýar. Olaryň şat gününe şatlanýar, gamly gününe hemaýat bermäge çalyşýar. Şeýle hem ol hiç wagt minnetli sözün aşagynda

galmaýar. Edermenlik, ilini-ýurduňy söýmek, mertlik Göroglynyň ah-laky häsiýetlerini kesgitleýär. Göroglynyň “Külli türkmen balasyny, men söýer men ili bilen” diýmegi ýönekeý, howaýy söz bolman, eýsem ol ony iş ýüzünde görkezýär. Şadessanyň bütin dowamynda Görogly öz şahsy bähbidi üçin däl-de, iliniň, ýurdunyň namysy, ary, abatlygy we asudalygy üçin göreşýän halk gahrymany bolup çykyş edýär. Şunuň üçin hem Göroglynyň edýän ähli işini halk makullaýar. Görogly ölýänçä halk bilen bile ýaşamagy, ilini-ýurduň derdine ýaramagy özüne bagt hasap edýär.

Görogly mert ýigitlerine garap şeýle diýýär:

“Handan batyr, siz meniň gözümiň guwanjy, arkamyň daýan-jysyňyz. “Hatarda ner bolsa, yük ýerde galmaz” diýipdirler. Siziň ýaly inerlerim barka, men dünýäde hiç bir zadyň gamyny iýmen. Beglerim, Handan batyr, men size ynanýaryn, meniň öli ýerimde öli, diri ýerimde diridigiňizi bilýärin...” bu sözler Göroglynyň edermenligine, güýçlüligine daýanyp, “men-menlik” etmeýänligine güwä geçýär.

Görogly ýetişýär. Öň ýeňňesi Gülendamy alyp giden Reýhana-rapdan aryny almaga ýeke özi ata çykýar. Emma oňa ýigitleri, il-ýurdy ruhy güýç berýär. Ol özüni arkasynda dag bar ýaly duýýar. Görogly Reýhanarabyň ýurduna barýar. Reýhanyň ýatýan döwrüne gabat gelýär.

Howuz. Howzuň boýunda şasypanyň üstünde alaň ýatan ýaly bolup bir zat ýatyr. Onuň horruldysyndan dag-daş lertzana gelýär. Ine, şu ýatan Reýhanarap. Göroglynyň geleninden onuň habary ýok. Emma Görogly-da mertlik edip, ýatan adama degmeýär. Ol diňe “Bu zaňňar her haçan tursa, atymyň yzyny görsün diýip, üç mertebe atyny onuň töwereginden aýlaýar. “Güýjümi hem görsün” diýip, bir ýogyn agaja ok atýar. Okuň ýarysy agajyň aňyrsyna geçýär.” Şundan soň Görogly Reýhanarabyň haremhanasynyň işigine barýar we öz ýeňňesi bilen duşuşýar. Gülendamyň kömek bermegi bilen Görogly Reýhanarabyň gyzy Bibijany alyp yzyna – Çandybile gaýdýar. Araz çayyna golaýlanlarynda, yzlaryndan Reýhanarabyň ýetip gelýänini görýärler.

Araz çayyndan geçenlerinde, Görogly Reýhanarabyň atyny ýara-laýar hem-de:

Goluň baglap, tirkärin men gatyra,
Hary-zar eýlärin salyp hatara,
Päliň azyp degdiň Reýhan batyra,
Biakyl Görogly, nadan Görogly

- diýip, haýbat atýan Reýhany pälinden dönüp, yzyna gaýtmaga mejbur edýär.

Şadessanyň bu bölümünde öňe sürülýän esasy baş mesele ar-namys meselesidir. Goňşy ýurtlaryň han-begleri tarapyndan häli-şindi çapawulçylykly çözümlara sezewar bolan türkmen halkynyň geçmişinde bu esasy meseleleriň biridi. Türkmen oglanlary gul, gyzlary gyrnak edilip, haryt hökmünde satylan döwürde şeýle çapawulçylykly çözümlary guraýan han-beglere garşy göreşde ar-namysy gorap saklamaga çagyrmak möhüm ähmiýete eýedi. Bu mesele halkyň, Watanyň mertebesini belent tutmaga, ony kemsidilmelerden halas etmäge çagyrdy. Eposda bu mesele ýönekeý, emma örän täsirli wakalar arkaly çözülýär.

Görogly entek ýaşka, Reýhanarap onuň ýeňňesini zor bilen alyp gidýär. Reýhanarap örän güýçli duşman. Onda eziji synpyň ähli güýji jemlenipdir. Reýhan ýatyrka, Görogly oňa syn edýär. Şonda ol, ine, şeýle sypatdaky adamy görýär: “Reýhanarabyň üstünde segsen goýnuň derisinden possuny bar, kyrk goýnuň derisinden tikilen telpegini hem bu ýan gapdalynda goýupdyr... sakgallary kelle urlan gara söwüt ýaly, agyzlary dagyň gowagy ýaly, murtlary kürräň guýrugy ýaly, burny susak ýaly, gözleri guýy ýaly, gulaklary depmeçin tigri ýaly, gaşlary bir tutum, kellesi tamdyr ýaly, ýagyrnysy baş gez, synasy on çeyrek, gursagynyň tüýleri oruma ýeten arpa kimin, şemal bilen şagyrşagyr ses berýär... Her demini alyp pyşgyranda, güjümiň ýapraklary çagşyl-çagşyl ses edýär“.

Reýhanaraba şeýle sypatlandyрма bermek bilen Göroglynyň garşysynda ýeňmegi aňsat düşmejek güýç goýulýar. Başgaça aýdylanda bolsa, ar-namysy gorap saklamagyň we ony ýerine salmagyň aňsat dälidigi, munuň üçin örän uly güýji ýeňip geçmelidigi aňladylýar. Emma halk öz güýjüne ynanyndyr. Hut şu sebäbe görä-de ol öz wekili, öz gahrymany Göroglu Reýhanarabyňka garanyňda has artygrak güýç

beripdir. Halk sütemkär han-beglerden üstün çykjagyna has hem pugta ynanypdyr. Şonuň üçin-de ol öz oglunyň keşbini – Göroglyny Reýhanarapdan üstün çykýan edip görkezipdir.

Eposda aýal-gyzlaryň keşbi. “Görogly” eposynda gelin-gyzlar mert ýigitleriň wepaly ýanyoldaşlary hökmünde köp meselelere gatyşýarlar. Agaýunusyň, Harmandäliniň, Serwijanyň, Gülaýymyň keşpleri eposda gyz-gelinleriň erkinligine, olaryň isleg-arzuwlaryna uly orun berilýändigine şaýatlyk edýär. Görogly, umuman, maşgala meselesinde erkinligiň bolmalydygyny iş ýüzünde-de, köpüň öňünde aýdýan sözlerinde-de birsyhly tassyklaýar. “Adamynyň bir maksady dünýäde öz söýen gyzyňy almakdyr, gyzyň maksady hem öz halany bilen gitmek, öz islegi boýunça durmuş gurmakdyr” diýýän Göroglynyň neberesinde gyz-gelinleriň kemsidilýän ýerine duş gelip bolanok. Şonuň üçin gelin-gyzlar-da Görogla we onuň neberelerine hormat goýýarlar. Eger Görogly Agaýunusa ilki duşanda:

Çandybilden at indersem,
Lebiň şerbetinden gansam,
Tä ölinçam senden dönsem,
Kelamylladan ant olsun!

- diýýän bolsa, Agaýunus-da hiç haçanam hiç bir meselede Göroglynyň ýüzi gyzar ýaly iş etmeýär. “Men seniň öli ýerinde öli, diri ýerinde diridirin, nirä diýseň, men seniň bilendirin” diýip, jogap berýär.

Agaýunus Göroglysyz özüni dirilik dünýäsiniň adamsy hasaplamayar. Ol hemişe Göroglynyň ruhy hemaýatçysy. Onuň mylakatlylygy Göroglynyň göwnüni göterýär, onuň yzynda gaýgysyz gezmegine mümkinçilik berýär. Agaýunus diňe bir Görogly ýa-da onuň ýigitleri üçin däl, eýsem türkmen il-ulusy üçin hem örän köp hyzmatlar edýär.

Şadessanda aýratyn üns berilýän keşpleriň biri-de Harmandäliniň (Gülharman) keşbidir. Ol güýçli, edermen, özdiýenli, erkin ýaşaýşy dabaralandyrýan gyzyň keşbidir. Görogly-da ondan göreşip basylýar, aýdyşyp ýeňilýär.

Harmandäliniň kakasy Arslan baý başda öz gyzyňa doly erkinlik berýän ýaly, oňa söýeniňi özüň saýla diýýär. Haçan-da Aşyk Aýdyňny

şagirdi Kerem jana göwni bölüp, ony “pygamber saýasy düşen” adam diýende bolsa, çürt-kesik oňa garşy bolýar. Haçan-da Görogly baýa ýüzlenip, sen Aşyk Aýdyňy getirmeseň we Kerem jana öz gyzyňy bermeseň, “Otuz alty ýylyň pajyny saňa tölederin” diýen manyda gürrüň edende bolsa, Arslan baý oňa boýun bolýar. Sebäbi Arslan baý harsydünýä bolansoň, otuz alty ýylyň pajyny berse, ähli dünýäsiniň üçden iki böleginiň elinden gitjekdigini derrew hasaplap görýär. Şonuň üçin hem Harmandälini öz seçip-saýlan yigidine bermeli bolýar.

Görogly eposynda türkmen gelin-gyzlarynyň wepalylygyna, pähim-paýhasyna, ynsanlyk mertebelerine uly hormat goýulýar. Olaryň erk-islegleriniň, akyl-ukyplarynyň, ynsançylyk hukuklarynyň goral-malydygy wagyz edilýär.

Görogly eposy Gündogaryň in şöhratly we giň ýaýran eseridir. Türkmen halkynyň uly joşgun bilen aýdýan (diňleýän) ajaýyp edebi mirasydyr.

“Nejep oglan” dessany

“Nejep oglan” – ajaýyp türkmen halk dessany. Ol ýörite bagşy-çylyk-sazandalyk kesbine bagyşlanyp döredilen dessandyr. “Nejep oglan” dessanynda beýan edilişi ýaly, dessançy bagşynyň kämil halypasy bolmaly. Halypa bagşa saz-söz sungatynyň ähli syrlyny öwretmekden başga onda adamkärçilik häsiýetlerini-de terbiýelemeli. Dessanda sungat adamlarynyň halk bilen gatnaşygy barada-da mesele gozgalýar. Mälim bolşy ýaly, geçmişde bagşylaryň aglaba köpçüligi zähmetkeş adamlaryň içinden ýetişip, şolaryň arzuw-isleglerine hyzmat edipdirler. Olar özleriniň sungatyny halkyň umumy bähbidine bagyşlapdyrlar. Beýle bagşylar halk bagşylarydyrlar. Şonuň bilen birlikde öz zehinini, ylhamyny eziji synplaryň bähbidine gulluk etdiren bagşylar-da bolupdyr.

“Nejep oglanyň” öwrenilişi türkmen halk dessanlarynyň işlenilişi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Bu ideýa we çeperçilik taýdan sagdyn eserleriň biri bolup, häzire çenli bagşylaryň repertuaryndan düşmän, uly höwes bilen aýdylyp gelinýär. “Nejep oglan” baradaky materiallar 1939-njy ýyldan başlap, beýleki dessanlar bilen birlikde

halk köpçüliginiň arasyndaky talantly bagşylaryň, dessançylaryň repertuaryndan ýazylyp alyndy.

“Nejep oglan” dessanyňyň iň ähmiýetli tarapy-da bu ýerde bagşylaryň şol iki topary barada-da aýdylýanlygydyr. Aşyk Aýdyňyň, Nejebiň üsti bilen halk bagşysynyň obrazy berilýär. Ylaýta-da Aşyk Aýdyňyň obrazynda halk bagşylaryna mahsus ençeme häsiýetler bar. Ol Nejebe ahlak taýdan oňat terbiýe berýär.

Aşyk Aýdyň öz şagirtlerine agyr zähmetiň içinde bişişmegi öwredýär. Nejep bir gezek meýdandan odun ýygnap gaýdyp gelýärkä, ýolda ýatyp, dynç alyp oturan ýerinde uklaýar. Düşünde yslam diniň mifiki wekilleri we aýdym-saz sungatynyň beýik ussady Aşyk Aýdyň peýda bolup, Nejebe döredijilik ussatlygynyň, ýeňilmezligiň simwoly bolan kyrk käse şeraby berýärler. Has artykmaçlygyň alama ty hökmünde Aşyk Aýdyň hem doly bir käse meý içirýär. Nejep huşuna gelenden soň, özüniň ajaýyp bagşy, sazanda bolup ýetişendigine göz ýetirýär.

“Nejep oglan“dessanynda Aşyk Aýdyň özüniň gowy görýän gara dutaryny Nejebi durmuş ýoluna ugratjak bolanda, sowgat berýär.

Dessanda merkezi orunda durýan keşpleriň biri Nejepdir. Dessanda görkezilişine görä, ol weziriň ogly. Bu barada Nejep öz atasyňyň kimdigini soranda, Sona gelniň: “Balam, seniň çyn ataň Genji-Garabagyň patyşasynyň weziridir, ataň dünýeden ötdi, bu bagşy bolsa meni şu ýurda alyp gaýtdy” diýen sözleriniň üsti bilen maglumat berilýär. Nejep öweý atasy Elbendiň ýagdaýyna göz ýetiren badyna, ýaýdanyp durman, belli bir karara gelýär. Namysjaň yetginjek durmuşyň kemsidiji ilkinji urgusyny görýär. Dabaraly durmuşa endik eden Elbent ruhy taýdan kuwwatly, sagdyn güýji bolan Nejebiň garşylygyna sezewar edilýär. Şol wagt özüniň güýjüniň ondan ejizdigini bilýär. Kämilleşmegiň zerurdygyna akyl ýetirýär. Nejebiň ejesi Sona Elbendiň atly bagşydygyny aýdanda: “Eje, gaty öwme, ony ýeňmek bolar” diýip, ynam bilen aýdýar. Nejep özüniň ýaş bolmagyna garamazdan, tutan maksadyna ýetmek üçin durmuş bilen başa-baş söweş ýoluna düşýär. Ol tutanýerli, zähmetden gorkmaýan, başarjaň ýaş yetginjek hökmünde görkezilipdir. Agyr ýagdaýlara düşen wagtларыnda kynçylyklaryň önünde dyza çökmeýär,

olar bilen batyrgaý söweşmegi başarýar. Nejep namysjaň, her bir ýönekeý zat üçin özüniň kemsidilmegi bilen ylalaşmaýar. Nejep hiç kimden ýagşylyk hantama bolmaýar. Gurap ýatan durmuşyň bizar ediji ykbalyna tabynlykda galmak ruhundan Nejep azat. Özüne täsir ediji ýoly saýlap alýar. Geljegine ynamly garaýar. Ejesiniň beren bir sanaç ununy alyp, Genji-Garabaga barýan söwdagär kerwenler bilen goşulyp, özi üçin entek belli bolmadyk ýere ugraýar. Uzak ýoly pyýada geçmeli bolýar, uçsuz-gyraksyz çölüň içinde söwdagär kerwenleriň küle atyp giden ýary ýanyk, ýary çig çöregi, bir owurt suwy bilen oňşuk edinýär. Aýaklary gabarýar, ysgyn-haldan düşýär. Köp horluklardan soň Aşyk Aýdyňnyň mekanyna baryp ýetýär. Bu kynçylyklar Nejebi ruhdan düşürmeýär, ol öz işine batyrgaý ýapyşýar. Ýedi ýyl öz ussadyňa hyzmat edýär, onuň ynamyna mynasyp bolýar. Aşyk Aýdyň zehinli şägirdiniň talantyna uly üns berýär. Nejep tanymal bagşy bolanyndan soň, özbaşdak durmuş ýoluna düşmeklige rugsat edýär. Baş gahrymanlar söweşe, uzak ýerlere gitjek bolanlarynda olaryň ene-atalarynyň, doganynyň we beýleki ýakyn adamlarynyň öwüt-nesihat bermekleri epos-dessanlarda köp duş gelýär. “Nejep oglanda” Aşyk Aýdyň şägirdine jemgyýetde özüni alyp barmaklygyň kadalary, ynsan ahlagy, gylyk-häsiýetleri üçin zerur bolan taraplary hakynda öwüt-nesihat edýär. Şöhrata kowalaşmazlygy, halk köpçüliginden daşlaşmazlygy, gopbamsylygyň, tekepbirliğin adamyň adyna şikes ýetirýändigini, zyýanlydygyny aýdýar:

Mundan barsaň, Esen şanyň gaşyna,
 Altyn jygasyny sanjar başyňa,
 Özüňden ýaşula, deňi-duşuňa
 Pendim budur, tekepbirlik eýleme.

Nejep paýhaslylygy, akyl-huşlulygy, başarjaňlygy we ýol tapyjylygy bilen Aşyk Aýdyňnyň beýleki şägirtlerinden tapawutlanýar. Öz halypasynyň beren nesihatlaryny durmuş tejribesinde ulanýar.

Dessanda Soltan Esen ýaly şalara ýaranmaklygyň aňsat mümkin dældigine aýdyň göz ýetirmek bolýar. Butin ömrüni köşgüň hyzmatyna sarp eden bagşyny ýigrenip kowan Soltan Eseniň Nejebi hem öz köşgünde hemişelik alyp galyp bilmejegi aýdyň. Diňe bir garran wag-

ty däl, eýsem islän wagty, sähelçe günä tapsa, ony jezalandyrjakdygyna şübhe ýok. Nejebiň köşge laýykdygyny synap göreňden soň, garry bagşyny saklamaklygy öz şalyk mertebesine mynasyp bilmeýär. Köpçüligiň arasynda Elbendiň üstünden gülüp, ony abraýdan gaçyrýar. Oturanlardan biri: “Eý patyşahym, Elbent köpden bári siziň hyzmatyňyzda bolup, bagşyçylyk edip geldi” diýip, oňa hem halat-serpaý berilmegini soranda, Soltan Esen garry bagşa bir köne don we başyna hem jyga ýerine towugyň perini sançmaklygy buýurýar. Nejep Elbent bilen aýdyşyp, garşydaşyndan üstün çykandan soň we özüniň ökde bagşy bolup ýetişendigini köpçüligiň önünde subut edenden soň, patyşa agzyna gelen awy gaçyrmazlyk we Nejebi özünden daşlaşdyrmazlyk üçin çalyşýar. Elbent bagşynyň ýörgünli aýdyp ýören wagtларыnda edişi ýaly, Nejep üçin elinde bar zadyny aýamaýar. Patyşa tagtynyň üstünde: “Alla janlarym, meniň öwgüli bagşym Elbentdi. Bu hem sandan galyp, bir oglandan ýeňildi. Onuň üçin bu oglany elden çykarmaýyn, mundan gowy bagşy ýa duş geler ýa duş gelmez. Iň gowusy bu oglana öz ýurdumdan bir gyz alyp bereýin, örki şu ýerde bolsa, munuň özge ýurda gidesi ýok diýip, kyrk gije-gündiz toýa başlady.”

Soltan Esen patyşanyň Nejep üçin edýän aladalarynyň hemmesi öz şahsy şöhratyndan, bähbidinden ugur alýar. Toýuň bagşysy hem Nejep. Nejebiň at-owazasy şähere tiz ýaýraýar. Ýaş bagşy baradaky habar Soltan Esen patyşanyň aradan çykan garry weziriniň gyzy Mylaýyma hem baryp ýetýär. Mylaýymyň agasy Ziwer Soltan Esen patyşanyň weziri. Ol birnäçe günläp köşkte eglenýär. Mylaýym we onuň ejesi Ziwerden habar tutmak üçin Gülçemeni iberýärler. Gülçemen gelip, patyşanyň köşgünde dowam edýän toý we onuň bagşysy Nejep barada Mylaýyma habar berýär. Mylaýym Nejebiň özüni görmezden, Gülçemeniň aýtmagy boýunça oňa aşyk bolýar. Nejep we Mylaýym Gülçemeniň aýtmagy bilen biri-birlerini gaýybana söýýärler. Gülçemen patyşanyň guran toýuna bagşyçylyk edip oturan Nejebi öz ýanyna çagyryýar. Mylaýymyň habaryny Nejebe aýdýar we onuň gözelligini, owadanlygyny wasp edýär. Bu habary Soltan Esen patyşa eşidip, Nejepden ahmyrly ony dardan asmaklyga höküm edýär. Ony ölüm meýdanyna eltýärler. Şol wagt Soltan Esen patyşanyň

serkerdelerinden biri bolan Ahmet beg gelýär. At-owazasyny eşi-dip, diňlemek üçin gelýän bagsysynyň dardan asjak bolup durandygyny görenden soň, patyşanyň ýanyna barýar. Ahmet: “Aýdyjy bagsym bar” diýip, meni alty aýlyk ýoldan heläk edip getirdiň. Seniň aýdyjy bagşyňy bolsa, şu gün dar agajynyň teýinde gördüm, toýuňy ýasa öwrüpsiň, bu näme boldugy?” diýýär. Tekepbir patyşa şertinden dönmeyär.

Türkmen halk dessanlarynyň köpüsinde adalatly wezir zalym şanyň garşysyna goýulýar. Wezir akyllý-paýhasly, ejizileriň tarapdary hökmünde berilýär. “Nejep oglanda” bu Ahmet serdaryň üsti bilen görkezilýär. Ol Soltan Eseniň tersine, rehimli, adalatly. Nejebiň dara çekiljek bolup duranyny gören Ahmet serdar ýaş bagsynyň agyr jeza berer ýaly günäsiniň ýokdugyny aňsyryar, bu syryň aslyna ýetmek üçin çalyşýar. Patyşanyň tekepbir we ar alyjylykly hereketlerini ýazgarýar. Nejebe berilýän nähak jeza halk köpçüliginiň garşy bolmaklygyny we olaryň arasynda närazyçylygyň ýüze çykmaklygyny hem-de hökümdaryň at-abraýyna laýyk däldigini Soltan Esen patyşanyň ýüzüne aýdýar. Nejep baradaky gabahat pikirinden el çekmekligi ondan talap edýär. Ahyrda Ahmet serdar Mylaýymy we Nejebi öz ýurduna alyp gidýär. Olary maksatlaryna ýetirýär.

“Nejep oglanda” suratlandyrylýan Mylaýymyň ejesi özüniň ýaşynyň bir çaka barandygyna garamazdan, ýaramaz işlerden el çekmeýär. Nejebe hyrydar bolup, ol öz gyzy Mylaýym bilen dawa edýär. Kempiriň obrazyna synpy jemgyýetdäki bol-elin, mugt ýaşayşy göterinip bilmän, bikärlikden ejir çekýän, durmuşyň kadasyna ters gelýän pes işlere baş goşan päliýaman ahlaklaryň häsiýetli taraplary jemlenilip görkezilipdir. Kempir dünýäniň gamyny edenok. Onuň durmuşynda mätäç zady ýok, бүтін durmuş hajatlary şalykdan bitip dur. Durmuş, lagşan göwre ony toba getirmändir. Ýokary gatlak synpyna mahsus bolan gabahatlyklar onuň бүтін tebigatyny gurşap alypdyr. Ol öz häsiýeti boýunça jögi, betgylykly, şugul. Ýalan-ýaşryk sözler bilen Nejebe we öz perzendi Mylaýyma töhmet atmakdan hem gaýtmaýar.

Biziň günlerimizde “Nejep oglan” dessanynyň ähmiýeti ýene bir mertebe ýokary galdy. Onuň esasy gahrymanlarynyň biri Aşyk

Aýdyň piriň ymaratlary dikeldildi. Bu biziň Galkynyş zamanamyzyň kada-kanunlarynyň öz kökleri bilen ata-babalarymyzyň keramatly hasaplan Köneürgenç topragyndaky gudratly ynançlaryna sepleşip gidýändigini aňladýar.

XVIII asyr türkmen edebiýaty

XVIII asyr türkmen jemgyýetiniň syýasy we ykdysady jähtden yzagalak bolmagyna garamazdan, bu döwürde türkmen çeper edebiýaty ösüp ugraýar, aýry-aýry görnükli şahyrlar ýüze çykýar. Emma XVIII asyr türkmen edebiýaty her bir synpy jemgyýetde bolşy ýaly, synpy häsiýete eýe bolup, biri-birine garşy bolan iki sany ugruň täsiri we göreşi astynda ösýär, öňe gidýär.

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda ençeme şahyrlara duş gelmek bolýar. Olardan Döwletmämmet Azadyny, Magtymguly Pyragyny, Nurmuhamet Andalyby, Gurbanaly Magrupyny, Şeýdaýyny, Şabendäni we başgalary görkezmek bolar. Bu şahyrlaryň her haýsysynyň özüne mahsus bolan döredijilik aýratynlygy bar. Olaryň şygrylarynda, aýry-aýry eserlerinde çylşyrymly wakalar, dürli häsiýetler, özboluşly suratlandyrylýar.

Türkmen poeziýasynyň taryhynda XVIII asyrdan täze döwür başlanýar. Bu döwür türkmen klassyky poeziýasynyň ozal görülmedik belentlige çykan we gülläp ösen döwüridir. Şu asyrdan türkmen edebiýatynda ýüze çykan realistik meýiller, demokratik ideýalar Magtymgulynyň döredijiliginde has giňelýär we kuwwatlanýar. Öňki döwür edebiýatından, dini häsiýetli şygrylar döreden şahyrlardan tapawutlanýan, durmuşy dogry görkezmäge hyýal eden söz sungatynyň ussatlary peýda bolýar, olar esasy güýji halkdan, halk durmuşyndan, halk döredijiliginden alýarlar. Türkmen halkynyň asyrlarboýy dowam edip gelen halk döredijiliginiň däpleri – agzybirlik, dagynyk taýpalary birleşdirmek, halkyň azatlygy ugrunda göreşmek, il-halkyň söýmek, ezijileri ýigrenmek we ezilýänlere ýardam bermek ýaly ideýalary bu döwür türkmen şahyrlarynyň iň oňat wekilleriniň döredijiliginde, ylaýta-da beýik şahyr Magtymgulynyň döredijiliginde giň ösdürilipdir.

XVIII asyr türkmen poeziýasynda ýüze çykan täze bir döwlet – ol hem bolsa belli bir döwlet gurmak pikirini çeper beýan etmekden, birleşmegiň berjek netijelerini düşündirmekden ybaratdyr. Bu mesele Azadynyň, ylaýta-da, Magtymgulynyň döredijiliginde aýk öňe sürülýär.

Şu döwürde türkmen poeziýasynda edebiýatyň satira görnüşini has ýörgünli görnüşlerini birine öwürülýär we jemgyýetçilik nogsanlaryny tankyt etmekligiň ýiti guraly hökmünde hyzmat edýär. Satiriki goşgular, esasan, eziji gatlaklar: han-begler, ruhanylar, pir-kazylar, daşary ýurtly basybalyjylar we betgalyk adamlar ýazgarylýar. Muňa mysal edip, Magtymgulynyň “Döndi”, “Görün”, “Başlady”, “Gaça başlady”, Şeýdaýynyň “Sopular” şygrylaryny görkezmek bolar. Bu görnüş XIX asyrdaky, ylaýta-da, satirik şahyr Keminäniň döredijiliginde has ösdürilýär.

XVIII asyrdaky türkmenleriň esasy käri maldarçylyk bolan bolsa-da, daýhançylyk hem güýçli ösüp başlaýar, netijede ençeme taýpalar kem-kemden oturmly durmuşa geçip ugraýar. Şoňa görä edebiýatda-da ýer, suw, daýhançylyk meseleleri belli derejede şöhlenenipdir, ekin ekmek, daýhançylyk etmek peýdaly iş hökmünde şahyrlar tarapyndan ündelipdir. Muňa Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy-Azat” eserindäki:

Ekin ekmek halka emr etgeý emir,
Ýagny andan nefg ala baý-u-pakyr.

Ýagny mezuğlar içinde kytga ýer,
Goýmagaýlar, bizeragat, bisemer.

Ekin ekgeý çün ragaýat sad hezar,
Hasyl algaý bihasabu-bişumar

- diýen setirleri, Nurmuhammet Andalybyň daýhançylykda zerur gerek gural bolan jykry bagyşlap, ýörite ýazan şygry aýk şaýatlyk edýär.

Türkmen edebiýatynyň XVIII asyrdaky giň gerimde ösenligine şu döwürde täze bir görnüş bolan dessanyň ýüze çykmagy hem şaýatlyk

edýär. Dessan düşünjesi örän gadymky döwürlerde halk-poetik döredijiliginde duş gelse-de, XVIII asyrdan aýratyn bir görnüş hökmünde ençeme türkmen şahyrlarynyň döredijiliginde esasy orna eýe bolupdyr. Magrupynyň döredijiliginde dessan merkezi orny eýeleýär. Emma bu döwürde ýazylan dessanlaryň hemmesini ideýa-çeperçilik taýyndan bir hatarda goýmak bolmaz.

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda ýüze çykan we onuň ösmegine şeksiz oňaly täsir eden zatlaryň biri-de türkmen halkynyň beýleki halklar bilen medeni we edebi hyzmatdaşlyk etmäge ymtylmagyndan ybaratdyr. Türkmen poeziýasynyň ösüş taryhyna syn etmek bilen, onuň gadymdan bäri goňşy ýurt edebiýatlary bilen ysnyşykly aragatnaşykda bolanlygyny görmek bolýar. Emma bu edebi aragatnaşyk XVIII asyryň başyndan – türkmen klassyky edebiýatynyň ösüş döwründen başlap has aýdyň ýüze çykýar.

Edebi gatnaşyk meselesinde beýik şahyr Alyşir Nowaýynyň roly uludyr. Nowaýy (1441-1501ýý.) türkmen şahyrlarynyň öwrenen we görelda alan ussatlarynyň biridir. Onuň saýlanan eserleri öňki döwürde türkmen mekdeplerinde okuw kitaby hökmünde okadylyp gelnipdir. Şahyryň aýdyň keşbi türkmen halk döredijiligine çuň ornaşypdyr. Nowaýy we Soltansöýün barada aýdylýan ençeme gürrüň-rowaýatlar häzirki güne çenli türkmen halkynyň aňynda ýaşap gelýär. Şoňa görä, SSSR Ylymlar akademiýasynyň habarçy-agzasy Ý.E. Bertelsiň baryp, 1944-nji ýylda “Türkmen edebiýatynyň taryhyny derňeýänler Nowaýynyň döredijiligini üns bilen öwrenmelidirler” diýip, türkmen edebiýatçylarynyň önünde goýan wezipesi örän adalatlydyr.

Nowaýynyň döredijiligi Orta Aziýa halklarynyň edebiýatynyň taryhynda täze bir döwür döredýär. Ol öz ölmez-ýitmez eserlerini ene dilinde ýazmak bilen türki dilleriň pars dilinden pes daldigini iş ýüzünde subut edýär. Emma beýik şahyr bu eserlerini ýazmakda diňe öz halkyny göz önünde tutman, eýsem Kaşkardan tä Zakawkazýä, günorta Azerbaýjana çenli ýaşayan köp haklary, şol sanda türkmen halkyny-da nazarda tutýar.

Köňül bermiş sözüme türk jan hem,
Ne ýalňyz türk, belkem türkman hem.

Nowaýynyň abraýy türkmen halkynyň arasynda gaty belentdir. Türkmen klassyk şahyrlary onuň döredijiliginden görelde alypdyrlar, ony öz halypalary hasap edipdirler. Edil Nowaýynyň döredijiligi ýaly türkmenleriň arasynda azerbaýjan şahyrlary Fizulyňyň, Nyzamynyň, Nesiminiň eserlerine-de aýratyn üns berlipdir. Beýik şahyr Magtymguly we beýlekiler Nesimini, Fizulyňy öz eserlerinde ýatlan bolsalar, şahyr Andalyp oňa bagyşlap, ýörite poema ýazypdyr. Şunuň ýaly-da, “Görogly” eposynyň Orta Aziýa, Zakawkazýe, Kiçi Aziýa halklarynyň arasynda giňden ýaýramagy bu halklaryň gadymdan bári dowam edip gelýän medeni we edebi aragatnaşygynyň bolanlygyna şaýatlyk edýär. Bu mesele görnükli gündogary öwreniji A.N. Samoýlowiçiň “Türkmen edebiýaty boýunça oçerkler” diýen işinde hem aýratyn nygtalyp geçilýär.

XVIII asyr türkmen edebibaty beýleki halklaryň edebiýaty bilen aragatnaşykda bolandygyna ýene bir delil türkmen edebiýatynyň nusgalarynda esasy gahryman hökmünde gatnaşýan Rüstem, Zal, Leyli, Mežnun, Ýusup, Züleyha, Zöhre, Tahyr, Wamyk, Uzra ýaly ençeme gahrymanlaryň бүтін Orta Aziýa, Kawkaz, Kiçi Aziýa, Eýran halklarynyň hemmesiniň çeper edebiýatynda duş gelmegidir. Şeýle hem enjeme türkmen dessanlarynda hereket edýän gahrymanlar goňşy ýurtlara – Kawkaza, Kiçi Aziýa, Hytaýa, Eýrana we başga ýerlere syýahat edýärler. Şu dessanlaryň mazmunyndan türkmenleriň şol ýurtlar bilen ykdysady, syýasy aragatnaşykda bolanlygyny görmek bolýar.

Türkmen halkynyň arasynda Gündogar edebiýatynyň ölmez-ýitmez eserleriniň giňden meşhur bolmagy bilen barabar türkmen edebiýatynyň tanymla wekilleri we türkmen halk şahyrlarynyň döredijiliginiň ajaýyp nusgalary, öz nobatynda, goňşy halklaryň arasynda okalyp, uly hormata eýe bolupdyr. Magtymgulynyň, Keminäniň, Mollanepesiň, Zeliliniň ençeme goşgulary özbek, garagalpak, gazak halklarynyň arasynda häzire-bu güne çenli halk aýdymlary şekilinde bagşylar tarapyndan aýdylyp gelinýär.

Döwletmämmet Azady (1700-1760)

XVIII asyr türkmen edebiýaty barada gürrüň gidende, ol öwrenilip başlananda ýa-da okadylanda ilki bilen beýik şahyr Magtymgulyňyň parasatly kakasy Döwletmämmet Azadynyň ady tutulýar. Nusgawy edebiýatymyzda Azadynyň adynyň ilki bilen agzalmagy, oňa hormat goýulmagy tötänden bolman, eýsem şahyryň XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda görnükli orna eýe bolup, şol döwür ýazuw edebiýatymyzyň esaslaryny goýanlaryň biri bolanlygy sebäplidir.

Şahyryň ady Döwletmämmet bolup, Azady bolsa onuň edebi lakamydyr. Ol köp ýerde öz edebi lakamyny “Azady” diýip getiripdir, emma käbir eserlerinde “Azat” diýip hem ulanypdyr. Şahyr “Dad, heý” diýen gazalynda hem “Wagzy-Azat” kitabynda bolşy ýaly, “Azat” sözünü ulanypdyr:

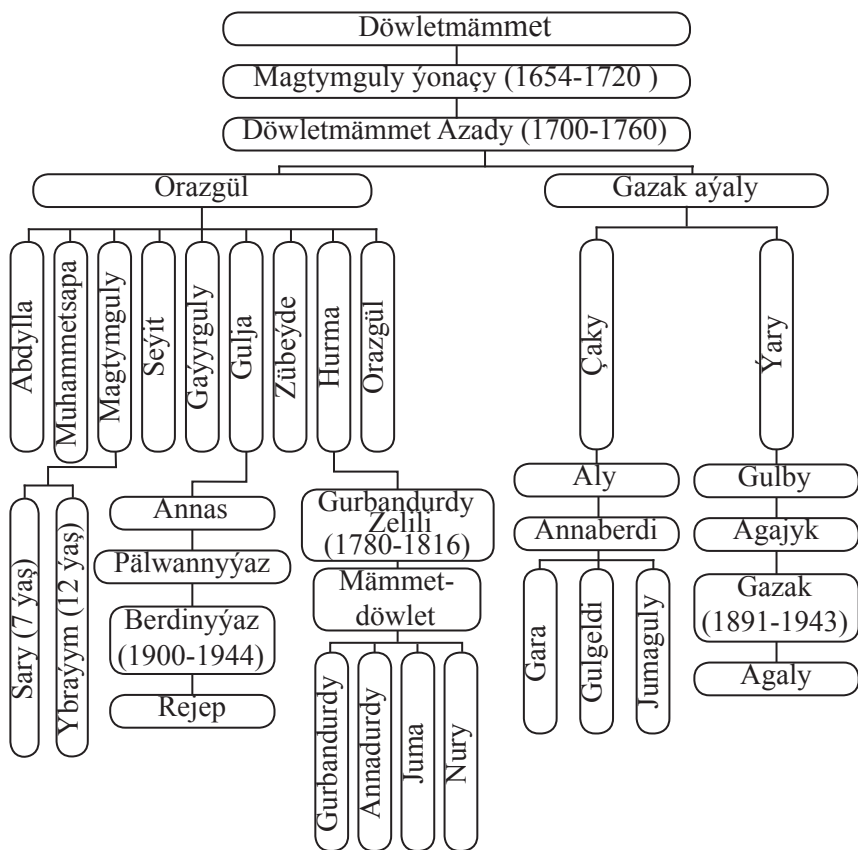
Rahmeti-derýasyna paýany-het, ýok, eý Azat,
Bolmasa nowmyt her kişi, jürmi geçilmes dad, heý.

Azadynyň kakasynyň adyna Magtymguly ýonaçy diýer ekenler. Ýonaçynyň ýaşı kyrka baranda, onuň bir ogly bolýar, onuň adyna Döwletmämmet dakýarlar. Sebäbi ýonaçynyň kakasynyň ady Döwletmämmet bolupdyr. Döwletmämmet Azadynyň Garry molla diýen lakamy hem bolýar. Azady 7 ýaşlaryndan başlap, obalarynda oglan okadýan Nyýaz Salyh diýen molladan sowat öwrenip ugraýar. Halk rowaýatyna görä, Azady ýaşlykdan örän ýiti zehinli hem-de bilim almaga, sowat öwrenmäge yhlasly bolupdyr, köp zady bilmek isläpdir. Ol özüniň düşüňjeliligi bilen sapakdaşlaryndan tapawutlanypdyr. Azady birnäçe ýyl obada okandan soň, Hywadaky atly medreseleriň birinde okamagy ýüregine düwüpdür.

Azadynyň zehinliligi barada henizler hem halk arasynda aýdylýan ençeme rowaýatlar bar. Bu rowaýatlaryň birinde aýdylyşyna görä, Azadyny okadýan molla onuň soraglaryna kanagatlanarlykly jogap bermegi başarmansoň, Azada başga, güýçli adamdan sapak almaga rugsat berenmiş.

Şeýlelikde, ýaş Döwletmämmet özüniň bilim derejesini artdyrmak, gözýetimini giňeltmek maksady bilen Hywa gidýär. Azady ol ýerde birnäçe ýyl okap, döwrüniň sowatly adamlarynyň biri bolup, ýene öz ýurduna gaýdyp gelýär. Azady diňe medresede geçilýän kitaplary okamak bilen çäklenmän, Gündogaryň beýik akylदारларыnyň ençemesiniň eserlerini düýpli okap öwrenýär. Ylaýta-da Nyzamynyň, Nowaýynyň, Sagdynyň we başga-da köpsanly şahyrlaryň meşhur eserlerini telim gezek okanlygyna hem-de türkmen halk döredijiligini oňat öwrenendigine onuň bize galdyran edebi mirasy şaýatlyk edýär.

Döwletmämmet Azadynyň nebereleri

Azady Orazgöl diýen gyza öýlenipdir. Ondan birnäçe ogul-gyz önüpdir. Emma Orazgöl bilen uzak ýaşamak şahyra miýesser etmän-dir. Çünki ol köp ýaşaman, aradan çykypdyr. Birinji aýaly aradan çykandan soň, Azady ikinji gezek öýlenipdir. Bu nikadan hem onuň perzentleri dünýä inipdir. Umuman, şahyryň maşgala durmuşy ha-kynda iki hili rowaýatyň bardygyny ýatlamak gerek. Öňden gelýän rowaýata görä, Azadynyň baş ogly, bir gyzy bar diýip tassyklansa (1. Muhammetsapa, 2. Abdylla, 3. Magtymguly, 4. Gaýrymguly, 5. Güýde, 6. Zübeýde), 1957-nji ýylda alnan maglumata görä, onuň 9 ogly, 3 gyzy bolupdyr (1. Päki, 2. Çaky, 3. Çerre, 4. Gulja, 5. Jane-sen, 6. Seýit, 7. Magtymguly, 8. Mämmetsapa, 9. Abdylla, Orazgöl, Hanmeňli, Hurma).

Azady çagalaryny edepli, sowatly, halkyna wepaly bolmak ru-hunda terbiýelemäge çalşypdyr. Ol ylaýta-da ýaşlykda özüniň ýiti zehinliligi, dilewarlygy we pähimliligi bilen tapawutlanan ogly Mag-tymgulynyň hertaraplaýyn terbiýelenmegine aýratyn üns beripdir.

Azady ene mährinden mahrum bolan oğlanlarynyň göwnüne degmezligi, olary özünden önen çagalary bilen bir hatarda görmegi soňky alan aýalyna berk tabşyrypdyr.

Azady ogly Magtymgulyny gowy görşi ýaly, Magtymguly-da kakasyny diýseň gowy görýär. Pyragy “Azadym kany”, “Atamyň” diýen goşgularyny kakasynyň ölümüne bagyşlap ýazýar. Azadyny “Ilimiň zypany”, “Gökleriň pälwany” diýip, onuň il içinde uly abraýa eýedigini nygtap görkezmek bilen atasynyň at-abraýyny has hem be-lende göterýär.

Azadynyň kesbi-käri, esasan, oğlan okatmak. Şunuň bilen birlik-de ol edebi döredijilik bilen hem meşgullanypdyr, ençeme goşgy-gazal, rubagylar bilen birlikde “Wagzy-Azat” atly 4 bapdan ybarat bolan kitaby döredipdir. Şahyryň döredijilik işine haýsy wagtdan başlanlygy mälim bolmasa-da, bu işi ömrüniň soňky ýyllaryna çenli dowam etdirenligi mälim. Çünki ol “Wagzy-Azat” diýen kitabynyň soňunda:

Üşbu nazm içre eger sorsaň sene,
Mün ýüz altmyş ýedi erdi, bilsene,

- diýmek bilen garran wagtyňa çenli döredijilik işi bilen meşgul bolandygyny görkezýär.

Azadynyň doglan we ölen ýyllaryny kesgitlemek meselesi örän kyn. Emma şeýle-de bolsa, halk rowaýatyna esaslanyp, onuň eneden doglan ýylyny 1700-nji ýyl hasap edip, aradan çykan ýylyny bolsa Magtymgulynyň “Atamyň” diýen goşgusyndaky:

Altmyş ýaşda, nowruz güni, luw ýyly,
Turdy ajal, ýolun tusdy atamyň
Bu dünýäniň işi beýlemiş, beli!
Ömrüniň tanapyn kesdi atamyň,

- diýen setirleri esasynda, takmynan, 1760-njy ýyl diýip görkezmek bolar.

Azadynyň döredijiligi.

Azady edebi döredijilik işini türkmeniň agyr taryhy şertlerde ýaşan döwründe dowam etdiripdir. Şahyr çet ýurtly basybaljylaryň häli-şindi çozmagy netijesinde mähriban ýurdunyň tozdurylyşyny, ýerli han-begleriň zähmetkeş halk köpçüligini dürli horluklara, zulm-süteme sezewar edişlerini gözi bilen görüp, egni bilen çekýär. Ol öz döwrüniň düşüňjeli adamy bolandygy üçin halkynyň hasratly durmuşyna, agyr halyna çyn ýürekden gynanyp, şol horluklaryň esasy sebäbine düşünmäge hem-de çäre görmäge çalşypdyr. Şahyr halkyň durmuşyna siňe syn etmegiň netijesinde şol horluklaryň esasy sebäbini türkmen halkynyň dagynyklygyndan, taýpalaryň arasyndaky agzalalykdan, ýurtda belli bir ýolbaşçynyň bolmazlygyndan diýip düşündiripdir. Ol halkyň öňdebaryjy ogly hökmünde köpçüligi, il-halkyny çet ýurtly duşmanlaryň zulmundan halas etmek, dagynyk, agzala taýpalary birleşdirmek, oňa adalatly, rehimli ýolbaşçyny tapmak ugrunda bar talantyny, çeperçilik güýjüni sarp edipdir.

Azady Gündogarda giňden ýaýran hekaýalardan, ertekilerden, rowaýatlardan hem-de özünden öňki görnükli ýazyjy-şahyrlaryň eserlerinde patyşalar barada öňe sürülen pikirlerden ugur alyp, özüniň şolara bolan garaýşyny döredijiliginde beýan etmegi başarypdyr.

Azadynyň “Wagzy-Azat” diýen kitaby döwlet gurluşyna bagyşlanyp ýazylypdyr. Şol sebäpden hem şahyr türkmen halky üçin öran

ähmiýetli bolan möhüm meseläni öňe sürüpdür. Bu belent pikiriň öňe sürülmeginiň şol döwür üçin uly ähmiýeti bardyr.

Azady idealynda döreden ýolbaşçylyk, hökümdarlyk etmäge saýlaýan abstrakt soltanynyň kim we nähili gylyk-häsiýetde bolmalydygyny öňünden ýatlamak bilen olary iki topara bölýär. Bu iki tipdäki şalaryň ilkinjisini özüniň rehimliligi, adalatlylygy bilen zalym, ganhor, adalatsyz soltanlardan bütinleý tapawutlandyrýar.

Şu jähtden hem şahyr şalary halk köpçüligi bilen ysnyşyklylyga, halkyň ýüreginden turup, dadyna ýetmäge, horlananlary goldamaga çagyryýar, olary halk köpçüliginiň göwnüni almaga, olaryň söýgüsine mynasyp bolmaga, adalatly iş görmäge gönükdirýär.

Şahyr şalaryň adyl bolmagyny, olaryň öz raýatlarynyň aladasyny edýän adam bolmagyny talap edýär:

Patyşa alsa ragaýat könlüni,
Dost tutarlar bes ragaýatlar any.

Azady “Göwün-göwünden suw içer, gamyş-bogundan” diýen nakyldan ugur alyp, halkyň göwnüni almaga şalary borçly hasaplaýar. Ol örän oňat meňzetme we deňeşdirmeler arkaly adamyň göwnüni guşa, aýna (çüýşä) meňzetmek bilen, döwlen çüýşäni öňküsi ýaly ýerine goýup bolmaýşy ýaly, ürküzilen guşy gondurmagyň kyn bolşy ýaly, ynjadylan, synan göwni hem düzetmegiň örän kynlygyny patyşalara aýdyň mysallar arkaly düşündirýär. Halkyň islegine garşy hereket etmegiň hut patyşalaryň özi üçin zyýanlydygyny, olar üçin oňalyly bolmajakdygyny nygtap görkezýär.

“Wagzy-Azat” kitabynda şahyryň öňe süren pikirleriniň biri-de şalaryň halk bilen her işde maslahatlaşmakdan, halk köpçüliginiň ykbalyny kesgitlemekde olar bilen döwletiň arasynda ylalaşmaga ýola goýmak meselesini orta atmakdan ybaratdyr. Bu pikiri köpçülige ýaýratmagyň özi XVIII asyrdäki türkmen halkynyň ýaşayyş şertlerinde aýratyn ähmiýete eýedir. Çünki “Maslahatly biçilen don gysga bolmaz” diýlip, halk nakyllarynda tötänden aýdylmandyr. Şol sebäpden hem şahyr adyl şalary köpçüligiň pikirini diňlemäge, ony durmuşa geçirmäge çagyryýar:

Bes geňeş kylmakda köpdür menfagat,
Ýagşylarga bergeý ol şa maslahat.

Bu pikiriň tersine, şahyr geňeşsiz edilen işiň ahyry puşmanlyk-
dan başga hiç zada getirmejegini halka ýolbaşçylyk edýän häkimlere
bildirýär:

Maslahatsyz iş peşimanlyk bolur,
Akly küle bilmez, kötädanlyk bolur.

Azady parahatçylyga, uruş, dawa etmezlige, her bir işi, dawaly
meseläni gös-göni gepleşik arkaly düzgünleşdirmäge aýratyn üns be-
ripdir. Ol şeýle usul bilen bitirilen iş ok, ýarag bilen ýok edip bol-
majagyny aýdyň aýdýar:

Bes geňeş birle biten işler heman,
Bitmegeý ok, naýza birle biguman.

Döwriň paýhasly, parasatly akyldary bolan Azady süýthor sol-
tanlara paş ediji bir-iki söz aýtmak bilen çäklenmän, eýsem ol şalary
nadanlykda, wagşylykda aýyplap, halk köpçüliginiň goldawyndan
mahrum boljakdyklaryny, agyr güne düşjekdiklerini beýan edýär:

Biakyl dünýäde oldur, eý kişi,
Patyşa kim zulmy-jebr olsa işi

Azady zähmetkeşleri zulma garşy, adalatsyzlyga garşy, gönüden-
göni ugrukdyrmasa-da, bu ugurda göreşmek ýoluny emaç bilen salgy
bermegi başarypdyr, ahyr soňunda sütemkär şalaryň jebir-süteminiň
jezasyz galmajakdygyny bolup geçen ençeme wakalary, hekaýalary
ýatlamak arkaly düşündirýär:

...Der Samarkant zalymy-meşhur idi,
Giye-gündiz işi zulmy-zor idi.

Ol kişiniň synasyndan bir oky,
Çekdiler, çykardylar, taňry haky.

Gördüler, bir hat ýazylygy anda bar,
“Bolma zalym, ybarat algyl, zynhar“.

Azady halka sütem etmegiň deregine, ýaşayşyň ilkinji şerti bolan meselä – jemgyýetiň ykdysady ýagdaýyny ýokary götermäge ýardam etmek ugrunda aladalanmaga häkimleri çagyýar, ol şa bolanlar halka ekin ekmäge buýruk berip, ýurtda bol galla hasylyny döredip, arzan-çylyk edip, açlaryň garnyny doýurmaga mümkinçilik döretmekleri gerek diýip, nygtap görkezýär.

Ekin ekmek halka emr etgeý emir,
Ýagny ondan nefg ala baý-u-pakyr.
Ýagny mezruglar içinde kytga ýer,
Goýmagaýlar bizeragat, bisemer.

Bes halaýyk doklugu-arzan ola,
Hem parahatlykda hoş döwran ola.

Azady patyşalar hakynda aýdan pikirini jemläp, halkyň parahat ýaşamagy, maddy hal-ýagdaýynyň ösmegi üçin, umuman, dört şert gerek diýip we ol dört şerti aýdyp, bu barada sözüni gutarýar. Adamlaryň parahat ýaşamagy üçin şahyr, birinjiden, parahatçylyksöýüji soltan-häkimiň hem-de ýurtda berk tertip-düzgüniň gerekligini nygtap görkezýär. Ýurtda parahatçylyk bolmasa, arkaýyn ýaşamak bolmaz. Azadynyň ýaşamak üçin berk düzgüni talap etmegi adalatly islegidir, şahyryň bu pikiri adamlaryň oňat ýaşamagyna, asudalygyna, ogyr, galtamanlardan arkaýyn güzeran görmegine gerek şertleriň biridir.

Şahyryň öňe süren esasy meseleleriniň biri-de suw meselesidir. Suw meselesi Orta Aziýada, ylaýta-da Türkmenistanda gadym zamanlardan bäri çözülmelik mesele bolup, halk köpden bäri onuň çözülmegini arzuw edip gelipdir. XVIII–XIX asyrlarda hem bu meseläni çözmek – Amyderýany Kaspi deňzine akdyrmak üçin türkmen halkynyň rus halkyna ýüz tutanlygyna taryh şaýatlyk edýär. Muňa türkmenleriň bir bölegi tarapyndan wekil edilip Hojanepesiň Petr I ýanyna – Russiýa iberilmegi, onuň Amyny ýene-de Kaspi deňzine akdyrmagyny haýyş etmegi aýyk mysal bolup biler.

Suw ýaşayşyň özeni bolmak bilen birlikde oba hojalygyny ýokary götermekde, mallaryň baş sanyny artdyrmakda, ekin meýdanlaryny köpeltmekde, bag-bakjany ösdürmekde onuň aýratyn ähmiýetiniň

bardygyny nygtap görkezmek gerek. Azady bu zatlara göz ýetireni üçin döwrüniň öndebaryjy, akyllý alymy hökmünde bu meselä aýratyn üns beripdir. Suw türkmen halkynyň maldarçylyk işleri bilen hem berk baglanyşyklydyr. Türkmen edebiýatynda suw meselesi birinji gezek Azadynyň eserlerinde öňe sürülýär. Onuň yzysüre bolsa Andalyp“Jykyr” diýen goşgusynda ýerleri suwaryp, garyp daýhanlaryň güzeranlaryny ýokarlandyrmagy arzuw edipdir.

Azadynyň ýaşan jemgyýeti iki sany gapma-garşy synpdan ybarat bolup, olaryň arasynda dowam eden göreşiň gidişini şahyryň görmändigi sebäpli, ol patyşalary diňe adalatly, adalatsyz diýip bölüşdirmek bilen çäklenýär.

Patyşalar halky ezmese, olaryň malyny ellerinden gaňryp almasa, olary horlamasa baýlyklaryny artdyryp bilmezler.

Azady zähmetkeş halky çyn ýürekden söýenligi sebäpli, onuň gözgyny ýagdaýda ýaşamagyna rehmi gelip, duýgudaşlyk bildirýär. Şol sebäpden-de halkyň garyplygyna garşy çäre görmäge ýollar agtarypdyr: Şahyr özüniň “Wagzy-Azat” diýen kitabynyň ikinji bölümünde goly giň ýigitleriň, jomart-sahy adamlaryň sanyny köpeltmek üçin çalyşýar, olaryň garyp-gasarlara kömek etmeklerini talap edýär.

Şahyr sahylygy adamsöýüşiň in oňat sypatlaryndan biri diýip hasap edýär. Ol adamlary jomartlyga çagyryýar, sahylyk adamlaryň aýbyny örtüp, olaryň abraýyny ýokary göterýär, halk tarypyndan hormatlanmaga sebäp bolýar diýip, şahyr barlylara ýüzlenýär. Emma şonuň bilen birlikde garyba kömek etmekden gaçýan nebsewürleri, bir zerre zadyny başga bermäge razy bolmaýan bahyllary berk ýazgarýar hem-de olary köp günäli, etmişli adamlaryň hataryna goşýar.

Bes aýyp örter sahylyk, eý kişi,
Aýby açyk kim bahyllykdyr işi.

Azady sahylygy-jomartlygy, elbetde, dini düşüňjeler bilen baglanyşdyrýar, onuň pikirçe, sahylyk edenler Hudaýyň ýanynda “ýüzli” boljakmyş. Azady aýy doýurmagy, ýalaňajy geýindirmegi, suwsap geleni gandymagy, iýmiti ýa-da puly mätäçlere bermegi sahylygyň esasy şertleri hasaplaýar.

Şahyr namaz okamak, roza tutmak bilen “jennete” barmak bolar diýşi ýaly, aýy doýurmak bilen “jennetden” paýly bolunjagyny hem aýdýar:

Ýagny kimse aç doýursa dünýäde,
Jennet ähli bolgaý ol kes, eý dede.

Emma munuň tersine, ezileni, “ýer urup-ýerde galany”, mal-mülkden dyndarylanlaryň garnyny doýurmakdan boýun gaçyrýan muhannesleriň, halkyň agyr durmuşyny unudanlaryň köpçüligiň gözünden düşmegi beýlede dursun, hatda Hudaýyň hem merheme-tinden mahrum boljakdyklaryny ýatladýar:

Ak kişiden tagamyny meng eder,
Haktagala fazlyn andan meng eder.

Bulardan başga-da, şahyr ýol bejermegi-de, köpri salmagy-da sahlardan soraýar. Şunuň bilen birlikde halk üçin ýaşaýyş jaýlaryny köp salmagy, täze-täze obalaryň döredilmegini, çöl-beýewany şäherlige öwürüp, abadançylyga, gözellige öwürmegiň zerurdygyny hem unutmaýar:

Ýollara köpri salganlara ýene,
Gije-gündiz üstünde rehmet ýaga...
Ýa-da:
Ger rebat ýapmak sogabyn bilseňiz,
Hiç hasaby bolmagaý siz kylsaňyz.

Umuman, şahyr sahylygyň oňat taraplaryny beýan edip, şeýle netijä gelýär:

Är ýigitge bes sahylykdyr şerep,
Çykarar adyn jahanda her tarap.

Azady öz eserlerinde türkmen halkynyň arasynda gadymdan döp bolup gelen myhmansöýerligi hem ünsden düşürmändir. Şahyr gelen myhmandan zadyňy gaýgymazlygy köpçülige nesihat edýär.

Dürli horlukdan, zorlukdan halas bolmak üçin ilki her bir meselä doly düşünmek gerekdir. Her bir meseläni çözmeklik ylmy-düşünjäni talap edýär. Şol jähtden hem Azadynyň meşhur “Wagzy-Azat” diýen

kitabynyň bir babyny ýörite ylma, alymlara bagyşlap ýazmagy tötänden dälidir.

Azady ylmyň güýjüne düşünmek bilen onuň adamzada gerekdi-gi-ni beýan etmäge çalyşýar. Emma şeýle-de bolsa, ol ylmy din bilen baglanyşdyrýar. Ylmy ele alan adamlaryň ondan lezzet alýanlygyny, onuň gadyr-gymmatyna ýetip bolmajaklygyny awtor örän ussatlyk bilen görkezýär:

Bes ylymdyr, onuň ýok gymmaty,
Hak oňa berdi bygaýat hümmeti.

Şahyryň ylymly adamlary ýaşamak üçin iň gerekli bir agza bolan ýürek bilen deňeşdirmegi onuň ylma belent baha berenliginiň janly şaýadydyr:

Eýesi bolsa beden, oldur ýürek.

Azady ylmyň kömegi bilen adamlaryň her bir zady çözüp biljekligini köpçülige düşündirip, olary ylma, sowatlylyga höweslendirýär, şunuň bilen sowatsyzlyga, zulmata – garaňkylyga garşy göreş yglan edýär.

Emma şahyryň ylmyň hümmeti adamlaryň özüne degişli bolman, Hudaý tarapyndan hümmetlendirilýär diýmegi onuň bu barada düşüňjesiniň darlygyny görkezýär. Şahyr ylmy adama güýç berýän, aý-gün ýaly hemme zady ýagtyldýan, göwher ýaly gymmat bir zat diýip kesgitleýär.

Ylymly adamlary hormatlamak bilen birlikde Azady olary-da iki topara bölüp, biri-birinden tapawutlandyrýar. Elbetde, sowatly adamlaryň bilim derejesi, düşüňjesi deň bolup bilmez. Çünki käbir adamlar “agy-garany” zordan saýgaryp başlanlaryndan, özlerini ylmyň aňyrsyna çykan hasaplap, ulumsylyk edip başlaýarlar. Alan ylymlaryny halka öwretmekden, olaryň bähbidi üçin sarp etmekden boýun gaçyrýarlar. Şahyr bu zeyilli adamlary alym hasap etmän, kitaplary arkasy-na daňan ýükçi eşekler diýip hasaplaýar we ol emelsiz alymlary erbet tankytlaýar:

Ylym köp bilse, amal etmese.
Bilgil ony jümle jahyldan beter.
Etmegeý halka onuň wagzy eser.

Misli hardyr – oňa ýüklenmiş kitap,
Isteseň budur – saňa aýdam jogap.

Biz edil şunuň ýaly pikiri Gündogar poeziýasynyň meşhur klas-
sygy Sagdyda hem görýäris:

Peýdasy ýok näçe okasaň ylym,
Emeliň ýok bolsa, peýdasyz bilim,
Alym-a däl, bolmaz pähimli sözüň,
Köp kitap ýüklenen haýwansyň özüň.

Şahyr ylymly adamlaryň jemgyýetde tutýan ornuny, oýnamaly
roluny hem belleýär, alymlar halka wagyz-nesihat etmelidirler diýip
düşündirýär.

Azadynyň eserlerini öwretmekligiň, onuň mazmuny, ideýasy
bilen düýpli tanyş bolmaklygyň türkmen edebiýatynyň ösüş ýoly
bilen, taryhy bilen ýakyndan tanyş bolmakda-da uly ähmiýeti bar.
Çünki XVIII asyr türkmen edebiýatynyň ýazuw ýüzünde galan ýady-
gärliginiň biri-de onuň “Wagzy-Azat” kitabydyr. Dogry, bize gelip
ýeten golýazma şahyryň hut öz golýazmasy bolmasa-da, ondan has
giç göçürilenligine garamazdan, eseriň içine alýan meseleleri uly äh-
miýete eýedir. Şahyryň eserleriniň dilini ylmy jähtden barlamakly-
gyň türkmen diliniň taryhyny öwrenmekde hem uly hyzmaty bardyr.
Azadynyň eserleriniň dili sada, düşnükli diýip aýtmak bolmaz. Onda
köp mukdarda arap, pars, çagataý dilleriniň sözlük düzüminden alnan
sözlere duş gelmek bolýar. Şeýle-de bolsa, Azadynyň döredijiliginde
halk döredijiliginden giňden peýdalanylandygyny aýtmak gerek.
Azady ylaýta-da köpsanly nakyllary, atalar sözünü öz eserlerinde geti-
ripdir.

Göwre läş bolgaý, eger baş bolmasa,
Bitmez iş, hak lutfy ýoldaş bolmasa.

Şular ýaly mysallary şahyryň eserlerinde näçe isleseň tapmak
bolýar. Şahyr halk nakyllaryny, köplenç, özüçe işläp, eserine siňdirýär.
Umuman aýdanymyzda, Azadynyň döredijiligi XVIII asyryň başla-
ryndaky türkmen taýpalarynyň jemgyýetçilik-syýasy ýagdaýy bilen
tanyş bolmakda möhüm ähmiýete eýedir.

Şahyr özüniň bize galdyran oňat eserleri bilen edebiýatymyzda görnükili orun almaga mynasypdyr.

Magtymguly Pyragy (1733-1783)

Türkmen halkynyň beýik şahyry Magtymguly Pyragy gökleň türkmenlerindendir. Ol, takmynan, 1733-nji ýylda Etrek derýasy-nyň boýunda Hajygowşan diýen ýerde eneden dogulýar. Ol ömrü-niň köpüsini Etrek, Gürgen, Garrygala sebitlerinde geçiripdir. Şahyr “Äleme belgilidir” diýen şygrynyň bir bendinde:

Ýaz geler wagt-da gider, gaflata çykmyş gözlerim,
Açaýyn diýsem açylmaz, ne agyr uýkulydyr,
Bilmeýen soranlara aýdyň, bu garyp adymyz,
Asly gerkez, ýurdy Etrek, ady Magtymgulydyr

- diýip, öz adyny we niredendigini, kimlerdendigini aýdýar. Magtymguly Pyragy başlangyç ylmy-terbiýäni kakasy Döwletmäm-metden alýar. Ol bu barada:

Ylym öwreden ussat-kyblam pederdir

- diýip ýazýar.

Magtymguly ilki oba mekdebinde okaýar. Onuň ilkinji mu-gallymyna Nyýazsalyh diýer ekenler. Magtymguly örän zehinli we ýiti bolupdyr. Ol dürli kitaplary çakdanaşa köp we irginsiz okapdyr. Magtymguly ýaş wagty kakasyndan, ejesinden we obanyň garry adamlaryndan köp-köp halk rowaýatlary, goşgy-gazallary, erteki we nakyllary höwes bilen diňläp eken. Ol kakasy Döwletmäm-met Azadyň döreden eserleriniň köpüsini ýatdan öwrenipdir.

Magtymgulynyň zehinliligine, okuwa höwesliligine göz ýetiren Döwletmäm-met onuň ylymly adam bolup ýetişmeginiň aladasyny edipdir. XVIII asyrdaky Etrek, Ahal, Mary sebitlerinde güýçli medre-seler bolmandyr. Şonuň üçin hem Döwletmäm-met Azady öz ogluny ilki Halajyň Gyzylaýak obasynda ýerleşýän, şol wagt güýçli hasap edilen Idris babanyň medresesine okuwa iberýär. Magtymguly bu medresede birnäçe wagt okaýar. Soňra ol Buhara gidýär. Buharada Gögeldaş atly medresä okuwa girýär we onda iki ýyl okaýar. Şahyr şol

medresede ders berýän siriýaly türkmen Nury Kazym ibn Bahr bilen hem tanyşýar we onuň bilen dostlaşýar. Emma medresedäki talyplaryň tertip-düzgüniniň bozuklygy Magtymgulynyň bu medresäni taşlamagyna sebäp bolýar.

Magtymguly esasy ylmy Hywadaky “Şirgazy” medresesinde alýar. Ol “Şirgazy” medresesinde üç ýyl okaýar. Medresede berilýän sapaklaryň daşyndan hem Gündogaryň görnükli şahyrlary Nyzamynyň, Nesiminiň, Fizulynyň, Nowaýynyň we başgalaryň eserlerini irginsiz okaýar. Ol medresede okaýanlaryň arasynda özüni derrew tanaýyp, zehinli talyplaryň hataryna goşulýar. Okuwyň ilkinji ýylynda Magtymguly talyplaryň halypasy bolýar. Soňky ýylda bolsa, mugallym özi ýok wagty sapak geçirmegi-de Magtymgula ynanyar ekeni.

Magtymguly öz döwrüniň iň bilimli we düşünjeli adamy bolup ýetişipdir. Jahankeşde şahyr bolupdyr. Dünýäniň köp ýurtlaryna syýahat etmek duýgusy onda ýaşlykda döreýär. Ol entek ýaş wagty Etrek, Sumbar, Çendir derýalarynyň boýlaryny, şol derýalaryň jülgelerini, özüniň önüp-ösen ýeriniň meýdanlaryny, daglyk hem baýyrlaryny höwes bilen gezýär, olara tomaşa edýär we olardan ylham alýar. Öz ýaşan, önüp-ösen ýurduna, onuň tebigatynyň gözelliglerine bolan mähirli söýgi şahyrda beýleki ýurtlary-da aýlanyp görmek, olaryň tebigaty, halklarynyň durmuşy bilen tanyşmak islegini oýarýar. Magtymgulynyň “Neýläýin” diýen goşgusynda:

Köňül istär, gezsem dünýä-älemi,
Ganatym ýok, uça bilmen neýläýin

- diýmeginiň özi-de şuny tassyklaýar.

Ol Gögeldaş medresesini taşlandan soň, Nury Kazym bilen Türkmenistanyň gündogaryndan tä Garrygala barýança syýahat edýär. Köp ýerde türkmen ýaşululary, täsirli adamlar bilen gürründeş bolýar. Soňra iki dost Owganystana gidýär. Ol ýerden hem Hindistana barýarlar. Bu ýerde olar alty aý bolýarlar we Kábiliň (häzirki Owganystanyň merkezi Kabul) üsti bilen Özbegistana – Mergelan, Samarkant şäherlerine syýahat edýärler. Türküstan şäherinde bolup, Hoja Ahmet Ýasawy medresesiniň müderrisleri (alymlary) bilen duşuşýarlar.

Ahyrda ýene Buhara gelip, esli wagt bolanlaryndan soň Hywa şäherine gidýärler.

Magtymguly öz döwrüniň düşünjeli adamy bolmak üçin diňe kitaplary okamagyň, gürrüňleri diňlemegiň ýeterlik däldigine, dürli ýurtlary, döwletleri aýlanyp, şol ýerleriň ýagdaýyny, tebigy gurluşyny gözüň bilen görmegiň gerekdigine düşünişdir. Şonuň üçin hem ol öz döwründe dürli ýurtlara, döwletlere syýahat etmekligiň kynlygyna garamazdan, maksadyna ýetmek, “dünýä-älemi” aýlanyp, syýahat etmek ugrunda çalşypdyr. Ol Orta Aziýanyň köp ýurtlaryna, ýakyn hem Orta Gündogara, şeýle hem Kaspi deňziniň gündogar-demirgazyk kenarlaryna, gündogar Kawkazyň ençeme şäherlerine syýahat edipdir.

Magtymgulynyň köp ýurtlara syýahat etmegi şol ýurtlardaky dürli halklaryň döp-dessurlary bilen tanyşmagyna mümkinçilik beripdir. Bu syýahatlar onuň gözüetimini, dünýägaraýşyny has giňeldipdir.

Magtymguly hem beýleki zähmetkeş çagalar ýaly, ýaşlykdan zähmete bişişýär. Ol ýaş wagtlary obanyň çekenesini bakypdyr. Şeýlelikde, ýaşlykdan zähmetkeş halkyň arasynda bolup, olaryň durmuşyny gowy öwrenipdir. Magtymguly kitap okamagy söýşi ýaly, zähmet çekmegi-de söýüpdir.

Magtymguly öz zähmeti, gol hünäri bilen ýaşapdyr. Özüniň köp wagtyny ussahanasynda geçiripdir. Ol tanymal zergär bolup, kümüşden, gyzyldan dürli bezeg şaýlary ýaşapdyr.

Halk arasynda aýdylýan rowaýatlara görä, Magtymguly köwüş-çokaý tikmek we ýonaçylyk, teletinçilik hünärleri bilen hem meşgullanypdyr. Bir gezek Magtymgulynyň goşulyşyp giden kerwenini garakçylar talaýar. Adamlar bolsa ýesir edilip, bir dagyň gowagyna gabalýar. Olaryň hünäri barlaryny işledýärler. Magtymguly hem garakçylaryň tabşyrygy bilen ýona tikip berýär. Ol tikiýän ýonalarynyň nagşynyň arasynda hat ýazyp, özüniň nirede saklanýandygyny aýdýar. Şol tikilen ýonalaryň biri onuň ildeşlerine düşýär. Şahyryň deňduşlary, dost-ýarlary şol ýona ýazylan haty yzarlap, ony garakçylardan halas edýärler.

Magtymgulynyň ýonaçylyk hünäri hem akyl-paýhasy, hatdatlygy ony bendilikden boşadýar.

Magtymguly, takmynan, 1783-nji ýylda aradan çykypdyr. Şahyryň nebereleri häzir Garrygala, Gyzylarbat hem Gyzyletrek töwereklerinde ýaşaýarlar.

Magtymguly döredijilik işine ýaşa başlapdyr. Ol özüniň dürdäne sözleri bilen halkyna hyzmat edipdir. Goşgy düzmekde köp zady kakasy Döwletmämmet Azadydan öwrenipdir. Magtymgulynyň ýiti zehinine, akylylygyna guwanýan Azady oglunyň şol talantyny dogry ýola gönükdirmäge, ony öz iliniň hormatly şahyry, gadyrly ogly edip ýetişdirmäge çalşypdyr. Ýaş Magtymguly özüniň her bir düzen goşgusyny kakasyna okap berer ekeni. Döwletmämmet bolsa, onuň eserlerini üns bilen diňläp, olaryň üstünligi barada degişli maslahat, görkezme berer ekeni.

Magtymguly goşgularyny köpçüligiň üyşen ýerinde, toý-meýlislerde okap berip, adamlary gahrymançylyga, arly-namysly, hüşgär bolmaklyga ruhlandyrypdyr. Onuň ajaýyp döredijiliginde şol döwrüň durmuşynyň dürli meseleleri beýan edilýär. Ol halkyň pikir-hyýalyny örän aýdyň hem obrazly formada, hemmelere düşnükli dilde beýan etmegi başarypdyr.

Magtymguly öz döwrüniň bilimli, medeniýetli adamy bolanlygy üçin halkyň uly baýlyga eýe bolan döredijiligini örän çuňňur öwrenip, ony hem öz eserlerinde peýdalanypdyr. Onuň ylham çeşmesi halk we onuň agyr güzerany bolupdyr. Ol söz sungatynyň, şahyrçylygyň gizlin syrlaryny, täsin çeperçilik serişdelerini halkdan we halk döredijiliginden hem-de Gündogaryň belli klassyk şahyrlaryndan öwrenipdir.

Şahyryň döredijiligi dürli temalarda bolan köpsanly sygyrlardan we poemalardan ybaratdyr. Onuň öz golýazmalary bize gelip ýetmändir, şolam şahyryň döredijiligini hertaraplaýyn öwrenmekligi kynlaşdyrýar.

Magtymguly“Reýgan eýledi” sygrynda:

Gaýgy-gamda eziz ömrüm solduryp,
Şum pelek azabym reýgan eýledi.
Ýazan kitaplarym sile aldyryp,
Gözlerim zynda girýan eýledi

- diýmek bilen Etrek çäýy daşanda birnäçe kitabyňyň sil bilen akyp gidendigini aýdýar. Ol özüniň bu şygrynda baş ýyl iş edinip ýazan bir golýazmasyny Eýran talaňçylarynyň ýitirim edendigini-de nygtap geçýär.

Baş ýylda bir kitap eden işimiz,
Gyzylbaşlar alyp, weýran eýledi.

Şeýle hem bolsa, halk onuň goşgularynyň aglabasyny ýatda saklap, biziň döwrümize ýetiripdir.

Şahyr köp şygrylaryny Pyragy lakamy bilen düzüpdir.

Şahyryň döredijiligi XVIII asyr türkmen durmuşyny öwrenmäge örän köp material berýär. Ol türkmen zähmetkeşlerine öz dostlarynyň we duşmanlarynyň kimdigini döwürdeşleriniň hemmesinden ýagşy tanadyp bilipdir. Ol öz döwründe ýüze çykan her bir waka, syýasy-ykdysady meselelere zähmetkeş halkyň tarapynda durup seslenipdir. Beýik şahyr öz döredijiligini halk durmuşy, halk sungaty, halk obrazlary bilen bezäpdir. Onuň eserleri ajaýyp hem özboluşlydyr.

Magtymgulynyň şygrylary, esasan, watançylyk (“Türkmeniň”, “Döker bolduk ýaşymyz”, “Gürgeniň”), batyrlyk, gahrymanlyk (“Depe nedir, düz nedir”, “Öňü-ardy bilinmez”), öwüt-nesihat (“Janyna degmez”, “Gerekdir”), sosial deňsizlik (“Gaça başlady”, “Ili gözlär”), yşk-liriki, dostluk (“Gözel sen”, “Bu derdi”) barada ajaýyp pikirleri öňe sürýär.

Magtymgulynyň haýsy eserini haçan ýazandygy hakda anyk gürrüň etmek kyn. Dogry, şahyryň käbir eseri haýsydyr bir taryhy waka, sene bilen sepleşip gidýär. Ol hili eserleri anyk bir ýyl, sene bilen baglanyşdyrmak mümkin. Emma şeýle eserler köp däl. Biziň elimize düşen şygrylaryň agramly bölegi Magtymgulynyň şahyr hökmünde kämilleşen döwründe ýazan eserleridir.

Beýik şahyr Magtymgulynyň eserleri durmuşyň dürli-dürli taraplaryny öz içine alýar. Magtymgulynyň döredijiligini örän oňat bilýän, gündogary öwreniji Ý.E.Bertels ony Jemşidiň jamy bilen deňeşdirýär. Bu deňeşdirmäniň örän çuň manysy bar. Jemşidiň jamy ýaly, Magtymgulynyň döredijiliginden hem islän zadyňy, bilmek isleýän meseläni tapmak bolýar. Magtymguly türkmen nusgawy poeziýasyny dünýä okyjylaryna tanadan öňdengörüji şahyrdyr.

Watançylyk, gahrymançylyk temasy.

Magtymguly, sözle herne bileniň,
Özüňe kemlik bil aýtman öleniň,
Taraşlap şaglatgyn köňle geleniň,
Senden soňkulara ýadygär bolar.

Magtymgulynyň döredijilik tematikasy giň hem hertaraply. On-da türkmen halkynyň geçmişi, geljegi hem şol wagtky ýagdaýy göz önüne gelýär.

Watan, gahrymançylyk, il-ýurt, agzybirlik, birleşmek hakyndaky şygrylar Magtymgulynyň döredijiliginde iň görnükli orunlaryň birini eýeleýär. Ol öz il-ýurduny jany-teni bilen söýüpdür we бүтін ömrünü Watana, onuň abadançylygyna bagyşlaýpdyr. Bu temada Magtymguly “Ýeli Gürgeniň”, “Türkmeniň”, “Depe nedir, düz nedir”, “Öňi ardy bilinmez”, “Döker bolduk ýaşymyz”, “Gidiji bolma”, “Gözlär men”, “Başy gerekdir”, “Mert bolmaz” ýaly we şuna meňzeş birnäçe goşgular düzüpdür. Şahyr üçin öz dogan ýurdundan eziz, mähriban ýurt bolmandyr. Şahyryň “Mert bolmaz” diýen şygryndaky:

Eşit adam, dogan ilden
Gaýry mähriban ýurt bolmaz

- diýen sözleri onuň il-ýurduny tüýs ýürekden söýen adam bolandygyny aňladýar.

Magtymguly hakyky watançy hökmünde türkmen ýurduna, onuň gözəl tebigatyna, baýlygyna, batyr ýigitlerine guwanypdyr. Ol il-ýurduny daşarky ýurtbasarlardan goramaklygy, oňa hemişe wepaly bolmaklygy birinji borç hasaplapdyr. Şahyryň liriki gahrymany öz döwürdeşlerine “Gidiji bolma” diýen şygrynda:

Gel, köňlüm, men saňa nesihat kylaý:
Watany terk edip gidiji bolma

- diýip ýüzlenýär.

Magtymguly il-ýurt hakyndaky şygrylarynda Türkmenistanyň, aýratyn hem özüniň önüp-ösen ýeri bolan Etrek, Gürgen töwerekleriniň giň, gözəl we hasylly sähralaryny, daglaryny, tebigy baýlyklaryny,

türkmeniň batyr goç ýigitlerini taryplaýar, oňa guwanýar. Şahyr “Ýeli Gürgeniň” şygrynyň:

Önüňde belent dag, serinde duman,
Deňizden öwürer ýeli Gürgeniň.
Bulut oýnap, baran dolsa çaýlara,
Akar boz bulanyp, sili Gürgeniň

- diýen setirlerinde il-ýurdunyň ýerleşýän ýerini, howasyny, tebigy gözelliglerini suratlandyrýan bolsa:

Tokaýlary bardyr gargy-gamyşly,
Gözelleri bardyr altyn-kümüşli,
Boz göwüsben, gyr ýylky, gara gäwmişli,
Argaly, gäw bolar maly Gürgeniň

- diýip, Gürgeniň ajaýyp adamlaryna, owadan tebigatyna, onuň görküne görk goşýan sähra jandarlaryna guwanýar, ony taryplaýar.

Magtymgulynyň döwründe türkmen taýpalary dagynyk ýaşapdyrlar, olaryň agyr duşmana gaýtawul berip biljek birleşen güýçleri bolmandyr. Şol sebäpli türkmenler daşary ýurtbasarlar: Eýran şalary, Hywa hanlary, Buhara emirleri we başgalar tarapyndan talanypdyr, weýran edilipdir. Halkyň şunuň ýaly elhenç, pajygaly durmuşyna Magtymguly jany-teni bilen gynanypdyr we şeýle durmuşdan gutulmagyň aladasyny edipdir. Ol keseki ýurt basybalyjylaryndan goranmak üçin türkmen ýigitlerini mertlige, gahrymançylyga, batyrlýga çagyrypdyr. Magtymguly özüniň “Depe nedir, düz nedir” diýen şygrynda:

Ýaşy ýeten arap atyň ýanynda,
Mälim bolmaz depe nedir, düz nedir,
Ýüňi ýeten goç ýigidiň ýanynda
Altmyş nedir, ýetmiş nedir, ýüz nedir

- diýip, her bir ýigidiň söweşde duşmanyň birnäçe adamsyna taý gelmegini talap edipdir. Şahyr il-ýurduň ar-namysyny goramaklyga, oňa wepaly bolmaklyga uly ähmiýet beripdir.

Magtymguly:

Ýigit öler ýurt üstünde,
Janyn berip ar üstünde
Goç ýigitler il üstünde,
Namys bilen ar gerekdir

- diýmek bilen, il-ýurduň bähbidi üçin janyny aýaman, halkyna hyzmat eden goç ýigitleriň şöhratyny dabaralandyrypdyr, olaryň batyryklaryny, edermenliklerini wasp edipdir. Tersine, namartlary berk ýazgarypdyr, il-ýurduna hyýanat edenleri bolsa näletläpdir.

Watançy şahyr Magtymguly dagynyk ýaşan türkmen taýpalaryny birleşdirmek, olary agzybir ýaşatmak ugrunda aladalanypdyr. Bu mesele boýunça ol gymmatly pikirlerini öňe sürüpdir. Magtymguly dagynyk ýaşan türkmen taýpalaryny birleşdirmek bilen ýurduň özbaşdaklygyny, halkyň asuda ýaşamagyny gazanmak bolar diýen netijä gelipdir. Bu pikiri şahyryň “Türkmeniň” diýen goşgusynda hem öz beýanyny tapypdyr.

Jeýhun bilen Bahry-Hazar arasy,
Çöl üstünden öser ýeli türkmeniň.
Gül gunçasy, gara gözüm garasy,
Gara dagdan iner sili türkmeniň.

Köňüller, ýürekler bir bolup başlar,
Tartsa ýygyn, erär topraklar-daşlar.
Bir suprada taýyar kylynsa aşlar,
Göteriler ol ykbaly türkmeniň.

Magtymgulynyň bu ajaýyp pikirleri ondan soňky watançy şahyrlara ylham çeşmesi bolupdyr.

Magtymguly “Döker bolduk ýaşymyz” diýen şygrynda agzybirlik meselesine uly orun berýär. Ol bu şygrynda türkmen taýpalaryny birleşdirmek barasynda söz açyp, şeýle diýýär:

Türkmenler, baglasak bir ýere bili,
Gurudar Gulzумы, derýaýy-Nili
Teke, ýomut, gökleň, ýazyr, alili-
Bir döwlete gulluk etsek başımız.

Şahyryň bu temadyky eserlerinden dagynyk taýpalar birleşseler, olaryň güýç-kuwwatlary artar, olar duşmana gaýtawul bermäge ukyply bolar, egsilmez güýje öwrüler diýen dogry, adalatly netije çykýar.

Magtymguly halkyň asuda durmuşda, adalatly jemgyýetçilik guruluşynda ýaşamagyny, mal-garalarynyň gözəl ýaýlalarda ýaýlamagyny isläpdir. Bu ideýa şahyryň:

Hyzyr gezen çölde iller ýaýylsyn,
Ýurt binamyz gaýym bolsun, gurulsyn,
Çille mest nerlermiz barça aýylsyn,
Bir suprada eda bolsun aşymyz.

- diýen setirlerinde öz beýanyny tapypdyr. Şahyryň liriki gahrymany.

Ilimiz ulaşsyn sowulmaz ýaza,
Togsan dolup, tamam bolsun gysymyz

- diýmek bilen ilin ýaşaýşynyň gowulanmagyny, sowulmaz ýaza öwürlmegini jan-dilden arzuw edipdir.

Magtymgulynyň watançylyk, gahrymançylyk temada ýazan eserleri taryhy taydan anyklygy, türkmen durmuşyndan alynýan mysallary, takyk manysy, çeper obrazlara baýlygy bilen-de tapawutlanýar. Şahyr kähalatda mertlik, namartlyk ýa-da batyrlyk, gorkaklyk barada söz açanda başga zatlardan, tebigy hadysalardan gürrüň edýär. Emma şol “başga zat” hakda edilýän gürrüňler öňündäki ýa-da yzdaky gürrüňi edilýän baş pikiri has nygtamak üçin getirilýär. Bir mysal:

Garga ýiter boz balaman jeňinde,
Görne bilmez ol meýdanyň deňinde,
Aç garyçgaý algyr laçyn öňünde,
Mün ýygylsyn, ördek nedir, gaz nedir.

Ine, şeýle okanynda bu bentde gürrüň guşlar hakynda ýaly. Emma şol guşlaryň ikä bölünmegi, biriniň has rüstem edilip görkezilmegi öňdäki setirlerde häsiýetlendirilýän “ýüňi ýeten goç ýigitler” bilen “agajy adam” diýip howatyrlyňan namartlara timsal hökmünde

getirilýär. Gorkak namartlar garga; altmyşyňy, ýetmişiňi myzaýyk etmeýän goç ýigitler bolsa boz balamana, algyr laçyna meňzedilýär.

Durmuşy goşgular.

Beýik akyldar Magtymgulynyň döredijiliginde durmuşy şygrylar esasy orunlaryň birini tutýar. Ol çilim çekmek, nas atmak, ogurlyk, kişiniň hakyny iýmek, nähak gan dökmek ýaly pis häsiýetlere garşy göreş alyp barypdyr. Şahyr halk arasynda duş gelýän ýokarky ýaly ýaramaz ahlakly adamlary özüniň birnäçe şygrylarynda (“Kyly-kal bolar”, “Düýşüne degmez”, “Çilimkeş”, “Nas atan” we ş.m) rehimsiz paş edipdir. Magtymguly şol pis häsiýetlere garşy göreşmekde esasy ýarag hökmünde çeper dilden peýdalanypdyr.

Magtymguly durmuşy şygrylarynda aýal-gyzlar meselesine, şu mesele bilen baglanyşykly yzagalak pikirleri ýazgarmaga aýratyn üns beripdir. Onuň liriki gahrymany aýal-gyzlaryň ynsançylyk hukuklarynyň goragçysy hökmünde çykyş edipdir. Olaryň mertebesini äsgermezlik edýänleri berk tankytlapdyr. Magtymguly gelin-gyzlaryň asyly häsiýetlerini, gözəl görk-görmeklerini taryplapdyr. Ol şeýle gözelleri mert ýigitlere mynasyp hasaplapdyr:

Bardyr gözəl, sirke basar saçyny.
Artmaz-ýuwmaz tabagyny, daşyny
Sylamaz atasyn, ene ýaşyny,
Anyň hyzmatyndan gaçasyň geler.

Şahyr gelin-gyzlaryň edepli, päkize, oňat gylykly bolmagyny isläpdir. Ata-enäni sylamaýan, uly-kiçiniň parhyny bilmeýän, hapysa, sölite gelin-gyzlary pisläpdir.

Magtymguly gyz satmak, dakylmak, iki aýallylyk diýen ýaly ynsan mertebesini pese salýan ýaramaz dăp-dessurlary ýazgarypdyr. Şahyr aýratyn hem köp aýallylyga garşy bolupdyr. Ol “Kyly-kal bolar” diýen şygrynda köp aýallylygy ötgür sözler bilen şeýle paş edýär:

Her kişiniň iki bolsa aýaly,
Gije-gündiz işi kyly-kal bolar.
Her biriniň bardyr ýüz-mün hyýaly,
Owkat sürüp, görejegi hal bolar.

Şahyryň belleýşi ýaly, köp aýallylyk adamynyň durmuşyny, onuň ýagdaýyny agyrlaşdyrýar.

Magtymgulynyň durmuş temasyndaky eserleriniň toparyna onuň çilim we çilimkeş hakyndaky şygrylary hem girýär.

Şahyr “Çilim” diýen şygrynda çilimiň adam üçin zyýanlydygyny, öýkeniňi haraplaýandygyny aýdýar. Ony ot-ýalyn, owsunjy okýylan ýaly gorkunç zatlara meňzetmek arkaly adamlary çilim çekmekden saklanmaga çagyryýar:

Dostlarym, duşman biliň, her kimsede bardyr çilim,
Ile mahbub eýlemäň, bir lagnaty kârdir.
Sözleýen haly demi bir apy ýa mardyr çilim,
Tartar özüň özüne, owsunjy zeňgardyr çilim
Nirde bolsa pasykylar ortada bardyr çilim.

Terbiýeçi şahyr Magtymguly çilimi we onuň zyýanlaryny düşündirmek bilen çilimkeşleri çilimden el çekmäge çagyrypdyr.

Magtymguly durmuşda adamyň saglygy üçin zyýanly, hapa bolan nas atmagy hem ýigrenipdir. Şahyr “Nas atan” diýen şygrynda nas atýan adamy ýiti sözler bilen masgaralaýar we ol hapa kâri taşlamaga çagyryýar.

Temmäki diýp, her işige ýortar sen,
Gola kakyp, üç mysgalyn atar sen,
Bir sümgürüp, ýanbaşyňa sürter sen,
Haram bolar üsti-başyň, nas atan!

- diýip, nas atýanyň hapysaçylygyny suratlandyrýar. Şygryň başga bir ýerinde bolsa:

Akar durar, üsti-başyň poh eder,
Senden gaçar deňi-duşuň, nas atan!

- diýmek bilen, nas atýan adamyň şol hapysalygy zerarly ýuwaş-yuwaşdan deň-duşlarynyň hem gözünden düşýändigini aýdypdyr. Şahyr şygryň soňunda bolsa, nas atmagy goýdurmak, olara täzedan terbiýe bermek isläpdir.

Magtymguly eli egrilik, ogurlyk ýaly ýaramaz gylykly adamlary rehimsiz näetläpdir. Kişi malyna göz gyzdyryp, ogurlygy aňsat eklenjiň çeşmesi hasaplaýan adamlary şahyr dünýäde iň bir erbet, näet siňen adam diýip belleýär.

Şahyr özüniň eserlerinde gybatkeşligi, ýalan gürrüňleri, töhmetçilikli habarlary halk arasynda ýaýratmagy berk ýazgarýar. Ol şu häsiýetdäki adamlary “ilini-gününi ynjdýan”, ahyrda onuň gözünden düşüp, masgara ýagdaýda galýan näkesler diýip belleýär. “Agzy gülýän kalby bozuk namartlary” adamyň iň bir nejis häsiýetleri hökmünde suratlandyrýar. Şahyryň şu häsiýetdäki şygrylary yslam dininiň galp düşünjelerinden halas bolmandyr. Ol şeýle ýaramaz häsiýetleri adamsöýüşiň iň bir erbet taraplary hökmünde näetleýär, şeýle adamlary yslam dininiň galp düşünjeleri bilen gorkuzmak arkaly terbiýelejek bolýar. Şeýle-de bolsa Magtymguly türkmen edebiýatynyň taryhynda durmuşyň pis adatlaryna garşy batyrgaý göreşenleriň iň görnüklieleriniň biridir. Ol ýaramaz häsiýetlere garşy göreşmek temasyny türkmen edebiýatynyň taryhynda giň möçberde işläň, iň gowy adamsöýüşçilikli häsiýetleri giňden ýaýan şahyrdyr.

Mämmetweli Kemine (1770-1840)

Söz ussady, özbaşdak çeperçilik älemi bolan Kemine türkmen halkynyň tebigatyny, durmuşyň içki garşylyklaryny belli-külli saýgarypdyr. Hatda sosial göreşleriň esasynda ýatan jemgyýetçilik güýçleri hem gözläp tapypdyr. Kemine jemgyýetçilik nogsanlyklaryna garşy, ejize ganymlara, parahorlara, her jüre kezzaplara garşy edebi uruş yglan edipdir, ýandyryjy satira topundan dogry çenäp atypdyr. Türkmen edebiýaty Keminä ýüzi düşüp, sosial göresiniň barşynda uly wezipeleri amala aşyrypdyr.

Kemine 1770-nji ýylda Sarahsda dogulýar. Ol teke taýpasynyň togtamış bölegine, onuň hem wekil tiresindäki ýusup urugynyň tokly şahasyna degişlidir. Keminäniň dünýä inen uçurlarynda Mary etrabynda saryklar; Sarahs, Ýölöten töwreginde salyrlar; Lebapdan başga-da Pendide ärsarylar kowçum-kowçum bolup oturypdyrlar. Keminäniň döwründe Ahalda ýaşayan tekeleriň uly bölegi ol ýerden Sarahsa gelip, ýurt tutunypdyrlar. Bu taýpanyň bir bölegi bolsa XVIII

asyrda-da Maryda – Murgap derýasynyň aýak uçlarynda hem oturýar eken.

Köp işde Keminäniň agyr ykdysady ýagdaýda ýaşandygy aýdylýar. Bu häsiýetlendirme şahyryň “Garyp”, “Garyplyk”, “Içmek” ýaly goşgularynyň many-mazmuny bilen baglanyşdyrylýar. Şonda Keminäniň adyndan aýdylýan käbir şorta sözlere hem salgylanylýar. Aslyýetinde ol goşgularda şahyryň hut özüniň belli-belli pursatlardaky güzeran ýagdaýynyň nazara alynmagy bilen birlikde tutuş jemgyýetçilik ýaşayşy hem görkezilýär. Şorta sözlerde bolsa Keminäniň özi tarapyndan däl-de, has soňra özgeler tarapyndan käbir zatlar toslanyp, has takygy, ýigriminji asyryň düzgünli döwrüniň diýdimzorluk, hökmürowanlyk ýörelgesine gabat getiriljek bolnup, synpy äheň görnetin güýçlendirilipdir. Şunlukda, Keminä-de garyplyk ýarlygy ýelmenipdir. Ýene bir zady bellemeli, ol-da şahyryň lakamy bilen bagly. Kemine – lakam. Bu lakamda kemsidilenlere duýgudaşlyk äheňiniň bardygy şübhesizdir. Hak ady Mämmetweli bolup, Kemine lakamyny göteren şahyryň Akmolla lakamy hem bar eken.

Mahlasy, ine, şol Mämmetweli ilki oba mekdebinde sowadyny çykypdyr. Atly ahundan aýratynlykda sapak alypdyr. Beýik Nowaýynyň birmahallar sežde eden Sarahs medrese-mekdepleri harby çaknyşyklar zerarly weýran bolup, soňam olary deňli-derejeli dikletmegiň ugruna çykylmany üçin jemagat arasynda ýörite bir ahundan sapak almak arkaly taglyma ýetmegiň özbaşdaklaýyn rejesi hem işlenilipdir. Kemine Buhara, Hywa medreselerinde hem ylym-terbiýe alypdyr.

Kemine ýigit çykyp, Gurbanbagt diýen biri bilen öý-işik bolýar. “Janyň barynda” goşgusynda:

Bir kem otuz ýyldyr sürüşdim döwran,
Ýar, sensiz gerekmez bu pany jahan

- diýip belleýşi ýaly, şol başdaşy bilen ýigrimi dokuz ýyl bile ýaşapdyr.

Kemine elli ýaş töwreginde ikinji gezek Hytaý mama atly bir dul maşgala öýlenipdir. Onuň bu aýaly bilen ýaşayşy barada halk arasynda şorta sözler aýdylýar. Adamsynyň gezendeligi Hytaý mama hem täsir edipdir. Ol bir özi öýde karar tapman, turmaga mejbur

bolupdyr. Kemine-de Jumagül diýen başga bir dul aýala öýlenipdir. Ýöne onuň bu iki aýalynyň birinden hem zürýady bolmaýar. Diňe ilki aýaly Gurbanbagtdan iki sany ogul bolýar. Olaryň atlary Allaýar we Hudaýýardyr. Kemine ogullary Allaýar bilen Hudaýýara ýokary sowat berip bilipdir. Şahyryň adyna baglanyp aýdylýan “Göçe-göçlük” diýen şorta sözde “Bir daýhan ogul berene, iki molla ogul berjek” diýlip, hem-ä gara işe çöňňeler köteklenýär, hem-de Keminäniň oganlarynyň okuwly bolandygy babatda nähilidir bir maglumat berilýär. Halk gürrüňlerem şol maglumaty tassyklaýar.

Keminäniň ady agtygyna dakylpdyr. Ol atasyna gaty meňzeş eken. At dakylan inçerägede saryýagyz, uzynja, azajyk selçeňje sakgally, kiçiräk goýun gözli, burny utgaşyk, inçeräk keşpde bolupdyr. Onuň ady atasynyň asylky Mämmetweli adynyň az-kem özgerdilen görnüşinde Welmämmet ýa-da Welmuhammet diýlip tutulypdyr. Welmämmet (Welmuhamet) atasynyň şahyrcylyk kesbini ýöredipdir.

Halk rowaýatlarynda aýdylyşyna görä, Keminäniň ýaşan zamannda şahyrlaryň nähilidir bir üýşmeleňi bolupdyr. Esasy mesele näme barasynda ýazmaly diýlen gürrüňe syrygypdyr. Bu bolsa edebiýatyň wezipeleri hakyndaky degşirmäniň özüdir. Şonda Kemine, ähtimal, söhbetiň aksakgaly hökmünde şeýle diýipdir: “Magtymguly söz meýdanynyň oragyny orup gidipdir, bize indi diňe hoşasyny çöplemek galýar”.

Halk rowaýatlaryna görä, Mollanepesiň edebi-çeper zehinini ilki duýan hem Kemine bolupdyr. Günlerde bir gün Keminä:

– Ýeri, molla Kemine, Magtymgulynyň hoşasyny çöpläp ýetişip bilýärsiňizmi?-diýip, sorag berýärler.

Onda Kemine:

– Çöpleýäris welin, wekilleriniň ýazy tiresinden bir oglanjyk aýagy duşakly taý ýaly towsaklap, gapdalymdan galanok-diýip, jogap beripdir. Şol diýilýän oglanjyk Mollanepes bolmaly, özi-de wekilleriniň ýazy tiresine degişli. Onuň döredijilige ýaş başyndan hyjuwly girişendigi halk rowaýatlarynda taýa meňzedilmegi arkaly aňladylýar. “Aýagy duşakly” diýmek, nähili zehin hem bolsaň, entek gerimi giňeltmek zerur diýmek. “Towsaklamak” diýen sözde ýehişli ýollara umydygärlik bar.

Kemine durmuş hakykatyna akyly-başly göz ýetirmäge çalşyp, kem-kem tankyt arkaly sosial göreşiň meýdanyna giripdir. Ömrüniň ahyryna çenli-de şol göreşiň edermen pälwany bolup galypdyr. Kemine 1840-njy ýylda aradan çykýar. Il içindäki gürrüňlere görä, Kemine weli adam bolupdyr. Özi babatda Äraly piriniň jynzasyna ýetişjekdigini aýdypdyr. Ol mazarystanlykda kiçi jaýyna salynjak bolnanda, asmandan nur-ýagyş ýagjakdygyny hem, düşek aşynyň keýik etinden bolup, şol keýigi-de Äraly piriň Hywadan Sarahsa gelyärkä ýol ugruna alyp getirjekdigini hem aýdypdyr. Aýdyşy ýalam bolupdyr. Bu ahwalat käbir şorta sözlerde pir bilen şahyryň biri-birini masgaralap, gemrişip ýören edip görkezilişiniň tersine, owal-ahyr sylaşyp gezendigini tassyklaýar.

Kemine Sarahsyň Tekepeýkal diýen ýeriniň Goçakbaba gonamçylygynda jaylanylypdyr. 1988-nji ýylda onuň mazary Sarahsyň merkeze hatyra bilen göçürilip getirildi.

Keminäniň edebi mirasy.

Kemine milli edebi prosesiniň taryhy ösüşinde iňnän zehinli şahsyýet hökmünde kemala geldi. Zehin bilen taryhy-jemgyýetçilik ýaşayşyň gatnaşyklary ysnyşykly bolýar. Durmuşyň neneşidigi, kimiň nähilidigi duýgur şahyryň ýüreginde surat bolup galýar. Şol surat hem şol zehiniň özi tarapyndan hakykata laýyk gelýän çeper keşbe salnyp, täzedan janlandyrylýar. Bu täsin “laboratoriýa” işi aslynda berlen ukyp bilen dürli gözlegiň jemi bolup durýar.

Türkmen milli edebiýaty irginsiz sosial barlaglar geçirdi, çeperçiligiň täze progressiw we demokratik däplerini işledi. Milli lirikasy diňe sosial mazmunyň hasabyna baýlaşyp, durmasy ideýa-çeperçilik ugur bolup ösdi. Bu XIX asyrdan, ilkinji nobatda, Keminäniň çeperçilik aňy bilen bagly boldy. Indi lirika söýgi, pelek, dostluk, gahrymançylyk ýaly hemişelik temalary işläp barşyna jemgyýetiň sosial derňewini alyp barmagy hem öz önünde gaýragoýulmasyz wezipa edip goýdy. Bu hili derňewler Keminäniň “Barynda”, “Garyp”, “Garyplyk”, “Halal gezer”, “Şahasy beýle”, “Gezen ýagşydyr”, “Baryp-geleniň galar”, “Aradyr”, “Ýaraşmaz” ýaly goşgularynyň hasiýetli alamatlary boldy. Sosial barlaglar şahyrdan gazap duýgularyny oýarýar. Şeýbidem, “Kazym”, “Içmek”, “Ak eder”, “Emire meňzär”, “Mekanyň”,

“Mydar saňa” ýaly satiriki goşgular döreyär. Şunuň bilen Kemine jemgyýetiň sosial düzümini ykrar etdi, sosial garşylyklar hakyndaky deňrewleri çuňaltdy, her sosial toparyň tebigatyny, psihologiýasyny, maksatlaryny, tiplerini has-da aýyl-saýyl edip berdi. Kemine şygryýetiň mümkinçilikleriniň çäginde garyplar gatlagynyň ideýa we hereket bähbitlerini öňe çykardy, gorady. Eýsem-de bolsa, garyp diýilýän kim? Ol sosial-synpy göreşiň içki ösüşiniň emele getirýän we elinden tutup, jemgyýete berýän tipidir. Şol taryhy göreş prosesi şol hili tipleri adatdan daşary köpeldýär. Şol hili tipler ähli ýerde öňäp, ýaýrap gidip barýarlar. Şu ýagdaý hem Keminede “Garyplyk” diýen düşünjäniň sosial many almagynyň şertine öwrülýär. Şol hili tipler özläriniň ykdysady, ruhy-medeni durmuşlary boýunça biri-birlerine deňdir. Jemgyýetiň taryhy ösüşi bilen dialektiki bagly bolan Kemine garyplar tipiniň tebigaty, mazmuny, roly, funksiýasy, has beteri hem ertirki täleýi bilen ymykly meşgullanypdyr. Şol sebäpden onuň “Garyp” diýen goşgusynda biziň gözümiziň önünde çekýän çeper-edebi şekili tipiň sosail derňewiniň özüdir:

Ýalbarar men “Baý aga!” diýip, göýä ak mumdan beter,
Baýlaryň basgançagy boldum gysym gumdan beter,
“Ber hakym!” diýip gyssasam, çişer otyr humdan beter,
Ogry şum, orramsy şum hem, belki ol şumdan beter.
Bir hudanyň ugrany, hiç ýerde sansyzdyr garyp.

Bu ýerde garybyň ahwalaty, ýaşayyş keşbi, psihologiýasy ug-rundaky göreş suratlandyrylyar. Mazmunyň dowamynda dürli ele-metnleriň we hereket keşpleriniň kem-kemden ösmegi hem-de bitew-leşmegi netijesinde garyp figura bolup, örboýuna galýar. Başgaça aýdylsa, garyp real, janly, sosial mazmunly tipe öwrülýär. Tipiň kes-gitleýji alamatlary ony barha umumylaşdyryp ugraýar. Şeýdibem, ol göreş anyk taryhylyga eýe bolýar.

Garyba mahsus sypat dilemek, ýalbarmak, onuň diriliginiň ny-şany ak mum, jemgyýetdäki agramy bir gysym gum, jemgyýetçilik mertebesi baýyň basgançagyna deň.

“Garyp” diýen goşgy märsiýedir (elegiýadyr)

Goşgudaky:

Ýyl başyndan galla sorap, işi gapy kakmak bolar.

Ýer çilim ýanyoldaşy, ýanynda bir çakmak bolar,

Tiz çeker gussa bilen, öz gursagyn ýakmak bolar,

Geplese, bolman gepi hem özi bir akmak bolar,

Il göçer, galar ýurtda, diri çüýrändir garyp

- diýen bendiň her setiri agyr hasratyň bir pursatyny şekillendirýär. Diňe ýerçilim detalynyň aňrysynda hem abyrsyz many ýatyr. Goşguda ýerçilim adaty bir zat däl. Garyp daşdan ýanyp, içden köýýär, tüteýär, burugsayar, lowlaýar. Ýerçilim onuň ýürek howruny aňladýan serişde bolup hyzmat edýär. Diňe bir şol serişde arkaly çekilen çeper şekil hem tutuş jemgyýetiň sosial hasratynyň beýanyny berýär. Görnüşi ýaly, Keminede garyplyk hususy düşünje bolman, sosial-synpy düşünjedir. Garyplyk Kemine döwrüniň diňe sosial hadysasy bolman, tipiki hadysasydyr.

Talybynyň garyplyk hakynda goşgy ýazandygyny bilýäris. Keminäniň “Garyplyk” goşgusynyň ady-da şu tema ýörite bagyşlanandygyny aýdyp dur. Bu ajaýyp şahyrana eserler biri-birini gaýtalamaýar, sosial mazmuny düşündirmek jähtden biri-birini çuňaldýar. Keminäniň goşgusynda sosial mazmun has hem obrazly dilde berilýär:

Iýmesem, içmesem,mydarym ötmez,

Bürenip ýatmaga kararym ýetmez,

Günde mün kowlasam, baý ýere gitmez,

Goş basyp, dulumda ýatyr garyplyk.

Mysallardan görnüşi ýaly, garyplygy aňladýan ähli durmuş elementler bir bitewi obrazy emele getirýär. Şoňa görä-de “Garyplyk” diýen abstrakt düşünje adam häsiýetlerine tebigy bir halda siňip, anyk mazmunly öwüşgin atýar. Ol düşünje bir görseň, bili gaýys şekilli, bir görseň-de, eli soky daşly garybyň depesinden inderip duran anyk obraz derejesine galýar.

Keminäniň ýaramaz adamlaryň roly we hereketi hakyndaky barlaglary hem çuňňur mana eýedir. Onuň gelen netijelerine görä,

onuň öňüne düşen bolup ýören käbir adamlar galp, çüýrük, messepsiz. Kemine olary makullamaýar, tankyt arkaly inkär edýär. Şu çeper-edebi derňewini aýdyň mysallarda amala aşyrýar. Möhüm sosial-jemgyýetçilik meseleler sowatly, pähimli adamlara däl-de, pähim-paýhas jähtden egsiklere tabşyrylýan halaty az bolmandyr, şeýle ýagdaýda kimde maddy baýlyk jemlenen bolsa, diňe şonuň sözi kesgitli bolupdyr. Jemgyýeti dolandyryşdaky bu maýyplygy, egsikligi Kemine bassyr-ýussur etmän aýdýar:

Aksakgal ederler oylan-uşakdan,
Maslahat sorarlar dondan-guşakdan.

Çeper edebiýatda tankydyň in bir şahyрана formasy satiradyr. Orta asyrlaryň edebiýatynda ýaramaz gylygy sebäpli gözden düşen kazynyň obrazy işlenipdir. Türkmen halk dessany” Hüýrlukga-Hem-rada” hem şol tip ýepbeklenip ýazgarylýar. Kemine “Kazym” atly bary-ýogy dört bentli goşgusynda betpäl tipiň satiriki obrazyny döredipdir. Tipiň ruhy dünýäsini real görkezýän ol goşgynyň, ine, birinji bendi:

Mübärek bolsun seýliňiz,
Azm edip siz ýola, kazym!
Agyr yük syndyr biliňiz,
Diýsem, geler dile, kazym!

Kazynyň bu keşbi şahyryň sözlerinde mübäreklenýän ýaly. Aslyýetinde pikirini ösüşinde şol gutlag obrazynyň içki mazmun häsiýetine ters gelýär. Sebäbi betpäl kazynyň ýüregi bir zat diýýär. Onuň matlap-maksady bilen hereketiniň arasynda gapma-garşylyk bar. Şol gapma-garşylyk hem goşgynyň özeni bolup durýar. Diýmek, betpäl kazynyň keşbi haýsydyr bir şumlugyň aňladylmasy ýaly bolýar. Şol şumluk bolsa herekete gelen töhmet belasydyr. Ol bela-da agyr yük bolup, bili syndyrjak.

“Kazym” diýen goşgynyň indi başga bir bendini alyp göreliň:

Külden depe beýik bolmaz,
Synsa köňül, seýik bolmaz,
Garakeyik keyik bolmaz,
Meger girse çöle, kazym!

Bu ýerde metaforalar mazmunyň çeper-estetik taýdan täsirli bolmagy üçin biri-birine gapma-garşy goýulýar. Bir tarapda dag, beýleki tarapda külden depejik, bir tarapda köňül aýnasy, beýleki tarapda şol aýnanyň döwölüp ýatmagy, bir tarapda sähradaky erkin keýik, beýleki tarapda hapa doňuz. Şu predmetler iki hili sypatdadyr: kül depe-si, döwük aýna, hapa doňuz belent dagyň, sähra keýiginiň önünde betşekildir, külden depäniň dag bolmak meýli, doňzuň keýik bolmak islegi nähili masgaraçylyk bolsa, betpäl kazynyň hem adyl kaza gatnaşygy, oňa meňzejek bolmagy şol derejede bimanydyr.

Goşgynyň:

Ýalan sözleriň baryny,
Satarsyňyz pula, kazym!

- diýen beýdinde käbir ýerde diwan işiniň ýalan-ýaşrygyň üstünde guralandygy aýdylýar, şunuň bilen birlikde betpäl kazynyň jemagatyň garşysyna bolan döwlet işgäri hökmündäki manysy açylyp görkezilýär.

Goşgynyň soňky bendindäki:

Kemine, gepim gep bolar,
Diýsem, dertlerim dep bolar

- diýen beýdi alyp göreliň. Birinji setirde “Keminäniň sözi-bu hakykatyň özüdir” diýen many bar bolsa gerek. Ikinji setirdäki “Derdini dep etmek” diýen aňlatma ondan soňky söze ýol arçayar. Şahyr aýdyp, içini sowadýar:

Garyplar size çep bolar,
Çyn töhmet siz ile, kazym!

“Çep” diýen obrazly aňlatma sosial gapma-garşylyk manysynda işledilýär, ýagny betpäl kazy bilen halkyň ideýa, bähbit, hereket garşylyklary manysynda işledilýär.

“Içmek” diýen goşguda hem satiriki mazmun beýan edilýär. Ol mazmun possun obrazynyň üsti bilen berilýär. Şol obrazda bütün garamaýak halkyň ykdysady terjimehaly jemlenýär. Şol bir wagtda sosial ýaşayyşdaky gabahatçylyk paş edilýär. Şol paş etmeden bir mysal:

Egnime algaşdyrsam, ot goýberdi janyma,
Ýama saý biri bar, bit bilen doly içmek.

Bu ýerdäki“bit” sözi mugthor tipleri aňladýar.
Goşgynyň:

Birazrak kemi bar, guşuň dersin bekleseň- diýen setirinde hem:
Uk ýaly galdyrsam, “Omyň!” diýip durupdyr

- diýen setirinde hem anyk detallara (guşuň dersi, uk) ýumor
çaýylýar. Possunyň şol durky garyplygyň keşbini aňladýar.

Goşgynyň:

Nuhuň gämisin tartan babamyza satandyr,
Ýel-ýagmyryň astynda ýetmiş ýyllap ýatandyr

- diýen setirleri garyplygyň uzak taryhy döwürdiginden habar
berýär.

Goşgynyň:

Kemine diýr, daň atar, Alla maňa ýar bolsa,
Özge çatma gerekmez, pakyr çatma bar bolsa

- diýen setirleri bolsa, “Ykdysady garaňkylyk herhalda ötüp, daň
hem atar, bize türkmeniň şu garypja çatmasy mähremdir, ezizdir” ýaly
manylary aňladýar.

“İçmek” tüýs milli hem çeper eseridir.

Keminäniň özüniň“Garyplyk” goşgusynda:

Gyýylma, ynjama, sabr eýle köňlüm,
Gelipdir, bir zaman geçer garyplyk

- diýen setirlerinde hem kesgin aýdylýar.

Kemine“Şahasy beýle” goşgusyňyň:

Şerigat bir ýoldur, elip dek dogrusy,
Rast bolmaz Musanyň hasasy beýle

- diýen setirlerinde hem gadymyýete salgylanýar.

Musa pygamberiň keramatly hasasy bolup, derýanyň bu kenaryndan beýleki kenaryna uzalyp bilýärmiş, aždahalara hem öwrülip bilýärmiş. Kemine bu elementi sosial gapma-garşylyklary, dürli nog-sanlary düzetmegiň hatyrasyna gönülik düşünjesini güýçlendirmek üçin getirýär.

Keminäniň adyna baglanyp aýdylýan şorta sözlerde tankydy äheň has hem güýçli ýaňlanýar. “Keminä we töweregi” diýlip, edebiyatşynaslar tarapyndan üç topluma bölünýän şol şorta sözleriň hemmesini-de bu äheň bir ýüpe düzýär.

Birinji topluma degişli şorta sözleriň esasy gahrymany edilip, Ärly pir alnypdyr. Şorta sözlerden çen tutulsa, Ärly piriň uly mülki bolupdyr. Olaryň birinde aýdylyşyna görä, “Ähli sopular ýer depmäge gidýärler. Pir täze gelen sopy Keminäni hem işe salmak maksady bilen ony beýleki sopularynyň işleýän ýerine alyp barýar”.

“Gurluşyk” diýen şorta sözde şol Ärlynyň “Ili aldap ýygnan uçursyz köp zadyň arkasyndan uly baý” bolandygy aýdylýar. “Keminä bir ýere myhman bolupdyr” diýen şorta sözde “Keminä bir ýerde myhman bolupdyr. Myhman ýeri Ärly işanyň malyny bakar eken” diýilýär.

Mysallardan mälüm bolşy ýaly, pir ylmy-taglymatlary özleşdirmäge we olary özgelere jan-dilden öwretmäge derek kişi keşgin-den gözçykgynç peýdalanmak arkaly baýlaşmaga üns berýär. Sülä gelmän duranok. Ýöne nämäniň hasabyna sülä getirilýär? Gelişse-gelişmese ýepbektejek bolýanyň ýokary sosial gatlagyň wekili dälmi? Onda onuň gowy tarapyny örtüp, ähli ýaramazlyklary depesinden inderibermeli. Eger Ärly pir şeýle ýaramaz adam bolsa, Keminä onda ynsan häsiýetini juda inçeden yzarlaýan şahyr. Keminä ömürboýy onuň bilen gatnaşykda bolarmydy? Göwni suw içmese, ony birmahal terk etmezmi? “Görmez arkasy güýçli” diýleni eder ýalam-a däl. Olaryň hersi ýeriň bir deşiginde, duşuşyklary welin dowamly.

“Keminä we onuň töweregi” toplumyna degişli “Belli bir ýerini soraň” diýen şorta sözde “Içmek” goşgusyndaky ýaly, sansyz ýamaly possun esasy obýekt edilip alnýar.

“Keminä we onuň töweregi” toplumyna degişli “Büre dermany”, “Aryp gelen myhmandyr-da”, “Towuk bolsa ýolda gygyrar”, “Keminä

we ogry”, “Kemine we Eýran hany”, “Alarsyň öz ýegeniňi”, “Kemine hanyň toýunda” diýen şorta sözlerde akmak baý, ýeňilsireýän aýal, gysganç aýal, biri-birinden husyt är-aýal, ogry, han ýaly tipler bimany gepleriniň, betgelşik hereketleriniň üstünde tutulýar. Ýokarky şorta sözlerde hem ezilenleriň, kemsidilenleriň arkasy çalynýar.

Dünýä edebiýatyndan nusgalar

Baky Bitaraplyk syýasatyny ýöredýän türkmen halky we türkmen döwleti bütün dünýäniň halklary bilen ýakyn dostluk aragatnaşygyny saklaýar. Her bir halkyň öz medeniýeti, öz sungaty bolýar. Başga adamlar bilen, başga milletler, halklar bilen aragatnaşyk saklamak, olaryň medeniýetini, sungatyny öwrenmek bilen her bir halkyň, milletiň özi hem ösýär. Sebäbi köp bilýän, köp öwrenýän adamam, halkam gaýrylara garanynda artykmaçdyr. Dünýä edebiýatynyň öwrenilmegi adamlaryň aň-düşünjesiniň giňemegine, milletiň ruhy taýdan ösmegine ýardam eder.

Dünýä edebiýatyny taryhy, medeni, territoriýa taýdan ýakynlyklaryna seredip, iki topara bölmek bolar. Aziýa halklarynyň edebiýaty we Ýewropa ýurtlarynyň edebiýaty. Ýöne bularyň ikisi hem diňe bir öz kontinentiniň çäklerindäki halklaryň edebiýatyny aňlatman gozgaýan meseleleri, temalary, barlygy açyşy, dünýägaraýyşlary taýdan özleri bilen ruhdaş bolan başga kontinentleriň edebiýatyny aňladyp biler. Mysal üçin, Aziýa edebiýatyna Afrika halklarynyňam, Hindi we Ýuwaş ummanyndaky uly adalarda ýerleşen ýurtlaryň edebiýatyny, Ýewropa edebiýatyna bolsa, Günorta we Demirgazyk Amerika ýurtlarynyň, Awstraliýanyň, Ýewropa medeniýeti ýaýran beýleki ýurtlaryň edebiýatyny degişli etmek bolar.

Her bir topagyň edebiýatynyň mazmun hem galyp taýdan aýratynlyklary bar.

Mysal üçin, Ýewropa edebiýatynda drama görnüşi ösüp, taryhyň dowamynda oňa has köp üns berlen bolsa, Aziýa halklarynyň edebiýatynda sygyr-kyssa görnüşi has köp ýaýrapdyr. Ýöne nähili mazmunda we galypda berlendigine garamazdan, bütün dünýäde ýaşayan

halklaryň edebiýatynyň bir umumylygy bar. Olaryň hemmesinde ýagşylyga, ynsanperwerlige, parahatçylyga, halallyga çagyrylýan eserler uzak ýaşapdyr. Şonuň üçin tema babatynda bütin dünýä edebiýatyna, köplenç, umumylyklara gabat gelmek bolýar. Hemme halklaram pāk söýgini, azat zähmeti, erkin durmuşy, adamy söýmekligi öňe sürýän eserleri gowy görüpdür we şeýle eserleriň ömri uzak bolupdyr. Tersine, wagyz edýän eserleriň bolsa “Aýaklary keltejik” bolup (rus nakyllary “Ýalanyň aýaklary keltejik”), wagtyň hem halkyň synagyna uzak döz gelip bilän, uzaga gidip bilmändir.

Şol bir wagtyň özünde her bir milletiň edebiýatynyňam öz aýratynlyklary, özboluşlyklary bolýar. Ilki bilen taryhy taýdan aýratynlyk göze ilýär. Käbir halklaryň edebiýatynyň taryhy has gadymdan gaýdýar. Olara gadymy hindi, gadymy hytaý, gadymy grek we rim edebiýatlary degişli. Bu halklaryň edebiýaty öz gözbaşyny biziň eýýamymyzdan ozalky döwürlerden alyp gaýdýan we häzirki döwürde-de özläriniň taryhy, ahlak, medeni gymmatlyklaryny ýitirmeýär.

Käbir ýurtlaryň edebiýatlary bolsa gadymkylar bilen deňeşdireniňde juda ýaşdyr. Meselem, amerikan, gazak, gyrgyz ýazuwly edebiýatlarynyň döremegi XVIII-XIX asyrlar bilen baglanyşykly. Ýöne çeper edebiýatyň gymmaty diňe bir onuň haçan dörändigi bilen kesgitlenilmeýär. Amerikan edebiýatynyň Mark Twen, Jek London, Ernest Hemengueý ýaly wekilleriniň eserleri bütin dünýäniň atly baýraklaryna eýe bolup, adamlar tarapyndan höwes bilen okalýar. Gyrgyz edebiýatynyň görnükli wekili Çingiz Aýtmatow häzirki zamanyň beýik nusgawy ýazyjysy hökmünde bütin dünýäde ykrar edildi.

Dünýä edebiýatynyň taryhynyň döwürlere bölünişi dürli-dürlüdür. Ýewropa halklarynyň edebiýaty şeýle tertipde bölünýär:

1. Antik edebiýaty, b.e.öňki VIII b. e V asyrlar. Antik edebiýaty öz gezeginde grek hem gadymy rim edebiýatlaryna bölünýär.

2. Orta asyrlar edebiýaty, V asyr XIII-XVI asyrlar (Ýewropanyň her ýurdunda dürlüräk asyrlara gabat gelýär).

3. XVII-XVIII asyrlaryň edebiýaty.

4. XIX asyr edebiýaty. 1790-1870 ý.

5. XX asyr edebiýaty. 1870-nji ýyldan häzirki döwre çenli.

Aziýa halklarynyň edebiýaty bolsa, umumylykda döwürlere bölünmeýär. Her bir halkyň edebiýatynyň öz taryhy bölünişi bolup, olar biri-birleri bilen tapawutlanýar. Bu ýerde taryhyň belli bir döwürlerinde umumylyklaryň bolandygyny hökman göz önünde tutmaly. Ýöne edebiýatçylar tarapyndan bu umumylyklar ýöriteläp öwrenilmändir we degişli döwürlere bölünmändir.

Dürli halklaryň edebiýatynda gozgalyp, dünýä edebiýatynyň derejesinde ykrar edilen her bir mesele adamyň haýsydyr bir häsiýeti, haýsydyr bir boluşlary hakynda inçeden duýandygy bilen tapawutlanýar.

Dünýä edebiýatynyň görnükli wekilleriniň eserleri terjime edilip, dürli halklaryň arasyna ýaýraýar. Olaryň esasynda sahnalaşdyrylan oýunlar goýulýar, çeper hem multiplikasion filimler düşürilýär. Dünýä halklarynyň edebiýatynda ýagşylygy, haýry, adamkärçiligi, ynsanperwerligi wagyz edýän eserler dünýä halklary tarapyndan ykrar edilip okalýar we öwrenilýär. Dünýä edebiýatynyň her bir eseri bilen tanyş bolan her bir adam kämillige tarap bir ädim äder. Çylşyrymly durmuşda ýaşamagyň, göreşmegiň, gurmagyň ýollaryny öwrener. Şu dünýäde ýagşy bilen ýamanyň, haýyr bilen şeriň arasyny açmaga ukyply bolar.

Aleksandr Sergeýewiç Puşkin (1799-1837)

Aleksandr Sergeýewiç Puşkin Moskwada dogulýar. Onuň maşgalasynda edebiýat we teatr bilen gyzyklanýan ekenler. Şahyryň kakasy Sergeý Lwowiçiň özi hem fransuz dilinde goşgular ýazypdyr. Onuň daýysy Wasiliý Lwowiç Puşkin hem şol döwürde tanalýan şahyr ekeni. Puşkiniň dünýagaraýşynyň kemala gelmegine sada daýhan Nikita Kozlowyň, enekesi Arina Rodionownanyň aýdyp beren halk döredijilik eserleriniň täsiri uly bolupdyr.

1811-nji ýylyň tomsunda Puşkin Şa obasyndaky ýapyk liseýe okuwa girýär. Şol döwürlerde başlanan fansuz basybalyjylaryna garşy watançylyk urşy Puşkine we onuň bilen bile okaýan liseýçileriň watançylyk duýgularynyň ösmegine güýçli täsir edýär. A.S.Puşkiniň ilkinji şygyrlary hem liseý döwründe neşir edilip başlanýar.

Puşkin 1817-nji ýylda liseýi tamamlandan soň, daşary işler kollegiýasyna işe girip, Peterburga göçýär. Ol bu ýerde paýtagtyň edebi, syýasy durmuşyna işeňňir gatnaşýar. 1820-nji ýylyň maý aýynyň başynda Puşkin uzak günortada ýerleşýän şäherlere sürgün edilýär. Ol Ýekaterinoslaw, Kawkaza we Kryma baryp görenden soň, gulluk etmeli ýeri bolan Kişinýowa, soňra bolsa Odessa barýar. 1824-nji ýylyň iýun aýynda patyşanyň hut öz karary bilen Puşkini Pskow guberniýasynyň Noworžewsk uýezdinde ýerleşýän Mihaýlowsk obasyna – ejesiniň mülküne iberýärler. Puşkin ilkinji merkeze uzaklaşmagy agyr görse-de, bu çet obada onuň döredijilik ylhamy has joşup, gowy eserleriň ençemesi ýazylýar.

1826-njy ýylyň güýzünde sürgünden paýtagta dolanyp gelen Puşkin 1830-njy ýylda ýene-de bir gezek obada üç aýlap bolmaly bolýar. Bu gezek ol ata-baba mülki bolan Nižgorod guberniýasyndaky Boldino obasyna barýar. Onuň maksady N.N.Gonçarowa öýlenmek bilen baglanyşykly emlak işlerini düzetmek ekeni.

A.S.Puşkin talantyň, päkligiň, dogry ýoluň duşmanlary tarapyndan duşman duşmanlygy bilen öldürilýär.

A.S.Puşkin “Balykçy hem balyjak hakynda ertekisinde” garry balykçy, onuň kempiri hem tylla balyk hakynda gürrüň berýär.

Balykçy garry rehimli adam. Ol ejize ganymlık etmeýär. Tora düşen tylla balyk: “Eý, ýaşuly, meni deňze goýber” diýip ýalbaranynda, garry ikeriňlenmän, ony erkana ýaşaýşa goýberýär. Goja balykçy baýlyga göz gyzdyрмаýar. Ol öz zähmeti bilen gün görýän, rehimşepagatly, ejize ganymlık etmeýän, oňa kömek berýän adam. Ýöne garrynyň häsiýetiniň hetdenaşa diýenedijilik ýaly gowşak tarapy hem bar. Gara nebsiniň ýesiri bolan kempiri näme buýursa, garry şony tylla balykdan dilemäge gidýär.

Hetdenaşa diýenediji bolmak gowy däl. Beýle adamlaryň erki gowşak bolýar. Olar gerekli ýerinde garşylyk görkezmeği başarmayarlar.

Ertekide balykçy garry bilen onuň aýalyndan başga tylla balyk hakynda aýdylýar. Ol hem garry ýaly rehimli, edilen ýagşylygyň gadyryny bilýär, beren sözünü hökman ýerine ýetirýär. Ýöne tylla balyk garry ýaly hetdenaşa diýenediji däl. Ol öz erkinligini ähli zatdan

ýokary tutýar. Kempir ony özüne hyzmatkär edinmek islände,tylla balyk oňa boýun bolmaýar. Gara nebsiniň ýesiri bolan kempiriň degişli jezasyny berýär.

A.S.Puşkin balykçynyň kempiriniň üsti bilen açgözlüligi, nebse-würliги ýazgaryl.

Iwan Andreýewiç Krylow (1769-1844)

Meşhur basnýaçy I.A.Krylow Moskwada goşun serkerdesiniň maşgalasynda dogulýar. On ýaşyndaka onuň kakasy aradan çykýar. Şundan soň ýaşajyk Iwan Twerde gulluga başlamaly bolýar. Krylow 1783-nji ýylda maşgalasy bilen Peterburga göçýär we bu ýerde Döwlet palatasyna işe durýar. Bu ýerde dört ýyllap gulluk eden döwründe çeper döredijilik bilen meşgullanyp başlaýar.

Krylow çeper döredijilik bilen meşgullanmak bilen bir hatarda neşirýat işi bilenem gyzyklanypdyr. Ol 1789-njy ýylda “Ruhlaryň poçtasy” atly satiriki žurnaly neşir edip başlaýar. Ýöne basym ondaky tankydy eserleri göz önünde tutup, neşirýaty ýapýarlar. Ýöne ruhdan düşmeýän Krylow 1792-nji ýylda “Tomaşaçy” atly žurnaly neşir edip başlaýar. Bu žurnalyňam ykbaly öňki ýaly bolandan soň, dostlar täze “Sankt-Peterburg Merkurisi” atly žurnaly neşir edip başlaýarlar. Bu žurnalam hökümet tarapyndan ýapylýar we Krylowa edebiýat işi bilen meşgullanmak gadagan edilýär. Ol paýtagtdan çykmany edilýär.

1805-nji ýylda Krylow Moskwa gelýär, bir ýyldan soň bolsa ýene yzyna – paýtagta ugraýar. 1812-nji ýylda Krylow Peterburgdaky jemgyýetçilik kitaphanasyna işe girýär we bu ýerde 1841-nji ýyla çenli işleýär. Krylow Peterburgda 1844-nji ýylda aradan çykýar.

Krylow rus we dünýä edebiýatynyň taryhyna basnýaçy hökmünde girýär. Onuň adamyň, jemgyýetiň kemçiliklerini tankyt edýän, çesmelerini dünýä halklarynyň edebiýatynyň uzak taryhyndan alnan hemde hut Krylowyň özi tarapyndan döredilen basnýalary dünýäniň köp dillerine, şol sanda türkmen diline-de terjime edildi.

Türkmen halky “Tomus depesi gaýnamadyň, gyş gazany gaýnamaz” diýýär. Adam gowy ýaşamak üçin asylyly hem halal zähmet çekmeli. Tomusda yaşlygyňda, saglygyň gowuka, mümkinçiligiň

barka zähmet çekip, geljegiň aladasyny etmelidir. Öz gününi diňe şatlyk-şagalaň bilen geçirseň, gyşda-garrylykda, näsaglanyňda, mümkinçiligiň bolmadyk ýagdaýynda kynçylyk çekmeli bolarsyň.

Teneçir bilen garynja

Ýañlandyryp tomus heňin,
Teneçirjik hoşnut bolan.
Garamanka aýyn-maýyn,
Ýagy ýaly gyş hem gelen.

Her agajyň astynda,
Düşläp otuň üstünde
Ýatan günleri ötdi:
Buzly ýer ýüzün tutdy.

Teneçir meýlishalar, ýalta, onuň diňe hoşlukda ýaşasy gelýär, emma hemme zadyň gözbaşynda zähmetiň durandygy üçin ol gyşda kynçylyk çekýär. Garynja zähmetsöýer, yhlasly, ol öz zähmeti bilen ertirki gününüňem aladasyny edip goýýar.

Krylowyň “Garga we tilki” basnýasynda esasy pikir şeýle beýan edilýär.

Ýaranjaňlyk gabahat hem zyýanly,
Diýseler-de, bary biderek bolýar

Ýaranjaň özüne ynanar ýaly,
Ýürekden hemişe penalyk alýar.

Şu basnýada Krylow akmak garganyň we hilegär tilkiniň ikisiniň-de üstünden gülýär we olary ýazgarýar.

Şu basnýada bihaýa tilki näletlenilýär, öwgüli sözlere özüni aldyryp, hüşgärligi elden gidiren garga ýazgarylýar.

Tilki garganyň akmaklygyndan peýdalanyň, ony aldap, peýniri iýmekçi. Ol gargany çakdanaşa öwür:

Ne gözeldir boýnuň seniň,
Ýesir eder oýnuň seniň,

Enaýyja gözleriň bar,
Mylaýymja sözleriň bar.

Iň soňunda “öwgüden başy aýlanan” garga gygyryp, peýniri gacyrýar we tilki gaçan peýniri iýýär.

Şunda I.A.Krylow hilegär, aldawçylaryň, ýaranjaňlaryň we şolara özüni aldadýan akmaklaryň üstünden gülüp, bu tipdäki adamlaryň ikisini-de ýazgarýar.

“Guw, balyk we leňneç” basnýasy. I.A.Krylowyň “Guw, balyk we leňneç” basnýasynda esasy pikir şeýle beýan edilýär.

Iliň agzy bolsa ala,
Işleri hem barmaz ýola,
Hiç bir zada gelmez laýyk.

Günlerde bir gün guw, çortan balyk we leňneç ýük daşamak üçin iş alýarlar. Olar arabany tigirlejek bolup dyzaýarlar, emma araba herket etmeýär. Hereket etmeýänliginiň sebäbi guş göge, balyk deňze, leňneç bolsa yza dyzaýar.

Iň soňunda I.A.Krylow okyjylara şeýle sorag goýýar:

Bilmedim haýsysy günäkär munda,
Emma ýük häzir hem öňki ornunda.

Şunda her bir işi agzybir, maslahatlaşyp edilmelidigi barada aýdylýar. Etjek işiňi pikirlenmän, agzybirlik bilen etmeseň, işiň ýol almajakdygyny aýdýar.

Türkmenlerde aýdylýan “Agzybire Taňrybiýr, agzalany gaňrybiýr” diýen nakyly, atalar sözüni mysal getirmek bolar.

Lew Nikolaýewiç Tolstoý (1828-1910)

Lew Nikolaýewiç Tolstoý çeper sözüň ajaýyp ussady, rus topragynyň beýik ýazyjysydyr. Ol kuwwatly döredijilik talanty, zehini bilen ölmez-ýitmez eserler döredip, dünýä edebiýatynyň taryhynda şöhratly yz galdyrdy. Onuň eserleri bütün adamzadyň çeperçilik ösüşinde öňe tarap ädilen aýgytly ädim boldy.

L.N.Tolstoýyň döredijiligi rus taryhynyň iki öwrülişik döwriň arasyndaky ýyllary, ýagny 1861-nji hem 1905-nji ýyllaryň arasyndaky döwri öz içine alýar.

L.N. Tolstoýyň eserlerinde bütin birinji rus rewolýusiýasynyň özboluşly taryhy sypatlary, daýhanlaryň köpçülikleýin hereketleri, gapma-garşylyklary ökdelik bilen suratlandyrylýar. Lew Nikolaýewiçiň durmuşy realistik görkezmek, ynsan keşbini obrazly hem täsirli bermek ýaly ussatlyklary indi tutuş bir asyrdan bäri ähli dünýäniň progressiw ýazyjylaryna görelde bolup gelýär.

L.N.Tolstoý bize baý miras, XIX asyr rus durmuşynyň köp tomluk ensiklopediýasyny galdyryp gitdi. Tolstoý edebiýat meýdanynda deňi-taýy bolmadyk iň beýik söz ussady, çeper sözün tanymal suratkeşidir.

Rus halkynyň nusgawy edebiýatynyň görnükli wekili, akyldar ýazyjy graf L.N.Tolstoý Tula guberniýasynyň Krapiwensk uýezdiniň Ýasnaýa Polýana (Açyk meýdan diýmekligi aňladýar) diýen ýerinde dogulýar. Onuň Petr I, Ýekaterina II ýakyn adamlary bolan ata-babalary hakyndaky ýazgylar XVI asyrda-da bar ekeni. Kakasy podpolkownik Nikolay Iliç Tolstoý graf, ol 1812-1814-nji ýyllarda bolup geçen Watançylyk urşuna gatnaşypdyr. Tolstoý maşgalada dördünji ogul ekeni. Geljekki ýazyjy iki ýaşamanka, ejesi aradan çykýar.

Tolstoý dworýan maşgalalarda berilýän başlangyç bilimi hem terbiýäni alýar. Soňra bolsa daşary ýurtly guwerner – hakyna tutulan mugallym Sen-Tom oňa bilim, terbiýe berýär. Kakasy duýdansyz aradan çykandan soň, Tolstoýyň ýaş maşgalasyna daýzasy A.I. Ostensaken hossarlyk edýär. Daşky garyndaşlary T.A.Ýergolskaýa hem Tolstoýy terbiýelemeklige yhlas bilen gatnaşypdyr.

Çagalyk ýyllarynda Tolstoý goşgy ýazmaga synanyşypdyr. Ol rus we arap ertekileri, A.S.Puşkiniň goşgulary, Ýusup pygamber hakyndaky rowaýat bilen gyzyklanypdyr.

1841-nji ýylda Tolstoýlaryň maşgalasy täze hossarlary P.I.Ýuşkowanyň ýanyna Kazana göçüp gelýär. 1844-nji ýylda bolsa, Tolstoý diplomat bolmagy maksat edinip, kynçylyk bilen Kazan uniwersitetiniň arap-türk dilşynaslygy bölümüne okuwa girýär. Ýöne bir ýyl okandan soň, uniwersitetiň hukuk fakultetine geçýär.

1847-nji ýylda uniwersiteti tamamlandan soň, Tolstoý dört ýylyň dowamynda Ýasnaýa Polýnadaky daýhanlaryň durmuşyny gowulandyrmak barada alada edýär. Ýöne bu döwrüň бүтін dowamynda, ondan soňam Tolstoý edebiýat, filosofiýa, sungat bilen gyzyklanmasyny bes etmändir. 1851-nji ýylda ýazyjy Wolga derýasynyň ugry bilen Astrahana çenli ýüzüp baryp, Kawkazda Stragladkowskiý obasynda harby gullugy geçýän uly agasy N.N.Tolstoýnyň ýanyna baryar. Bu ýerde ýazyjy iki ýyllap ýaşaýar. Şol döwürde Tolstoý buýsanjaň daglylara garşy urşa gatnaşýar. Soňra ilki ony Dunaý goşunyna, Krym urşy başlanandan soň bolsa, öz islegi boýunça Sewastopola geçirýärler. Tolstoý gabalan şäherde duşmanlara garşy söweşýär.

Ýazyjy 1855-nji ýylda Peterburga gelip, belli edebiýatçylar hem ýazyjylar Nekrasow, Turgenew, Çernyšewskiý, Gonçarow dagy bilen ýakynlaşýar.

Şondan soň yzygiderli suratda çeper döredijilik bilen meşgullanan Tolstoý 1862-nji ýylda Samara sähralaryna “gymyz içmek üçin” gezelenje gidýär. Şol ýylyň güýzünde ýazyjy lukmanyň gyzy Sofýa Andreýewna Berse (1844-1919) öýlenýär we barha ulalýan maşgalanyň başy hökmünde öz mülkünde ýaşap başlaýar.

Özüniň durmuşda gören zatlaryndan, edebiýat bilen gyzyklanýan toparlardan, ýokary jemgyýetden göwni bitmedik Tolstoý obada ýaşap başlaýar. Ol daýhan çagalaryna bilim bermek üçin edep-terbiýe meselesi bilen gyzyklanypdyr, olar üçin ýörite mekdep açypdyr. “Ýasnaýa Polýana” atly žurnaly neşir edip başlapdyr. Bu işleri gowy ýola goýmak üçin daşary ýurda uzak wagtlaýyn sapara gidip gelipdir, daýhanlar bilen pomeşikleriň arasynda ýüze çykýan dawalara araçy hökmünde gatnaşyp, onam, köplenç, daýhanlaryň peýdasyna çözüpdir.

Galan ömrüniň dowamynda Tolstoý çeper eserleri döretmek, daýhanlar, garamaýaklar üçin haýyr-sahawat işlerini alyp barmak, dürli garaýyşly adamlary döwletiň we dolandyryjy toparlaryň yzarlalaryndan goramak bilen meşgullanypdyr.

Ömrüniň soňky ýyllarynda rus edebiýatynyň dogruçyl (realistik) ugrunyň ykrar edilen kerwenbaşysy hökmünde A.P.Çehow, M.Gorkiý.

W.G. Korolenko ýaly ýaş ýazyjylara halypalyk edýär. Öz durmuşyny ynam-ygraryna görä gurnamak islan ýaşuly ýazyjy 1910-njy ýylyň oktýabr aýynyň 10-na gizlinlik bilen Ýasnaýa Polýanadan gidýär we ýolda agyr sowuklap, Ostapowo obasynda aradan çykýar.

L.N.Tolstoý öz durmuşy hakynda gürrüň berýän “Ýetginjeklik”, “Ýaşlyk”, “Çagalyk” atly terjimehal eserleriniň, “Sewastopol hekaýalary” atly hekaýalar ýygındysynyň, “Kazaklar”, “Kreýsewriň sonatasy”, “Arwah” powestleriniň, “Uruş we parahatçylyk”, “Anna Karenina”, “Direliş” atly uly göwrümlü romanlaryň, çagalar üçin ertekileriň, ençeme edebi jemgyýetçilik hem terbiýeçilik eserleriniň awtorydyr.

Hans Kristian Andersen (1805-1875)

Meşhur ertekiçi H.K. Andersen Daniýanyň Odense şäherçesinde ädikeçiniň maşgalasynda dogulýar. Ol çagalykdan halk döredijiligi hem teatr bilen gyzyklanypdyr, pýesalary ýazypdyr. Düňýäni görmek islegi teatr, şygryýet bilen gyzyklanma, bilime teňnelik ony 1819-njy ýylda pulsuz diýen ýaly paýtagt şäher Kopengagene alyp gelýär. Andersene aktýor bolmak başartmaýar. Ýöne onuň edebi eserleri teatryň ýolbaşçylygyny gyzyklandyrypdyr.

1822-nji ýylda Andersen özüniň gadymy skandinaw sýužeti esasynda ýazan “Elfleriň günü” atly dramasy teatра eltyär. Eser entek goşşagam bolsa, teatryň synçysy bu çalasowat oglanda talantyň bardygyny duýýar. Teatr oňa gimnaziýada okatmak üçin haýyr-sahawat talyp hakyny gazanyp berýär. Andersen ýarym aç, ýarym dok ýagdaýda ilki gimnaziýany, soňra bolsa uniwersiteti tamamlýar. Andersen Daniýanyň paýtagty Kopengagende aradan çykýar.

Andersen “Improwizator”, “Diňe skripkaçy” ýaly romanlary, birnäçe goşgulary ýazypdyr. Ýöne Andersene hakyky meşhurlygy onuň erktkileri getirýär. Bütün dünýäniň çagalary tarapyndan söýlülöp okalýan, sýužetleri esasynda multfilmlerdir kinofilmler döredilen ertekiler Anderseniniň adyny dünýä edebiýatynyň taryhyna girizdi. Onuň “Kiçi Klaus we uly Klaus”, “Nohudyň üstündäki şa gyzy”, “Ýoldaky ýoldaş”, “Ýabany guwlar”, “Doňuz çopany”, “Korolyň täze lybasy”,

“Suw perisi”, “Bagt galoşlary”, “Jennet bagy”, “Leglekler”, “Myrtar ördejik”, “Kölege”, “Kükürtli gyzjagaz”, “Jaň”, “Bir enäniň taryhy”, “Öýlenjek ýigit we gelinlik” ýaly ertekileri dünýä halklarynyň köpüsiniň dillerine terjime edildi. 1935-nji ýylda Anderseniň “Çagalar üçin gürrüň berlen ertekiler” atly kitaby neşir edildi. 1837-nji ýylda onuň “Daniýa ertekileri” diýen kitaby çap edilýär. 1843-nji ýylda “Çagalar üçin ertekiler” diýen kitaby çap edilýär. Anderseniň ýazan ertekileri: “Ýabany guwlar”, “Jennet bagy”, “Gyzyl çepejik”, “Gar şa gyzy”, “Myrtar ördejik”, “Çakmak”, “Nohudyň üstündäki şa gyzy”, “Kiçijik Idanyň gülleri”, “Suw perisi”, “Korolyň täze lybasy”, “Tommeliza”, “Doňuz çopany”, “Bir damja suw”, “Ene”, “Kölege”, “Dişagyry daýza”, “Garry Ioganyň gürrüňi”. Anderseniň “Ýabany guwlar” ertekisinde Eliza bilen duşuşmak Gerda miýesser bolýan bolsa, olaryň jora boljakdyklary gürrüňsizdi. Eliza hem ozüniň doganlaryny halas etmek ugrunda görgi baryny görüpdi ahyry. Olaryň ikisi-de edermen hem ertekileriň gahryman gyzlaryny söýýän süýtdeş doganlar. Ertekileriň gahryman gyzlary hem öz doganlaryny ýa-da söýýän ýigitlerini betbagtçylykdan halas etmek üçin uzak ýollar geçmeli, açlykdyr horluk çekmeli, jadyly güýçleri ýeňmeli.

“Tommeliza” ertekisini döredýärkä, ol bu eser bilen bir hatarda ilkinji ýygyndysy üçin ertekiler hem ýazýardy. Şol ýygyndy 1935-nji ýylyň ahyrynda çap edildi. “Çigildem” (Russiýada oňa “Dýumowoçka” diýip at berdiler) çykdy-da, suw gülüniň ýapragyna münüp, ýüzüşe ugrady. Ýaz tomzaklary ony betnişan hasaplaýardylar, gyzjagaz olaryň özüne meňzeş däl diýdi ahyry! Mahmal possunly epeý köralaka bilen mydama aladaly çalja syçan bolsa, oňa özlerniň bolgusyz “parasatlylygyny” nesihat berenlerinde, edil kopengagenli harsydünýäler ýaly pikir öwürýärdiler. Gyzjagaz özüniň gorkusyny ýeňip geçip, doňup barýan garlawajy ölümden halas etdi, guşjagaz bolsa minnetdar bolup, ony güneşli Italiýa äkitdi. Şol ýerde ýumrulan mermer kolonnalaryň ýanyndaky ullakan ak gülleriň içinde elfler diýilýän dynnym ýaljak täsin adamlar ýaşaýardy. Tommelizanyň özi hem elfe meňzäp durdy, ýöne şol jadyly täsin jandarlar ýaly däl-de, eýsem wepaly, söýýän ýürekli, kiçijik naçar gyzjagaz ýaly pikir edýärdi we duýýardy.

“Ene” atly ertekisiniň gahrymany ýeke çagasyny ajala elinden aldyran ýönekeý garyp aýaldy. Ene gijäniň içinde öz çagasyny gözlemäge gidýär. Dogry ýolunyň niredigini bilmek üçin ýiti tikenli doňan böwürsleni bagryna basyp, şeýle ýyladýar welin, ol göm-gök bolup, gülleýär duruberýär. Bu ertekide ene öz çagasy üçin janyny bermäge taýýar.

Mark Twen (1835-1910)

Mark Twen (Semuel Lehighorn Klemens) Amerikanyň Missuri ştatyndaky Florida diýen ýerjagazda dogulýar. Onuň çagalygy uly amerikan derýasy Missisipiniň kenarynda ýerleşýän Gannibal şäherinde geçýär. Mark Tweniň käri boýunça hukuk işgäri bolan, has gowy durmuşyň gözleginde günbatara göçüp gelen kakasy şol garyplygyna çagalaryna hiç hili miras galdyрман aradan çykýar.

Geljekki ýazyjy hiç ýerde yzygiderli bilim alyp bilmändir. On iki ýaşynda ol çaphanada okuwçy bolýar, soňra dürli şäherlerde harp ýygnaýjy bolup işleýär. Mundan soň bolsa, ol losmançylygy öwrenip, Missisipi derýasyndan gatnaýan gämileri sürüp başlaýar. (Ony soňra ýazyjy hökmünde бүтін дүňýäde meşhur eden “Mark Twen” lakamy oňa şu ýerde dakylýar. Bu söz “iki ölçeg” (rusça “мерка два” diýmek bolup, ol gämileriň saý ýerde batman ýöräp biljek, sürüjileriň ýygýgydan ölçäp durmaly bolan ölçeg birligini aňladypdyr) Amerikada raýatlyk urşunyň başlanmagy bilen Missisipi derýasyndaky gämi gatnawy kesilýär. Mark Twen günbatara – Newada ştatyna ugraýar. Bu ýerde şol döwürde kümşüň we altynyň baý ýataklary tapylyan ekeni.

Bu ýerde geljekki ýazyjy baý ýataklaryň gözleginde netijesiz yhlas edýär. Bolmajagyny bilensoň bolsa, žurnalistika bilen meşgullanyp başlaýar. Bu onuň üçin täze kär däl di. Ol entek harp ýygnaýjy, losman wagtynda hem bu iş bilen meşgullanypdy. “Enterpraýz” gazetini bilen hyzmatdaşlyk eden Mark Tweniň ýumora ýugurlan eserleri basym oňa meşhurlyk getirýär. Oňa hakyky şöhrat amerikan syýahatçylary bilen Ýewropa we Kiçi Aziýa syýahat edip gelenden soň, syýahatda galan täsirler barada ýazan “Serhetden aňyrdaky sadalar” atly kitaby arkaly gelýär we onuň adyny edebiýatyň sahypalaryna hemişelik ýazýar.

Mark Twen “Meni nädip gubernator saýladylar”, ”Hytaýlynyň haty”, ”Serhetden aňyrdaky sadalar” ýaly hekaýalaryň, “Gyzyl çaýylan asyr”, “Tom Soýeriň başdan geçirenleri” we şu eseriň logiki dowamy bolan “Geklberri Finniniň başdan geçirenleri”, “Şazada we gedaý”, “Patyşa Arturyň köşgündäki ýankiler”, “Zanna D’Ark” ýaly romanlaryň awtorydyr.

Mark Tweniň çagalar durmuşyndan ýazan romanlarynyň biri-de “Tom Soýeriň başdan geçirenleri” eseridir. Bu eserde çagalar durmuşy, olaryň psihologik häsiýetleri, olaryň dürli oýunlary, bezzatlyklary, umuman, çaga häsiýetleri dogry yzarlanylýar. Ýazyjy şonuň üsti bilen amerikan buržuaziasyndaky ýaşaýyşlar, kynçylyklar dogrusynda pikir ýöredýär.

Tom Soýer Polli daýzalarynyňkyda ýaşaýardy. Ol bir seretseň bezzat ýaly, emma ol örän sagdyn, bilesigelijilik bilen hereket edýän zehinli, okap bilýän, ukyply, göwnünde zähmet çekmegi kemsiz başaryan, adamkärçilikli, ugurtapyjy, bir sözli oglanjykdy. Şonuň üçin negr Jim, Gek we beýleki çagalar mydama onuň ýoldaşlarydy. Tom dini mekdebi, onuň gödek hem irkilip oturan mugallymyny we daýzasynyň mekdepden gelenden soň onuň öňünde goýýan galyň dini kitabyňy, ondaky manysyna düşünmezden, ýat tutmaly uzyn sürelerini ýek ýigrenýärdi. Ýöne Tomuň Polli daýzasy dine çyny bilen ynanyardy. Eger ol diniň boşdugyna göz ýetiren bolsady, onda Toma ol kitaby ömür okatmazdy. Polli daýzasy Tomy oňat görüp, geljekde gowy adam bolup ýetişmegi ugrunda jan edýän terbiýeçi enäniň obrazydyr. Ol iň gahary gelende: “... duran bir musallat. Ol meniň merhum uýamyň ogly, oňa temmi bermäge hiç ýüregim edenok” diýip, çyny bilen aýdardy. Tom bir gezek okuwdan galmak üçin kesellän bolýar. Polli daýzasy hem gülüp, hem aglap, özüni dürsäp: “...Ah, Tom, sen meniň başyma nähili oýunlar salýaň. Bu samsyklygyňy goý-da, ýeriňden tur” diýýär. Ýene bir ýerde Tom giç öýe gelip, ertir turanda, Polli daýzasy urman-sökmän aglaýar. Bu bolsa Toma urandan beter degýär. Tom daýzasyndan ötünç sorayar.

Tom günleriň birinde şäheriň belli arakhorunyň ogly Geke duşýar. Gek idegsiz bolany üçin göwnüne gelenini edýärdi. Nirede ýatyp-tursa-da ony sorag-ideg edýän ýokdy. Tomuň onuň “azat” ýaşaýşyna

gözi gidýärdi. Tomuň bolsa, öýde daýzasynyň häli-şindi dini öwüt bermesinden, täsirsiz mugallymdan ýaňa bizar-peti çykýardy. Haçanda ol mugallymdan urlandan, şeýle-de gowy görýän Bekki gyz bilen öýkeleşenden soň tokaýa gidip, Pobin Gud hakdaky okan kitaplaryndan käbir epizodlaryny gaýtalaýardy. Tom özüni Robin Gud hasaplap, monça bolýardy. Hawa, Robin Gud kim? Ol XIV-XV asyrlarda bolup geçen iňlis halkynyň iň adalatly legendar gahrymanydyr. Ol hakdaky balladada: “Ýagty jahan onuň ýaly gaýduwsyzy heniz gören däl” diýilýär. Ol ezilýän halkyň tarapdarydyr. Robin Gud baýlary, patşalary, şerifleri, ýepiskoplary talap, alan baýlyklaryny garyp halka paýlar eken. Ol edermen, mergen, güýçli hem wäşi, paýhasly hem hakykatçydy.

Tom Gek bilen tirkeşip, özleriniň başyndan geçirmelerinde şol ýaşayan jemgyýetindäki gabahat işleriň birnäçesiniň şaýady bolýardy. Romanda hum gözlegi ýaly wakalar hem awtor tarapyndan ussatlyk bilen beýan edilýär. Olar gözleg döwründe her hili kynçylyklara, dürli tipdäki ýaramaz adamlara, wagşy lukmany öldüren jenaýatçy hindi Jo ýalylara hem duşýarlar. Şeýle hem olar sap ýürekli sada adamlara hem gabat gelýärler. Gek öýsüz-öwzarsyz bolsa-da, ony halk sylaýardy. Gek bir gezek gijäniň birwagtlary gojanyň gapysyny kakanda, goja: “Bu adyň önünde meniň gapym gije-de bolsa, gündiz-de bolsa, elmydama açykdyr. Gir, ezizim, özüňi edil öýünde ýaly bilgin” diýip, çykan ses Geki diýseň begendirýärdi. Tom Geke mähirlidi. Onuň kesellänini eşidip, Gekiň ýanyna barýar hem duýgudaşlyk bildirýär. Elbetde, çyn dost şunuň ýaly başa agyr iş düşende belli bolýar ahyrin.

Ýazyjy çagalary çyn ýürekden söýýärdi. Mertlik we ugurtapyjylyk çagalary maksatlaryna, arzuwlaryna ýetirýärdi. Eserde dostluga hem uly orun berilýär. Çagalaryň arasynda akýagyz, garaýagyz, eşi-gi sal-sal, şylha-şylha garyp ýa-da ýeňiýoluk ýetim diýen tapawut goýulmaýandygy hem hakyky dost-ýoldaşlygyň, ynsany söýüjiligiň nusgasydygyna güwä geçýärdi.

Ýazyjy “Geklberri Finniniň başdan geçirenlerinde” amerikan durmuşynyň giň sahnasyny açyp görkezýär. Bu kitapdaky gahrymanlar toslanyp tapylanlar däl. Munda ýazyjy öz ýaşlyk döwründe başyndan geçirenlerini, real hakykaty ýazypdyr. Gekiň kakasy arak içen wagty Geki urýan eken. Şeýle-de töweregine azar beripdir. Aşa arak

içýäni ýazyjynyň özi hem ýigrener eken. Geki terbiýelemäge alan dul zenan Duglas ony mekdebe ýerleşdirýär. Gek mekdep bilen öwrenişip hem barýardy. Duglas Geki dini wagyzlar bilen terbiýelemekçi bolýardy. Emma mydama içgili kakasynyň yzarlamaşy, okamagy gadagan etmesi Geki okuwyny taşlamaga mejbur edýär. Bu zatlar Gekiň ýüregine düşüp, bileje oýnaýan oganlaryny hem öýlerini taşlap gitmäge mejbur edýär. Gek öýlerinden gaçanda oňa negr Jim gabat gelýär. Ol hem hojaýynyndan gaçypdyr. Gek ilkibaşda Jimiň hojaýynyndan gaçanyna geň galýar. Hatda hojaýynyna habar berjek hem bolýar. Ýene-de akylyna aýlanyp, negr hem adam ahyryn diýip, onuň bilen bir hereket etmeklige razy bolýar. Bular tapan sallary bilen Missisipi derýasynyň ugry bilen ýüzmelerini dowam edýärler. Awtor Gek hem Jimi ýola düşürmek bilen Missisipi derýasynyň kenarynda ýaşaýan adamlar – garakçylyk edýänler, iki obanyň tire arasyndaky ganhorçylyk hereketleri, Amerikadaky tirebazlyk barada ýazypdyr.

Eseriň soňunda satylan Jim, Tom Soýer, Gek Finni, Tomuň daýzasy Polli we beýlekiler duşuşýarlar. Bularyň kimdigi aýan bolýar. Ýazyjy şu obrazlaryň üsti bilen amerikan buržuaz jemgyýetini aýgytly suratda paş edýär. Bu wakalar bolsa, amerikan syýasatçylaryny gaharlandyran hakyky epizodlardyr.

Amerikanyň reaksiýa syýasatçylary Mark Tweniň eserlerini ýok edip, özläriniň şu ýagdaýlaryny gizlemekçi bolýarlar. Emma hakykaty hiç wagt gizläp, bukup bolmaz. Çünki ol hakykat. Onda ýitilik, kesgirlik, ýagtylyk, mizemez dostluk, parahatçylyk, deňlik, azatlyk bar ahyryn.

Türkmen çagalar edebiýaty 20-nji (1917-1929), 30-njy (1929-1941) ýyllarda

Türkmen çagalar edebiýaty özüniň ösüş, kämilleşiş prosesinde öňden gelýän milli nusgalara daýandy. Türkmen halk döredijiliginde, klassyk edebiýatymyzda bolan däpleri ösdürmek, öňdebaryjy rus we doganlyk halklaryň edebiýatynyň täsiri, durmuşynyň talaby netijesinde Türkmenistanda çagalar edebiýaty çeper edebiýatyň aýratyn bir şahasy hökmünde ýüze çykdy.

Ýazuwly çagalar edebiýaty, esasan, XX asyrdaky ulular edebiýatynyň aýratyn bir şahasy hökmünde dörap, ösüp başlady. Türkmen halk döredijiliginiň hem-de ýazuwly edebiýatynyň çagalaryň durmuşy bilen baglanyşykly nusgalarynyň we döpleriniň türkmen çagalar edebiýatynyň döremeginde, ösmeginde ilkinji ýörelge bolandygyny, aňyrdan gelýän oňalyk döpleri ösdürip, täze mazmuna laýyk mazmun, oňa kybapdaş forma gözlemäge girişendigini bellemelidir. Elbetde, ol gözleg, täzelik käbir meselelerde gaty uzak edebiýat prosesi özüne içine aldy. Munuň üçin ýazyjy-şahyrlar halk döredijiligini, klassyk edebiýaty özleşdirmek bilen bir hatarda durmuşyň özüni-de yzygiderli suratda öwrenmeli boldular.

Türkmen çagalar edebiýatynyň günübirin aýaklanmagyna we yzygiderli ösmegine täsir eden çeşmeleriň biri-de doganlyk halklaryň çagalar edebiýatynyň progressiw döpleriniň özleşdirilmegidir.

Şeýle milli aýratynlyk, milli forma esasynda, türkmen çagalar edebiýaty-da çylşyrymly edebiýat prosesi başdan geçirip, umumy çagalar edebiýaty bilen bir hatarda ösmäge başlady. Elbetde, bu ösüş birden bolmady. Muny göz önüne getirmek üçin türkmen çagalar edebiýatynyň ähli ösüş döwürlerine nazar aýlamak zerur.

Türkmen çagalar edebiýatynyň kemala gelmegi, onuň doly derejede edebiýata öwürilmegi üçin 20-nji ýyllarda uly döredijilik gözlegleri alnyp barylady.

Edebiýatda ilkinji meselä öwürülen zat žanr, görnüş meselesidir, epik žanryň hekaýa, nowella, powest, roman ýaly görnüşleri çagalar edebiýatynda däl, eýsem şu asyryň çenli ulular edebiýatynda-da duş gelmeýärdi. Şonuň üçin rus edebiýatynyň nusgalaryndan ugur almak dogry ýol hasaplanylady.

Türkmen çagalar we ýaşlar edebiýaty halk döredijiliginiň, türkmen klassyky edebiýatynyň bazasynda öňdebaryjy doganlyk edebiýatlarynyň döplerini özleşdirmek arkaly kämilleşdi, öňe gadam urdy.

1926-njy ýylda “Pioner” žurnalynyň neşir edilip başlanmagy bilen Ý.Nasyrlynyň, G.Burunowyň, B.Kerbabaýewiň täze döpleri ündeýän eserleri peýda boldy. B.Kerbabaýewiň “Ýaz gelýär” (1927), G.Burunowyň “Mekdebe gel” (1926), “Dillerimizi saýradýar” (1926), Ý.Nasyrlynyň “Halkara çagalar hepdesine” (1927) goşgularynda täze durmuş barada gürrüň edilip, bilim almaklyga çagyrylýardy.

Öwüt-nesihat häsiýetli şol eserler döwür üçin inňän möhümdi. “Heniz çagalar edebiýatyny özüne ýörite pişe edinen şahyrlaryň-da, edebiýatlaryň-da arasynda bölünişik ýokdy. Şonuň üçin hem diňe bir çagalara bagyşlanyp ýazylan eserler däl, Ata Köpek Mergeniniň, Baýram şahyryň, Durdy Gylyjyň, Nury Annagylyjyň, Mollamurtuň şorta sözleriniň, goşgularynyň çagalary terbiýelemekde ähmiýeti bardy. Türkmen çagalar edebiýatynyň binýadynyň şol eserlerden gözlenmegi-de hakykatdy.”

Diýmek, çagalar edebiýatynyň dörän we ösüp başlan ýyllary ýigirminjy ýyllaryň aýaklaryna gabat gelýär.

Ýigirminjy ýyllaryň aýaklarynda, otuzynjy ýyllaryň başlarynda çagalara niýetlenip ýörite poemalar-da döredildi: Ş.Kekilow “Meniň ýolum” (1928), A.Kekilow “Geçen günlerim” (1930), A.Nyýazow “Iki ýetim”, “Ýetim maksadyna ýetdi”...

Awtobiografik häsiýetde ýazylan bu eserlerde wakalar anyk obrazlar arkaly aýdyňlaşdyrylýardy. Poemalarda başda rewolýusiýa-dan öňki wakalar ýygjamlaşyp beýan edilýärdi, diňe şundan soň esasy waka görkezilýärdi. Folklor gahrymanlaryna mahsus bolan ideallaşdyryp görkezmek, taýýar gahrymany esere salmak, wakalary ýygjamlap, statik beýan etmek, klassykamyzdaky öwüt-ündew ýaly häsiýetler uzak ýyllaryň dowamynda çagalar edebiýatynyň süňňünden çykady.

Otuzynjy ýyllaryň başlarynda çagalara degişli eserlerde öwüt-ündew meselesinde wakalary gönümel beýan etmekde öňegidişlik duýulsa-da, ösüş haýal depginde gitdi. B. Kerbabaýewiň “Tüý-tüýünde” (1937), A.Alamyşowyň “Tomusda” (1935), G.Burunowyň “Maýsa indi arassa” (1935), A.Kekilowyň “Iki okuwçysynda” (1935) şu ýagdaý duýulýardy, ýöne bu ösüş ýok diýildigi däl. Eýýäm edebiyata täze-täze awtorlar gelip goşulypdy. Eserleriň tematiki çygry giňäpdi. Çagalar Mollamurtuň, B.Kerbabaýewiň, A.Kekilowyň, A.Gowşudowyň, A.Durdyýewiň, O.Täçnazarowyň, H.Çaryýewiň, Ý.Nasyrlynyň täze durmuşy wasp edýän, çagalary okuwa, zähmete çagyryan eserlerinden tälim alýardylar. Ol eserler watançylyk, internasionalizm, optimistik ruha-da baýdy.

Döwletiň çagalar edebiýatyny ösdürmek baradaky kararlary, ýazyjylaryň 1934-nji ýylda geçen Bütinsoýuz I gurlutaýy çagalar edebiýatynyň mundan beýläk ösüşine itergi berdi.

1936-njy ýylda çagalar edebiýaty boýunça Bütinsoýuz maslahat geçirildi. Maslahat çagalar edebiýatynyň geçen ýoluna nazara aýlady, jemini jemledi.

Bu çäreler, galyberse-de türkmen ýazyjylarynyň barha tejribe toplam başlamaklary, ýörite çagalar metbugatynyň peýda bolmagy çagalar edebiýatynyň kämilleşmegine, döräp, özbaşdak edebiýat hökmünde öňe çykmagyna ýardam etdi. “Otuzynjy ýyllaryň birinji ýarymynda türkmen çagalar edebiýaty hakyky manysynda döredi. Çagalar durmuşyna aralaşýan kitaplar köpeldi...”

Türkmen çagalar edebiýatynda otuzynjy ýyllaryň ahylrlaryndan başlap, wakalary öwüt-ündew esasynda beýan etmeklikden, shematizmden daşlaşylyp, suratkeşlige ýykgyň edilip ugraldy. Gahrymanlaryň häsiýetini açmakda daşky gurşaw bilen baglylykda janlandyрма emele geldi. “... Otuzynjy ýyllaryň ikinji ýarymynda çagalar edebiýatynda öwrüliş punkty boldy”. Kiçi ýaşly çagalara niýetlenen proza eserleriniň-de ilkinjileri otuzynjy ýyllaryň aýaklarynda, kyrkynjy ýyllaryň başlarynda dünýä indi. Bu döwürde syýužetli eserleriň-de ençemesi döredildi. Bu döwrüň eserleriniň tapawutly tarapy diňe bir kiçi ýaşly çagalara degişli bolup durýanlygynda-da däl. Hekaýa çagalaryň özüniň gatnaşýanlygynda-dy, onuň duýgulary arkaly berilýanligindedi (H.Şükürow “Jaňlyja ýüwrük”, 1941). Bu ýagdaý şol döwrüň çagalar edebiýaty üçin öňe ädilen ädimdi. Türkmen çagalar edebiýatyny ilkinji proza eseri bilen (“Pioner öý hojalygynda”, 1928) serpaýlan B.Kerbabaýew 1940-njy ýylda “Batyr” powestini döredipdi. Şol ýyllarda N.Saryhanow “Gyzgyn günler” (1936), A.Durdyýew “Signal” (1936), B.Seýtäkow “Kommunar” (1939) hekaýalaryny, G.Gurbanow “Maýsa indi arassa”, Ş.Kekilow “Ýaz” (1935), H.Şükürow “Mergen” (1937), A.Alamyşow “Tomus” (1935), Ç. Aşyrow “Aýralyk” (1937), B.Seýtäkow “Ot içinde” (1940), D.Nepesow “Gyş” (1935), G.Seýtliýew “Jeren” (1939) poemalaryny döredti.

Folklor syýužeti esasynda-da ençeme eser ýazyldy.

Türkmen çagalar edebiýatynyň taryhyna göz aýlasaň, halk döredijiliginden peýdalanyň, döredilen eserleriň dürli döwürlere degişlidigini görmek bolýar. B.Kerbabaýew “Jonruk batyr”, B.Seýtakow “Aýazhan”, A.Kekilow “Küýze we tilki”, “Çopan we patyşa” ýaly eserlerini dörediler. B.Kerbabaýewdir N. Pomma halk matallary esasynda “Kim bilmeşik”, “Tapmaçalar” atly kitaplaryny ýazdylar.

Dünýä edebiýatynda erteki döreden meşhur awtorlar erteki ýazanlarynda, halk nusgalaryna oýlanyşykly we döredijilikli çemeleşdiler. Halk döredijiligi olar üçin uly mekdep bolupdyr.

Mazmuny gysgadan gelen manyly çeper beýan etmek meselesinde rus we beýleki doganlyk halklaryň edebiýatynda ajaýyp göräde görkezen ýazyjy-şahyr az däl. Muny A.S.Puşkiniň “Balykçy we balyjak hakynda erkisine” syn edeniňde-de, A.Tolstoýyň “Buratinosyny” okanyňda-da... görüp bolýar.

B.Seýtakowyň “Aýazhan”, A.Kekilowyň “Küýze we tilki”, “Çopan we patyşa”, B. Kerbabýewiň “Japbaklar”, K.Gurbanpesowyň “Ýalta we bagt”, G.Gurbansähedowyň “Akmak patyşa”, K.Taňrygulyýewiň “Pilmahmyt” eserleri halk döredijilik eserleriniň temasy, syžetini, motiwini, tärini döredijilikli peýdalanmak esasynda ýazyldy.

Halk şahyrymyz Ata Salyh “Ýolbars we tilki” eserinde parahatçylykly zähmet bilen meşgul adamlaryň rahatlygyny bozan we öz gazan çukuryňa özi ýykylan gitlerçi garakçylaryň ýigrenji keşbini çeper görkezdi. A. Salyh bu basnýany “Tilkiniň awy” diýen türkmen halk erkisinden döredijilikli peýdalanyň ýazypdyr.

Ýazuwly edebiýat ýüze çykmanka, çagalaryň ünsüni çeken žanrlarynyň biri-de halk matallarydyr. Matallar hem ýazyjylara material boldy. Şolaryň esasynda B. Kerbabaýew “Kim bilmeşik” atly tapmaçalaryny, N. Pomma “Tapmaçalaryny” ýazdylar.

Türkmen çagalar edebiýaty döwrüň howasy bilen dem alyp, tematiki babatda doganlyk edebiýatlar bilen aýakdaş gitdi. B.Kerbabaýewiň “Baýram” (1935), “Kim ýeňdi” (1934), “Batyr” (1940), N.Saryhanowyň “Gyzgyn günler” ýaly eserleriniň çagalary watançylyk ruhunda terbiýelemekde möhüm ähmiýeti boldy. A. Durdyýewiň “Çerkez nähili okaýar?”, “Signal” (1936), A. Gürgenliniň “Geldi we

Berdi” (1935) ýaly hekaýalarynda, G. Burunowyň “Maýsa indi arassa”, A. Alamyşowyň “Tomus” atly poemasynda çagalaryň gündelik durmuşyndan, zähmet hem okuw bilen baglanyşykda özlerini alyp barşyndan söhbet açylýar. Bu eserleriň aglabasynda häzirki döwrüň çagalar prozasyndan tapawutlylykda, gahrymanlaryň edermenliklerini açyp görkezmeçlige ýygyn edilýär. Emma gahrymanlaryň häsiýetleriniň açylyşynda, obrazlaryň döredilişinde gözleg bolsa-da, entek olarda öwüt-ündew aýdyň duýulýardy.

Durmuşyň talaby, halk döredijilikdir klassyky edebiýatyň täsiri, rus hem beýleki doganlyk halklaryň edebiýatynyň täsiri netijesinde Türkmenistanda çagalar edebiýaty umumy edebiýatyň bir şahasy hökmünde döredi we ösüp ugrady.

Türkmen çagalar edebiýaty Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda (1941-1945)

Ganym urşuň başlanmagy bilen bütün ýurt aýaga galdy, tutuş sowet halky bilen birlikde türkmenler hem Watan goragyna çykdylar. Urşa ýaraýan adamlaryň ählisiniň fronta alynmagy tyldaky zähmet çekýän adamlaryň sanynyň ep-esli kemelmegine getirdi, beýlekiler bilen birlikde türkmen ýazyjylary hem Watany goramaga gitdiler.

Ýurduň ýagdaýynyň peselmegi, ähli serişdäniň fronta gönükdirilmegi bilen çagalar neşirlerini hem çykarmaklyk kynlaşdy. Şonuň üçin 1941-nji ýylda “Pioner” žurnaly, “Mydam taýýar” gazetini ýapylady.

Şahyrlar-ýazyjylar öz ar-namysy üçin, Watany üçin meýletinlik bilen fronta gitdiler. Şaly Kekilow, Nurmyrat Saryhanow, Çary Aşyrow, Nazar Geldiýew, Durdy Haldurdy, Hajy Ysmaýylov, Kemal Işanow, Nurberdi Pomma, Pena Rejepow, alymlardan Ruhý Alyýew, Ahmet Ahundow-Gürgenli front wakalaryny gözleri bilen gördüler.

Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda türkmen çagalar we ýetginjek-ler edebiýaty çeperçilik taýdan esli kämilleşdi. Bu ýagdaý aýratyn-da proza eserlerinde güýçli duýulýardy. Ýöne otuzynjy ýyllaryň ikinji ýarymy bilen deňeşdirilende, onuň san taýy kanagatlanarly däl.

Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda görnükli rus ýazyjylarynyň eserleri çagalary watançylyk ruhunda terbiýelemek ýaly ajaýyp hyzmatlaryndan hem daşary öwrenýän, tejribe toplaýan türkmen ýazyjylary üçin-de uly ýörelge boldy. Halk, Watan bähbidine gezek gelende ýanyp duran, dyzmaç, hyjuwly, gaýduwsyz gahrymanlar orta çykyberseler-de, türkmen ýazyjylarynyň harby temadan ýazan eserlerinde çagalaryň tylda, ýeri gelende frontda-da ulular bilen bir hatarda görkezýän edermenliklerinden söz açyldy. Uruş ýyllarynda çagalar we ýetginjekler edebiýaty diňe harby tema bilen çäklenmedi. Olarda çagalar zähmet frontunda-da synaldy. Şol eserleriň hemmesinde çagalaryň biri-biri bilen dostlukly gatnaşyklaryna-da aýratyn ähmiýet berildi. Bu bolsa şol agyr ýyllarda çagalary doganlyk-dostlyk, internasionalizm ruhunda terbiýelemekde iňňän zerurdy. Biziň ýeňsimiziň özeni şol agzybirlikde jemlenýärdi.

H.Ysmaýylowyň “Bäsdeşler (1944), D.Ýomudskaýanyň “Kiçijik Ata” (1941) powestleriniň, Ý.Nasyrlynyň “Leýtenantyň ogly” (1942), Ç.Aşyrowyň “Serhetde” (1941) poemalarynyň, R.Seýidowyň, G.Seýitliýewiň, Nury Annagylyjyň, D.Nepesowyň goşgularynyň çagalary watançylyk, dostluk-doganlyk ruhunda terbiýelemekde ähmiýeti uludy. Sowet halkyny dyza çökerip, gula öwürmek islän Gitlere, faşizme ýigrenç çagalarda-da güýçlüdi, joşgunly watançylyk hyjuwy olary tyldan fronta tarap çekýärdi. Olar hut front wakalarynyň jümüşinde bolup, duşman bilen ýüzbe-ýüz durup, ar almagyň kül-külüne düşýärdiler. B.Kerbabaýewiň “Atasynyň ogly” (1944) powestiniň gahrymany ýaşajyk Myrat uruşda wepat bolan kakasynyň aryny almak üçin Suworow uçilişesine okuwa gidýär. K.Işanowyň urşuň yzysüre ýazan “Ýaş watançy” (1948) powestinde-de Muhammet ene-atasynyň aryny almak üçin hupbat baryny görýär. Diňe duşmana ýigrenç, watançylyk hyjuwy ýaş çagada güýjüň, gujur-gaýratyň, edermenligiň, maksadynyň ýüze çykmagyna sebäp bolup biljek. Şol erjellik ýüzlerçe çagalary terbiýeleýär. Frontda gyzgyn güllerleriň arasynda janyny orta goýup, esgerlere kömek berýän ýaşajyk watançy-da (“Leýtenantyň ogly”) okyjynyň gözüniň önünde janlanýar.

Bu döwürde Şaly Kekilow “Kareliýa jeňnelinde”, Çary Aşyrow “Ermeni gyzy”, Nurberdi Pomma “Ädigimiň ýoly” goşgularyny ýazadylar.

Türkmen çagalar edebiýaty uruşdan soňky ýyllarda (1945-1959)

Uruşdan soňky ýyllaryň türkmen çagalar edebiýatynyň tematiki gerimi giňedi. Wakalaryň beýan edilişinde, häsiýetleriň açylyşynda ilerleme duýuldy. Wakalary gönümel bermekden, gurak beýan etmekden barha ara açyldy. Şu ýagdaý aýratyn-da prozada ýaş gahrymanlaryň obrazlarynyň işlenilişinde duýulýardy. Gahrymanlaryň häsiýetiniň, olaryň individual aýratynlyklarynyň üsti bilen açylmaklygy-da çagalar edebiýatynda täzelikdi.

Urşuň yz ýanynda geçen Türkmenistanyň ýazyjylarynyň gurultaýynda, plenumlarynda türkmen çagalar edebiýatyny ösdürmek barada dürli çäreler bellenildi. Çagalar edebiýatynyň şol döwürdäki ýagdaýy nazara alnyp, 1946-1952-nji ýyllarda iň oňat çagalar eserleri üçin bäsleşikler ygylan edildi. A. Aborskiniň “Çagalar üçin täze kitaplar”, R.Alyýewiň “Türkmen çagalar edebiýatynyň käbir ösüş aýratynlyklary barada”, B.Kerbabaýewiň “Türkmen sowet edebiýatynyň zerur wezipeleri” atly giňişleýin makalalarynda çagalar edebiýatynyň şol döwürdäki ýagdaýy, üstünlikleri, kemçilikleri barada pikir ýöredildi.

Belli çagalar ýazyjysy H. Ysmaýylowyň türkmen çagalar edebiýatynyň altyn fonduna goşulan, diňe bir öz döwri üçin däl, şu günlerde ähmiýetini ýitirmedik eserleri şol ýyllar ýazylypdy. H. Ysmaýylowyň “Gopuzlyja gyz” hekaýasyny, “Iki atanyň bir ogly” (1946), “Mugallymyň gyzy”(1947) powestlerini çagalar bilen deň ulular hem höwes bilen okady hem okaýar. H. Ysmaýylowyň şol eserleri ýazyjynyň çaga psihologiýasyna beletligi, eserleriniň durmuşylygy, tebigylygy, milliligi, reallygy, diliniň şireliligi bilen abraý gazandy. Mikola Kalpaklynyň obrazy bolsa, şol döwrüň çagalar edebiýatynda täze obrazdy.

Şol ýyllarda H.Ysmaýylow ýaly çagalar edebiýatyna bilini berk guşap ýapyşan ýazyjy orta çykmasa-da, çagalar edebiýatynyň uruşdan soňky abraýyna B.Kerbabaýew, A.Gowşudow, B. Seýtäkow proza eserleri bilen, G. Seýitliýew, R. Seýidow, Ý. Nasyrly poeziýa eserleri bilen şäriklik etdi. B. Seýtäkowyň “Başa-baş söweş” (1948), K.İşanowyň “Ýaş watançy”, R. Seýidowyň “Batyryň otrýady”,

G. Gurbansähedowyň “Ak altyn” (1955), B. Kerbabaýewiň “Yhlasy myrat”, A. Gowşudowyň “Dordepel” (1951), “Gajar aga” (1946), “Narlynyň keçjallygy”, “Köne mekdep” eserleri, G. Seýitliýewiň eýran çagalarynyň durmuşyndan söhbet açýan “Kemal” (1955), M. Seýidowyň “Kitaply oglan”, A. Atajanowyň “Permanyň mamasy” (1956), M. Garryýewiň “Ussahanada” (1959) peomalary tematikasyň dürli-dürlüligi bilen çagalaryň ruhy dünýäsini bezedi.

N. Jumaýewiň “Syrly gala” (1958), K. Jumaýewiň “Ony Artyk tanaýar” (1959), N. Geldiýewiň “Hüşgärlik” (1959) powestleri çagalara serhet durmuşyndan söhbet açdy. Çagalaryň serhetçiler bilen dostlugyny öz içine alýan bu eserlerde hüşgärlik meselesine aýratyn üns berilýärdi. Bu eserlerde körpeleriň watançylyk duýgusyny ösdürmek ýaly möhüm estetiki mesele birinji orunda durýardy.

Folklor syžetleriniň esasynda çeper eserler döretmek hem çagalar edebiýatynyň ösmegine we kämilleşmegine ýörite şert dörettdi. Muňa B. Kerbabaýewiň “Jonuk batyr” (1940), “Japbaklar” (1948), Ý. Nasrylynyň “Ýaltamyrat”, B. Seýtäkowyň “Aýazhan” (1940), A. Kekilowyň “Küýze we tilki” (1941), “Çopan we patyşa” (1959), G. Gurbansähedowyň “Akmak patyşa”, K. Gurbanpesowyň “Ýalta we bagt”, N. Pommanyň “Bäş balyk” (1955), N. Baýramowyň “Bagt hakynda rowaýat” (1957) we ş.m eserlerini görkezmek bolar.

Çagalar edebiýatyna basnýa žanrynyň girmegi onuň diňe bir tematiki örüsini giňeltmän, žanr babatynda-da baýlaşdyrdy. A. Salyhyň “Ýolbars we tilki” (1945), “Şagal bilen horaz” (1951) ýaly basnýalarynyň terbiýeleýjilik ähmiýeti-de güýçlüdir.

Ellinji ýyllaryň ikinji ýarymynda mekdep ýaşyna ýetmedik çagalar üçin-de ençeme eserler döredildi. A. Haýydowyň “Ýaz goşgulary” (1956), Ý. Haýydowyň “Uzyn tallar” (1959), “Aýnajyk” ýygynyndaky ençeme goşgulary, G. Seýitmäadowyň, K. Jumaýewiň, A.urdyýewiň, D. Allanowyň, I. Babaýewiň ençeme hekaýalary körpeler üçin niýetlenipdir.

Ellinji ýyllaryň başlarynda çagalar we ýetginjekler edebiýatyna B. Seýtäkowyň, M. Seýidowyň, ellinji ýyllaryň ortalarynda G. Gurbansähedowyň, K. Gurbanpesowyň, A. Atajanowyň, A. Kowusowyň, N. Geldiýewiň, N. Jumaýewiň goşulmagy çagalar edebiýatynyň çygryny barha giňelttdi. Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky döwlet

baýragynyň eýesi, belli çagalar ýazyjysy, dürli-dürli dillerde neşir edilen 40-a golaý kitabyň awtory K. Taňrygulyýew hem çagalar edebiýatyna 50-nji ýyllaryň ahyrlarynda goşuldy.

Ellinji ýyllaryň aýaklarynda, altmyşynjy ýyllaryň başlarynda çagalar edebiýaty täze öwüşginlere eýe boldy, edebiýat meýdanyna çagalar ýazyjylarynyň täze tapgyrynyň goşulmagy, belli ýazyjylaryň birtoparynyň körpeler üçin-de kämil eserleri döretmekleri, çagalar ýazyjylarynyň döredijilik tejribeleriniň barha kämilleşmegi, edebiýatyň bu şahasyny ösdürmek barada edilýän aladalar, edebi bäsleşikleriň geçirilip durulmagy çagalar edebiýatynyň ilerlemegine hertaraplaýyn ýardam etdi, onuň dili barha gowulaşdy. Türkmenistanyň halk ýazyjysy K. Gurbannepesow-da ellinji ýyllarda has öndümlü işläp, çagalar üçin baş sany ýygyny (“Ýaşajyk dostlaryma” (1956), “Ýalta we bagt”, “Goňurja” (1958), “Nazarjygyň piljagazy” (1959), “Maşgala we mekdep” (1954) çap etdirdi.

Berdi Kerbabaýew (1894-1974)

Türkmen edebiýatynyň görnükli wekili, Zähmet Gahrymany, Türkmenistanyň halk ýazyjysy, Magtymguly adyndaky döwlet baýragynyň eýesi, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň akademigi Berdi Kerbabaýew özüniň giň hem-de köptaraply döredijiligi bilen türkmen halkynyň ruhy medeniýetiniň ösmegi üçin saldamly goşant goşdy.

Berdi Kerbabaýewiň ýarym asyra ser uran edebi döredijilik, jemgyýetçilik işi türkmen edebiýatynyň ösüş taryhy bilen jebis baglanyşyklydyr. Türkmen edebiýatynda realistik prozanyň ajaýyp nusgalaryny döretmek bilen birlikde, poeziýanyň, milli dramaturgiýanyň ösmegi üçin hem onuň eden hyzmaty az däl.

Berdi Kerbabaýew 1894-nji ýylyň 15-nji martynda Zakaspi oblastynyň Tejen uýezdiniň Gowkuzereň obasynda daýhan maşgalasynda eneden bolýar.

Geljekki ýazyjynyň çagalyk döwri köne türkmen obasynda geçýär. Oba mekdebinden soň, B. Kerbabaýew özüniň bilimini medresede dowam etdirýär. Ilki ol Kaka, Tejen, soňra bolsa Buhara medrese-

sinde birnäçe ýyl okaýar. Şol ýerde ol ilkinji gezek umumy bilimlerini başlangyjy bilen tanyşýar.

Zehinlilik, ukyplylyk B. Kerbabaýewe çylşyrymly arap ýazuwyny ep-esli derejede özleşdirmäge, şeýle hem arap we pars dillerini öwrenmäge ýardam berýär. Şonuň bilen birlikde medresede geljekki ýazyja Gündogaryň beýik şahyrlary Nowaýynyň, Fizulynyň, Hafyzyň we başgalaryň atlary belli bolup galýar. Olaryň eserleri bilen tanyşmaklyk B.Kerbabaýewiň öňünde poeziýanyň бүтін гөзelligini açýar, düşünjesiniň we gözýetiminiň giňelmegine ýardam berýär, türkmen edebiýaty bilen gyzyklanmaga höwes döredýär.

B.Kerbabaýew ýaşlygynda türkmen bagşylarynyň aýdymalaryny, rowaýatçylaryň gürrüňlerini diňläpdir. Şonuň bilen birlikde köne mekdepe okap, sowatly bolan B. Kerbabaýew çendan ýarym gol-ýazma halyna eline düşen halk dessanlaryny, Magtymguly we beýleki türkmen şahyrlarynyň eserlerini gaýta-gaýta okapdyr. Bulardan başga-da B.Kerbabaýew azerbaýjan, tatar dillerinde çykýan käbir gazet-žurnallary-da okap başlaýar. Gündogar halklarynyň taryhyna, etnografiýasyna, edebiýatyna degişli käbir materiallara duşupdyr.

Şeýlelik bilen, B. Kerbabaýewe eýýäm ýaşlygyndan başlap, edebiýat bilen tanyşmaklyk miýesser bolýar. Ol türkmen klassyklarynyň ajaýyp poeziýasynda baý hem köpdürli döredijiligi görýär. Ol gören-eşidenleriniň täsiri astynda özi hem uly bolmadyk şygrylary, has dogrusy aýry-aýry bentlerden ybarat bolan deňişme häsiýetli eserleri düzmäge synanyşypdyr. Ol ýa-da beýleki durmuş hadysalaryna bagyşlanyp düzülen bu aýry-aýry bentler hiç bir ýerde çap edilmändir.

B. Kerbabaýewiň edebi döredijiliginiň irki döwri ýigriminji ýyllara düşýär. Bu ýyllar ýazyjynyň edebiýat meýdanyna aýak basan döwri boldy. Bu ýyllarda ýazyjy milli metbugatyň sahypalarynda özüniň ilki publisistik häsiýetli eserleri, goşgulary, feletonlary bilen çykyş edýär. Hut şu döwürde ol hekaýa ýazmaga-da synanyşýar. Bu hili eserleriniň materiallaryny durmuşyň özi berýär.

B. Kerbabaýewiň ýigriminji ýyllardaky döredijiligine, ylaýta-da onuň poetik eserleriniň köp bölegine mahsus bolan zat wakalara öz wagtynda, günübirin diýen ýaly seslenip, durmuş hadysalaryny aýny wagtynda şöhlendirmegidir. Edil şeýle ýagdaýy onuň galamdaş

ýoldaşlary G.Burunowyň, Mollamurtuň we şol döwürde edebiýat meýdanyna giren beýleki türkmen şahyrlarynyň döredijiliginde-de görmek bolýar. Bu bolsa ýaňy edebiýat meýdanyna giren ýazyjynyň şol döwürde ýazan eserleriniň çeperçiligine nähili-de bolsa täsir ýetirýär. Şahyryň irki şygrylarynyň tematikasynyň köpdürlüligin bellemeli. B. Kerbabaýew biziň edebiýatymyzyň başyny başlan wekilleriniň biri hökmünde özüniň şol ýyllardaky dörejilik tejribesinde satira žanryna esli üns beripdi.

Poemalary: “Gyzlar dünýäsi”, “Dakylma”, “Ýaz möwsümünde bir gözəl”, “Kepän dodak”, “Amyderýa”, “Aýlar”, “Balkanyň eteginde” (*B. Kerbabaýew Eserler toplumy, I tom. Aşgabat, 1958*).

Ýazyjy köptaraply ýazyjylyk işiniň daşyndan çeper terjime bile-nem içgin meşgullanypdyr. Ol A. Puşkiniň, M. Lermontowyň, M. Gorkiniň, M.Şolohowyň, Aýbegiň, Musa Jeliliň eserlerini türkmen diline terjime edýär.

Ýazyjynyň çagalarydyr ýetginjekleriň durmuşyndan döreden, altyna gaplaýmaly hekaýadyr powestleri bar. Ýazyjynyň eserlerinde watansöýüjilik, dostanalyk, tutanýerlilik, maksada okgunlylyk, batyrçaýlyk, ulyny sylap, kiçä hormat goýmak ýaly meseleler örboýuna galýar.

30-njy ýyllarda B. Kerbabaýew belli-külli proza geçýär. Ol “Jon-nuk Batyr”, “Atasynyň ogly”, “Japbaklar”, “Yhlasa myrat”, “Çekiş-män bekişmez” atly hekaýalary döredýär.

B. Kerbabaýewiň çagalar üçin ýazan ilkinji kitaby “Güjükli og-lan“ ady bilen 1935-nji ýylda çap edildi.

... Çagalar dünýäsi B. Kerbabaýew üçin umytly we şagalaňly bir älem di. Ýazyjynyň çagalar üçin döreden eserleri mazmun we çeper-çilik babatda milli öwüşgine baý, özi-de örän kämildir. Hemme pikir inňän düşnükli dilde çeper we şahyryna aýdylypdyr, olar örän obrazly we juda täsirli. Onda çagalar dünýäsiniň köp tarapy, olaryň duýgu-lary we psihologiýasy inçeden yzarlanylýar. Bu eserler düýnki hem şu günki çagalaryň durmuşynyň özüdür. Onda adam we wakalar, ahlak meseleleri progressiw ugra gönügýär.

“Täsin oglanjyk (1926)” hekaýasyndaky Başım kesgin, okgunly og-lan, onda çaga mahsus bolan asylylyk bar. Şol ülni ýazyjynyň

tas ähli oglan obrazlaryna mahsus. “Atasynyň ogly” (1940) atly hekaýadaky Myrat bilen Bäşim ugurdaş, onuň häsiýetlerini dowam edýär. Haýsy hekaýanyň mazmunyny alsaň al, ol emeli däldir. Myradyň obrazyndaky güýçli romantika, şeýle hem emosiýa bu oglany täsin bir oglana öwürýär. Joşup çykýan gazap ol oglanyň keşbini däl, eýsem häsiýetini bütün özgerdýär: “Uruş on ýyl soň başlan bolsa, kakam şoňa çenli garrardy, men ulalardym: urşa kakamyň ýerine men giderdim“. Esasy ideýa we häsiýet şu ýerde aýdyňlaşýar. Uruş çagalaryň üstüne-de öz melamatyny ýükläpdir. Myrat indi şol melamaty aňladyjy obraza öwürlipdir. Her bir oglanyň Myrat bolasy gelýär, her ata we ene öz ogluny Myradyň ornunda göresi gelýär.

“Atasynyň ogly” eseriň baş gahrymany 5-nji synp okuwçysy Myrat bolýar. Ol ejesi bilen ýaşaýar, onuň kakasy urşa gidip, wepat bolýar. Nabat gelneje ýekeje özi ogluny terbiýeleýär. Kakasynyň wepat bolanlygy baradaky hat Myrady düýpgöter üýtgedýär. Myrat öňküleri ýaly gülüp, garagollyk etmeýär. Ol agras ýigide öwürlipdir. Myratda duşmanlardan ar almak hyjuwy döreýär. Ol Daşkentdäki Suworow uçilişesine girmegi ýüregine düwýär we kakasynyň köne dostunyň kömegi bilen Daşkende okuwa gidýär. Onuň okuwa gitmegine köp adam garşy bolýar, emma Myrat öz tutanýerliligi bilen hereket edip, öňde goýan maksatlaryna ýetmek üçin okuwa gidýär.

Myratdaky kesgin gylyk indi “Yhlasa myrat”(1947) powestindäki Çerkezde dowam edýär. Dünýäni haraba öwren faşistik uruş Watan problemsyny orta çykardy. Serhet we eserdenlik temasy hakda köp ýazyldy. Çerkez serhedi bozup, Türkmenistana aralaşan içälylary tutmak operasiýasyna gatnaşýar. Ýazyjy materiallary, fakty durmuşdan saýlap alýar. Onuň iň bir möhüm, janly, real taraplaryna üns berýär. Şol wagtda bu mazmuny öz içki pikiri we ideýa bilen gatyp mäjumlaýar, ýugurýar, bitewi şekile salýar.

Çerkeziň durmuşynyň daşky görnüşi ýazyjy üçin esas bolmaýar, obrazyň içki gylygy, häsiýeti, ideýasy möhüm bolýar, ol şolary agtaryp tapýar, tipiki hala öwürýär we çeper-şahyrana lybasa salýar. Aslynda, B. Kerbabaýew edebiýatda häsiýetler döredýän ýazyjydyr. Çerkez häsiýeti taýdan “Täsin oglanjykda” Bäşimiň, “Batyrdaky” Batyryň ekiztaýydyr, şol wagtda Artygyň ogludyr.

B. Kerbabaýew 1940-njy ýyllarda beýan etmekligiň täriini agtardy, dürli tejribeler etdi, ahyrynda ony belli bir görnüşe saldy. Şu çeperçilik täri ilki “Japbaklardan” böleklerde, soň “Çekişmän-bekişmez” atly powestde synag edildi. Ahyrynda “Japbaklar” eseriniň gutarnykly wariantynda şol täze görnüş kemala geldi. Adamlarda, olaryň gylyklarynda we hereketlerinde deň gaýtalanýan pursatlar täze stiliň esasy bolsa gerek. “Çekişmän-bekişmezde” iki dost Tokar we Nöker her gezek bir keşbe, bir hyýala, bir ýagdaýa düşýärler, olar meňzeş gopýarlar, şeýlelikde, mazmunyň dramatizmi artýar, güýçlenýär, emosionallygy has hem gowy ýüze çykýar. Şu äheň, aýratynlyk “Japbaklarda” has ýokary derejä ýetipdir. Dört dogan bir bitewi Japbaklary düzýär. Şol wagtda olaryň hersiniň öz gylygy, häsiýeti we özboluşlylygy duýulýar. Oglanlara mahsus gylyk- häsiýetleriň deň notalarda ýüze çykmany, tekste deňdeş hallary düzýär. Bular, öz nobatynda, “Japbaklar” eserini oglanlaryň garyplyk poeziýasyna öwürýär, mukama aýlandyrýar.

“Japbaklar” taryhda Durun obasynda bolup geçen real çagalarydyr. Şu maglumat bu eseriň daşky babynda berilýär: “Mundan ýüzlerçe ýyl ozal Durun obasynda atadan ýaşlykda ýetim galan dört sany dogan ýaşaýardy”. Bu maglumaty şubhe etmäge hajat ýok. TSSR YA-nyň golýazmalar fondunda dürli folklor materiallarynyň arasynda asly Durundan “Japbaklar” ady bilen wakalar, hekaýatlar, gürrüňler toparý ýazylyp alnypdyr. Şeýlelikde, B. Kerbabaýew öz sýužet we mazmunyny real-taryhy durmuşyň özünden alýar, çyn materiallaryň içki poeziýasy onuň çeperçilik gymmatyny artdyrýar.

Ýazyjynyň “Japbaklar” powestinde janlanýan keşpler düýnki hem şu günki çagalaryň durmuşynyň özüdür. Bu eseri şowhunly edýän zat bu sahypalarda ýaşaýşyň öz şowhunly oglanlarynyň barlygydyr.

Japbaklaryň abraýlylygyny görüp bilmeýän ýokary gatlagyň dört sany wekiliniň oganlary bolupdyr. Kelek baýyň Melegöz ogly, Allak süýthorun Kel ogly, Golak söwdagäriň Ýemşik ogly, Ýalak işanyň Ýalama ogly ýalylar kakalary bilen birlikde bularyň bolşuna içleri ýanýan eken.

Japbaklar özleriniň çağa biperwaýlygy bilen durmuşyň kynçylyklaryny ýeňip geçipdirler. Olaryň ugurtapyjylygy käbir adamlary geň galdyrsa, käbir adamlaryň gülküsini tutdurýar.

Japbaklar bilesigeliji, ugurtapyjy, degişgen, kynçylygy duýmaýan doganlar bolup, diňe adalatyň tarapynda bolýarlar.

Ili-güni güldürip, keýpiköklük, şahandazlyk bilen gün geçirýän Japbaklar bir seretseň işsiz ýaly görünýärler, emma olar işsiz däl. Kimiň näme işi bar bolsa, şol işi edip, iýjek nanlaryny bol gazanýarlar. Emma halky ynjydyýan, halkyň ganyny sorýan baýlary, süýthorlary dürli degişmeler, duzluja sözler bilen masgaralaýarlar. Bu häsiýet olarda çagalykdan bar. Olar durmuşdaky betpäl adamlaryň garşysyna hereket edýärler. Şol adamlaryň hem özleri ýaly gowy adamlar bolmagyny isleýärler.

Powestiň otrisatel gahrymanlary Doýduk eje, Kelek baý, Ýalak işan, Mölegöz dagydyr. Olar diňe dört doganyň üstünden gülüp gezýärler. Doganlary akmak hasap edip, olary aldawa saljak bolup, oýnamaga çalyşýarlar. Muňa mysal edip, Japbaklaryň sygyrly meselesini almak bolar.

Powestde ýazyjy Japbaklaryň keşbi arkaly watansöýüjilik, agzybirlik, tutanýerlilik, batyrçaýlyk, maksada okgunlylyk ýaly pikirleri öňe sürýär. Doganlar garyp durmuşda ýaşasalar-da olaryň çagalykdan, biri-birinden aýra gezmeýändiklerini, çylşyrymly mesele ýüze çykanda-da, ugurtapyjylyk bilen çözüändiklerini aýdýar. Olar bir iş ýüze çykanda, biri-birine salşan ýaly bolýarlar, ýöne soňunda agzybirlik bilen bileje edýärler. Muňa mysal edip, doganlar degirmene gitmekçi bolanlarynda “Sen git-de, sen git” bolýarlar, emma soňunda “Ýekäniň çaňy çykmaz. Biz Japbaklar bolanymyz haýsy, ýeke-ýekeden ygyp ýörenimiz haýsy? Degirmene hemmämiz bile gideliň” diýip, bileje gidýärler. Mundan başga-da Doýduk eje Japbaklaryň ikisini hyzmatkär edip aljak bolýar, ýöne olar şeýle kyn, şeýle agyr pursatda-da özlərini ýitirmän, şeýle jogap berýärler. “Bizi biri-birimizden ölüm aýyrmasa, başga hiç bir güýç bölüp bilesi ýok. Biziň göwrämiz aýry bolsa-da, ýüregimiz bitewidir” diýip, olar iýere zat tapmasalar-da biri-birine aýra bolmaýarlar. Ýazyjy şeýle pikirleri öňe sürmek bilen häzirki zaman çagalarynyň hem şolardan nusga almagyny isleýär.

Şeýlelikde, “Japbaklar” powestinde öňe sürülýän ideýa ugurtapyjylyk, agzybirlik ideýasydyr. Ýazyjy şu powestinde bir çylşyrymly mesele ýüze çykanda, özüni ýitirmän erjellik bilen hereket etmekligi

hem-de agzybirligi öňe sürýär. Agzybyr bolsaň alynmajak galanyň ýoklugyny belleýär.

Ýazyjynyň ”Yhlasa myrat” powestiniň gahrymany Çerkez ýaşlygyna seretmezden, örän düşbi oylan. Ol aga- gara gowy düşünişip, ýurda howp saljak bela-beterleri duýmagy başarýar. Duşmanyň eline düşende, özüniň ýüreginde gorky dörändigini bildirmän, özüni mert alyp barýar. Çerkez ýaşlygyna garamazdan, ol elhenç nätanyslar bilen oýlanyşykly hereket edipdir. Daşary ýurtly içalylar çörek bahanasy bilen Çerkeziň öýüne baranynda-da Çerkez ejesine olaryň içalydygyny bildirmeýär. Çerkez iň soňky pursadyna çenli gözegçiligi gowşatmaýar. Onuň keşbindäki bu gowy sypatlar öz döwüründe türkmen çagalary üçin nusgalyga öwrüldi. Şu ýerde daşary ýurtly içalylar Çerkezi tutanlarynda onuň göwnünde gorky, aljyraňňy ýagdaýyň bolmandygyna garamazdan, ol içalylara bildirmejek bolup, pert-pert jogap berýär. Çerkeziň azaby ýerine hem düşýär.

Ata Salyh (1908-1964)

Ata Salyh Türkmenistanyň halk şahyrlarynyň biridir. Ol Mary welaýatynyň Murgap etrabyndaky Şordepe obasynda eneden bolýar. Atanyň ýaşlygy agyr ýagdaýda geçýär, sebäbi ol kiçijikkä gözagyry keseline sezewar bolup, kör bolýar. Üstesine-de, kakasy aradan çykyp, ejesi Ogulsabyr bilen eklenç başyna düşýär. Onuň şahyrlyk talanty gaty ir oýanypdyr. Ata ýatkeş bolansoň, türkmen halk döredijiliginiň köp görnüşlerini, türkmen klassyk edebiýatynyň ençeme eserlerini ýat tutýar.

Irki goşgularyndan başlap, ol ezijilere garşy göreşe çagyryan satiriki eserler döredipdir. Aýal-gyzlaryň azatlygyny, halklaryň dostlugyny wasp edipdir. Şahyryň eserleriniň sözleriniň dili sada, halk köpçüligine düşnükli bolup, ol köp şorta sözleriň, goşgudyr poemalaryň, basnýalaryň awtorydyr. Ata Salyha 1939-njy ýylda “Türkmenistanyň halk şahyry” diýen hormatly at dakylady. Ol birnäçe ordenlere we medallara mynasyp boldy. Ata Salyh türkmen edebiýatynyň taryhynda ilkinji basnýaçlaryň biri hasaplanylýar. 1945-nji ýylda ol halk ertekisi esasynda “Ýolbars we tilki” basnýasyny döredipdir. Basnýadaky Ýolbars güýçli, mert, tilki bolsa öwünjeň,

men-menlikçi adam şeklinde göz önüne gelýär. Ata Salyh “Kim öz güýjünden artyk gitse, şol tilki ýaly masgara bolar” diýen pikiri öňe sürýäpdir.

Siz Ata Salyhyň ýaşan, göreşen döwrüne hem-de onuň miras galdyran täsin eserlerine ýene-de bir gezek nazar aýlap görüň! Şonda şahyryň ýürek urgusynyň döwrüň üsti bilen deň urandygyna, her bir goşgusyna öz döwrüniň dürli öwüşginlerini siňdirendigine aňsatlyk bilen göz ýetirersiňiz.

Ata Salyhyň köptaraply döredijiligi bar. Ol türkmen poeziýasyna basnýa žanryny girizen, şol žanryň ösdürilmegi ugrunda köp iş eden şahyrlaryň biri. Käbir edebiýatçylar türkmen halk şahyrynyň bu žanra ýüzlenmegine rus edebiýaty düýpli täsir edipdir diýen pikiri öňe sürýär. Rus edebiýatçysy we ýazyjysy P.Skosyrew bu pikire garşy çykyp, Ata Salyhyň döredijilik çeşmesiniň, esasan, türkmen klassyky edebiýaty we folklory bolandygyny adalatly belleýär. Ata Salyh halk şahyry hökmünde biziň klassyky poeziýamyzda basnýa žanrynyň elementlerini özüçe dowam etdiripdir we baýlaşdyrypdyr. Munuň üstesine-de, şahyryň döredijiliginde bu žanryň ýüze çykmagyna durmuşyň özi sebäp bolupdyr.

Ata Salyhyň dilden-dile geçip ýören in ýörgünli basnýalaryndan biri “Ýolbars we tilki” atly basnýadyr. Bu eser şahyryň köpsanly ýygyndylaryna girdi, çeper höwesjeňleriň repertuarynda hem ymykly orun tutdy. “Ýolbars we tilki” atly basnýa Beýik Watançylyk urşy döwrüniň ahyrky ýylynda ýazylypdyr, ideýa-mazmun taýdan ol halk şahyrynyň uruş hakyndaky goşgular toparynyň gös-göni dowamydyr. Basnýada türkmen halk döredijiliginiň erteki žanrynyň täsiri mesaňa mälüm duýulýar.

Akgynly hem çuň manyly setirleriň arasy bilen Ata Salyh biziň ýurdumyzyň topragyny gana bulamaga milt eden hilegär düşmany – gitlerçi faşizmi paş edýär, onuň hilesiniň başa barmandygyny, özünden güýçlä uçrandygyny ýaňsylap geçýär. Ýaňsydylp aýdylýan bu many basnýanyň ahyrky setirlerinde şeýle jemlenipdir:

Her kim öz güýjünden daşary gitse,
Ýüzün göge tutup, men-menlik etse,

Abraýdan düşer, masgara bolar,
Ýañky tilkiň güni başyna geler.

Eger Ata Salyhyň gitlerçi faşistler hakyndaky şygrylarynda duşmanyň mekir tilkä meňzedilýän ýerleri bilen ýokardaky setirleri deňşdirip görsek, “Ýolbars we tilki” atly basnýanyň gönüden-göni Beýik Watançylyk urşunyň wakalary bilen baglanyşyklydygy düşnükli bolup galýar.

Türkmenistanyň halk şahyry Ata Salyhyň Beýik Watançylyk urşy döwründäki döredijiligi front we tyl wakalaryna şahyryň aýny wagtynda seslenip durmagy bilen tapawutlandy, klassyky poeziýamyzyň täsiri bu döwürde aýratyn ýiti boldy. Şahyr adamlaryň agzybirdigine, döwletiň töweregine ykjam jebisleşendigine ymykly göz ýetirensoň, galamyny başatara, sözlerini oka öwürdi.

Soňky ýyllarda Ata Salyh türkmen edebiýatynda basnýa žanrynyň ezeneginden galdyrmak üçin öz döredijiliginiň agramly tarapyňy basnýa ýazmaklyga bagyş etdi. Eger ol “Ýolbars we tilki” basnýasynda “men-menligiň” zyýanly netijesini suratlandyran bolsa, “Şagal we horaz”, “Kädiniň gülküsi” ýaly basnýalarynda ynsan häsiýetiniň möhüm taraplaryny beýan etmegiň hötdesinden gelip bildi.

Ata Salyhyň basnýalarynda umumy basnýa žanryna häsiýetli bolşy ýaly, haýsydyr bir moral orta atylýar. Şu meselede şahyr dürli tärlerden peýdalanýar: okygy halk şahyrynyň liriki gahrymanynyň moralyny käte basnýanyň başynda, käte aýagynda görýär, wagt-wagt şol moral eseriň tutuş süňňüne siňdirilýär. Mysal üçin, Ata Salyh “Ýolbars we tilki” atly basnýasynda “men-menlik” edýän adamlaryň ahyrsoňunda abraýdan düşjekdigini eseriň soňunda gönüläp aýdýan bolsa, “Şagal bilen horazda” ilki moral çykarylyp, soňra beýannama ýüzlenilýär:

Tutuşlygyna alanyňda, Ata Salyhyň basnýalary ajaýyp maksady – adamlaryň aňynda pähimlilik, ahlaklylygy, hüşgärligi, sadalygy, güýjünden aşa gitmezligi terbiýeleýär. Şuňa görä-de, olar ulular üçin-de, kiçiler üçin-de ähmiýetlilikinde galýar.

Türkmenistanyň halk şahyry Ata Salyh türkmen edebiýatynyň görnükli wekillerinden biri hökmünde özüni tanatdy. Şahyr özüniň egindeşleri bilen bir hatarda halkyň durmuşynyň in möhüm taraplary-

ny suratlandyrdy, öz galamyny halkyň hyzmatynda goýdy. Şahyryň duýgulary halkyň duýgulary, arzuw-hyýallary bilen utgaşyp gitdi. Ata Salyhyň goşgulary okyjyny göreşe, zähmet üstünliklerine çagyrdy. Şahyryň geçen döredijilik ýoly sözün hakyky manysyndaky halk şahyrynyň geçen ajaýyp, öndümlü durmuş hem döredijilik ýoludyr. Ol ýokary döwlet sylaglarynyň ençemesine mynasyp boldy. “Zähmet Gyzy Baýdak” ordeni bilen iki gezek, “Hormat Nyşany” ordeni bilen iki gezek sylaglandy. Şahyryň halkyň önündäki hyzmatlary “Gyzyl ýyldyz” ordeni, “1941-1945-nji ýyllaryň Beýik Watançylyk urşunda edermençilikli zähmeti üçin” diýen medal bilen sylaglandy.

Gadym eýýamda bir tilki bar eken,
Gapyrgasy sanaýmaly hor eken.

Tokaýda bir ýolbars duşupdyr oňa,
Diýipdir: “Ýeri, dost, näme bolýar saňa?”
Tilki hem ýolbarsyň golaýna baryp,
Guýrugny bulap, boýnuny burup,

Diýipdir: “Gulak sal, ynha, men şeýle
Agyr hala düşdüm bir kömek eýle.

Basnýadaky ýolbars güýçli, mert, tilki bolsa öwünjeň, men-menlikçi adam şeklinde göz önüne gelýär. Ata Salyh “Kim öz güýjünden artyk gitse, şol tilki ýaly masgara bolar” diýen pikiri öňe sürýär.

Basnýa göçme manyly, köplenç, şygyr bilen, käwagt hem proza bilen satiriki äheňde ýazylyan eserdir.

Basnýada adam häsiýetli haýwanlaryň, ösümlikleriň, guşlaryň üsti bilen aňladylyar. Mysal üçin, basnýalarda guzy ejiz, möjek açgöz, tilki mekir, öwünjeň, ýolbars güýçli häsiýetde berilýär. Basnýalar, köplenç, öwüt-nesihat beriji bentler bilen tamamlanýar. Oňa rus edebiýatynyň basnýaçysy I.A.Krylowyň “Möjek bilen guzy”, türkmen halk şahyry Ata Salyhyň “Ýolbars we tilki” basnýalaryny mysal görkezmek bolar.

Ata Salyh satiriki goşgulary, basnýalary uruşdan soň hem döretdi. Olar halk ertekleriniň esasynda dördi “Şagal bilen horaz”, “Kädinin

gülküsi” basnýalary şu žanr boýunça türkmen sowet poeziýasynda bolan eserleriň gowularynyň hatarynda durmaga haklydyr. Bularda ýangynly satira, ýumşaksy ýumor, allegoriki obrazlar biri-birine pugta sepleşýär.

“Şagal bilen horaz“ basnýasyndaky şagal ilki hilegärlige duwlanyň, horazyň ata-babasyňy öwen bolýar. Olaryň owazynyň şirin bolandygyny ýatlap, horazyň hem şolaryňky ýajy ýakymly owaz bilen gygyrmagyny haýyş edýär.. Şagalyň sözlerine güp ynanan horaz gözlerini ýumup gygyrýar. Şonuň bilen-de şagalyň agzyna düşýär. Özüniň aldanyp, ölüme gidip barýandygyny duýan horaz hem birneme pähimlenýär. Obanyň itleri şagaly kowalap, alarladyň barýarka, horazyň şu obanyňky dældigini aýtsa, gutuljakdygyny ýatladýar. Şagal bu sözleri aýtjak bolup, agzyny açan badyna hem şagalyň agzyndan sypyp, uçup gidýär. Şu gysgajyk epizod arkaly şahyr “Gülme goňşyňa, geler başyňa” diýen halkyň parasatly sözlerini ýerlikli peýdalanyp, hilegärligi ýazgarýar. Sada horazyň bolsa, pähimlenmek arkaly öz ýalňyşyny düzedendigini görkezýär.

“Kädiňiň gülküsi“ basnýasynda bolsa, şahyr öte güpülemekligi ýazgarýar. Ýerden iýmit alyp, tiz asmana göterilen, agajyň çür depesine çykan kädi hetden aşyp öwnüp, özüniň nähili belentlige galandygyna buýsanyp, ýarylaýjak bolýar. Ahyry güýçli şemal kädini öz ugruna süpürip-syryp alyp gidýär.

Şahyr bu basnýada adamlarda halallygy, pähimliligi, hüşgärligi, halkyň hyzmatyny etmek, öz zähmetiň arkaly mertebe gazanmak ýaly duýgulary terbiýelemegi maksat edinýär.

Ata Gowşudow (1903-1953)

A.Gowşudow 1903-nji ýylda Büzmeýinde garyp daýhan maşgalasynda dogulýar. Onuň ejesi Ogulgerek eje halk döredijiliginden gowy baş çykarypdyr. Ejeleriniň gürrüň berýän erteki-rowaýatlaryny gyzyklanma bilen diňläň ýazyjy ýaşlygyndan teňnelik bilen halkyň edebi mirasyny öwrenýär. Şonuň netijesinde-de soňrak olary jemläp, neşir etmek işine-de işjeň gatnaşýar.

Ýazyjynyň ýaşlyk döwri obada geçýär. Rewolýusiýadan soň ol obada açylan ilkinji mekdepde okaýar, 1920-nji ýylda bolsa, okuwyny dowam etdirmek üçin Aşgabada gelýär.

A. Gowşudow 1920-nji ýylda ilki mugallymçylyk kursuna okuwa girýär. Soňra partiýa mekdebine girip, ony 1922-nji ýylda tamamlayar.

Ýazyjynyň ilkinji edebi synanyşyklary şu ýyllarda başlanýar. Ol “Zakaspi fronty” atly drama eserini döredýär.

1922-nji ýylda ýazyjy Moskwadaky Gündogar zähmetkeşleriniň Kommunistik uniwersitetine okuwa iberilýär. Bu ýerde ol rus hem dünýä klassyklarynyň eserlerini ymykly öwrenýär. Aşgabada işe çagyrylýar.

1928-nji ýyldan başlap, ol çeperçilik tehnikumynyň we kolhoz ýaşlary mekdebiniň direktory bolýar. Şondan soň 1929-njy ýylda teatr studiýasynyň direktorlygyna belleniýär.

Teatr studiýasynda ýazyjy yhlas edip, türkmen dramaturgiýasynyň ösmegine uly goşant goşýar. Ol türkmeniň görnükli artistleri A. Gulmämmedowyň, B. Amanowyň, G. Berdiýewiň teatr sungatyna gelmegine örän täsir edýär.

Ýazyjy 1933-1938-nji ýyllarda “Sowet Türkmenistany” gazeti-niň redaksiýasynda işleýär. Şondan soň Türkmen döwlet ylmy-derňew dil we edebiýat institutynyň halk döredijiligi sektoryna işe geçip, halkyň baý edebi mirasyny toplamakda we neşir etmekde yhlasyny gaýgyрмаýar. “Görogly” eposyny ilkinji gezek çap etdiren hem A. Gowşudowdyr.

A. Gowşudow bitiren ummasyz köp işleri üçin dürli hökümet sylaglaryna mynasyp boldy.

Ýazyjynyň “Perman”, “Mähri-Wepa”, “Köpetdagyň eteginde” atly romanlary, “Dordepel” powesti we onlarça hekaýalarydyr oçerkleri türkmen edebiýatynyň ösmegine uly goşant boldy.

A. Gowşudow biwagt – 50 ýaşynyň içinde 1953-nji ýylda aradan çykýar.

“Dordepel” powesti. Ata Gowşudowyň at hakdaky söhbeti şeýle beletlik bilen beýan edişi okyjynyň ünsüni özüne çekýär. Ýazyjynyň uly yhlas bilen döreden eserlerindäki bedewiň keşbi türkmeniň özi,

ömri, durmuşydyr. Şeýle nusgalyk keşp bolsa, öz gözbaşyny halk döredijilik eserlerinden alyp gaýdýar. Ýazyjy şu paýhas mekdebinde ýeterlik sowadyny çykan adam hökmünde türkmeniň hemme döwürleri üçin nusgalyk keşpleri döretmegiň ussadydyr.

Ine, şeýle keşpleriň birini ýazyjy “Dordepel” powestinde ussatlarça açmagy başarypdyr.

Aslynda bedew atlar buýsanjyň, medeni-merdanalygyň keşbi bolup edebiýata giripdir. Ata Gowşudow bolsa, ony ynsanlyk derejesine çenli ýokary götermegi başaran ýazyjydyr. Onuň bu eserinde bedew at merdana türkmeniň keşbinde beýan edilýär. Ýazyjy bedewiň keşbini, oňa bolan garaýşyny türkmeniň mert, gahryman ogullarynyň dünýäsinde açýar.

Türkmeniň bedew ata söýgüsi, yhlasy juda üýtgeşik. Şol söýgi dessanlaryň, eposlaryň, halky eserleriň ähli görnüşlerinde öz çeper beýanyny tapypdyr. Täsin tarapy, şol söýgi türkmen durmuşyndaky aýry-aýry pursatlaryň üsti bilen açylyp görkezilýär. At üstündäki her dürli oýunlar atlara syn bermek, olara her dürli oýunlar etdirmek hakyky durmuşyň görnüşleriniň dessanlara siňdirilen parçalarydyr. Emma ýazyjynyň bedew ata söýgüsi özboluşly, has çuň, ösdürilen görnüşde beýan edilýär.

Ata Gowşudow “Dordepel” powestinde, ähli eserlerinde-de bedew atyň keşbini aýratyn-da aýgytly, ykbal çözüji pursatda açmagyň hötdesinden gelýär. Dordepel ilkinji pursatda kerwendäkileri garakçylardan halas edýär. Ikinjiden, gala çozup gelen duşman leşgeriniň içinden geçip, beýleki galalara çapar äkidip, ençeme adamlaryň janyny howpdan gutarýar. Üçünji ýene bir aýgytlaýjy pursat bolsa, özüni ogurlap barýarkalar, goja seýsiň çagyran sesine ok ýaly atylyp, yzyna gaýdýar. Şeýle şan-şöhratly bedew atyň jylawy adatça bolşy ýaly, goja seýsiň elinde. Bu bolsa bedew atyň jylawynyň türkmeniň ýüregine örklenendiginiň alamatydyr.

Eger çeper edebiýat durmuşyň aýnasy bolsa, onda edebiýatyň hem özüniň ýaraşykly, düşümlü, baky obrazlary bolýar. Ata Gowşudowyň Dordepeli şol baky obrazlaryň biridir. Dordepel obraz babatda-da, ruhy taýdanam ýeňijiniň keşbindedir. Durmuşda pellehana ýetmeli aýgytly pursatlar az bolmaýar. Diňe ýiti toýnak yşkly, uçar ganatly

bedewler yragy ýakyn edip, ýeňiş pellesine ýetip bilýärler. Diňe türkmen öz bedew aty bilen asyrlaryň jümmüşinden şu günki güne çenli buýsançly başyny belent tutup gelýär. Türkmen bedewi mydama-da pellehana ýeňiş bilen ýetmegiň hötdesinden gelipdir. Onuň bu erjelligi türkmeniň milli gylyk-häsiýetlerinden gözbaş alyp gaýdýar. Dordepel daşyny duşmanlar gabanda, ykbal pellehanasyna tarap guş bolup uçýar. Gabawdaky adamlaram, duşmanlaryňam hemmesi bu ýagdaýa allaniçigsi bolup, haýran galyp bakýarlar. Dordepel şol pursatda edil asmandan inen ýaly gudratyň keşbinde çykyş edýär. Şonda-da gadymdan gelýän “Asman atlary” diýlen hakykat ýene bir gezek gulagyňa çawuş çakyp geçýär. Türkmen bedewiniň keşbinde halkyň giden taryhy ýatyr. Azym-azym şäherleri, ymgyr döwletleri guran türkmeniň merdanalygy onuň bedew atynyň keşbinde lowurdap şöhle saçýar. Türkmeniň ykbalynyň onuň bedew atynyň ykbaly bilen birdigi, bir jan-tendigi, Dordepeliň pellehana ýetmeginiň halkyň ykbal ýoludygy diýseň ynandyryjy beýan edilýär.

Ýazyjynyň eserleri özüniň durmuşylygy bilen tapawutlanýar. Bu gün Dordepeli hemmeler tanaýar. Onuň baş sebäbi bolsa, türkmeniň söýgi bilen bakan bedewiniň keşbiniň söýgi bilen beýan edilmegidir. Goşa söýgi bolsa, çeper sözde-de sazlaşyk döretmegiň baş hem esasy şertidir. Şonuň üçin Ata Gowşudowyň eserlerini okyjylar uly söýgi bilen okaýarlar.

“Dordepel” powestinde türkmeniň her bir duş gelen kynçylygy ýeňip, ýeňiş pellehanasyna ýetişiniň keşbi bar. Pellehana bolsa, bedew üçinem, ynsan üçinem ykbal pellesidir. Ata Gowşudowyň özi-de “Dordepel” ýaly eserleriň üsti bilen döredijiniň gaýrat atynda ýeňiş pellesine ýeten ýazyjydyr. Dordepeliň dogumly keşbine ýazyjynyň öz milli gylyk-häsiýetleriniň siňendigini hem ýatlamak artykmaçlyk etmese gerek. Halk paýhasynda aýdylyşy ýaly, durmuşda-da, döredijilikde-de bedew atyň onuň öz eýesinden nusga alýandygy hemmä belli hakykat. Türkmeniň bedewine onuň milli dünýäsine, däp-des-surlaryna belent söýgüsi ýazyjyny dörediji hökmünde gaýrat atyna atarypdyr. Garaşsyzlyk ýyllarynda, Täze Galkynyş eýýamynda türkmeniň ykbal aty belentden çapyp barýar. Türkmeniň merdana, asyly, saýyrdyň häsiýetleri ýene-de saýlanyp başlady.

Ata Gowşudowyň at, bedew keşpleri lowurdaýan eserlerinde türkmeniň paýhas jygasy öwşün atyp görünýär. Türkmen paýhasy at gaýraty bilen döredilen eserlerde mydama-da hakyky durmuşyň aýdymy joş urýar. Ata Gowşudowyň “Gajar aga” diýen hekaýasy 1946-njy ýylda neşir edildi. Ýazyjynyň “Gajar aga”, “Köne mekdepde”, “Narlynyň keçjallygy” (1948) ýaly hekaýalary özleriniň materialy, diliniň sadalygy jähtden çagalar üçin niýetlenip ýazylan eserlerdir. Bu hekaýalarda adamkärçiligiň iň oňat sypatlary wasp edilýär, ýalan sözlemeklik, içgaralyk, gorkaklyk ýaly ýaramaz häsiýetler tankyt edilýär. Ýazyjy hekaýalarynda ýaşlarymyzda batyrlyk, watana we halka ak ýürekden hyzmat etmek... asyly häsiýetleri terbiýelemek ideýasyny öňe sürýär. Şu jähtden onuň “Gajar aga” hekaýasy aýratyn-da tapawutlanýar. Hekaýada türkmen ýaşulusy Gajar aganyň keşbi has ynandyryjy we täsirli bolup çykydyr. Eseriň bütin mazmuny ýaşlyk döwründe başyndan ençeme gyzykly, howply-hatarly wakalary geçiren Gajar aganyň oba oganlaryna aýdyp berýän gyzykly, içi janly durmuşdan doly bolan rowaýat şekilli hekaýalaryndan ybarat. Gajar aganyň erteki-rowaýat görnüşinde beýan edýän gyzykly hekaýalary özleriniň suratlandyryan wakalary, temasy jähtden dürli döwürlere degişli. Ýazyjy özüniň bu görnüşde ýazylan başga-da käbir hekaýalarynda aýry-aýry wakalary şol esere gatnaşýan baş gahrymanyň öz adyndan erteki-rowaýat görnüşinde sada dil bilen suratlandyryp, olaryň esasy manysyny biziň häzirki döwrümüz bilen baglanyşdyrmagy ussatlyk bilen başarýar.

Nurmyrat Saryhanow (1906-1944)

Zehinli ýazyjy Nurmyrat Saryhanow 1906-njy ýylda Gökdepe etrabyňyň ikinji Gökdepe obasynda daýhan maşgalasynda dogulýar. Ol ilki oba mekdebinde bilim alýar. Ýaşlykdan bilime teşne Nurmyrat 1925-nji ýylda Aşgabatdaky politehnikuma okuwa girýär. 1928-1929-njy okuw ýylynda ol Daşkent şäherindäki birýyllyk metbugat kursuna okuwa kabul edilýär. 1929-njy ýylyň ahyrlarynda goşun gullugyna çagyrylýar. Ol sekiz ýyllap goşun hatarynda gulluk edýär hem-de “Gyzyl goşun” atly harby gazetde işleýär. 1937-nji ýyldan başlap,

1941-nji ýyla çenli dürli gazetdir žurnallaryň redaksiýalarynda işleýär. Ol döredijilik işine 1933-nji ýylda başlaýar.

1942-nji ýylda Nurmyrat Saryhanow Beýik Watançylyk urşuna gidýär we birnäçe gezek agyr ýaralanýar. 1944-nji ýylda watançy ýazyjy Moldawiýany azat etmek ugrunda söweşleriň birinde gahrymanlarça wepat bolýar.

Zehinli ýazyjy otuz sekiz ýaşynyň içinde türkmen okyjylarynyň söýgüsini gazanmagy başardy, meşhur eserleriniň ençemesini döretdi.

Ine, onuň köp bolmadyk eserleriniň sanawy: “Şirin”, “Arzuw”, “Soňky öý”, “Ak tam”, “Söýgi”, “Baýyň gahary”, “Täleý”, “Ene”, “Sadap”, “Aw”, “Giýew”, “Mergenň hekaýalary”, “Gyzgyn günler”, “Şükür bagşy”, “Ýagtylyga çykanlar”, “Gyrnak söwdasy”. Powestleri: “Hassaly gyz”, “Aýjema”, “Garaş aga”, “Ene çörekleri”.

Ýazyjynyň “Şükür bagşy” powestidir “Kitap” hekaýasy türkmen edebiýatyna uly abraý getirdi.

Elbetde, ýazyjynyň döreden eserleri möçberi taýyndan köp däl, ýöne çeperçilik gymmaty boýunça onuň döreden eserleri türkmen edebiýatynda ilkinji orunda durýar. Muny ýazyjynyň döwürdeşi ýazyjy Berdi Kerbabaýew hem tassyklaýar: “Nurmyrat Saryhanow menden ýaşrakdy. Ilkibadlarda ol maňa eýerjeň hökmünde ýazýardy. Soňra Saryhanowyň ýazan kitaby meniňkä garanynda has güýçli bolup çykdy. Şol babatda men öz ýeňlenimi keýpihon boýun alýaryn. Käşgä şeýle ýeňişler köp bolaýsady!...”

N. Saryhanow rus kyssaçylarynyň döplerini oňat özleşdirip bilen ilkinji ýazyjydyr. Ol, ylaýta-da, Çehowyň eserlerini aňyna siňdirip, hakyky kyssanyň nähili bolýandygyna aýdyň göz ýetiripdir.

Uruş başlanmagynyň ön ýanlarynda N.Saryhanow özüniň “Kitap” atly ajaýyp nowellasyny ýazdy. Bu hekaýanyň köp dillere terjime edilmegi ýöne ýerden däl. Ondaky öňe sürilen ideýa-pikir dürli milletlerden bolan adamlarda uly seslenme döretti. “Kitap” hekaýasyny näçe okadygyňça, adama şonça-da oňat täsir edýär. Bu nowellanyň sýužeti örän sada. Onuň esasynda durmuşa bolup geçen wakalar ýatyr.

Köne golýazmalary ýygnaýan bir ýaş ýigit meşhur Magtymgulynyň şygrylar ýygynyndysynyň eýesi Welmyrat agadan şol kitaby aljak

bolýar. Ýaşulynyň ol kitaby satmak hakyndaky gürrüni eşidesi hem gelenok. Baş gahryman Welmyrat aga kitaby ele salşynyň taryhyny gürrüň edip başlaýar:

“Men häzir dogry altmyş başimde, eşidip oturyp bilseň, ýagşy ýigit, gürrüni kyrk ýyl ozaldan başlajak. Ýaňky kitabyň elime düşüşine şu ýyl dogry kyrk ýyl bolýar. Sowuklyk gys diýilýän ýyllardy. Ol ýyllar çopançylyk edýärdim. Sen meniň häzir içmegimiň içine sygman, galbaryp durşuma garama, men ömrümiň köpüsini goýun yzyna geçirdim. Kitap diýen zady görmändim, eşiden bolsam-da, ony beýledir öýtmeýärdim.

Şeýle boldy:

Men öýli-işikli bolup, iki sany burunlykly edinip, ile goşulanymdan soň, gys azygyny edineýin diýip, birki ganar ýüň, birki ganar kömür bilen Argaja argyşa gitdim... “

Beýan edilýişiniň adatdan daşary ýönekeýligi hem-de durmuş hakykatynyň dogruçyl görkezilmegi okyja ýetirýän liriki tolgunmasy bilen utgaşýar. Hekaýa gahrymanlarynyň gürrüň berýän ýürek gopduryjy taryhy-jemgyýetçilik hem-de milli ösüşiň taraplarynyň çylşyrymly suratyny açyp görkezýär. Milli häsiýetiň düýp mazmuny uly yhlas bilen psihologik taýdan ynamly edilip, çuňňur açylyp görkezilýär.

Guba düýe berip, alan kitabyňy gujagyna gysyp, öňe ýöräp barýan ýigit edil janly ýaly bolup, okyjynyň göz önüne gelýär. Ýaş ýigit Welmyrat sowatly däl, pukara, ýöne welin ajaýyp sygryň gudraty onuň ýüregine jüňk bolýar. Onuň her bir sözünüň köşekli düýä degýändigine düşünýär.

“Kitap” hekaýasynyň baş gahrymanynyň obrazynda türkmeniň çeper söze goýýan belent sarpasy jemlenendir.

Hekaýanyň ahyrynda şeýle setirler bar: “Bu kitap türkmen poeziýasynyň esasyny goýan Magtymgulynyň kitabydy...” “

Welmyrat aga bütün ömrüniň dowamynda guba düýe berip, satyn alan kitabyňa, şol söwdasyna guwanyp gezýär.

Görnükli ýazyjy N. Saryhanow bütün ömrüni, zehinini türkmen edebiýatyny ösdürmäge, baýlaşdyrmaga bagyşlady we hiç wagt könelmejek kämil eserleri bilen türkmen edebiýatyny baýlaşdyrdy.

“Şirin” hekaýasynda ýazyjy köne urp-adatyň zyýanly galyndylaryndan, aýratyn hem gyz satmak ýaly wejera döplerini paş edýär. Gyz satmaklygyň iň bir erbet zat hökmünde ýazgarylýandygyny, söýgi arkaly ymykly maşgala durmuşyny gurmaklygyň azat-erkin bolmalydygyny N. Saryhanow bu hekaýasynda ussatlyk bilen suratlandyrýar. Asyrlarboýy adam ornunda görülmän, mal ýaly satylyp gelnen türkmen aýal-gyzlary şol elhenç beladan halas edildi, indi ol öz hak-hukugynyň eýesi boldy. Indi gelin-gyzlarymyz ähli pudaklarda erkekler bilen deň zähmet çekip, gurply hem medeniýetli ýaşasýarlar diýen ideýa hekaýanyň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Ýazyjy şol ideýalary hekaýasynda sada dilde çeper beýan edipdir.

Agahan Durdyýew (1904-1947)

Agahan Durdyýew öz ajaýyp prozasyny durmuş bilen berk baglanyşdyrdy. Ol öz hekaýalarynda, powestlerinde, oçerkdir pýesalarynda hakykaty dogruçyl suratlandyrdy. Adamlaryň täzeçe ýaşayyşlaryny, arassa ahlaklaryny, zähmet gahrymançylyklaryny wasp etdi, köňäniň zyýanly galyndylaryny paş etdi.

Agahan Durdyýewiň çün ideýaly çeper eserleri häzir hem joşgunly zähmet çekýän adamlara estetiki lezzet berýär.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda uly yz galdyran Agahan Durdyýew 1904-nji ýylda Tejen etrabyndaky Ikinji Babadaýhan obasynda eneden bolýar. Olaryň maşgalasy garyp ýagdaýda güzeranyny zordan dolandyrypdyr. Onuň üstesine-de Agahan bary-ýogy iki ýaşyny doluranynda, kakasy hem ejesi aradan çykýar. Ata-ene mähirinden mahrum bolan Agahana agasydyr aýal dogany garaşyk edýär. Agahan 8-9 ýaşlaryndan agasyna başardygyndan hojalyk işinde kömek edip ugraýar. Şeýlelikde, Agahan Durdyýew ýaşlykdan zähmetde bişişýär. Erjellik, çydamlylyk, gaýratlylyk ýaly häsiýetleri özünde terbiýeleýär. Synpy jemgyýetiň adalatsyz şertlerinde bir döwüm çöregi gazanmagyň kynçylyklaryny öz başyndan geçiren Agahan azatlygyň gymmatyna horluk-zarlyklaryň mysalynda oňat göz ýetirýär.

Agahan Durdyýew 12-13 ýaşlaryndaka sygyr çopançylygynyň daşyndan bir oba mollasyndan sapak alýar. 1922-nji ýylda Mary şäherinde ýaňy açylan pedtehnikumda okuwa gidýär. Bu ýerde mu-

gallymlar Agahanyň okuwa, bilime bolan yhlasyny tiz duýýarlar we bir ýyldan soň ony Daşkentdäki Orta Aziýa Kommunistik uniwersitetine okuwa iberýärler. Agahan 1923-1927-nji ýyllarda şol uniwersitetiň žurnalistleri taýýarlaýan bölümünde okaýar. 1927-nji ýylda ony gutaryp, Aşgabada gelýär we “Ýaş kommunist” gazetiniň redaksiýasynda işläp başlaýar. Bir ýyldan soň bolsa, ony “Tokmak” žurnalynyň redaksiýasyna jogapkär sekretarlyk wezipesine işe çagyryrlar. Ol bu ýerde 1931-nji ýyla çenli işleýär. Ýaşlar gazetinde, “Tokmak” žurnalnynda işlän ýyllary Agahanyň soňra ýazyjy hökmündäki döredijilik işine diýseň uly täsir edýär. Muny ýazyjynyň tutuş döredijiliginde, köplenç, ýaşlaryň, ýetginjekleriň keşbini döretmäge ýykgyň edendigi-de subut edýär. Ýumoristiki, satiriki äheňleriň onuň eserlerine bezeg berýändigini hem “Tokmak” žurnalynyň täsirlerinden üznä göz önüne getirmek mümkin däl.

Agahan Durdyýew 1931-1933-nji ýyllarda ilki Kerkide, soňra Baýramalyda etrap gazetiniň jogapkär kätibi bolup işleýär. Bu ýerde ol oba durmuşy bilen has içgin tanyşýar, onuň dünýägaraýşy, düşüňjesi, gözüýetimi giňelýär.

1933-1935-nji ýyllarda A.Durdyýew Mary şäherindäki “Gyzyl goşun” atly harby gazetiniň redaksiýasynda işleýär.

A.Durdyýewi 1935-nji ýylda ýene Aşgabada işe çagyryrlar. Ol ilki “Tokmak” žurnalnynda jogapkär kätip, soňra tä 1941-nji ýyla çenli “Sowet edebiýaty” žurnalnynda proza bölümüniň müdiri bolup işleýär.

1942-nji ýylda A.Durdyýew saglyk ýagdaýynyň erbetleşmegi sebäpli Aşgabatdan Tejene göçüp gidýär we ömrüniň ahyrna çenli öz obalarynda ýaşaýar.

Agahan Durdyýew 1947-nji ýylyň 12-nji maýynda 43 ýaşynda aradan çykdy. Ol bütün ömrüni, ajaýyp talantyny türkmen edebiýatyny ösdürmäge bagyşlady. Ýiti satiraly, çeper, şadyýana, çuň ideýaly eserleri bilen edebiýat meýdanynynda önjeýli işläp, hormatly ýazyjy boldy.

Agahan Durdyýew edebi döredijilik işine Daşkentde okap ýören ýyllary başlaýar. Metbugatda onuň ilkinji hekaýalary 1925-nji ýyldan başlap peýda bolýar. Emma ýazyjy hökmünde ony köpçüligе tanadan hekaýalary 1927-1928-nji ýyllara degişlidir. Bu ýyllarda onuň “Bal tutan barmagyny ýalar” (1927), “Hyýal derýasynda” (1927), “Bürgüt

penjesinde bir gözel” (1928), “Annagözel hak-hukugynyň üstünde” (1928), “Bagtly gyzlar” (1928) ýaly hekaýalary çap edilýär. Şu hekaýalary biri-birleri bilen deňşdireniňde-de ýaş ýazyjynyň eserden-esere tejribe toplaýandygyny, kämilleşýändigini görüp bolýar.

Agahan Durdyýew türkmen edebiýatynda irki dramaturglaryň biri hasaplanylýar. Onuň ilkinji pýesalaryny 1925-nji ýyllarda çeper höwesjeňler sahna çykarypdyrlar. Ýazyjynyň “Maskaly adam”, “Pul”, “Kim günäkär?” (1939), “Açar” (1940) diýen pýesalary ençeme ýyllar çeper höwesjeňleriň gurnaklarynda, teatr sahnalarynda tomaşaçylaryň söýgüsini gazandy.

Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda Agahan Durdyýew saglygynyň ýaramazlaşmagyna garamazdan, beýleki ýazyjylar ýaly, halky Watan goragyna çagyryan, watançylygy wasp edýän “Serdar aganyň ogullary” (1941), “Watançy çopanlar”, “Garrynyň hekaýalary”, “Watanyň gahrymany” (1942) ýaly hekaýalaryny, “Partizan gyz” (1942) pýesasyny, “Deputat” (1942) oçerkini ýazdy.

Agahan Durdyýew ölmeziniň ön ýanynda “Hanküli” (1946) diýen satiriki hekaýasyny ýazýar. Hekaýanyň baş gahrymanlary Hanküli we Ejegül. Ýazyjy Hanküliniň ýaltalygyny, ýatyp iýmek ýaly zyýanly meýillerini paş edýär, köpçüligiň terbiýeleýjilik güýjüne ýokary baha berýär.

A.Durdyýewiň edebi mirasy, türkmen edebiýatyna şöhrat getiren çeper eserleri edebiýaty baýlaşdyrýar. Onuň hekaýalary, powestleri, pýesadyr oçerkleri öwran-öwran neşir edilýär. Ýazyjynyň eserleri rus diline we beýleki halklaryň dillerine terjime edilip, okyjylara ýetirilýär.

Ýazyjynyň “Signal” hekaýasy çagalar durmuşyndan ýazylan eser. Onuň esasy ideýasy geçmişň zyýanly galyndylaryna garşy göreşmekdir. Hekaýanyň baş gahrymany Akmyrat garahassalyk keseli bilen keselleýär. Emma ol bu barada bada-bat lukmana ýüz tutmaýar. Bu meselede köne düşünjeden heniz halas bolup bilmedik ejesi Soltanyň gepinden çykyp bilmeýär. Soltan eje oglunyň bu agyr keselden gutulmagyny isleýär, onda enäniň perzende bolan mähri bar. Emma ol ogluny garyn garahassalygyndan gutarmak üçin lukmanlaryň

güýjüne entek tebiplere ynanşy ýaly ynanmaýar. Şonuň üçin-de ol tebib Çary köri çagyýar. Tebib bolsa inňeleri çowdamlap, Akmyradyň garnyndan urmaga başlaýar. Akmyradyň saglygy öňküsinden has erbetleşýär. Ol ölüm halyna ýetýär. Hassahana lukmanlary Akmyradyň keselini anyklaýarlar we ony halas edýärler. Hekaýada geçmişiň zyýanly galyndylarynyň adamlary nähili elhenç ýagdaýa eltýändigini özüniň dogruçyl beýanyny tapýar.

«Çerkez nähili okaýar?»

Ene-atasy kiçijikliginden Çerkezi oňat terbiýelemeýärler. Bu ýagdaýa ene-atasy giç düşünýärler. Okuwa gitjek bolanda-da hemme zatlaryny taýýarlap berýärler. Okuwa gidende-de yzyndan seretmeseň, mekdebe gitmän, özünden kiçiler bilen oýnaýar. Ejesi görüp gygyransoň, göwünsiz mekdebe ugraýar. “Men muny nädip ýola salarkam” diýip zeýrenýär. Mugallym Çerkeziň näme üçin gijä galandygyny soranda bolsa, ejesiniň turuzmanyny aýdýar. Çerkez ýerine geçip parta-da oturanda-da ýakymсыzlyk edip, oglanlaryň kagyzlaryny ýyrtyp, syýa çüýşäni ýere gaçyrýar. Mugallym Çerkezi nirä geçirse-de ýakymсыzlygyny goýmaýar. Mugallym Çerkezi daşaryk çykarýar. Çerkez galamy bilen tamyň ýüzüni çyzyşdyranda terbiýeçi Kakaw ony okuw müdiriniň ýanyna alyp barýar. Kakaw Çerkeziň ejesiniň ýanyna barýar. Ejesi ir turzup, çay berip, eşiklerini geýdirip mekdebe ugradýandygyny, yzyndan seredip durýandygyny aýdýar. Günäň, aýbyň Çerkezdedigi belli bolýar. Ene-atasynyň ogluny okatjak bolup çalyşýandygyny Kakaw bilenden soň: “Sanly günde mekdebiň düzgün-tertibini öwrederis, tiz wagtyň içinde hatly- sowatly ederis” diýýär. Ejesi muňa hoşal bolýar.

Aman Kekilow (1912-1974)

Türkmenistanyň halk ýazyjysy Aman Kekilow 1912-nji ýylda Köşi obasynda daýhan maşgalasynda dogulýar. Ýaşlygynda ýetim gалан Aman Kekilow özüniň agasy Şaly Kekilowyň elinde terbiýelenýär. Olar ýaşlykda ýeter-ýetmezligiň ejirini çekýärler. Aman Kekilow 1922-nji ýylda Aşgabat şäherindäki Ilbaýew adyndaky internada

ýerleşýär. Aman Kekilowyň durmuşynda täze sahypalar açylýar. 1924-nji ýylda Aşgabat şäherindäki pedagogik tehnikumyna kabul edilýär. Aman Kekilow ençeme ýyllap ýokary okuw mekdeplerinde, soň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynda işleýär. Şahyr döredijilik işine başlan pursatynda çagalaryň durmuşyna köp üns berýär. Şahyr okap ýörkä, okuwynyň daşyndan “Pioner” žurnalynyň jogapkär sekretary bolup işleýär. Çagalar žurnalyndaky çap edilen materiallary elden geçirmek, olar bilen ýakyndan tanyş bolmak şahyryň çagalar dünýäsine aralaşmagyna getirýär.

Aman Kekilow çagalar dünýäsiniň durmuşyndan “Oglanlar we kitap”, “Guşlar“, “Haýwanlary çagyrmak” şygrylaryny döredýär. Bularan başga-da şahyryň “Çopan we patyşa“, “Küýze we tilki” atly ertekileri bar.

Çeper döredijilik işine girişip başlan pursatlaryndan, poeziýanyň jadyly dünýäsinden dem alyp ugran günlerinden bäri şahyr mazmunyň düşnükli we sada bolmagy üçin jan çekýär.

Şahyryň ilkinji şolar ýaly goşgulary körpelerde tebigata we töwerek-daşa bolan söýgini ýüze çykarmaga gönükdirilipdir. Elbetde, şeýle söýginiň soňunyň söwer Watana bolan uly söýgä öwrüljegine şahyrdan uly esas bolupdyr. “Guşlar” (1929), “Haýwanlary çagyrmak” (1929) ýaly goşgular şeýle görnüşli gysgajyk eserlerdi.

Çagyrsaň her haýwany,
Aýratynja ady bar.
Pişige “piş-piş” diýseň,
Ylgap ýanyňa gelýär.
“Tege-tege” diýeňde
Geler geçiň owlagy.
Bökejekläp, tans etse,
Helkilleşer gulagy.

(“Haýwanlary çagyrmak“).

Bu setirlerde hut çaganyň göwnünden turjak pikirler hem-de ýönekeýden täsin suratkeşlik bar. Şahyr özüniň çagalar üçin döreden sunuň ýaly goşgularynda ilkibaşdan tebigatyň we haýwanlaryň adam

bilen gatnaşygyny ýatlaýar. Şeýdip, ol körpe nesle terbiýeçilik taýdan şahyrana dil bilen täsir etmegi başarýar:

“Jag-jag” edip, saýraşyp,
Ep-enaýy dilleri.
Kolhoza peýda berýär.
Ýagşy saklap gülleri.
(“Guşlar”).

Tebigat we adam toplumyna girýän goşgularynyň arasynda şahyryň “Ýaz gelýär”, “Çeşme”, “Awgust” ýaly otuzynjy ýyllaryň birinji ýarymynda döredilen goşgulary hem bar. Şol hili goşgularynda hem şahyr iň täsin we gerekli pursaty agtaryp tapmagy başarypdyr. Örän ir wagtlarda ýazylandygyna seretmezden, şol eserleriň täzeligi häzir hem bildirip dur. Hut şonuň üçin hem olar uzak ýyllaryň dowamynda okuw kitaplaryndan düşmedi. Mysal üçin, şahyr Türkmenistanda howanyň iň gyzgyn aýy bolan awgusty şeýle suratlandyrypdyr:

Iýun-iýuldan soňra,
Awgust diýen aý geler.
Dürli miwe bişişip,
Zähmetkeş iller güler.

Iýmiş kân bor baglarda
Armyt, alma hem üzüm.
Gyp-gyzylja igdeler,
Şahada düzüm-düzüm.

Gawun-garpyzy ýygnap,
Toşap ederler hem kak.
Zähmet çeken adamzat,
Tebigatdan alar hak.
(“Awgust”).

Şeýle gysgadan täsin goşgulary okan çagalar awgust aýynda tebigatda bolup geçýän täzelikleri tiz bilýärler, olaryň öwredijilik güýji göze dürtülip dur. Şahyr her pasyl, her aý hakynda şahyrana dil

bilen söhbet açanda, şolaryň has peýdaly taraplaryny ýönekeýje tär bilen düşündirip bilýär. Şahyr tebigatyň her bir görnüşinden täzelik agtaryşy ýaly, ony tapmagy başarýar, ony çaga dili bilen ýaş nesle ýetirmegiň hem hötdesinden gelýär. Şeýle ýagdaý bolsa körpe nesilde tebigata bolan söýgini, oňa aýawly gatnaşygy, estetiki gözellegi terbiýeleýär. Olaryň duýgularynyň ösmegini, hakyky gözəl zada düşünmegini tizleşdirýär. Elbetde, şahyr çagalar hakynda döreden eserlerinde watançylyk terbiýesini berýär... Sebäbi, ol tebigat hakynda gürrüň edende Watanyň tebigatyny taryplaýar, çaganyň özüne tanyş zatlary, ýanyndaky zatlary agzaýar. Şunuň bilen birlikde onuň şeýle eserlerinde täze durmuşa degişli meseleler hem agzalýar. Şonuň ýaly meselelere mysal edip, “Guşlar” goşgusyndaky “Kolhoza peýda berýär, ýagşy saklap gülleri”, “Awgust” eserinde “Zähmet çeken kolhozçy”, beýleki eserlerinde “Kolhoz mülkünde”, “Tarlap traktor”, “Okuwçy ýaş oglanlar”, “Komsomola ýetişýäs”, “Pioner meniň adym” we başgalary görýäris.

Şahyr 1940-njy ýylda türkmen halk ertekleriniň mazmuny esasynda “Çopan we patyşa”, “Küýze we tilki” diýen poemalaryny döretdi. Ol poemalaryň ikisi-de örän şowly çykan eserleriň hasabyna girýär. Olar rus dilinde geçirilip, telim gezek çapdan çykarylady.

Mälim bolşy ýaly, erteki mazmunlary esasynda poemadyr proza eserlerini ýazmak türkmen edebiýatynda däbe öwrülipdi. Şol döwürde bu ýoly edebi ulanylyşyga B.Kerbabaýew girizipdi. Ol diňe ertekileri däl, eýsem halk rowaýatlaryny hem çeper esere öwürýärdi. Şondan soň bu ýoly beýleki türkmen ýazyjylary hem alyp göteripdiler.

Ýazyjy halk sýužetleriniň üstünde işlände M.Gorkiniň aýdanlaryna uýup, olaryň tüýs halky häsiýetini güýçlendiripdi we synpysosial häsiýetlerini aýdyňlaşdyrypdy. Halk arasynda aýdylyp gelinýän şol ertekileriň sýužet ugrunyň yzygiderliligini kämilleşdiripdi. Şonuň üçin hem ol eserler has göze doly bolup çykypdylar. Olarda hereket edýän gahrymanlara özbaşdak anyklygyň berilmegi wakalaryň erteki görnüşiniň durmuş hakykatyna has ýakynlaşmagyna getiripdi. Mysal üçin, “Çopan we patyşada” şanyň we naýynsap nokerleriň eden-etdiliği, olaryň garyp çopany sebäpsiz ýere talaýyşlary dogruçylyk bi-

len berilýärdi. Ýazyjy bu eserinde adalatyň ýeňýändiginiň dabarasyny görkezýärdi.

“Küýze we tilkide-de” tilkiniň hilegärlikleriniň hakykatyň önünde hiç zatdygy suratlandyrylýardy. Umuman alnanda, şahyryň bu eserleri öz döwründe çagalar üçin gowy sowgat bolupdy.

“Çopan we patyşa” ertekisinde halk döredijiligi giň manyda işlenilipdir. Bu erteki örän sada dilde ýazylypdyr. Eýsem, ol ulular üçinem, çagalar üçinem gyzykly ertekileriň biridir.

Ertekide garyp çopanyň we onuň aýalynyň hor-homsy ýaşayşlary, bulara Körgarganyň eden kömegi, patyşanyň açgözlügi, sütemkärliги hakynda gürrüň berilýär. Garyp çopan jadyly güýçleriň kömegi bilen ynsapsyz hem zulumkär şany, onuň ýanyndaky wezirlerini, nökerlerini ýer bilen ýegsan edýär. Ähli garyp ili horlukdan dyndyrýar.

Çopan sada, ynanjaň, göwünaçyk. Çopan Körgarganyň aýdamlaryna ynanyp, gargany halas edýär. Ol ilki jadyly saçagy alanda diýseň begenýär. Ol özüniň zadyny şa bilen paýlaşasy gelýär hem-de ol saçagy elinden aldyrýar.

Emma ikinji gezek baýlygy ele alanda, ol aýalyna:

Meniň indi işim ýok,
Näme etseň özüň et.
Ine, gyzyl gaznasy,
Maksat-myradyňa ýet!

- diýýär. Ol soňky pursatda berk durýar. Çopanyň aýaly asylly, akyllы aýal. Ol çopana maslahat berip, düşündirip bilýär. Çopanyň gowy gününü, gamly gününü deň paýlaşýar. Çopanyň aýaly iň gowy zenanlara mahsus bolan gowy gylyk-häsiýetleri özünde jemleýär.

Ertekide Körgarga garyplaryň hossary hökmünde görkezilýär. Garga elindäki jadyly saçagy hem-de guzlaýan guşy bilen garyp çopana kömek edýär.

Körgarganyň üsti bilen uly il zalym patyşadan rüstem çykýar.

Aman Kekilowyň baý döredijilik mirasy çeper edebiýat üçinem, edebiýaty öwreniş ylmy üçinem nusgalyk serpaýdyr.

Hajy Ysmaýylow (1913-1948)

Zehinli ýazyjy Hajy Ysmaýylow 1913-nji ýylda Aşgabadyň etegindäki Bagyr obasynda dünýä inýär. Ýazyjynyň maşgalasy ylma-bilime höwesli adamlaryň birnäçesini özünde jemläpdir. Köp çagaly maşgaladan bolan Hajy sowat hem dil öwrenmekde öz dogan-garyndaşlaryndan nusga alypdyr. Ysmaýylowlaryň intellektual taýdan ýokary görterilmegine olaryň rus dilini öz ene dilleri ýaly bilmegi täsir edipdir.

Ol ilki oba mekdebinde, soňra 1926-1929-njy ýyllarda Moskwanýň etegindäki türkmen kadrlaryny taýýarlaýan magaryf mekdebinde okaýar. 1929-njy ýylda Türkmenistana gaýdyp gelip, okuwyny Komintern adyndaky 1-nji rus orta mekdebinde dowam etdirýär.

Rus dilini gowy öwrenen Hajy ilki respublikan Halk Komisariatynda, soňra dürli gazet-žurnallaryň redaksiýalarynda terjimeçi bolup işleýär. Onuň ilkinji goşgusy 1920-njy ýylda çap edilýär. Ilki kiçiräk, çaklaňja hekaýalar ýazypdyr. Hajy Ysmaýylow 1941-nji ýylyň ahyrynda fronta gidýär. Faşistik basybalyjylar bilen bolan söweşleriň birinde 1943-nji ýylyň başlarynda agyr ýaralanýar hemde çep goluny aldyryp, Aşgabada dolanyp gelýär. Beýik Watançylyk urşundan gelenden soň, döredijiligini dowam etdirýär.

Ol türkmen döwlet neşirýatynda baş redaktor bolup işleýär, edebi döredijilik bilen ymykly iş salşyp ugraýar. Rus ýazyjylaryndan A.P. Çehowyň, I.S. Turgenewiň, P. Pawlenkonyň, P. Skosyrewiň roman, powest, hekaýalaryny W.G. Beliniskiniň makalalaryny, I.A. Krylowyň basnýalaryny, S. Stalskiniň goşgularyny we beýleki eserleri terjime edýär. Görnükli ýazyjylaryň eserlerini terjime etmegi H.Ysmaýylowyň kämilleşmegi, geljekde gowy proza eserlerini döretmegi üçin uly mekdep boldy.

H.Ysmaýylow 30-njy ýyllarda ownuk goşgudyr hekaýalaryny ýazdy. Bu eserler, bir-a entek kämilleşmändi, ikinjiden hem olar gazet-žurnallaryň sahypalarynda yzygiderli däl-de, aram-aram peýda bolýardy. H. Ysmaýylow ýazyjy hökmünde Beýik Watançylyk urşundan gaýdyp gelenden soň giňden tanalyp başlandy. Ol 1944-nji ýylda “Bäsdeşler” powestini ýazdy.

H. Ysmaýylow 1945-nji ýylda “Öküzgödek”, 1946-njy ýylda “Iki atanyň bir ogly”, 1947-nji ýylda hem “Mugallymyň gyzy” powestlerini we dürli ýyllarda “Gopuzlyja gyz”, “Intelligent”, “Durmuşyň lirasý” ýaly hekaýalaryny ýazdy.

H. Ysmaýylow 1948-nji ýylda Aşgabatda bolan ýer titremesinde gurban bolýar.

Hajy Ysmaýylowyň “Gopuzlyja gyz” hekaýasyny, “Iki atanyň bir ogly”, “Mugallymyň gyzy” powestlerini çagalar bilen deňlikde ulular hem höwes bilen okady hem okaýar. Şol eserler ýazyjynyň çaga psihologiýasyna beletligi, durmuşylygy, tebigylygy, milliligi, reallygy, diliniň şireliligi bilen abraý gazandy.

Ýazyjynyň “Bäsdeşler”, “Iki atanyň bir ogly” powestleri halkyň ýüregine öçmejek ýara salan uruş döwrüniň wakalary bilen baglanyşykly ýazylan. Powestlerde edil uruşň nämedigi barada aýdylanokda, şol döwürdäki gündelik wakalarda adama mahsus häsiýetler, gowy häsiýetler inçelik hem şol bir wagtyň özünde ýönekeýlik bilen açylyp görkezilýär.

“Bäsdeşler” powestiniň baş gahrymanlary Garýagdy, Muhat hem-de Dursun, şeýle-de maýor Krasnow, Mämmet aga.

Eserler frontdaky wakalar bilen başlanýar. Muhat bilen Garýagdy – ikisi synpdaş. Olar mekdep döwründen bári biri-birine basdaşbäsdeş. Garýagdy türkmen dili-edebiýata ökde bolsa, Muhat matematika ökde. Ikisi hem özleriniň ökde taraplary bilen biri-biriniň howuny basjaklar. Mekdebi tamamlanlaryndan soňra, olaryň ikisi hem öz höwes eden ýokary okuw mekdeplerine okuwa girýärler.

Muhat okuwyny taşlap, obada traktorçy bolup, işläp başlaýar. Garýagdy bu ýagdaýy eşidip, howsala düşüp başlaýar. Sebäbi ol öz synpdaşy, halaýan gyzy Dursuny elinden alaryndan gorkýardy. Garýagdynyň bu pikir edişi dogrudy. Sebäbi Muhadyň okuwy taşlap gaýtmagynyň özi-de, Garýagda göz etmek üçin Dursuny özüne razy etmekdi.

Muhat traktorçy bolup, obada özüni tanadýar we Dursuna söz aýdýar. Dursun bolsa, onuň eline üç setirli hat berýär. Ondan soňra uruş başlanýar.

Bäsdeşler säwlikde frontda sataşýarlar. Soňra olar aýrylmaz dostlaşýarlar. Bilelikde duşmana garşy göreşýärler. Bularyň dost-

laşmagynda maýor Krasnow hem uly goldaw berýär. Muhat urşa gidende ýany bilen Dursunyň şol beren hatyny hem alyp gidýär. Muhat duşman tarapyndan ýaralanyp, jan berjek wagty öz dosty, dogany Garýagdydan ötünç sorap, ol haty oňa gowşurýar.

Eseriň temasy söýgi, watançylyk, dostluk. Garýagdynyň keşbi agras, akyly, tutanýerli berlen. Muhat hem şeýle, ýöne ol Garýagda görä has açyk. Bäsdeşlik Garýagda görä, Muhatda has ösen. Dursunyň keşbi hem şadyýan, akyly, asyly berlipdir.

Eserde otrisatel gahryman ýok. Oglanlarda biri-birine bolan duşmançylyk däl-de, çagalaryň hemmesine mahsus bolan bäsdeşlik bar. Olar çagalykdan saýlanyp, ýetginjeklik ýaşyna ýetensoňlar, öz edenleriniň nädogrudygyna düşüňärler, dostlaşýarlar. Eserde ýüze çykyan garşylyk uruş.

Eserde halk döredijiligine ýakyn häsiýetler duýulýar. Şeýle-de ýazyjy terjimeçilik bilen meşgullanandygy sebäpli rus edebiýatynyň hem täsirleri duýulýar. Bu halk döredijiligi bilen rus edebiýaty sintezlenip döredilen eserdir.

“Iki atanyň bir ogly” powestinde ýazyjy kynçylykly döwrüň uly bir meselesine ýüzlenipdir. Ganym uruş münlerçe janlary pida etdi. Münlerçe çagany ýetim goýdy. Eýsem, enesiz-atasyz, öýsüz-öwzarsyz neresse çagalara kim mähir bermeli? Şu sowallar uruş döwrüniň aýylganç sowallarydy. Gowy zat, sowet adamlarynyň birek-birege bolan mähir-muhabbeti, duýgudaşlygy bu ýerde üstün çykdy. Urşuň gidip duran ýerlerinde ýetim galan çagajyklara hossar çykmaga höwesli adamlar Orta Aziýada-da köp boldy.

Powest Mary welaýatynyň Murgap etrabynda ýaşaýan Mirap ady bilen tanalýan Atanazar aga we onuň maşgalasy Sabyr eje ikisiniň perzentsizlikleri barada başlanýar. Atanazar aga bilen Sabyr eje perzentsizlik dagyny indi ençeme ýyldan bäri çekip gelýän garrylar.

Bir gün säher bilen Atanazar aga şähre gidýär. Ol gaýdyp gelen-de Sabyr ejäni diýseň begendirýär. Sabyr eje muňa birbada ynanmaýaram. Mirap aga ýetimler öýünden ukrainaly kiçijik Mikolajygy getirýär. Bu Sabyr ejä diýseň ýaraýar. Mikola Kalpakly oba çagalaryna-da ýaraýar.

Oglanjyk bu maşgala derrew öwrenişýär. Mikola dagy Žitomir şäheriniň golaýynda Teterew derýasynyň boýunda ýaşaýardylar. Obanyň adamlary biri-birini sylaýardylar, üstlerinden ýoly düşen her bir ýolagçyny-da hormatlaýardylar.

Ýurduň üstüne uly howpuň abanmagy bilen bu obanyň-da günü bulanýar.

Nemes faşistleriniň turzan urşy zerarly, Mikola hem ata-eneden mahrum bolup, Türkmenistana düşýär. Emma ähli adamlar bir maşgala ýaly agzybir ýaşaýarlar, kynçylykda biri-birini goldaýarlar. Türkmen ýigitleri beýleki doganlyk haklaryň ogullary bilen bir hatarda Russiýanyň, Ukrainanyň topragyny nejis duşmandan gorady. Mikola dört ýyllap bu maşgalada terbiýelenýär. Özüniň başga ata-enesi bardyr diýip pikir hem etmeýär. Sabyr eje bilen Atanazar aga ony hakyky ogullary hasaplaýarlar. Uruş gutarýar. Ähli adamlar parahatçylykly zähmete girişýärler, weýran edilen hojalygy dikeldýärler.

Mikolanyň kakasy Anton aga dolanyp gelende, aýalynyň jesedini tapýar, ogluny bolsa näçe gözlese-de tapyp bilenok. Ol oglunyň diriligine ynanýar, şol ynanç bilenem ýaşaýar. Oglunyň dereksiz ýitenligi oňa ýatsa-tursa ynjalyk bermeyär.

Aradan dört ýyl geçenden soň, bir gün Anton aganyň dostlary obalaryndaky klubda görkezilýän filmi görkezmäge alyp gidýärler. Filmiň žurnalynda Anton aga oglundan habar tapýar. Mikolanyň niredigini bilenden, ol ur-tut salgy alyp, ýola düşýär.

Ol sorap-idäp, oba sowetiniň üsti bilen ogluny tapýar. Ýöne Atanazar aga bilen Sabyr eje perzentsizlik dadyny çeke-çeke ogullyga alyp ulaldan ogly Mikoladan aýrylyşaslary gelenok.

Waka şeýle tamamlanýar. Oba ispolkomynyň başlygy Anton aga Türkmenistanda galmagy maslahat berýär. Anton aganyň hünäri agaç ussasy. Şeýlelik bilen, Anton aga galmagarazy bolýar.

Mikolany ekläp-saklap, söýüp ösdüren adamlaryň elinden çagasyny alyp, oba gitmäge Anton aganyň wyždany çatmaýar. Ol oglunyň ýaşaýan obasynda galyp, işlemäge razylaşýar, özüne nätanyş, ýöne mährem adamlaryň obasynda täze mekan tutmakçy bolýar. Şu ýerde mährem adamlaryň dostlугy, doganlygy has-da aýdyňlaşýar. Şeýlelikde, Mikola iki atanyň söýgüli perzendi bolup galýar.

Türkmen Atanazar aga bilen Sabyr eje, ukrain Anton aga dagy göwnaçyk, sada, zähmetkeş oba adamlary. Şu sebäpli bular başlaryna düşen örän çylşyrymly meseläniň-de adalatly çözgüdini tapýarlar.

Eserde ýazyjy ähli adamzadyň çaga – perzende bolan söýgüsini täsirli görkezipdir.

Sabyr eje bilen Atanazar aganyň çaga bolan söýgüsi hiç kimiňki-den hem pes däl eken. Olar Mikolanyň bagtly ösmegi üçin alada we mähir gaýgyрмаýarlar. Ony hut öz ýüreklerinden önen perzent hasaplaýarlar. Mikola mekdepden gelinçä, onuň ýoluna garap, gözleri ýolda galýar. Ine, olar çagany şeýle söýýärler.

Ýazyjy eserde her bir zady inçelik bilen yzarlaýar. Atanazar aga bilen Sabyr ejäniň keşbinde türkmen mahsus häsiýetleri görmek bolýar. Şeýle-de, ukrainleriň durmuşyny açyp görkezişi, olaryň adamkärçilik sypatlaryny suratlandyryşy ussatlykdyr. Çaga psihologiýasyny hem ilik-düwme yzarlaýar. Hasam ony uruş başlanan wagty Mikolajygyň içki harasatynyň açylyşynda: aeroplanlardan, ýanýan öýlerden gorkup, ejesini kömege çagyryşynda, ähli çaga mahsus bolan ilki gorkan wagty “Eje” diýip gygyrmagynda, ejesiniň jesediniň başujunda iki-baka urnuşynda görmek bolýar.

Bu eserde hem biri-birine garşy, duşmançylykly adam ýok. Esasy garşylyk munda hem uruş. Wakalar uruşň turmagy bilen başlanýar. Ýazyjy iki maşgalany hem şatlandyrmagy başarypdyr. Birini ogully edip begendirse, ýene birini öz jigerbendine duşuryp şatlandyrýar, eserde ähli meseleler çözülip, gowulyk bilen gutarýar. Ýene bir bellemeli tarapy, eserde ýumor äheňleri hem duýulýar. Bu eser orta we uly ýaşly mekdep okuwçylaryna niýetlenendir.

Hajy Ysmaýylow eseriň üsti bilen ýowuz uruş zerarly Mikola ýaly ençeme çagalaryň düşen agyr günlerini suratlandyrýar.

Hajy Ysmaýylowyň “Iki atanyň bir ogly” powesti halk köpçüligine hödürlenen gününden başlap gyzgyn goldaw tapdy. Eseri diňe bir çagalar däl, eýsem uly adamlaram uly gyzyklanma bilen okaýarlar. Powest dürli dillere terjime edildi. Eser diňe bir ýazylan döwründe däl, şu günler hem uly gyzyklanma bilen hem okalýar.

H. Ysmaýylowyň “Mugallymyň gyzy” powestinde çagalaryň obada alyp barýan işleri, kolhoza kömek berişleri esas bolup dursa,

ikinjiden, şäher durmuşy, senetçilik mekdebi görkezilýär. Umuman alanymyzda, eserde şäher bilen obanyň gatnaşygy açylyp görkezilýär. Ýazyjy obany hem, şäheri hem çagalaryň üsti bilen, hut çaga durmuşy bilen görkezýär.

Bu eserde esasy baş gahrymanlar Ataýew, Dursun, Rejep, Gözeljik, Oratdy dagy. Eseriň başynda baş gahryman Dursunyň kakasy bilen şäher durmuşyndan oba durmuşyna aralaşyşy suratlandyrylýar. Dursunyň kakasy mugallym. Ataýew özüniň ençeme ýyl mundan öň okadan okuwçysy, häzirki wagtda kolhoz başlygy bolan Çaryýaryň çagyrmagy bilen tutuş maşgalasyny alyp, tomus kanikulynda oba gelýär. Dursun oba adamlary, çagalary bilen tiz öwrenişýär. Onuň kakasy Ataýew oba adamlaryna görelde görkezse, Dursun bolsa özüniň zähmetsöýerligi, kitaba bolan söýgüsi bilen oba çagalaryna görelde bolup, olary dogry ýola ugrukdyrýar.

Adatça, çagalar özleriniň hemişeki öwrenişen ýerlerinden başga bir ýere gitseler içleri gysyp, baran ýerleri bilen öwrenişmän horlanýarlar. Emma Dursun heniz obany bir gezek hem görmänkä, entek şäherdekä obany görmegiň, oba durmuşy bilen tanyş bolmagyň arzuwynda ýaşýar.

Ol kakasy bilen maslahatlaşyp, oba çagalaryna köp babatda kömek edýär. Ol tertipsiz çagalary terbiýelemegiň, arassaçylygy, kitap okamagy ýola goýmagyň hötdesinden gelýär. Elbetde, obada beýle işleri amala aşyrmak aňsat düşenok. Emma erjel mugallymyň gyzy ähli päsgelçiliklere döz gelýär, köpçülik bilen maslahatlaşyp ugur tapýar.

Dursunyň obanyň çagalary bilen bile pionerler otrýadyny düzüp, oňa ýolbaşçylyk edip, oba adamlaryna özleriniň çaga kömeklerini berip, hereket edişleri çagalary terbiýelemekde uly goldaw bolup durýar. Oba çagalarynyň içinde iň bezzat, garagol oglanjyklar Ketjal bilen Oratdyny özleriniň aralaryna alyp, terbiýe görkezmekleri olaryň geljekde akylly-başly adamlar bolup ýetişmeklerinde uly kömek bolýar.

Dursunyň Gözeljige tämiz bolmak baradaky pikirlerini oňa gönüläp aýtman, ýumşaklyk bilen aýlap aýdyşy hem onuň ugurtapyjylygynyň alamaty bolup durýar.

Dursun oba çagalarynda kitaba, okuwa bolan uly höwes döredýär.

Oba çagalaryna käbir şäher düzgünlerini öwredip ýörkä, Dursunyň özü-de oba durmuşyny öwrenýär. Oba geläýen günleri ondan: “Sen kim borsuň?” diýip soranlarynda: “Men mugallymyň gyzy” diýip, utanjyrap duran gyzyň obrazy soňabaka has ösýär. Onuň hereketi bolsa janly hereketde görkezilýär. Dursuny obanyň dăp-dessury-da, uly-kiçi hemmäniň pikir duýgusy-da, garaz, hemme zat gyzyklandyrýar. Hat-da düýe-de onuň üçin gaty geň jandar. Ol düýä-de münüp görmekçi bolýar. Çöküp oturan düýe üstüne adam münenden soň, dessine ýerinden galýar. Şäherli gyzygajaz düşüp bilmän oturyberýär.

Bu ýerde onuň dadyna Rejep diýen oglan ýetişýär. Rejep hem eseriň başynda gaty garagol çaga hökmünde göz öňüne gelýär. Dursun bolman, başga biri bolan bolsa, belki-de Rejep birneme gynaman düýeden düşmäge kömek etmezdi. Dursun derrew onuň göwnüni tapýar. “Men saňa reňkli galam bereýin” diýýär welin, Rejep yrylýar. Bu ýerde, bir tarapdan, Dursunyň ugurtapyjylygy aňlansa, ikinji tarapdan, Rejebiň sadalygy, onuň çaga häsiýeti açylyp görkezilýär. Rejep eserde boýdan-başa hereket edýän esasy gahrymanlaryň biri. Ýazyjy Rejebiň ähli häsiýetlerini, hereketlerini, kem-kemden ösüşini ynandyryjy görkezmegi başarypdyr. Eseriň başynda Rejep hakynda Gözeljik şeýle diýýär: “Bir ýakymсыz, bir ýakymсыз, obanyň bar og-lanlary ondan gorkýar. “

Rejep et diýlenini etmän, etme diýlenini edýän garagol çaga. Hatda Dursunyň düýeden düşüp bilmänini göreninde, onuň gözi açylýar. Garaz, bir çaganyň üstünden gülüp biläýse, onuň günü gelýär. Ýazyjy şeýle çaganyň toparda ýuwaş-ýuwaşdan terbiýelenişini us-satlarça açyp görkezýär, gahryman kem-kemden arassaçylyga, tertipli bolmaga endik edip ugrýar. Rejep töweregindäki çagalaryň täsiri bilen zähmet çekmek, özüni iş başaryan edip görkezmek ugrunda pikirlenip başlaýar...

Dursun öz maşgalasy bilen oba adamlary, çagalar bilen hoşlaşyp, şähre gaýdanda, örkünden aýrylan köşek ýaly bolup, obadaky çaga-lar, dostlary bilen örän kynlykda aýrylyşýar.

Oba çagalary ençeme wagtlap Dursunsyz öwrenişmän gezýärler. Rejepde şähre gitmek höwesini dörende, oňa ençemeler haýran galýar. Rejebniň bu höwesini onuň okuwý gowy okap, oňat tamamlamagyna eltýär.

Rejep şäherde okan wagtlarynda onuň gözleri elmydama özünde okuwa bolan höwesini döreden dosty Dursuny gözleýärdi, haçan-da eseriň soňunda şäherde adynyň hem nämedigini bilmeýän Rejep tötänden Dursuna duşanda, onuň yzyndan “Mugallymyň gyzy” diýip ýüzlenip, onuň bilen duşuşyp, oba dostlarynyň salamyny ýetirip, özi barada gürrüň berende bolsa, Dursun muňa monça bolýar.

Ýazyjy eseriň soňunda baş gahrymanlaryň ikisiniň keşbini örän ussatlyk bilen suratlandyrypdyr. Dursun bilen Rejebniň keşbi okyjynyň önünde açmejek ýyldyz kimin lowlaýar.

Powestde Gözel, Oratdy ýaly başga-da birnäçe çaganyň obrazy berlipdir. Olar Rejep, Dursun ýaly kitabyň esasy gahrymanlary däl. Ýöne ol çagalar eseriň baş gahrymanlarynyň obrazlarynyň aýyl-saýyllaşmagynda, esasy ideýanyň aýdyňlaşmagynda uly rol oýnaýar.

“Gopuzlyja gyz” hekaýasynda ýaňy mekdebe baran çaganyň keşbi döredildi. Altyn-kümüşden edilen şaý-seplerini fronta kömek diýip tabşyran aýal-gyzlaryň watançylyk hereketlerine goşulyp, Jerenjik öz söýgüli gopuzyny getirip goýýar.

Jerenjik çaga höwesjeňligi bilen ulularyň işini synlaýar, olaryň gürrüňlerini diňleýär. Aňynyň ýetdiginden eşiden-gören zatlaryna akyl ýetirmäge çalyşýar. Şu zatlardan soň Jerenjik belli bir karara gelip, öýde goýup gaýdan gopuzynyň yzyndan ylgaýar, ony alyp gelip, ulularyň edişi ýaly, fronta kömek üçin üşürilen şaý-sepleriň üstüne goşýar. Görelde çaganyň durmuşynda esasy zat. Ýaş çaga mün gezek diýeniňden, onuň ýanynda özüni görelde alyp baranyň, oňa öwretjek işiňi edip görkezeniň köp halatlarda netijeli bolýar.

“Gopuzlyja gyz” hekaýasynda Jerenjige: “Sen gopuzyňy getir-de, il-günüň ýygnaýan şaý-seplerine goş” diýip aýdýan ýok.

Adamlar diňe ýaşajyk Jerenjigiň ullakan höwesiniň badyny almajak bolup, oňa hiç zat diýmeýärler. Jerenjik özünden ulularyň görüldesine eýerýär.

Çaga diýlende näzik, owadan, naşyja, ejizje zat göz önüne gelyär.

Biziň türkmen edebiýatymyzda çagalaryň isleglerini, arzuwlaryny kanagatlandyryp, özleriniň ajaýyp eserleri bilen çagalara ýakyn bolan ýazyjy-şahyrlarymyzyň biri hem türkmen edebiýatynyň, onada çagalar edebiýatynyň taryhynda özüniň öçmejek yzyny galdyran ýazyjymyz Hajy Ysmaýylowdyr.

Beki Seýtäkow (1914-1979)

Türkmenistanyň halk ýazyjysy, Magtymguly adyndaky döwlet baýragynyň eýesi Beki Seýtäkow 1914-nji ýylda Daşoguz welaýatynyň Görogly etrabyň Bedirkent obasynda dogulýar. Mekdep-internatda terbiýelenýär, soňra Daşoguzdaky mugallymçylyk mekdebini tamamlýar.

1937-nji ýylda Beki Seýtäkow Aşgabada gelýär. Gazet-žurnalaryň redaksiýalarynda we magaryf işlerinde işleýär. 1947-nji ýylda “Mydam taýýar” gazetinde redaktor edilip belenilýär.

1954-nji ýylda TSSR Ýazyjylar birleşiginiň prawleniýesiniň sekretary wezipesine saýlanylýar. 1958-nji ýylda “Edebiýat we sungat” gazetiniň jogapkär redaktory, 1962-nji ýylda hem Ýazyjylar birleşiginiň organy bolan “Sowet edebiýaty” žurnalynyň redaktory bolup işleýär.

Beki Seýtäkow 1937-nji ýylda ownuk liriki goşgular bilen gazet-žurnallarda çykyş edip başlaýar. 1938-nji ýylda onuň “Ýaşlyk” atly ilkinji goşgusy çapdan çykýar.

Ol çagalara niýetlenen “Ot içinde” diýen poemasy 1937-nji ýylyň aýaklarynda, 1938-nji ýylyň başynda döredýär. Poema aýratyn kitap bolup, 1940-njy ýylda neşir edilýär, şeýlelikde, Beki Seýtäkow ilkinji döreden eserlerini çagalaryň, ýaşlaryň durmuşyna bagyşlaýar.

“Ot içinde” onuň ilkinji bütewi eseri hasaplanylýar. Poema öz döwründe çagalaryň elden-ele geçirip okan kitaplarynyň biri boldy.

Beki Seýtäkow çagalar üçin bütewi proza eserlerini-de döredti. 1947-nji ýylda ýazan “Ogul sowgady” eseri çagalar üçin yglan edilen in gowy çeper eserleriň bäsleşiginde üçünji baýraga mynasyp boldy. Bu powestde hünär saýlamak hakyndaky ideýa öňe sürülýär.

Beki Seýtäkowyň ýetginjeklere niýetlenen in gowy eserleriniň biri-de 1947-nji ýylda döredilen “Başa-baş söweş” hekaýasydyr. He-

kaýada köpçüligiň emlägini öz janyňdan-da gowy görmek, şonuň ug-
runda her hili kynçylyklara döz gelmek ideýasy öňe sürülýär.

Şeýlelikde, çagalar üçin eser döretmekde ýazyjy “Ot içinde”
ýaly çeperçilik taýdan onçakly şowly bolmadyk poemadan başlap,
“Aýazhan” ýaly kämil ertekisini, “Başa-baş söweş” ýaly hekaýasyny
ýazyp, çagalar edebiýatynda oňat yz galdyrdy. Awtor döwrüň ruhuny
özünde jemleýän, Aýazhan ýaly taryhy obrazy, Sarpaly, Sähet ýaly
täze obrazlary döretti. Halk pedagogikasyndan nusga alyp, ýaşlara
erteki döretmegiň oňat nusgasyny görkezdi. Okgunly, hyjuwly, dün-
ýäni täzeleýän ýaşlaryň obrazlaryny orta çykaryp, türkmen çagalar
edebiýatynyň aňyrdan gelýän badyna bat goşdy. Munuň özi türkmen
çagalar edebiýatynyň ösüşinde Beki Seýtäkowyň aýratyn hyzmaty-
nyň, uly goşandynyň bardygyny aňladýar.

Onuň 1940-njy ýylda ýazan “Aýazhan” ertekisi şol ýyllarda-da,
biziň günlerimizde-de çagalaryň söýüp okaýan eserleriniň biri boldy.

“Aýazhan” halk döredijiliginiň döpleri bilen doly baglanyşykly
ýazylan eser. Ertekide ýagşylyk ýamanlykdan, danalyk akylsyzlykdan
üstün çykýar. Eseriň manysy, şýužeti çeper obraz arkaly açylýar. Bu-
da öňden dowam edip gelýän halk döredijiliginiň täsirinde beýan edil-
ýär:

“Kömek et gözümi açmaga meniň,
Jennete öwreýin, teýin asmanyň“...
Diýip Aýaz sözün soňlaýar weli,
Kempir uzadanmyş bir çümmük küli.
Hem diýipdir: “Al, oglum, sen şu emi,
Gözüňe guýansoň iki gün jemi,
Ýatsaň gutularsyň, onsoň gözleriň,
Şamçyrag dek ýanar, muny düzleriň
Aňyrsynda bolan bir bar döwletden
Gezip ýörkäm, alyp geldim ol ýurtdan”.

Ertekiniň manysy şýužetiň ýaýbaňlanmagy, obrazyň aýdyňlaş-
magy bilen barha aýdyň ýüze çykyp ugraýar. Garyp, emma dana Aýaz-
han özi ýaly garyp-gasarlara, goňşy-golamlara elinden gelen kömegi
gaýgyрмаýar. Aýazhan hökümdaryň gazaplylygy hem gysgançlygy
hakynda hemmelere aýdýar. Şanyň diňe özüniň keýpi-sapasy hem-de

baý bolmagy üçin garyplaryň göz dikip oturan iň soňky zadyna çenli alşyny aç-açan aýdýar, eger gözi açylaýsa, Aýazhan ölkäni gözel etmegi, şanyň akyla sygmajak sütemlerinden azat etmegi başararyn diýip, pikir edýär. Diňe Aýazhan halky şanyň süteminden dyndyrar diýen ynam bilen hem gedaý garry onuň gözünü açýar.

Ýurtda köp wagtlardan bäri şeýle kanun höküm sürüp gelýär:

Şa diýeniň jedelparaz bolarmyş,
Yeňäýse, boýnuňa zynjyr salarmyş.
Yeňilse, çykaryp tagtyň üstüne,
Hany-manyn bagş edermiş dessine.

Şa bilen Aýazhanyň arasyndaky jedel meseläni hem çözüýär. Şeýle sorag-jogap halk döredijiliginde gaty köp duş gelýär. Ýöne welin şanyň Aýazhana berýän soraglary бүтінлеý täze, şa ilki bilen Aýazhana şeýle soraglary berýär:

Ne bar şamçyragmyň içinde meniň?
Bir gunan atym bar göreli baryp,

Hiç deňi ýok diýip öwýär görenler
Senden kem däl, ol bahany berenler...

Aýazhanyň jogaplary-da edil soraglar ýaly бүтінлеý täze. Birinji soraga Aýazhan şeýle jogap berýär:

Patyşahym, diýsem onuň içinde,
Bir uly gurçuk bar, ýatyr ol onda.
Onuň şamçyraga zyýany ýetýär,
Nurana ýagtynyň öňüni tutýar.

Şa gazaplanyp, şamçyragy döwmegi buýurýar. Görse, edil Aýazhanyň aýdyşy ýaly, onuň içinde uzyn gurçuk ýatan ekeni. Aýazhan ikinji soraga hem şeýle jogap berýär:

Bu-la sygyr gatançly bir gunan,
Öwmäge zady ýok, sen maňa ynan.

Atbakary çagyryp, şa anygyny soraýar. Görse, Aýazhanyň bu diýeni-de dogry çykýar. Atbakar enesi ölensoň, taýçanaga sygyr süý-

düni berip ulaldanyny habar berýär. Iki soragyny bilse-de şanyň oňa berýän sylagy diňe çaý bilen çörek bolýar. Şanyň bu ýerde öňden gelýän däbi bozandygyna Aýazhanyň gahary gelýär. Şonuň üçin-de häkimiň aslynyň şanyň däl-de, Nanbaýyň ogludygyny бүтін ile jar edýär. Ony-da şanyň ejesi diýlip ýörlen garry aýalyň hut özüne aýtdyrýar. Bu-da heniz hiç bir eserde aýdylan pikir däl. Şonuň üçin bu detallar ertekiniň çeper hem täsirli çykmagyna ýardam edipdir.

Şeýlelikde, Aýazhan jedelde ýeňip, halkyň kömegi bilen tagta çykýar. Şeýdip, Beki Seýtäkowuň “Aýazhan” ertekisinde hakykat dabaralanýar. Mundan başga-da eserde hernaçe uly bolsaň-da, seni kemala getiren halkyňy, mähriban ata Watanyňy ýatdan çykarmaly dældigi hakyndaky pikir örän ýerlikli hem täsirli berlipdir.

Halky baýap, oň şöhraty artypdyr,
Aýazhan ilini bagta eltipdir,
Bir minar saldyryp, köşgüň ýanynda,
Edil maňlaýynda, gözün önünde,
Köne çarygyny asyp goýupdyr,
Özi bolsa zerden lybas geýipdir.

Aýazhan çarygyny “Nanbaýyň ogly ýaly azmaýyn” diýip, asyp goýýar. Şahyr şony getirmek bilen esere nokat goýýar.

Erteki türkmen dilinde üç gezek (1940,1950,1958) rus dilinde hem iki gezek (1956,1963) gaýtalanyp neşir edildi.

Beki Seýtäkowuň “Ogul sowgady” atly hekaýasy-da inňän möhüm we täze tema – senetçilik mekdeplerinde oba ýaşlaryndan ýaş işgärleriň terbiýelenilip ýetişdirilişine bagyşlanypdyr.

B.Seýtäkow “Ogul sowgady” diýen hekaýasynda biziň jemgyýetimizde her bir peýdaly hünäriň hormata, şöhrata, mynasypdygyny görkezipdir.

Hekaýa mazmunynyň gyzyklylygy, wakalaryň yzygider ösdürilişi jähtinden ünsüňi özüne çekýär.

Eseriň esasy gahrymanlary Gurtgeldi aga we onuň ogly Myratdyr. Hekaýada Gurtgeldi aga öz ogluny çäksiz söýýän we ony halk üçin peýdaly edip ýetişdirmek ugrunda aladalanýan adam edilip häsiýetlendirilýär. Ýazyjy onuň ogluna hünär saýlamak baradaky arzuwlaryny ýüze çykarýar. Emma bu babatda onuň düşüňjesi çäkli.

Muny Myradyň senetçilik mekdebine girip, jaý salyjy ussa kärini öwrenip başlamagyna ýaşulynyň nägile bolşy doly tassyklaýar. Gurtgeldi aga “Tam salmagy obada-da öwrenmek bolardy” diýip pikir edýär. Bu ýerde ýaşulynyň gözel ymaratlary bina edýän jaý salyjy ussalaryň asyly işiniň ähmiýetine göz ýetirip bilmeýändigini görünýär. Myrat okap gelip, üç otagdan ybarat şäher tipli jaý salyp berensoň, Gurtgeldi aganyň bu meselä garaýşy özgerýär, oglunyň öwrenen käriniň manysyna düşünýär. Bu ýagdaý hekaýada täzeligiň ýeňşi hökmünde duýulýar. Eserde Gurtgeldi aganyň türkmen ýaşulusyna mahsus bolan sadalygy, gönümilligi, ynanjaňlygy gowy suratlandyrylypdyr.

Ýazyjy Myradyň keşbini döretmek bilen çaga psihologiýasyny oňat bilýändigini görkezipdir. Myratda obasyndan Aşgabada barýarka döreýän duýgular, mekdebe gelip, ilki ýerleşen, täze durmuşa giren pursatlary şowly beýan edilipdir. Myradyň yhlaslylygy, namysjaňlygy-da ynançly ýüze çykarylypdyr. Hekaýada Myrat “Hiç hili kynçylyklardan gorkmaly däl, diňe öňe gitmeli. Her gün täze-täze zatlar öwrenmeli” diýse-de, onuň öňde hünärli ussa bolup ýetmeginde duş gelýän kynçylyklary ýeňip geçişi, öwrenýän täze-täze zatlar onuň hereketlerinde, okuwlarynda doly görkezilmändir. Bu ýagdaý ýazyjynyň senetçilik mekdebiniň durmuşyny çuňdan bilmeýändigini bilen baglanyşyklydyr. Mundan başga-da awtor tä Myrat dagy täze jaý salyp gutarýança iki aýlap, ýaşulyny oba getirmän saklaýar. Şeýdip, Gurtgeldi agany özi üçin salnan taýýar jaýyň üstüne getirip, aňk edýär. Bu bolsa hekaýa şertlilik alamatyny berýär. Ýaşula iki aýlap, çölden gaýtaly däl diýlen haty eltip berýärler. Emma Gurtgeldi aganyň iki aýlap goýnuň üstünden aýrylmazlygy barada hatda nähili delilleriň görkezilendigi okyja belli däl.

Bu hekaýa ýaşlarda hünäre bolan höwesini terbiýelemäge ukyply eserdir.

Kerim Gurbannepesow (1929-1988)

Türkmenistanyň halk ýazyjysy, Magtymguly adyndaky döwlet baýragyň eýesi Kerim Gurbannepesow 1929-njy ýylyň 18-nji oktyabrynda Gökdepe etrabyndaky Birinji Gökdepe obasynda dünýä inýär. Ýedi-sekiz ýaşynda şygyr düzmeklige bolan höwesini oýanyp

ugraýar. Bu ugurda oňa kakasy Gurbanpes Ata ogly, kakasynyň dogany Şirnepes dagy görelda bolýar.

Gurbanpes aga-da, Şirnepes aga-da öz döwründe seýregräk hem bolsa goşgy düzýän ekenler. Şahyryň goşgy düzmäge bolan höwesiniň juda ir oýanmagynda onuň mekdep mugallymlarynyň hem ep-esli ýardamy bolupdyr.

1942-nji ýylda Gurbanpes aga aradan çykýar. Atasyz galan maşgalany açlyk, horluk basmarlap ugraýar, onsoň olar garyndaşlarynyň ýanyna – Tejene göçmeli bolýarlar.

K. Gurbanpesow özüne ejesiniň siňdiren mähri, diňe göwsünden beren ak süýdi hakynda däl, onuň urşuň agyr ýyllarynda ata ornuny tutuşy, maşgaladaky baş çaganyň iň ulusy bolup galan, emma heniz dabany gatap, beýnisi berkemedik şahyr ogluna howandarlyk edişi, ýol görkezişi, ile goşuşy barada hem gürrüň bermegi halaýar.

K. Gurbanpesowyň şahyrçylyk talantynyň taplanmagynda, döredijilik ýüzüniň açylmagynda ýaşlygyndan baş goşup, ýerine ýetiren gulluk wezipeleri hem öz täsirini ýetirýär.

Urşuň yz ýanlarynda Kerim Gurbanpesow Tejen etrabynda çykýan “Zarpçy” hem-de “Tejen gurluşygy” gazetleriniň redaksiýalarynda işleýär.

K. Gurbanpesowyň ilkinji goşgulary 1939-njy ýylda “Kolhozçy sesi”, “Mydam taýýar” gazetlerinde çap edilýär. Şol wagtdan Kerim özüniň arzuwlaryna – şahyrçylygyna ymykly baş goşýar. Oňa hem gazetňiň edebi işgäri hökmünde işlemegi, hem döredijilik işini gündelik aladalary bilen utgaşdyrmagy mümkinçilik döredýär.

Şahyr 1949-njy ýylyň oktýabr aýynda goşun hataryna çagyrylýar. Ol esgerlik döwründe-de goşgy ýazmasyny bes etmeýär. Ilkinji goşgular kitaby 1951-nji ýylda “Güýjümiň gözbaşy” ady bilen gulluk edýän döwründe neşir edilýär. Şahyr goşun gullugyndan boşap gelenden soňra, 1953-nji ýylda cykarylan ilkinji goşgular kitaby “Soldat ýüregi” ady bilen halkyň arasynda giňden ýaýrap ugraýar. Halk köpçüligi şahyryň “Taýmaz baba”, “Ata we ogul”, “Ajy günler, süýji günler”, “Gumdan tapylyan ýürek”, “Aýal bagşy” ýaly gyzykly poemalaryny höwes bilen garşylaýarlar.

K. Gurbanpesow Magtymguly adyndaky TDU-ny tamamlýar. Şahyr soňra Türkmenistan Ýazyjylar birleşiginde, “Tokmak”, “Sowet

edebiýaty” (häzirki “Garagum“) žurnallarynda jogapkär wezipelerde işleýär. Türkmenistanyň Ýokary sowetiniň deputaty bolýar, döredijilik üstünlikleri üçin ençeme baýraklara mynasyp bolýar.

K. Gurbannepesow çagalar üçin hem ençeme eser döretdi. Onuň “Ýalta we bagt”, “Goňurja”, “Nazarjygyň piljagazy”, “Maşgala we mekdep”, “Atalar we çagalar”, “Ös saçym, ös” atly kitaplary tutuşlygyna çagalara niýetlenendir.

K. Gurbannepesowyň uly hyzmatlarynyň biri hökmünde türkmen diline eden terjimelerini ýatlamak gerek.

Şahyr 1988-nji ýylyň sentýabr aýynyň birinde aradan çykýar.

Şahyryň “Goňurja” atly ertekisi dostluk temasynda ýazylypdyr.

Tüssesiz ot gözläp, bir täsin adam,
Ahyry dünýäden otsuz geçenmiş.
Bir köstsüz dost gözläp, bir täsin adam,
Ahyry dünýäden dostsuz ötenmiş.

Tüssesiz ot gözläp, otsuz galmagyn,
Tüsseli-de bolsa, otluja bolgun.
Bir köstsüz dost gözläp, dostsuz galmagyn,
Köstlûje-de bolsa, dostluja bolgun.

Şahyryň goşgy setirlerinde belleýşi ýaly, bu durmuşy dostsuz göz önüne getirmek mümkin däl.

Ertekiniň baş gahrymany Goňurja köne käliň ýanyndaky ýaşyl kölün ýanynda atasynyň ýatagynda ýetimlikde ýetişip, il hataryna gatyşýar. Goňurja öz gününü özi görmäge başlaýar, ol aw awlap, gyşdan ýaza garaşyp, ýazda güýze garaşyp, gyşda guşa garaşyp, sümsünip, ymsynyp ýördi.

Günlerde bir gün Goňurja:
“Maňa ýekelik derdi,
Şeýle bir azap berdi.
Ne ýoldaşym bolardy,
Ne goldaşym bolardy“.

- diýip, özüne ýoldaş gözläp başlaýar. Ol çöllerden çöle gidip, çölden jeňnele gidip, depeden depä çykyp, bir towşana duşýar. Goňurja

gözýaşyny döküp, ýetimligiň derdini ýaşlykdan çekip, ýekeligiň oduna ýanandygyny we ýekeligiň derdiniň örän erbet zatdygyny towşana düşündiripdir:

“Tüýs doganlyk göwünden,
Dost bolaly şu günden!”

- diýip, towşanjyga ýalbarýar. Towşanjyk dostluk üçin el berýär. Soňra olar ýatagyny ulaldyp, azygyny köpeldip, jeňňele seýil etmäge bile gidip başlaýarlar.

Emma towşanjyk örän gorkak bolýar. Günleriň bir güni ýataklarynda ýatyrkalar bir ses eşidip, ok dek atylyp daşa çykýar. Şol wagt towşan gorkup, möjek duýar öýdüp, Goňurjanyň aýagyna ýykylýar. Towşanyň bu hereketi Goňurjanyň göwnüne ýaramaýar. Ol säher bilen dostuny täzelemek barada pikire gelip, ýola rowana bolýar. Ol gidip barşyna bir möjege duşýar. Goňurja möjege özüniň düşen gününü, bir towşanjyga duşup, guran dostlugyny aýdyp berýär. Möjek Goňurjanyň bu gürrüňlerine hoş bolup, guş bolup uçýar. Möjek göwnüni belent tutup, şeýle bir öwünýär:

Diýdi: “Sözüň rast bolsa,
Gözleýäniň dost bolsa,
Tüýs üstünden gelipsiň,
Dosty saýlap alypsyň...

Batyr diýen bolýarlar,
Aýa-da, ýolbarsa-da.
Dyza çöküp, diýer olar,
Uzyn gün ýalbarsa-da,

Bir bölek-de et bermän,
Öýden jyrraldyp kowdum,
Bolup durşun äsgermän,
Aýyň aýagnam döwdüm”.

Möjek bilen Goňurja edil towşan bilen ýaşan günleri ýaly ýaşap başlaýarlar. Goňurja möjegiň batyrgaýlygyna ynanyp ugraýar. Emma günlerde bir gün möjek aýynyň heniz aýagyny görmänkä ýapyrylyp gaçýar, şeýle bir gaçýar welin Goňurja penjesini serip galýar. Soňra

Goňurja aýa duşýar, ol aýa-da öz başyndan geçiren günlerini gürrüň berýär. Aýy-da edil möjek ýaly öwünýär:

“Näsin aýdýaň, it şepe!
Ýürek bolmaz möjekde,
Ökdäni görse ökde,
Tibirdäbir aýagy,
Kimmiş möjek dagy!”

Gynansak-da, Goňurja bilen aýynyň dostlugy hem edil towşan bilen möjegiňki ýaly uzaga gitmeýär. Günleriň bir günü aýy bilen Goňurja doganlara meňzäp, süýji-süýji sözleşip, ölen möjegi gözläp barýarkalar, bir örä duşýarlar. Ol örüde aýy bir çopany görüp, edil möjegiň gaçyşy ýaly gaçyp başlaýar.

Ine, şeýdip Goňurja ýene-de dostsuz galýar. Ol çopanyň ýanyna baryp, özüniň başyndan geçiren wakalary barada gürrüň berýär. Şeýdibem Goňurja çopany özüne hemişelik dost tutunyp, şeýle gowy durmuşda ýaşap başlaýar:

Durmuş tapdym sapaly.
Çopanymyň goşunda,
Goýnun gorap wepaly,
Perwaz urýan daşynda.

Durmuşda her kim öz ornuny tapmagy başarsa, onda ol gowy durmuşda ýaşar. Goňurja üçin hem çopandan başga gowy dost ýok.

K. Gurbannepesowyň ertekleridir we beýleki eserleri, A. Atajanowyň, M. Seýidowyň çagalaryň özara dostlugyndan, mekdep durmuşyndan söhbet açýan goşgulary olaryň üre edip okaýan kitaplaryna öwrüldi. Duýga baý, optimistik pikiri çagalaryň aňyna siňňitlik bilen guýýan ol eserleriň terbiýeçilik ähmiýeti uludyr.

K. Gurbannepesow “Ene hakda erteki” erteki-poemasyny 1958-nji ýylda ýazýar. Şahyr gadym zamanda ýeke galan, mejaldan gaçan enä hemaýat bermek üçin dag-çölleriň, ähli jandarlaryň aýaga galşy, ganhor baýa, ganly hanjara garşy göreşişi hakda gürrüň berýär.

Gurt çopandan iki çanak, bir çemçe, iki geçi we bir owlak, üç gyz bilen bir pişigi miras galýar. Akmama baýyň işini edip, soň ýanyny ýere berýär.

Hal tebip onuň owlagyny, Aky molla onuň geçisini aklyk üçin alýarlar. Üç gyzyny bolsa Çebşek baý, Eşşek baý, Şully baý äkidipdirler.

Akmamanyň keseli beterleýär. Akmama gyzlaryna habar edýär. Diňe kiçi gyzy Nurgözel adamsynyň haýbatyndan gorkman, ejesiniň dadyna ýetişýär.

Enäniň mukaddesligi, oňa çirk ýaly zyýan ýetse, dag bilen daşyň-da, Garagumuň-da dil açjakdygy täsirli berilýär.

K.Gurbannepesow 50-nji ýyllarda “Ýalta we bagt” ertekisini ýazypdyr. Şahyr ýaltanyň aňsat bagtly bolmak, zähmet çekmezden ýeňil eşrete el ýetirmek üçin özboluşly täri oýlap tapypdyr. Ýaltanyň zähmeti söýmeýänini görkezmek üçin hem onuň göwherli balyk, ýolbars, bagban, şa gyzy bilen gatnaşyklaryny suratlandyryp, ertekiniň çeperçiligini artdyrypdyr.

Pomma Nurberdiýew (1909-1972)

Türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri hem Pomma Nurberdiýewdir. Ol ençeme ýyllap döredijilik işi bilen meşgullanyp, onlarça ajaýyp goşgudyr poema, ençeme hekaýadyr powest ýazdy, drama eserlerini döretdi. Ajaýyp şahyryň, ýazyjynyň, dramaturgyň, çagalar ýazyjysynyň ähli eserleri watançylyk ruhuna ýugrulandyr, ol özüniň ölmez-ýitmez satirasy bilen halkyna hyzmat etmegiň ýokary nusgasyny görkezdi we türkmen edebiýatynyň taryhynda mynasyp orna eýe boldy.

Pomma (Amangeldi) Nurberdiýew 1909-njy ýylda Mary etraby-nyň Akýap obasynda dogulýar. Onuň çagalyk döwri agyr kynçylyk içinde geçýär.

1926-njy ýyldan başlap, Pomma Marydaky Magtymguly adyndaky internatda okaýar, şol ýerde ýaşlar guramasynyň hataryna geçýär. Pomma mekdepede yhlasly okap, ýeterlik bilim alýar. 1927-nji ýylda ony Tagtabazardaky maldarçylyk tehnikumyna okuwa iberýärler. Emma üçünji kursy tamamlandan soň, onuň gözüne agyry degip,

tehnikumy gutaryp bilmeýär, okuwyny taşlamaga mejbur bolýar. Şondan soň Pomma öz obalarynda mugallymçylyk etmäge başlaýar we 1934-nji ýyla çenli işleýär. Ýaş şahyryň “Ol bizden arany açdy-da gitdi” atly ilkinji goşgusy “Türkmenistan” gazetinde çap edilýär. 1935-nji ýylyň ahylarynda Pomma Aşgabada gelýär we “Tokmak” žurnalynda edebi işgär bolup, tä 1942-nji ýyla çenli işleýär.

P.Nurberdiýew 1942-1945-nji ýyllar aralygynda söweşeň esger bolup, Wolgadan Berline çenli söweş ýoluny geçýär. Onuň şol döwürde ýazan “Çypdyrtmadyňmy”, “Ädigimiň ýoly” (1946) ýaly eserleri türkmen edebiýatynda watançylyk urşunyň çeper sene ýazgysynda aýdyň sahypalarynyň biri bolupdy. P. Nurberdiýew edebi-döredijilik işine 30-njy ýyllaryň ortalaryndan başlaýar. P. Nurberdiýew 1972-nji ýylda aradan çykýar.

P.Nurberdiýew çagalar durmuşyndan hem şowly eserler döredýär. Onuň “Molla Hajy” (1941), “Tapmaçalar” (1948), “Bäş balyk”, “Deň kakyldy jaň” (1956) ýaly eserleri muňa gözli şaýatdyr. Şol eserleriň käbirinde ýazyjynyň döredijiliginiň satira we ýumor bilen berk baglanyşyklydygy görnüp dur. Olaryň käbirinde çagalaryň her-taraplaýyn düşüňjeli, sowatly bolmagynyň (“Molla Hajy”, “Tapmaçalar”, “Bäş balyk”, “Jynly depe”) aladasy edilipdir.

Ýaz pasly barada ol “Ýazda” goşgusyny ýazýar. Şunda tebigatyň jana girişi suratlandyrylýar:

Owlak-guzy bökjekläp,

Hezil edip oýnaýar.

Ýaz paslynyň howasy

Jana siňip ýaýnaýar.

“Kömelek hem gülälek” goşgusy aýdyma öwürlip gidipdir:

Heýjanelek-janelek,

Jümjüme menek-menek,

Sowgat edip elteliň

Ejemize gülälek.

“Öýümiziň bilbili” goşgusynda adamlaryň bagdaky gülden, saýrak bilbilden gowy, öý içiniň bahar-ýazy, ata-enäniň aýdym-sazy ça-

galara bolan çaksiz söýgüsini, olar barada edilýän atalyk aladany beýan edýär.

Gulpaklary tylla dek,
Öwşün atýar ýüzüne
- Eje, ata diýýär bek,
Guwanýarys sözüne.

Pomma Nurberdiýewiň tapmaçalary 5 bölege bölünýär:

- 1-nji bölegi medeni ösümlükler;
- 2-nji bölegi saýaly baglar;
- 3-nji bölegi bakja ekinleri we tagamlar;
- 4-nji bölegi öý haýwanlary;
- 5-nji bölegi ýabany haýwanlary.

Nury Baýramow (1933-1993)

Türkmenistanyň Ýaşlar baýragynyň, Magtymguly adyndaky döwlet baýragynyň eýesi N. Baýramow 1933-njy ýylyň 30-njy ýanwarynda Mary welaýatynyň Wekilbazar etrabyndaky Mülkbükri obasynda dogulýar. Ilkinji bilimi obada alýar.

1950-nji ýylda şahyr Magtymguly adyndaky TDU-nyň filologiýa fakultetine okuwa girýär. Talyp döwürleri kiçijik goşgulary bilen çykyş edýär. Döredijilik bilen doly meşgullanyp, 60-njy ýyllaryň başlarynda özüni şahyr hökmünde tanadýar.

Şahyryň “Dänejigiň aýdymy” (1963), “Meret bilen gün” (1972), “Çeşme” (1979), “Küýzejik” (1980) ýaly goşgular ýygyndylary, “Döwli guýy” (1964), “Gatlada saklanan zäher” (1970). “Sähra güli” (1977), “Ömrüň manysy” (1977) ýaly eserleri türkmen çagalar we ýaşlar edebiyatynyň ösmegine uly goşant boldy. Ýazyjynyň “Döwli guýy” atly iki kitapdan ybarat bolan powesti “Колодец Довли” (1966) ady bilen we beýleki kitaplary “Песни тюльпанов” (1976), “Песни солнечного края” (1979), “Это я солнце” (1979) rus dilinde hem neşir edildi.

Şahyr çölüň peýzažyny döredende şeýle bir gapma-garşylykdan ugur alypdyr: Garagum çölüniň klimat aýratynlygy hem-ä juda ýowuz hemem has näzikligi bilen tapawutlanýar. Bu häsiýeti şahyr

“Garagumda on iki aý” goşgular toplumynda ýokary derejede teswirläpdir. Garagumuň jöwzasy (epgegi) çölüň ösümlikleri üçin howp-ly.

Çyrypynýar dört ýana epgek.
Gözleýän dek bir pudagy.
Onuň işi howur dökmek,
Epgek bar gök zada ýagy.

Şu ýerde şahyr onuň garşysyna näzik bägülleri, gülälekleri goýýar. Diýmek, epgegiň döwri gutarýar. Ol indi gözelligiň önünde güýçsüz. Garagumuň gözelliginden şahyr hiç wagt ganyp bilenok. Ol sährany mertleriň mekany hasaplaýar.

Şahyryň ýokarda ady tutulan ýygyndylary tematiki taýdan baý, olarda çagalaryň ýürek tarlaryna kakyp, owaz edýän täsin hem akgynly setirlerden düzülen goşgular bar. Şahyr olarda körpelere türkmen sährasynyň Garagumuň tebigatynyň gysy, ýazy, tomsy, güýzi, bagbakjasy, ir-iýmişi hakynda inňän gyzykly söhbet açýar. Ol söhbetde türkmen topragynyň özboluşly keşbi бүтін durky bilen göz önüne gelýär.

Ýeller meni äkitsin,
Tozap ýatan ýerlere,
Ol ýerleri men öžüm
Bezeýän päk güllere“.

- ýaly setirleri öz içine alýan “Çeşme” atly ýygyndysyna “Çöl uklanda”, “Garagumda ýaň”, “Çöldäki ýagyş”, “Çopan ody”, “Guýy”, “Kanal”, türkmen sährasynyň waspyny edýän “Säher gezelenji“, “Sährany küýsäp”, “Sährada gün ýaşýarmy?”, çagalara pasyl-laryň alamatlaryny öwredýän “Gysyň gelşi”, “Baharyň alamatlary”, “Älemgoşar”, “Tomus”, “Güýz”, bag-bakja hakynda düşünje berýän “Täsin iýmiş”, “Günebakar”, “Ýagyşdan son”, “Çynar”, türkmen topragyny jana getirýän güneş hakynda “Güneşde”, “Torgaýlaryň owazy”, başga-da “Watan”, “Inň ajap ýer” ýaly şygrylary girizilipdir. Ol eserlerde şahyr gürrüni edilýän her bir predmetiň öz alamatlary arkaly çagalara giň düşünje berýär. Türkmen topragyna, Garagumuň

her pasylda dürli reňk alýan görnüşine aşyk bolan şahyr setirlerini şol topraga bolan söýgi bilen ýugrup, ol eserler arkaly çagalaryň watançylyk duýgularyny ösdürýär.

N. Baýramowyň “Dänejigiň aýdymy” atly çaklaňja ýygynyndysy onuň çagalaryň söýgüli aýdymlaryna öwrülip giden “Mekdebim” goşgusyndan başga-da “Gök gowaçam”, “Raketa”, “Dänejigiň aýdymy”, “Çeşmejik” ýaly dürli temadan ýazan goşgularyny öz içine alýar.

“Küzejik” goşgusy bilen açylýan adybir ýygynyndysyna ýerleşdirilen eserleri täsin owaz bilen çagalaryň ýüreklerine barýan üýtgeşik sowgat, onda oňat niýetler bar.

N. Baýramowyň “Meret bilen gün” poemasynda parahatçylyk hem uruş temasy aýdyň beýanyňy tapypdyr.

Garagum hem çöl hakynda N. Baýramow hem ýazdy. Gozgalýan ideýasy babatynda bu temadan ýazylan goşgular biri-birine ýakyn ýaly bolup görünse-de, olar her şahyryň döredijiliginde dürlüçe öwüşgin aldy. Çölün jany suw bilen. Şu pikire çöl bilen baglanyşykly ýazylan haýsy eseriň gatyny açsaň duşýarsyň. Ol N. Baýramowyň hem şu tema bilen baglanyşykly goşgularynyň ählisine diýen ýaly mahsus.

N. Baýramowyň “Ýagyş” goşgusyndaky çölde ygalyň peýda bolmagy bilen baglanyşykly janlandyrmasynda-da özboluşlylyk duýulýar. Düyäniň çelek, tilkidir möjegiň golçalaryny göterişip, suw edinmek üçin haýdaşyp baryşlarynda-da tebigylyk, sadalyk, çaga dünýäsine ýakynlyk bar.

Sähranyň bezegi keyikler şol paýlaşykda perwaýsyz. Sebäbi nämekä? Körpeler bilmäge howlugýar. Olaryň aladasyny keyigokaralar edip, okarajyklaryny suwdan dolduryp goýupdyr. Kesekiniň aladasyny edýän keyigokara bilen keyikleriň arasyndaky baglanyşygy “Keyigokara” goşgusynda beren Ý. Pirgulyýewiň pikirini N. Baýramow bu ýerde has-da çuňlaşdyrypdyr.

“Küzejigiň aýdymlarynda” çagalaryň gözüetimini giňeldýän, adamkärçiligiň in oňat sypatlaryny öwredýän, olarda zähmet endiklerini terbiýeleýän “Çeşme”, “Balyk”, “Derek”, “Kanal”, “Gül bilen gürrüň”, “Kim name diýýär”, “Batyry”, “Mälik”, “Mergen”, “Bagban”, “Daýhan”, “Leýlisaç”, “Guşlar we çynar”, “Golça”, “Bilbil”, “Gün”,

“Ýüpek gurçugy”, “Ojar” we ş. m. eserleri bar. Ýygyndynyň soňunda bütin pasyllar (aýlar) hakynda çagalara inňän gyzykly düşünje berýän goşgular toplумы ýerleşdirilen.

N. Baýramowyň “Döwli guýy”, “Sähra güli”, “Gatlada saklanan zäher”, “Ömrüň manysy” ýaly powestleri ýaşlaryň durmuşyna, içki dünýäsine beletligi bilen özüne çekýär. Onuň “Döwli guýy”, “Gatlada saklanan zäher” powestlerinde çagalaryň kollektiwleýin obrazlary orta çykýar. Irki prozamynda şeýle häsiýet seýrekdi. Kate ikinji derejeli hadysalar bilen baglanyşykly uzyn-uzyn hekaýalaryň bardygyna garamazdan, “Döwli guýynyň” çagalary kollektiwizm ruhunda terbiýelemekde, olarda zähmete höwes döretmekde gymmaty uludyr. Iki kitapdan ybarat powestde gahrymanlaryň çagalykdan ýetginjeklige çenli ösüp geçen aralykdaky ýoly yzarlanýar. Kitapdan kitaba wakalar bilen deňlikde ösýän gahrymanlar dine bir ýaş taýdan däl, akyl taýdan-da kämilleşýär. Meselem, birinji kitapdaky gahrymanlaryň bilesigeljiligi, soňky kitapda akyl taýdan kämilleşen çagalaryň zähmete garaýyşlary-da çuňlaşýar. Çölde gaz baýlygynyň tapylmagyna sebäp bolan çopanlar hakynda ýaýran myş-myşlar (döw, jyn, arwah bilen baglanyşykly) çagalary oýlandyrýar. Şol oýlar çaga bilesigeljiligi, hyjuwy, çaga irmezekligi, höwesjeňligi, tutanýerlilik “agzyndan ot çykýan döwli guýynyň” syrlaryny anyklamaklyga sebäp bolýar.

Powestiň gahrymanlary Pälwan-da, Kakageldi-de, Tawus-da, Rahman-da arzuwa, hyýala baý, özi-de diýseň durmuşsöýüji gahrymanlar. Olar özbaşdak oýlanyp, her bir işden baş alyp çyk-maga ukyply, özdiýenli gahrymanlar hökmünde göz önüne gelýär. Rahmanyň-da, Söýüniň-de türkmen çölünü özgerdesi, çölün göwsünden dürli baýlyklary gazyp alýan geolog bolasy gelýär. Powestde gahrymanlaryň häsiýeti, köplenç, olaryň içki duýgulary bilen baglanyşyklylykda açylyp görkezilýär. Duýga, arzuwa baý, höwesjeň, zähmetsöýer, tutanýerli bu gahrymanlaryň her tarapdan körpelere täsiri güýçlüdir. “Döwli guýynyň” ilkinji sahypasyndan gyzykly, özüne çekiji çaga romantikasy başlanýar. N. Baýramow bu powestinde çagalaryň köpçülikleýin obrazlaryny öňe çykarýar. Hiç bir kynçylykdan heder etmän, Döwli guýynyň syryny açmaga giden topar çagalaryň

ýa-da tebigat gözelligini, tebigat dünýäsini goramagy ýüregine düwen bir maksatly çagalaryň keşbi biziň çagalar edebiýatymyzda täzelik boldy. Çaga durmuşyny, arzuw-hyýalaryny, aladalaryny kollektiv bilen bagly suratlandyrmak, köpçülikleýin obrazy deň derejede ösdürmek ýeňil-ýelpaý is däl. Bolsa-da ýazyjy bu meseleden gowy baş alyp çykýar.

Eserde türkmen çagalaryna mahsus bolan gylyk-häsiýetler diýseň nusga alarlyk ýagdaýda açylyp görkezilýär.

Tawus asylyly, edepli-ekramly, zähmetsöýer, akylyly, mylaýym, owadan, ýüregi arassa birsözli gyz.

Kakageldi hem öz dostlarynyň ýanynda bile ýykylyp, bile turýar. Hemme kynçylyklaryň baryny deňine paýlaşýar. Çöldäki näsaglaryň ýanyna gidende Pälwanyň ýanynda Kakageldi-de gidýär.

Pälwan hakykatçyl, dogruçyl, ýamany ýazgarýan oglan bolup, ol Küle bilen hiç oňuşmaýar.

Pälwan Küläniň ýanynda birnäçe kynçylyklara sezewar bolýar. Pälwan özüniň gaýratlylygy, çydamlylygy, ak ýürekliiligi bilen çölde birnäçe kynçylyklary başdan geçirýär. Emma Pälwan çydamlylyk, geçirimlilik häsiýetleri bilen bu kynçylyklardan özüni alyp çykýar. Oba adamlarynyň ulusy-kiçisi Pälwany gowy görýärler, oňa hormat goýýarlar. Pälwan adamlara, döwlete, jemgyýete gowy kömek edýär.

Bu eserde hereket edýän gahrymanlar, esasanam, tebigaty, il-hal-ky, jemgyýeti söýýärler.

Powest, elbetde, kemçiliklerdenem halas däl. Ilkinji kemçiligi - millilik pes. Megerem, bu ugurda ýazyjy rus ýazyjysy A. Gaýdaryň täsirine düşendir (türkmen gyzyny çöle ibermek).

Tawusyň nähili pozisiýada durandygy belli däl. Ol käte ejesiniň diýenini hem etmeýär.

Külede ýekeje gowy häsiýet ýok. Nury Baýramow gahrymanlaryny бүтінleý ýaman ýa-da tersine, бүтінleý ak edip berýär (köne düzgün).

Powest iki bölekden düzülen. Powestiň wakalary juda dartgynly.

N. Baýramowyň irki prozasyna, aýratyn hem hekaýalaryna mahsus bolan bir häsiýet bardy. 01-da ýazyjy gahrymanyň häsiýetini

köp yzarlajak bolup durman, wakalaryň yzyna düşýärdi. Emma soňky eserlerinde birinji orna, köplenç, gahrymanyň häsiýeti geçdi. Ýöne şu ýagdaý dine bir N.Baýramowyň eserlerine ýa-da çagalar prozasyna mahsus bolman, bütin edebiýatymyza-da mahsus häsiýetdir.

Gurbannazar Ezizow (1940-1975)

G.Ezizow 1940-njy ýylda Ahal welaýatynyň Gökdepe etrabyňyň Söwütli obasynda gullukçynyň maşgalasynda dogulýar. Gurbannazar zergärler maşgalasynda kemala gelýär.

Onuň atasy Hümmet aga ussat zergär bolupdyr. Kakasy Eziz onuň kesbini dowam etdirýär. Kakasy hem käriň inçe syrlaryny ogly Gurbannazara öwredýär. Gurbannazaryň ejesi Gülnabat öý hojalykçy bolupdyr. Gurbannazaryň ýanyoldaşy Hally Gurbannazar ýogalansoň uniwersiteti gutaryp, 29-njy mekdepde mugallym bolup işleýär. Onuň dört gyzy bolup, 1975-nji ýylda Serdar ogly dünýä inýär. Gurbannazar Aşgabat şäherindäki 29-njy orta mekdepde okaýar. 1959-1964-nji ýyllarda Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetinde okaýar. Okuwy gutarandan soň, “Mydam taýýar” gazetinde edebi işgär bolup işleýär. 1964-1965-njy ýyllarda goşun gullugynda bolýar. Soň “Edebiýat we sungat” gazetinde edebi işgär bolup işleýär.

1970-1972-nji ýyllar şahyryň döredijiliginiň ösen ýyllary bolýar.

Durmuşy çuňňur öwrenmek maksady bilen ol dogduk obasyna – Gäwers sebitlerine ýaşamaga, işlemäge gidýär.

1972-1975-nji ýyllarda Türkmenistan Ýazyjylar birleşiginde edebi maslahatçy bolup işleýär. Oňa Türkmenistanyň halk ýazyjysy diýen hormatly at we Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky döwlet baýragy berildi.

Şahyr 1975-nji ýylda aradan çykdy.

K.Gurbannepesow G.Ezizow barada şeýle diýýär: “Edebiýat iline her kim bir hili gelýär. Biri tizlik bilen, birleri haýallyk bilen, Gurbannazaryň gelşi ýyldyrym ýaly boldy: bir gezek gowy lowurdap çykdy-da, gözümüzden ýitdi. ”

“Gün we gyzjagaz” poemasy.

Gün dogandan soň, guşlar, adamlar öryärler. Gün liriki gahryman Nargüljük bilen oýnaýar. Gün buluda girýär, Nargül günü gözleýär. Hemme ýerler garalýar. Bulutdan gün çykýar.

Nurlanýar giň dünýä,
Nurlanýar barha,
Gün titräp gülýär!
“Tapyldym! Ha-ha!

Garaňkylyk bolýar. Nargül günün gidenine tukatlanýar.
Gün gyzjagaza şeýle diýýär:

Gyzjagaz !
Gyzjagaz!
Bolma sen tukat.
Jahanda şäher kân,
Jaýlary gat-gat.

Dagyň aňyrsynda,
Seniň ýaly gyz,

Gelerme garaşyp,
Durandyr ýalňyz.

Oňam seňki ýaly
Boýjagazy bar,
Ýöne örän gamgyn
Oýjagazy bar.

Olam meni söýýär,
Edil sen deýin,
Ýör bile gideli,
Tanyş edeýin.

Gün Nargüli gujagyna alyp, dagyň aňyrsyndaky ullakan şähre gidýär. 5 ýaşlyja Leýla külbän ýanynda jigisini oýnadýar.

Mähirli gün
Gyzjagaza garaýar.
Nury bilen
Ýaýýan saçyn daraýar.

Soňra gün başga şäherlere, ýurtlara adamlaryň garaşýan ýerlerine gidýär.

Başga ýurtlaň gyzlary,
Diýýärler şuny.
– Edil Nargül ýaly
Söýýäris Güni.

Möjek we towşan hakda erteki.

Tokaýlaryň hany möjegiň güýç-kuwwaty gaçyp, dişi dökülýär, tilkiden ýaşar ýaly ýer soraýar. Tilki möjegiň gepine ynanman depýär, ol bir çukura düşýär. Tokaýyň haýwanlary möjegiň ýanyna gelýärler. Möjegi çukurdan çykarýarlar.

Aýy Möjegiň günäsini geçýär.

Möjek tokaý mekdebinde okamaly we edep almaly diýen karara gelýärler. Möjek garşy çykýar.

Onuň mugallymy – şowa towşan. Towşanyň şanyna goşgy düzýär. Pälini bozup başlaýar.

Haýwanlar möjegi urýarlar. Aýy tokmak bilen möjegi urup öldürýär.

Jandarlar mejlis gurýarlar.

Zalym möjek, zalym möjek,
Tapsa dünýäň malyn iýjek,
Öz ähtine gelmänsoň döz,
Biz jem bolup, görkezdik göz

“Aşyr diýen oglanjyk” poemasy.

Aşyr bahary, sährany, aýy, güni, umuman, tebigaty söýýär. Ol surat çekmegi gowy görýär. Ol älemgoşary, haýwanlary, güni depdere çekýär.

Uzak ülkede uruş barýardy. Şol uruşda kakasy Geldi söweşýardi. Aşyryň ejesi fronta hat ýazýar, hatyň içine Aşyryň çeken suratlaryny salyp iberýär.

Getir suratlaryňy,
Saýlap oňadyn,
Kakaňa ýollaly,
Bor seň sowgadyň,

Ine, bu Gyraty,
Güni ýollaly,
Şujagaz oglany,
Güli ýollaly.

Sähraň suratynam,
Çekipsiň oňat
Ine, saňa sowgat
Neneňsi sowgat.

Hat uzak ýola rowana bolýar. Bu hat urşujylara barýar. Kakasy haty okaýar. Bütün polk suraty görýär. Öz diýarlaryny gören deň bolýarlar, ruhlanýarlar. Duşmana hüjüm edýärler.

Çagalar üçin ýazan goşgulary.

“Bahar çagyryýar”
Ýaşa! Bahar geldi!
Uzalýar günler.
Zähmet bilen joşýar,
Atyzlar, peller.

“Älemgoşar”, “Meniň Watany”, “Çägi ýok”, “Gije” goşgulary Watan temasynda ýazylypdyr.

“Ýene-de älemgoşar hakda”, “Ýaryş”, “Çeşmäň” goşgulary tebigat temasynda ýazylypdyr.

“Uruş” goşgusy watançylyk urşy barada ýazylyýar. Janly-jandarlar baradakilara “Kebelek”, “Iki dost”, “Uçuň, durnalar” goşgulary degişlidir.

“Iki dost” goşgusy

-Owlajygym,owlajygym.
Baga gidip oýnaşaly,
Kowalaşyp ikijigimiz
Ot üstünde ýaýnaşaly.

Ýör, sen meniň eýjejigim,
Her dürlüje zat bereýin,
Owlajygym, yzyma düş,
Saňa terje ot bereýin.

Kaýum Taňrygulyýew

Türkmenistanyň halk ýazyjysy, Magtymguly adyndaky döwlet baýragynyň we G. H. Andersen adyndaky halkara baýragynyň eýesi K. Taňrygulyýew 1930-njy ýylyň 10-njy maýynda Lebap welaýatynyň Atamyrat etrabyňyň Gyzylaýak obasynda eneden bolýar. Orta mekdebi tamamlap, K. Taňrygulyýew Aşgabatdaky Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň türkmen filologiýasy fakultetinde okaýar we ony tamamlap, “Türkmenistan” neşirýatyna işe girýär. Ol ýerde çagalar we ýetginjekler edebiýaty redaksiýasynyň müdiri we redaktory bolup işländen soň, ýazyjy YA-nyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynda işleýär. Şol ýerde “Türkmen sowet çagalar edebiýaty” diýen temadan dissertasiýa gorap, filologiýa ylmylarynyň kandidaty diýen alymlyk derejesini alýar.

Soň ýazyjy dürli ýerlerde – Halk magaryf ministriginde, pedagogik ylmylaryň ylmy-barlag institutynda işleýär. Ýazyjy Türkmen döwlet uniwersitetinde-de, Seýitnazar Seýdi adyndaky mugallymçylyk institutynda-da öz döredijiligini we ylmy-teoretik işleriniň ençemesini bagyş eden çagalar edebiýatyndan sapak berýär.

Döredijilik işine başlanyna tegelek kyrk ýyla ser uran şahyryň ilkinji kitaby “Altyn aşyk” ady bilen 1956-njy ýylda çapdan çykýar.

Şondan bäri awtoryň 100-den gowrak poeziýa hem kyssa kitaby dünýä halklarynyň 30-dan gowrak dilinde neşir edildi. Onuň kitaplary GDA-nyň ähli künjeklerinde, ençeme daşary ýurt halklarynyň dillerinde 15 milliondan gowrak tiraž bilen çap edildi.

K. Taňrygulyýewiň kitaplary rus, ukrain, özbek, gyrgyz, azerbaýjan, eston, latyš we daşary ýurtlaryň birnäçesiniň dillerinde neşir edildi.

Ýazyjy jemgyýetçilik işlerine-de işjeň gatnaşýar. Ol Parahatçylygy goramagyň respublikan Komitetiniň, SSSR Ýazyjylar birleşiginiň prawleniýesiniň, TSSR Ýazyjylar birleşiginiň Prezidiumynyň, “Детская литература”, “Garagum” žurnallarynyň redkollegiýasynyň agzasydyr.

Çagalar edebiýatynyň halkara Geňeşiniň Pragada (1980), Tokio-da (1986) bolup geçen XVIII hem XX Kongreslerine delegat bolup gatnaşdy. Ol çagalar ýazyjylarynyň Mongoliýada, ÇSSR-de, GDR-de, Polşada, Bolgariýada, Wengriýada, Ispaniýada, Şri-lankada, Moskwa-da bolup geçen halkara duşuşyklaryna gatnaşdy.

Ýazyjy Mongoliýanyň rewolýusion ýaşlar birleşiginiň merkezi komitetiniň “Ýaş nesliň öňdebaryjy terbiýeçisi” diýen nyşanyňa, 1975–1977-nji ýyllaryň “Çagalar üçin döredilen iň gowy eserleri üçin” Bütinrussiýanyň hormatly diplomyna mynasyp boldy.

Çeper edebiýat çagalaryň durmuş baradaky hertaraply düşüňjesiniň, dünýägaraşsynyň giňelmegine, Watana, zähmete, okuwa bolan söýgüsiniň ösmegine, ýagşyny-ýamany saýgarmagyna, adamkärçilik, batyrlyk, durnuklylyk, dogruçylyk, hüşgärlik ýaly asylyly sypatlaryň kämilleşmegine çuň täsir edýär. Şol täsirleri ýaşlara ýetirmek üçin hem çagalar edebiýaty bize ýol görkezip durýar. Sebäbi çaga durmuşa, töwerege, adamlara özboluşly garaýar. Onuň dünýäsiniň täsinligi hem şundadyr. Ol görýän, eşidýän, duýýan zatlaryna özüçe düşüňjek, sowallaryna jogap tapjak bolup synanyşýar. Şonuň üçin hem çagalar edebiýatynyň öňünde çaganyň ýüregine aralaşmak wezipesi durýar. Päk ýürekliligi, duýgurlygy bilen çagalara has ýakyn Kaýum Taňrygulyýew çagalar dünýäsine belet bolmak bilen, onuň döreden eserleri barha kämilleşdi. Körpeleriň ýüregine ornaşmagy başaran şahyrymyz ýokarda agzalan wezipeleri artygy bilen ýerine ýetirdi diýsek jüpüne düşdügi bolar.

Çagalygyň şahyry men,
Çagalaryň şahyry men.
Şonuň üçin gadam urdum,
Şeýle gider ahyry men.

“Men çagalar şahyry” atly goşgynyň şu bendini okanyňda, elbetde, galamyny ýiti işledýän şahyrlaryň biri Kaýum Taňrygulyýew göz önünde janlanýar. Ol uruşdan soňky döwrüň türkmen edebiyatynyň görnükli wekilidir. Onuň edebiyat äleminde özboluşly orny, öz döredijilik ýoly bar. Şahyr ýarym asyra golaý wagtdan bäri öndümlü işläp gelýän çagalar poeziýasynyň görnükli wekilleriniň biri hökmünde tanalýar. K. Taňrygulyýewiň goşgularynda, erteki-poemalarynda halka, Watana, zähmete söýgi esasy orny tutýar. Çaga dünýäsiniň, dilini, çaga ýüregine barýan ýol-ýodany oňat bilýändigini şahyra abraý getirdi. Şahyryň poeziýasynyň çaga kalbyna ornaşmagynyň esasy sebäbi, onuň goşgularynyň ýakymly ýumor, öz milliligi bilen beýan edilýänligindedir. Ýazyjynyň irginsiz zähmeti, çaga psihologiýasyna beletligi ilkinjileriň biri bolup, türkmen çagalar poeziýasyny aýaga galdyrdy. Ony halkara çäklerine alyp çykdy. Şonuň üçin-de türkmen çagalar edebiyatyny şu gün K. Taňrygulyýewsiz göz önüne getirmek asla mümkin däl.

Meşhur türkmen çagalar ýazyjysynyň körpe nesliň önünde bitiren hyzmatlary barada belli söz ussatlary N. Tihonow hem B. Kerbaýew, S. Mihalkow hem M. Karim, A. Barto hem A. Aleksin, B. Seýtäkow hem S. Baruzdin, I. Motýaşow hem Ý. Akim, S. Wangeli hem B. Bahrewskiý dürli döwürlerde ýakymly sözleri aýtdylar.

Ýazyjynyň kitaplary dürli mazmunly goşgulary, ertekileri, poemalary, powestleri, oçerkleri öz içine alýar. Şahyryň heniz güýjüni synap görmedik žanry ýokdur. Ýazyjynyň eserleri kitapdan-kitaba kämilleşýär. Ol “Altyn aşyk” (1956), “Şadyýan çagalar” (1957), “Agajyk – täsin çagajyk” (1958), “Pilmahmyt” (1959), “Bir hekiň başdan geçirenleri” (1960), “Ülje sowgady” (1967), “Çopan synçylygy” (1970), “Gök gürlän çagy” (1973), “Jigimiň aýdymy” (1974), “Goşa derek” (1976), “Altyn okara” (1978), “Ýartygulagyň, Şyrdagyň, Pilmahmydyň syýahatlary” (1980) we ş. m. ýygyndylaryň awtorydyr.

K. Taňrygulyýew edebiyat meýdanyna aýak basanda (ellinji ýyllaryň aýaklary) türkmen çagalar we ýaşlar edebiyaty sözün doly manysynda döräp, umumy edebiyatyň ugry bilen ýoluny dowam edip barýardy. Belli çagalar ýazyjysy H. Ysmaýylovyň çagalar

edebiýatynyň altyn fonduna goşulan eserleri-de, B. Kerbabaýewiň, A. Gowşudowyň, A. Durdyýewiň, A. Gürgenliniň, Ý. Nasyrlynyň, B. Seýtäkowyň çagalaryň durmuşyna bagyşlap ýazan eserleride 50-nji ýyllardan oň döräpdi. Ýazyja tälim alarlyk mekdep bardy. K. Taňrygulyýewiň paýyna tarp ýerden ýol salmak däl-de, ony dowam etdirmek, ösdürmek düşüpdü. Umumy edebiýatyň ody bilen girip, küli bilen çykýan ýazyja öz ýoluny arçamak, agtarmak galypdy. Ýazyjy türkmen folklorynyň, klassyky edebiýatynyň, türkmen edebiýatynyň ajaýyp däplerini öz döwrüne görä dowam etdirip, ösdürip, çagalar edebiýatynyň agramly ýüküni gerdeninde çekdi hem çekip gelýär. S. Baruzdin K. Taňrygulyýewiň “Детская литература” žurnalynda çapdan çykan “Çöldäki gämi” ýygyndysy hakynda söz açyp şeýle ýazdy: “Eger-de K. Taňrygulyýewiň şahyrcylyk zehini barada gürrüň etmeli bolsa, onda onuň zehini halk döredijiligini oňat bilýänligindedir. Bu günki oglanjyklaryň, gyzjagazlaryň durmuşyny oňat bilýänligindedir diýesiň gelýär”.

Päk ýürekliigi, duýgurlygy bilen çagalara has ýakyn K. Taňrygulyýew çagalar dünýäsine has belet bolandan soň, onuň şol döreden mukamy barha kämilleşip, körpeleriň ýüregine ýol saldy. Çagalary söýmän, olara düýrmegiň, durkuň bilen berilmän, olaryň ýüreklerine ýol salýan mukamy döredip bolmaz.

Daş-töweregi gurşap alan köptaraply, gyzykly, ynsan durmuşyndan, “syrly täsinlikleri” özünde gizleýän tebigat hadysalaryndan, köptaraply tebigat dünýäsinden çagalara iňňän derkar wakalary, hadysalary, suratlary saýlap alyp, olary şol mukama siňdiren ýazyjy şol mukam bilen-de iňňän bilesigeliji çagalaryň erklerini eline aldy. Çaga häsiýetli ýazyjy şol wakalary, tebigat gözelligleriniň hemmesini çaga gözi bilen synlady, çaga duýgusy bilen duýdy. Şol duýguda bolsa topraga, adamlara, tebigata tükeniksiz söýgi bar. Şol söýgem eziz mekana – Watana bolan söýgi bilen çuňlaşyp gidip otyr. Gepiň gysgasy, ýazyjy çaga durmuşyna, psihologiýasyna, häsiýetine ýakyn bolan ähli zatlary, durmuş hadysalaryny, daşky gözelligleri täzeden işläp, olaryň öz zatlaryny özüne gaýtaryp berdi. Çagalar edebiýatynyň aýratynlyklaryna düşüňän alym hem ýazyjy çagalaryň ýaş aýratynlyklary, olaryň düşünjesi, dünýägaraýşy, duýuş, oýlanyş, akyl

ýetiriş ukyplary bilen baglanyşykly dürli ýaşdaky çagalar üçin eser döretdi. Çagalar we ýaşlar edebiýatynda mekdep ýaşyna ýetmedik hem-de mekdep ýaşly (kiçi ýaşly) körpeler üçin ýazylan eserler azlyk edýärdi. Ol ilkinji ýygyndylary bolan “Şadyýan çagalar”, “Agajyk – täsin çagajyk”, hatda soň döreden “Jigimiň aýdymlyry” goşgular ýygyndysyny-da has kiçijiklere bagyşlady. Şahyryň ýygyndylarynyň tematikasy çagalaryň öz dünýäsi ýaly has giň, baý.

K. Taňrygulyýewiň haýsy temadan ýazandygyna garamazdan, hatda çagalaryň oýunlary bilen baglanyşykly wakalarda-da ýazyjynyň eserleriniň ähmiýetiniň içinden geçýän bir ideýa bar, ol-da körpeleriň aňyna zähmet endiklerini siňdirmekdir. Şunuň özi bolsa, körpeleri terbiýelemekde iň derwaýys zatdyr. Şu tema umumyrak bolsa-da, ýazyjynyň iň körpelere degişli “Altyn aşyk”, “Şadyýan çagalar”, “Agajyk – täsin çagajyk” ýygyndylaryna-da mahsusdyr. “Süýji bolýar ekip iýseň, maňlaý deriň döküp iýseň” – ine, olardaky goşgularyň köpüsi many taýdan şu şygra gol ýapýar. Şahyr pasyllar, haýwanlar, olaryň gylyk-häsiýetleri, çagalary gursap alan tebigat dünýäsi haýynda giň düşünje berýän “Altyn aşyk” ýygyndysyndaky körpeje çagalaryň derek bilen (“Ak derek”) gürrüňindäki tebigylyk, sadalyk, köp çagalara mahsus bolan aladaçyllyk maňzyňa batýar.

Gyzyl horaz gürrüm-jürüm bolupdyr. Belki, ol açdyr. Öýkeläp giden bolmagam ähtimal. Derek bolsa uzyn. Uzakdaky zatlaram görüp biljek. Çaga derekden horazyny soraýar. Tapsa oňa däne sepjek. Şujagaz mazmunda çaga düşgürligi-de, aladaçyllygy-da duýulýar.

K. Taňrygulyýewiň iň körpeler üçin döreden “Jigimiň aýdymy” ýygyndysy bilen öňki kitapларыnyň arasynda onlarça ýyllar ýatyr. Şol ýyllar ýazyjynyň zehinini-de taplady. Aslynda, dürli ýaşdaky çagalar üçin eser döredip, ulularyň, kiçileriň göwnüni tapmagy başaryan ýazyjy türkmen çagalar edebiýatynyň gazanynda gaýnady. Ol ilki “Otur-oturlykdan, durak-durak” boldy, soň ädimläp başlady. Ol ädimler batlandy, ýadaman, ýaltanman, agyr keşigini gerdeninde çekip, gol açdy, çöl sökdi, ýurt gezdi.

“Tiz kömek” goşgusy ideýa ýüküniň sagdynlygy, galyberse-de çaga dünýäsine ýakynlygy, tebigylygy bilen özüneçekiji. Goşgynyň

sýužet ýordumy bar. Nobatçy gyzjagaz “Tiz kömege” til kakýar. “Ça-
ga” näsaglapdyr. Dadyna ýetişmeli:

Allo, Allo ,“Tiz kömek“?
Diňleýär doktor Kömek.
Ir bilen jaň kakýan kim?
Çagalar bagyndan men.
Nobatçy duran Çemen.
Näme hyzmat, aýdyber!
Doktor bäräk gaýdyber.
Çyplak çykyp bir çaga,
Başlady gyzdyrmaga.
Iýenok köke, kaşa,
Ady näme?
Nataşa
Familiýasy?
Gurjak
Bolýar onda tiz barjak.

Pikir çaganyň öz hereketi, öz garaýşy, öz düşünişi arkaly beril-
ýär. Maşyn sürýänem çaga. Uly adam ýaly bolup, perzendiň aladasy-
ny edýänem çaga. Körpe eýýäm bu ýerde ululary gaýtalaýar. Goşgy-
nyň manysam şol aladada jemlenýär.

Şahyryň “Gök gürlän çagy” ýygyndysynyň-da ýa-da “Bir hekiň
başdan geçirenleri” ýygyndysyndaky “Indi armyt, etmen sargyt”,
“Şetdaly”, “Alça”, “Men kaka boldum”, “Bagymyz” goşgularynyň-
da çagalara zähmet terbiýesini bermekde ähmiýeti uly.

“Ýartygulagyň täze syýahatlarynda” ýazyjy Ýartygulagy häzirki
döwre getirdi. Haýyr işiň howandary, şeriň duşmany Ýartygulak
häzirki döwrüň şertlerinde zamana uýgunlaşyp hereket edýär. Dur-
muşyň kölegeli taraplaryna bukulyp, gün dolamak isleýän mugthorlar,
parahorlar, golsuz hat ýazýan mahluklar, gözboýagçylar, ýeňil eklen-
jiň ýesirleri Ýartygulagyň tokmagynyň aşagyna düşýär. Çaga ýaly
gönümel, ýüzgörmezek, dogruçyl Ýartygulak durmuşda nädürs
ýaşaýan adamlary dogry ýola çagyýar. Ýagşyny goldap, ýaramazy

ýanaýan Ýartygulak könäniň zyýanly galyndylarynyň kelebine çolaşýan adamlary-da agtarýar, ýepbekleýär. Ol işjeňligi, duýguçylygy, iňňän ýitiligi, tangyrlıgy bilen täsirli. Folklor şyžeti esasynda ýazylan “Ýartygulagyň täze syýahatlary”, ähtimal, Orta Aziýa çagalar edebiýatynda heniz ýeke-täk original häzirki zaman erteki-powestidir” diýip, Л. Савицкий “Детская литература” žurnalynda eden çykyşynda bu poweste ýokary baha beripdi.

Ýazyjynyň çagalygyndan hem ýetginjekliginden söhbet açýan “Altyn okara” atly biografik powesti gahrymanyň adam hökmünde, söz senetkäri hökmünde, şahsyýet hökmünde kemala gelmeginde daşky gurşaw bilen baglanyşkly wakalary, ynsan gatnaşyklaryny, olar bilen baglanyşkly kynçylyklary oz içine alýar. Ol kynçylyklar gelip uruş döwrüniň güzaply durmuşyna sapýar. Oňa çeper döredijiligiň tebigaty, lezzeti, eşreti, ezýeti girýär. Biziň ata-babalarymyzyň nähili ýaşandygyny, olaryň şol hutbatly ýyllaryň hötdesinden gelip, biziň üçin guran täze durmuşyny bu günň nesli hökman bilmelidir.

Garaşsyzlyk hem-de Täze Galkynyş eýýamynyň çagalar edebiýaty

Garaşsyzlyk hem-de Täze Galkynyş zamanasynda türkmen çagalar edebiýaty täze ösüş ýoluna düşdi. Bu döwürde çagalar üçin özboluşly eserleri döredýän şahyrlaryň biri-de Hemra Şirowdyr.

Onuň ilkinji goşgular ýygındysy “Jennet ýodasy” ady bilen çykýar. Şahyryň poeziýasynda ilkinji derejede göze ilýän zat psihiologizmdir.

Şahyryň çagalara niýetlenilen “Jennet ýodasy”, “Guş hiňňilligi”, “Towşan yzlary”, “Meni mekdebe ýazyň!”, “Ýaşyl kitap”, “Kagyz gapylar”, “Mukaddes çörek”, “Daljygan at”, “Jadygöýüň ýolkasy” ýaly kitaplary bar.

Hemra Şirowyň döredijiliginiň özboluşly aýratynlyklary.

Şahyr hökmünde öz gahrymanlaryny janlandyrmagyň täze ýoluny tapdy. Liriki gahryman hereket edýän gahrymanyň “içine girýär” we soňa öwrülýär.

Ol okyjy bilen öňden tanyş, bir-birege düşünişýän ýaly bolup, gönüden-göni aýtjak zadyny aýdyp bilýär.

Okýja mesele hödürlenende akyllysyraman, deklaratiwlige ýol bermän, ulularyň sözi bilen däl-de, göni çaganyň öz dünýäsi bilen meselä aralaşmagy başardy.

Şahyryň “Ýüz ýaşly goja” goşgusy psihologizme eýedir.

Psihologik ahwalatlaryň toplумы gahrymanyň ýaşap ýören durmuşynda däl-de, onuň aňynda mehaniki suratda hereket edýär. Çagalar durmuşyndaky real ýagdaýlar arkaly däl-de, aňynda bolup geçýän psihologik özgerişler arkaly pikire öwürýär.

Goşgynyň gahrymany ýüz ýaşly goja bolmagy arzuw edýär.

Garrap bolýan bolsady,
Garrardym men dessine.
Togsan ýaşy goşardym,
On ýaşymyň üstüne.

Näme, gahrymana goja bolmagyň peýdaly taraplary barmyka?

Tapypdyr. Ýaşuly bolsaň mekdebe gitmek gerek däl, mallara ot ýygmak, towuklara iým bermek gerek däl. Iň esasy zadam çagalar saňa awtobusda ýer berjekler.

Sebäbi men ýüz ýaşly.
Olar entek balaja...

“Höwürtgе” powesti.

Ýazyjy bu esere simwoliki at beripdir. Mesele hakyky höwürtgе barada däl. Şu eseriň üsti bilen ýazyjy biziň ýaşayan Ene ýerimizi arassa, abat saklamagymyz baradaky ideýany öňe sürýär.

Eserdäki allegoriki keşpleriniň üsti bilen dürli adam häsiýetleri açylyp görkezilýär. Şu allegoriki gahrymanlaryň içinde kirpi gowy häsiýeti bilen tapawutlanýar. Ol kyn ýagdaýa düşenleriň ählisine elinden gelen kömegi berýär. Yüreginde hiç hili ýamanlyk niýeti ýok. Ol tokaýyň ýaşajylarynyň ählisini tebigaty, ýaşayan ýerini goramaklyga çagyryr.

Emma towşan, ýekegapan, alagarga ýaly allegoriki gahrymanlaryň üsti bilen ýazyjy ýalançy, görüp, dawakeş, öz mertebesini peseltmegi hiç zatça görmeýän, edip bilse töweregindäkilere ýamanlyk

edýän, ýaramaz häsiýetleri özünde jemleýän adam häsiýetlerini beýan edipdir. Olar gowy adamyň tersine adamlara ýamanlyk edip bilseler, jemgyýete, daş-töwerege, tebigata zyýan ýetirseler, özlerini gahryman hasap edýärler.

Tokaýda ýaşayan haýwanlar şol tokaýy kiçijik bir ýurda, watana öwürüpdirlir. Bu ýurduň öz prezidenti (Ýolbars), öz geňeşçisi hem bar (Bürgüt ata). Öz gazetini hem žurnalisti (Pyşdyl), öz lukmany (Torsuk), öz gurluşykçysy (Kirpi we ogullary), öz arzaçysy (Towşan we aýaly), öz “Aýnaköl” atly surata düşürýän kölleri hem bar.

Ýazyjynyň öňe sürýän ideýasy şeýledir: öz höwürtgämizi – dünýäni aman saklajak bolsak, ony aýamaly, birek-birek bilen oňşukly ýaşamaly! Awtor şu ideýasyny haýwanlaryň durmuşy arkaly aýdyňlaşdyryp bilipdir. Powestiň baş gahrymanynyň biri kirpi, päk ýürekli, zähmetsöýer, aýawly hem tygşytly adamlary ýatladýar. Ol meýdanda taşlanan kerpiçlerden, demir hem tagta böleklerinden hiç hili çykdaýy etmän, jaý gurýar.

Bu ýerde ýazyjy belli döwürde edara-kärhanalarda gurluşyk materiallaryna juda bisarpa seredilendigini ýañzydýar. Kirpiniň hemmelere ýagşylyk edesi gelyär. Ol öýsüz-öwzarsyz kösenýän alagarga “Aýnaköläň” kenarynda jaý gurup berýär. Jaýyň hyzmat haky üçin ondan hiç zat almaýar.

Kasym Nurbadowyň sygryýetiniň esasy bölegi kiçi ýaşly çagalara niýetlenen, şonuň üçinem bu goşgularyň dili, formasy, beýan edilýş usuly adatdakylardan tapawutlanýar.

Şahyr diňe kiçi ýaşly çagalary gyzyklandyrjak pikirleri, wakalary, söz oýnatmalary, sanawaçlary oýlap tapýar we üýtgeşik görnüşde çaga hödürleýär.

“Wafli” goşgusynda liriki “meniň” pikirleri sadalygy bilen okyjyny özüne çekýär, onuň aýdýan sözleri kiçi ýaşly çaga üçin gaty gyzykly.

Barýardyk biz “Raf”-ly
Ýadyma düşdi wafli.
Sumkamda wafli bar
Açylmadyk gaply bar.

Alaýyn- da açáýyn,
Paýlaýyn men ählisin.
Pikir etmesin iller
Gysganýar diýip wafllisin.

Şahyryň ýene-de liriki goşgularynyň biri “Ýolka”
Ýolka bezedik,
Ýolaman ýokka.
Öwelip bakdy
Ýolaman ýolka.

Uly ýaşly okyjy üçin goşgy ýöntem ýaly bolup görünse-de, söz oýnatmalaryň başarjaňlyk bilen ulanylmagy goşga üýtgeşik forma hem mazmun beripdir. Bu zatlary başarmak ýazyjydan çaga psihologiýany gowy bilmegi talap edýär.

Halk döredijiliginiň äheňlerinden peýdalanmak şahyryň döredijiligine mahsusdyr. Halkyň arasynda bar bolan sanawaçlary täze mazmuna ornaşdyryp işlemek bilen şahyr uly utuş gazanýar. Onuň “Ýedigen”, “Bir diýenim-bit”, “Nirä barýaň, towşanjyk”, “Towuklaryň sanawajy”, “Nahardan soň sanalýan sanawaç” atly goşgulary diňe bir sanawaç bolman, terbiýeçilik taýdan hem ähmiýetlidir. Olarda çaganyň aňyny ösdürmäge hem ýykgyň edilýär.

Dur stoluň üstünde
Ýuwulmaly gap-çanak:
1 okara,
2 saç,
3 sanam ak çäýnek.
4 stakan,
5 kepgir,
6 sany tabak bar.
7 sany tarelka,
8 sany ýabak bar.
9 sany käse bar,
10 sanagam çemçe bar.
Ýeke-ýeke ýuwaýsak.
Hemmesi näçe bor?

Çaganyň aňyny ösdürmekde ulanylýan sanawaçlaryň ýene biri:

Bir diýdim-bit,
Iki diýdim-it,
Üç diýdi-üçek,
Dört diýdim-düşek,
Baş diýdim-bişek
Alty diýdim-aşyk
Ýedi diýdim-Ýelbe...

Görnüşi ýaly, goşguda diňe sanalara bolan gyzyklanma döredilmän, eýsem zähmet terbiýesine-de üns çekilipdir.

Bu meselede çagajygyň özem bilmän, sanlar bilen gyzyklanmany, gap-gaçlary arassa saklamany öwrenýär.

Hemra Şirowyň edebiýata getiren matematiki goşgy düzüliş usuly Nurbadowyň döredijiliginde-de giňden orun alypdyr. Şahyr her bir sany aňladýan manysyndan daşary ulanmak mümkinçiligini tapypdyr.

2 (iki)

T+2+n t+2+p oturdym,
Etmän hiç zady p+2+r.
Birden gülüp goýberdim,
K+2+r, -k+2+r, k+2+r.

3 “Üç“

Tam üstünde kepderiler
Otyr düýä münen ýaly:
3+ek örk+3 olar 3+in
Tamymyz hem iner ýaly.

Bu görnüş-formadan başga-da çaganyň dilini ýençmek üçin şahyr fonetik täsirleşmeden ussatlyk bilen peýdalanýar:

Bir-ä eýläk,
Birem beýläk,
Çeke-çeke, çeke-çeke,
Ýasadyk biz owadanja,
Keçe-keçe, keçe-keçe.

Şahyr birnäçe poemalaryň hem erteki-poemalaryň awtorydyr. Onuň “Bir kitabyň 5 sahypasynyň başdan geçirenleri” atly kiçi ýaşly çagalar üçin niýetlenen poemasy kitaby hormatlamagy, ony aýawly saklamagy ündeýär. Körpe okyjy ýyrtylan sahypalaryň nägüne düşendigine gynanýar.

Şahyr eserlerinde fantastik ideýalary hem öňe sürýär we şu arkaly okyjyny terbiýelemäge çalyşýar. “Şöhrat” poemasynyň baş gahrymany Şöhrat “Hyýal” atly täze bir enjam ýasaýar. Bu enjam bilen asmana uçup bolýar. Öz ýasan zadyny synagdan geçirmek üçin Şöhrat oňa atlanyp, uçup görýär, gynandyrýan ýeri “Hyýal” oňa boýun egmän başlaýar hem-de ony näbelli bir planetanyň üstünden eltýär. Bu ýeriniň adamlary ýerlileriň bardygyny düýbünden bilmeýär ekenler. Şonuň üçinem olar Şöhrady duşman hökmünde kabul edýärler. Emma gahryman olara dostluk goluny uzadyp, ýanyndaky kitaplardan hat, sowat, dil öwredýär.

Şöhrat diýseň düşbi oglan,
Yhlasly ol okuwyna.
Sekiz ýaşyn ýaňy dolup
Gadam goýdy dokuzyna.

ÝaTM-e gatnaýar ol,
Okuwyndan boşan pille.
Telim günläp iş edinip,
Ýasan zadyn seret, gel-de!

“Hyýal” diýip at goýupdyr
Göýä uçar, ol “Hyýaly”
Peri, tigri, ganaty bar
Bar naşyja şturwaly,
Bir orny bar otyr ýaly...

Eseriň jemlemesinde kosmonawtlar näbelli planeta baryp görseler, bu ýerli adamlar türkmençe gürleşip ýören ekenler, arasynda-da Şöhrat atly bir oglanjyk bar ekeni. Maslahatlaşyp, täze planeta Şöhrat diýip at goýupdyrlar.

Kasym Nurbadowyň eserlerinde çagalara mahsus bolan häsiýetler aýyl-saýyl açylyp görkezilýär. Umuman, şahyryň döredijilik älemi türkmen çagalara edebiýatynyň ösmegine, kämillemegine uly itergi berýär.

Agageldi Allanazarow edebiýat meýdanyna 70-nji ýyllarda geldi. Onuň ilkinji goşgular ýygyny “Günüň öýi” ady bilen 1977-nji ýylda çapdan çykdy. Soňra dürli ýyllarda “Pilotkaly gyz”, “Üç murtlak kapitan”, “At gaýraty” diýen ýaly kitaplary neşir etdirdi.

A.Allanazarowyň döredijiligine mahsus bolan alamatlar hökmünde şu aşakdakylary bellemek mümkin:

1. Şahyr ýaşajyk gahrymanynyň psihologiýasyna gaty gowy düşünýär. Ol goşgyny özboluşly pikir bilen bezemegi başaýar.

2. Şahyryň döredijiliginde erteki görnüşi gowy işlenen. Onuň “At gaýraty” eseri erteki görnüşinde bolmak bilen çaga aňyna adamsakärçilik duýgusyny berýär, mähribanlyk, zähmete söýgi ýaly pikirleri siňdirýär.

3. Şahyryň döredijiliginde meňzetmeler güýçli işlenen.

4. Şahyryň döredijiliginde synçylyk duýulýar. Onuň “A” ýazýan oglan şygrynda çaga durmuşy, çaga psihologiýasy aýdyň berilýär. Onda çagalara mahsus bolan mysallaryň üsti bilen ýatdagalyjy surat çekilýär. Heniz mekdebe barmadyk çaga hek alyp, harp ýazmagy öwrenýär. Çaga bilesigelijiligi, çaga höwesini ony erkine goýmaýar:

Tanaýan “A”-ny,
Ýazýaryň “A”-ny,
Indi köpeliýär,
“A”-laryň sany.

Maşynyň köne
Tekerne ýazdym.
Öýüň basgançak
Çykarna ýazdym...

5. Şahyryň goşgularynda tebigatyň suratyny çekmäge köp ýygyn edilýär. Şahyr tebigatyň janly hem jansyz predmetlerine adam

keşbini girizmegi halaýar. Şunda ol ýakymly ýumory ýerlikli ulanmagy başaýar:

Meniň dostum ýitdi,

Dost dagam däl di.

Daşarda gemren süňkleri galdy.

ýa-da

Ady Alabaýdyr,

Guýrugy uzyn .

Dilini görkezer,

Ýatanda ýüzin.

Halaýany süňkdür,

Berip göräýiň.

Eger iýse,

Onda habar beräýiň...

Şahyryň döredijiliginde iri sýužetli eserlere hem duş gelinýär. Muňa mysal edip, “Şir hakynda erteki”, “Lukman, çöl dertli aýy hakynda erteki” diýen poemalary görkezmek bolar. Şahyryň bu eserlerinde haýyr bilen şeriň arasyndaky göreş barada sadalyk bilen ynan-dyryjy gürrüň berilýär. Bu ertekiler çagalara ýagşy-ýamanyň näme-digini öwretmekden daşary olaryň aňyna tebigaty goramak duýgusyny hem siňdirýär.

A.Allanazarowyň döredijiliginde poetik eserler bilen birlikde birnäçe proza eserleri hem bar. “Iner ýüki” powestinde ýazyjy ähli wakany gahrymanyň adyndan beýan etmek bilen sýužet liniýasyny ösdüripdir. Powestde esasy gürrüň watançylyk urşy ýyllarynda atalaryň, agalaryň ornuny eýelän gelin-gyzlaryň, çagalaryň zähmet-söýerligi, wepadarlygy hakynda gürrüň edilýär. Ýazyjynyň gahrymany agasynyň yzynda galmak bilen güýjünde baryny edip, maşgalanyň mertebesini saklaýar.

Şahyryň “Bir bar eken...” diýen kitabyna girizilen goşgulary mekdep, okuw, zähmet, tebigat we beýleki temalara ýüzlenendir. Onuň “Meniň şatlygym” goşgusynyň liriki gahrymany ertir okuwa

barjagyna şatlansa, “Okuwçy bolsaň” şygrynyň gahrymany öz okaýşy, özüni alyp barşy barada gürrüň berýär.

A.Allanazarowyň “Aman” goşgusynda ýalta, özüne seretmeýän oglan barada gürrüň edilýär. Ony turuzjak bolsalar turmaýar, ýuwun diýseler ýuwunmaýar. Ol mekdebe jaň bolanda turýar. Bu ýagdaýlaryň netijesi şeýle suratlandyrylýar:

Tizden alyp sumkasyň,
Ters geýip botinkasyň,
Mekdebe gelýär günde,
Çöwre köýnek egninde...

Şahyryň “Gündeliksiz biläý kaka” goşgusyňyň körpe gahrymany kakasy gündeligini sorasa, “Gündeligim suwa gaçyp, içindäki bar başligim suw degip, öçüpdür” diýip aldaýar. Ol kakasyňa:

Arkaýyn bol, kaka menden,
Gündeliksiz biläý şuny;
Käte “Tiken” gazetde-de,
Çykarýarlar “öwüp” meni...

- diýip, öz syryny özi açýar.

A.Allanazarowyň döreden eserleri özüniň milliligi, pelsepe örüsininiň çuňlugy bilen tapawutlanýar

Şahyryň “Dost” şygrynda ýakymly, mylaýym çaga dostlugy hakynda gürrüň berilýär:

Sözümüz azaşdy,
Nurnazar bilen.
Ol az-kem günäkär,
Azajygam men...

ýa-da

“Dost hem dosta gerek“,
Diýlen gürrüň hak.
Aňsat däl ekeni,
Dostsuz ýaşamak...

Goşgularda gahryman dostsuz ýaşamagyň kyndygyna düşüňär.

Şahyryň döredijiligi öz täsinligi bilen körpe okyjynyň ünsüni özüne çekýär.

Azat Rahmanow çagalar üçin “Kemal we Güljan”, “Akpamygyň kökesi”, “Şadyýan sözlem”, “Mekir tozga”, “Doktor gün”, “Saýawanly bag” kitaplaryny ýazdy.

Şahyryň mekdep ýaşly çagalar üçin sowgatlary: “Ýagyş”, “Belka”, “Meniň partam”, “Akpamygyň kökesi”, “Doktor gün”, “Grammatika sapagynda”, “Ýazda”, “Nahaljyk”, “Myhman”, “Owlajyk we men” we başgalar.

Azat Rahmanow birnäçe poema we erteki ýazýar. “Demirçi ussa”, ýa-da “Diş doktory”, “Weteran”, “Tanýanyň gündeligi” poemalaryny, “Zalym patyşa we kiçijik serdar”, “Syrly hazyna”, “Gün şäherine gezelenç” erteki-poemalaryny ýazýar.

“Weteran” erteki-poemasy. Oglanyň atasy aýna kombinatynda otuz ýyl işläp, pensiýa (dynç alşa) çykýar. Ýöne onuň günü geçmeýär. Iş küýseýär. Ol kombinata barýar we işlejekdigini aýdýar. Onlarça şägirde iş öwredýär. Ogly we gelni işe girenine nägile bolýarlar. Ol iş hakyny parahatçylyk fonduna geçirýär. Mekdep okuwçylarynyň çakylygyna barýar. Watanylyk urşunda “Şöhrat” ordeniniň 2 derejesi, zähmet çekenini üçin “Hormat nyşany” medaly bilen sylaglanylýar. Uruş barada gürrüň berýär. Ol atasy barada:

Meniň atam ajaýyp,
Meniň atam weteran,
Ol weteran bolsa-da,
Däl-le işsiz oturýan.

- diýip aýdýar.

“Tanýanyň gündeligi” poemasy. Poemada leningradly 11 ýaşly Tanýa Sawiçewanyň gündeligi arkaly uruşda Leningrad gabalanda, onuň uly maşgalasynyň açlykdan ölendigi barada gürrüň berilýär.

“Gün şäherine gezelenç” poemasy. Gahryman Gün şäherine gezelenje barýar. Maşynda “Gün maşyny” diýlip ýazgy ýazylan. Sü-rüji: “Ol maşyn gününň şöhlesi bilen işleýär” diýýär. Guýudan suw çykyp, nowa guýulýar. Ol motor (agregat) gün energiýasy arkaly suw çykarýar. Öýler yssyda sowadylýar.

Zähmetsöýer işçi Gün,
Hünärlidir elleri,
Işe çykar ir bilen,
Guşalgydyr billeri.
Adam eşreti üçin,
Ýadamany bilenok.
Işlese-de näçe gün,
Zähmet hakyn alanok.

“Syrly hazyna” poemasy. Jürnügi ýok çäýnek, burunsyz kündenük, syrçasy gopan tabak, posly orak ahy-zar çekip, çukurda ýatyr. Semawar hem deşik. Olar:

Ah indi biziň
Geregmiz barmy.
Heý ýaşar ýaly
Deregmiz barmy.

Okuwçy oganlar bulary ýygnap, zawoda iberýärler. Ol ýerden täze bolup gelýär.

Biz çalam-çaşdyk,
Ýadyňda bekle,
Aýawly ulan,
Aýawly sakla.

Labyzly okuw

Sözleşiş tehnikaýy barada düşünje bermek. Dem alyş, gep organlarynyň hyzmaty.

Biziň sözlerimiz aýry-aýry seslerden hasyl bolýarlar. Eger biz gyz diýsek, onda g, y, z sesleriniň bardygyny bilýäris.

Sesleri emele getirmeklige, aýtmaklyga öýken, bokurdak, bo-gaz-damak, burun, agyz, kentlewük, dil, eňek, egin, dodak, kiçi dil

ýaly organlarymyz gatnaşýarlar. Şonuň üçin hem dildäki sesleriň aýdylyşlaryna gatnaşýan organlara gep organlary diýilýär. Owaz perdeleri öýkenden gelýän howanyň zarbyna titreyärler, olaryň titremeginden owaz hasyl bolýar.

Eger-de owaz perdeleriniň titremegi näçe haýal bolsa, ses şonça-da pes bolýar. Mundan başga-da titreyän zadyň gerimi giň bolanda, ses güýçli bolýar, onuň gerimi dar bolanda, ses güýçsüz bolýar. Öýkenden gelýän howa bogazdan geçenden soň, agyz boşlugyna dolýar. Howa agyzdan, käwagtlar bolsa burundan çykyp gidýar, käbir sesleri aýdanymyzda, agyz boşlugynda oňa hiç zat päsgel bermän, howa agyz boşlugyndan asuda çykyp gidýar. Emma käbir sesleri aýdanymyzda bolsa, dil, dodaklar howanyň agyz boşlugyndan asuda çykyp gitmegine päsgel berýär. Howa daşyna çykjak bolanda, biri-birine gysylyşyp duran dodaklar agyz boşlugynyň bir ýerine degip, gysylyp duran dil howanyň zarbyna çaltlyk bilen biri-birinden aýrylyşýarlar ýa-da berk degişmän duran bolsalar, şolaryň arasyndaky yşgalaňdan süýkeşip gidýar. Ine, şonuň netijesinde agyz boşlugynda galmagal hasyl bolýar.

Şeýleleked, gepleşikde ulanylýan ähli seslerimiz owazdan, galmagaldan ýa-da owaz we galmagaldan emele gelýärler.

Labyzly okuw

Okuwyň 4 hili görnüşi bar:

- dogry okamak;
- çalt okamak;
- düşüňip okamak;
- labyzly okamak.

Düşüňip okamak labyzly okamak endigini ösdürýär. Labyzly okamak bolsa, okalan eseriň süňnünde bar bolan maksat-manysyny, ýazyjynyň duýgusyny dogry we takyk berip bilmegiň serişdelerini tapmaga mümkinçilik berýär. Bu serişde heň, basym (söz basymy, sözlemiň basymy) tizlik we sazlaşyk, säginmeler, dem alyş, ses we aýdyň gepleşigi amal edýär.

Bu sözleýiş serişdeleri biri-birleri bilen baglanyşykda bolup, eseriň mazmunyny ýüze çykarmakda esasy badalga beriji güýçdür. Şo-

nuň üçin ilki mugallymyň özüniň labyzly okamagy başarmagy möhüm hasaplanylýar.

Sebäbi çagalara labyzly okamagy öwretmekligiň bir usuly olary mugallymyň okaýşyna öýkünderip okatdyrmakdyr. Mekdepde labyzly okamagy öwretmekde giňden ulanylýan usullaryň biri-de keşp (rollar) boýunça okatmakdyr. Bu işde eseri sahnalaşdyrmaklygyň, belli-belli böleklerini ýatdan okatmaklygyň-da örän uly ähmiýeti bolup biler. Labyzly okamagy gazanmak üçin mugallymyň taýýarlyk işlerini-de dogry gurap bilmegi zerurdyr. Bu işleri şertli ýagdaýda şeýle toparlara bölmek mümkin:

- eseriň takyk mazmunyny ýüze çykarmak;
- hereket edýän gahrymanlaryň özlerini alyp barylaryny derňemek;
- eseriň öňe sürýän maksadyny kesgitlemek.

Taýýarlyk işleriniň dogry guralmagy we mugallymyň irginsiz zähmeti esasynda labyzly okuw talabalaýyk guramak işi gazanylýar.

Eýsem, nähili okuwa labyzly okuw diýip bolar?

Ol sözleşiş wagtynda dem alşy dogry guramagy başarmakdan, dem alşy dogry guramak üçin öz wagtynda we bildirmän dem alyp, howany hasaply sarp edip bilmekden, demi buruňdan almakdan ybaratdyr.

Sözleşişde sesiň talabyny berjaý etmekde aşakdaky:

- sesiň güýji;
- sesiň beýikligi;
- sesiň dowamlylygy;
- sesiň hili ýaly görüşleri, aýratynlyklary bar.

Bu aýratynlyklar bolsa, labyzly okuw esasy şertleriniň biridir.

Arassa we takyk, aýdyň gepleýşi toplamak. Sözleşiş arassalygy we düşnükçiligi, gep agzalarynyň hereketiniň dogrulygyna, dil, dodak, kentlewük we beýleki agzalarynyň dogry işleýşine baglydyr.

Säginmeler – kiçi, uly we dowamly säginmeleri kesgitlemek. Oturdan, nokatdan soňky pikirlerde emele gelýän säginmeleri berjaý etmek.

Sözün basymyny, durnukly söz düzüminiň basymyny kesgitlemek we ýerine ýetirmek.

Eseriň heňini, owazyny tapmak we ony ýerine ýetirmegi başarmak. Nokatda, iki nokatda sesiňi peseltmegi, oturda sesiňi biraz gatałtmagy, sorag, ýüzlenme sözlemlerinde has belent äheňde okamagy başarmaly.

Şeýle-de, eseriň umumy şatlykly, begençli, gynançly heňleri hem bolýar.

Çalt okamak, okaýşyň täsirliligini artdyrmak üçin sesiň beýgelmegi we peselmegi barada düşünje bermek

“Okamak akymyň garşysyna ýüzen ýalydyr. Eliňden küregiňi taşlan badyňa, suw seni yzyna alyp gider” diýen nakyl bar.

Örňäp-ösüp barýan ýaş nesle döwrebap bilim bermekde iň uly borç mugallymlaryň paýyna düşýär. Mugallymyň (talybyň) okatmagyň tärlerini ele almagy, onuň mekdepde hemme dersler boýunça go-wy ýetişiği gazanmagy ygtybarly serişdedir. Okuwçy okanda, diňe bir sözün manysyna däl, eýsem sözlemleriň baglanyşykly bolmagyna, eserleriň manysyna düşünmelidir.

Okuwçylaryň talabalaýyk okamagy öwrenmeklerinde çalt okamagyň ähmiýet uludyr. Sözleýşiň tizliginde okamaklyk çalt okamaklykdyr. Okuwyň çaltlygy bir minutda okamak üçin bellenen sözleriň sany bilen häsiýetlendirilýär. Orta mekdepleriň I – III synplary üçin türkmen dilinden okuw maksatnamasynyň esasynda synplar boýunça aşakdaky ýaly mukdarda (ölçegde) okalmaly sözleriň sany kesgitlenilýär:

I synpda ýylyň ahyrynda 30-35 söz.

II synpda ýylyň ahyrynda 50-60 söz.

III synpda ýylyň ahyrynda 70-80 söz.

Okuwçylaryň çalt okamaklaryny gazanmak üçin mugallymyň okuwçylar bilen utgaşykly yzygiderlikde işlemegi zerurdyr. Mugallym okuwçylara çalt okamak endigini bermäge çalyşmalydyr, çagalaryň gep agzalaryny ösdürmeklige-de köp üns berilmelidir. Okalan eseri

gaýtalap okamaklygyň hem çalt okamaklygy gazanmakda ähmiýeti uludyr. Saýlanyp alynýan tekstler çagalary gyzyklandyryýan eserler bolmalydyr. Şonda erteki okalsa, has-da täsiri uly bolar.

Ertekileri keşplere (rollara) bölüp okatmaklygyň hem ähmiýeti uludyr. Okuwçylaryň ertekiniň gahrymanyna laýyklykda seslerini beýgeltmegi we peseltmegi başarmagy okuwçylaryň talabalaýyk okamaklygyna oňaýly täsir edýär.

Ene dilimiziň arassalygyny saklamak biziň her birimiziň borjumyzdyr.

Goşgulary, hekaýalary okamagyň aýratynlygy

Edebiýaty öwreniş ylmynda sözleýşiň çeper gurluşyny iki ugura bölýärler. **Kyssa we goşgy setirleri.** Goşgy özüniň sözleniş aýratynlygy bilen kyssa eseriniň sözleşiginden-de, gündelik durmuşyň sözleşiginden-de düýpden tapawutlanýar. Ol sözleşigi belli bir galypa salmak mümkin däl. Sebäbi goşgynyň özüne mahsus birnäçe alamatlary bar. Olaryň iň esasyalarynyň biri-de sazlaşykdyr. Sazlaşyk – bu goşgynyň süňňüni düzýär.

Goşgyny beýleki eserlerden tapawutlandyrmak üçin deň ölçegli setirlere bölýärler, setiriň ahyrynda sözler sazlaşdyrylyp, goşgy bentlerini emele getirýärler.

Sazlaşyk bolsa, goşguda sözleýşiň ölçeglerini güýçlendirýär. Setirler içindäki we setirler arasyndaky säginmeler goşgynyň sazlaşygyny saklaýan esasy serişdeleriň biridir. Onuň saklanmazlygy goşgynyň sazlaşygyny bozýar.

Goşgy hem many, duýgy arkaly berilýär. Beýle diýmek her bir goşgynyň, onuň setirleriniň, sözleriniň özüne mahsus heňiniň bardygyny aňladýar. Şonuň üçinem goşgy öz äheňinde, heňinde okalmasa, onda onuň täsirliçligi duýulmaýar, manysy düşnüksiz bolýar. Şoňa görä-de goşgyny okajak adamyň öňünden ýokardaky aýratynlyklary doly kesgitlemegi gerek. Mysal üçin, kiçi ýaşly mekdep okuwçylary üçin M.Kerimowyň “Mekdepde” goşgusy geçilende, mugallym gahrymanyň dilinde çagalaryň öz edýän işinden göwnüniň hoşdugyny,

mugallymyň zähmetine, mekdebe, zähmete sarpa goýmak duýgusyny kesgitleýär we şeýle äheňi tapyp okaýar.

Her gün ertir ir bilen,
Ak mekdebe barýan men.
Garşylaýar mugallym,
Oňa salam berýän men.

Soňra başlanýar sapak,
Hemmeler otyr ümsüm.
Gürrüň berip başlansoň,
Mugallym çekýär ünsüň.

Geçer durar sapaklar,
Hemmä ýarar jaň sesi,
Şol jaň bilen başlanýar,
Sapaklaryň hemmesi.

Goşgy begençli, şadyýan, guwançly bolsa, goşgy okaýan adamyň ýüzi hem şadyýan görnüşde bolýar. Gynançly äheňde ýazylan goşgy okalanda bolsa, adamyň ýüzünde şol alamatlar duýulmaýar. Goşgy okalandan soň, aşakdaky ýaly dört zada üns bermek maslahat berilýär:

1. Sözlük üstünde işlemek.
2. Goşgynyň mazmunyna düşünmek.
3. Okalan goşgynyň mazmunyna degişli sorag-jogap alyşmak.
4. Ýene-de bir gezek goşgyny düşnükli, labyzly okamak.

Okuwyň hili.

Sapagyň dowamynda sesli we sessiz okuw geçirilende, tekstiň dogry, düşnükli we çalt okalyşyna üns bermek hökmandyr. Mundan başga-da, sesli okuwda tekstiň labyzly äheňi bilen okalyşyna aýratyn orun degişlidir. Ýokarda aýdylanlar okuwyň hilini kesgitleýär we olar biri-birleri bilen özara berk arabaglanyşykda geçirilýär.

Öwrenilýän tekstiň mazmunyny öwrenmekde dogry, düşnükli, çalt okamagyň ähmiýeti örän uludyr. Şoňa görä-de, her sözüň, söz-

lemini ýoýulman, dogry, aňly-düşünjeli okalmagyny öwretmek okuw maksatnamasynyň esasy talaplarynyň biridir.

Dogry okamak

Başlangyç synplarda okadylýan sapaklaryň ählisinde hem okuwçylaryň dogry, saýhally okamak başarnyklaryna üns bermek möhüm hasaplanylýar. Eger-de okuwçy teksti okaýan wagty gerekli ýerlerinde säginmegi başarmasa, sözüň, sözlemiň basymyny, aýdylyş äheňini (intonasiýany) ýerlikli ulanyp bilmese, onda ýokardaky dogry okamak baradaky berilýän düşüňjäniň berjaý edilmedigi bolýar.

Sapak okatmak tejribesinden belli bolşy ýaly, III synpda okuwçylaryň teksti talabalaýyk okaýanlaryndan başga-da, käbirleri haýal, käbirleri bolsa, örän çalt okaýarlar.

Şoňa görä-de, teksti nähili äheňde okamalydygyny mugallymyň özüniň ilki teksti okap bermegi arkaly ýa-da şol tekstiň magnit (kompýuterde) ses ýazgysyny diňletmegi esasynda öwredilmegi has-da täsirli bolýar.

Mugallym teksti okap bolandan soň, okuwçylar bilen tekstiň esasy mazmuny boýunça sorag-jogap alyşýar. Soňra tekstiň okalyşy, ol ýa-da beýleki sözleri nähili aýtmalydygyny, basymy, säginmäni nähili ulanmalydygyny öwretmek boýunça türgenleşik işlerini geçirýär. Şondan soň, mugallym tekstiň mazmunyny sada dilde okuwçylara düşündirýär we ýene-de bir gezek teksti gaýtadan saýhally okap berýär. Öwrenilýän teksti gaýtadan okatmagyň okuwçylara dogry okamagy öwretmekde örän uly ähmiýeti bardyr.

Mugallymyň okuwçylaryň teksti özbaşdak, labyzly okaýyş başarnyklaryna bolan ünsüni güýçlendirmegi zerur hasaplanylýar. Okuwçy teksti okaýan wagtynda bir sözi nädogry okasa, mugallym ony şolbada gaýtadan düzetdirip okatdyrmaly ýa-da şol sözi dogry aýtmagy öwretmek boýunça amaly işleri geçirmeli bolýar.

Teksti dogry okamaklyga ses, bogun, söz bilen baglanyşykly aýratynlyklar degişli bolýar.

Tekst bilen işlenilende:

– okuwçylaryň teksti okaýan wagtynda ses we bogun galdyрман ýa-da başga ses goşman okamagy;

– sözleriň manysyny üýtgetmän, söz galdyrman, bir sözi başga bir söz bilen çalşyrman we sakynman okamagy başarmagy möhüm hasaplanylýar.

Çalt okamak

Okuwçylara tekst okatdyrylanda, biziň gepleşik tempimizdäki ýaly edip okamagy öwretmek ýerlikli bolýar. Käbir okuwçylar teksti örän haýal, käbirleri bolsa, has çalt okaýarlar. Şeýle çaltlyk bilen okaýan çaga öwrenilýän maglumatyň mazmunyna doly düşünmeýär. Şoňa görä-de, şular ýaly ýaramaz endikleri bolan okuwçylar bilen mugallym yzygiderli iş geçirmelidir, ýagny gysgarak teksti mugallymyň özi ýa-da ökde okaýan okuwçylara okadyp, soňra ýaramaz okaýan okuwça gaýtalap okatmagy gerek. Has çalt okaýan okuwçylardan özbaşdak okan tekstiniň mazmunyny soramak ýa-da okan ýerine degişli soraglary bermek zerur hasaplanylýar. Eger-de okuwçy okan tekstiniň mazmunyny gürrüň edip ýa-da soraga jogap berip bilmese, onda ony gaýtaladyp okatmaly bolýar. Bular ýaly usuly işleriň geçirilmegi olaryň tekstiň mazmunyna düşüniپ okamagyna, şeýle-de haýalrak okamaklaryna-da uly itergi berýär.

Düşünip okamak

Orta mekdepleriň başlangyç synplarynda ene dili sapaklarynyň esasy wezipeleriniň biri okalan tekstiň mazmunyna düşünmekdir. Şoňa görä-de, dogry, çalt we labyzly okamagy öwretmek bilen bir wagtda okalýan tekstiň mazmunyny ýüze çykarmagyň, manysyna dogry düşünmegiň üstünde oýlanyşykly işleri geçirmek gerek. Okuwçylaryň okan eserleriniň mazmunyna, öňe sürülýän pikirine-maksadyna, ondaky gahrymanlara we çeper serişdelerine düşünmekleriniň özi düşüniپ okamagyň esasyňy düzýär. Şoňa görä-de, okuwçylaryň sapaga işjeň gatnaşmaklaryny gazanmak üçin mugallymyň öňdebaryjy iş usullaryndan döredijilikli peýdalanyп, sapaklary döwrebap, kämil guramagy talap edilýär.

Her bir okuw sapagy guralanda, mugallymyň aşakdaky ýaly dürli iş usullaryndan ýerlikli peýdalanmagy zerurdyr.

Şoňa görä-de:

– öwreniljek eseriň içinde manysy düşnüksiz bolan sözleri öňünden belläp, sözlük üstünde işlemek;

– eser okalmazyndan öň onuň manysy barada gürrüň bermek;

– eser okalandan soň onuň mazmunyny düşündirmek;

– okalan esere degişli meýilnama düzmek;

– öwrenilen eseriň mazmunyna degişli sorag-jogap alyşmak;

– eseriň mazmunyny, öňe sürülýän pikirleri okuwçylaryň şahsy durmuşy bilen utgaşdyryp öwretmegi ýola goýmak;

– eser boýunça gysgajyk beýanama ýazdyrmak;

– sapagy durmuş bilen baglanyşdyrmak;

– dersara baglanyşygyndan ýerlikli peýdalanmak;

– soraglaryň jogaplaryny eserden tapdyryp, onuň aýry-aýry bölleklerini ýa-da onuň mazmunyny doly gürrüň berip bilmek ýaly başarnyklary kemala getirmekde mugallymyň ýokardaky ýaly nusgasy hödürilen iş usullaryndan peýdalanyp, döredijilikli işläp bilmegi zerur hasaplanylýar.

Labyzly okuw

Başlangyç synplaryň ene dili sapaklarynda okuwçylara labyzly okamagy öwretmek işi okuw sapaklarynyň baş maksady, esasy wezipeleriniň biri hasaplanylýar. Mugallym labyzly okuw sapaklarynda, okuwçylaryň teksti okaýan wagtlarynda pauzany saklap, käbir sözleri, sözlemleri batlyrak ýa-da pesräk äheňde okamagy öwretmek boýunça amaly işleri geçirmekligi nazarda tutmaly bolýar. Şoňa görä-de, mugallym nobatdaky sapaga taýýarlyk görýän döwründe sapagy nähili usulda geçirjekdigini, haýsy işjeň usullardan peýdalanjakdygyny, teksti nähili äheňde okamalydygyny öňünden meýilnamalaşdyrmaly bolýar.

Mugallymyň okuwçylara labyzly okamagy, medeniýetli geplemegi öwredýän döwründe, esasan, aşakdaky ýaly:

– öwrenilýän tekstiň orfografiýa we sintaksis kadalaryna üns bermegi;

- basym bilen aýdylýan sözleri anyklamagy;
 - tekstiň okalyş äheňini, pazany ýerlikli ulanyp bilmegi;
 - okaljak eseriň çeperçilik aýratynlygyny;
 - säginmeleri – kiçi, uly we dowamly säginmeleri kesgitlemegi;
 - oturdan, nokatdan soňky pikirlerde emele gelýän säginmeleri berjaý etmegi;
 - sözüň basymyny, durnukly söz düzüminiň we sözlemiň basymyny kesgitlemegi;
 - eseriň okalyş äheňini, owazyny kesgitlemegi we olary ýerine ýetirmegi başarmagy;
 - nokatda sesiň peseltmegi, oturda sesiň biraz gataltmagy, so-
rag, ýüzlenme sözlemlerinde has belent äheň bilen okamagy öwret-
mek ýaly dürli usullardan peýdalanmagy ýerlikli bolýar.
- Şeýle-de, mugallymyň sapakda okuwçylara eseriň umumy äheň-
lerini – şatlykly, guwançly, gynançly görnüşlerini hem öwretmeli bol-
ýar.

Hekaýalary okamak

III synplarda hekaýalary okamagyň üstünde işlenende, aşakdaky ýaly meýilnamadan peýdalanmak maslahat berilýär:

Sapagyň maksadyny okuwçylara mälim etmek.

Hekaýanyň mazmunyny okuw-görkezme esbaplardan, multime-
diýa tehnologiýasyndan (interaktiw tagtadan) peýdalanyp gürrüň ber-
mek.

Sözlük üstünde işlemek.

Öwrenilýän hekaýada gürrüňiň näme hakda gidýändigini okuw-
çylardan soramak.

Hekaýany mugallymyň (III synplarda ökte okuwçylaryň) okap
bermegi.

Okuwçylara hekaýany özbaşdak sessiz okamak ýumşuny tabşyr-
mak.

Hekaýany bölekler boýunça we tutuşlygyna sesli okatmak hem-
de okan böleginiň mazmunyny soramak.

Hekaýa gatnaşýan gahrymanlaryň keşplerini biri-birinden tapawutlandyryp bilmek başarnyklaryny kemala getirmek.

Öýe iş tabşyrmak, sapagy jemlemek we okuwçylaryň bilimlerine baha bermek ýaly amaly işler geçirilýär.

Şonuň ýaly-da, hekaýa okalanda we okuw sapagynda ulanylýan iş usullarynyň esasy görnüşlerinden hem peýdalanylýar. Şonuň üçin hem mugallymyň sapaga taýýarlyk görýän wagty haýsy hekaýany daşyndan, haýsysyny özbaşdak okamaga tabşyryp boljakdygyny kesgitlemegi gerek. Duýgulara baý, durmuş bilen baglanyşykly dartgynly hadysalardan doly bolan hekaýalary mugallymyň labyzly okap bermegi maksadalaýyk bolýar.

Okuwçylaryň gündelik durmuşda görýän we eşidýän zatlary, passyllar barada bilýän maglumatlary bilen gabat gelýän (*R.Durdyýew "Pasyllaryň haýsy gowy?" Ene dili 3, 60-njy sah.*) hekaýasyny olara içinden okamagy tabşyrmak bolar.

Hekaýanyň ilki garşylykly taraplary derňelýär:

- passyllaryň biri-birinden özboluşly tapawudynyň bardygyna;
- her passylda dürli hadysalaryň bolup geçýändigine;
- hekaýa gatnaşýan gahrymanlaryň özlerini alyp baryşlaryna;
- oglanjygyň passyllara bolan özboluşly garaýşyna okuwçylaryň ünsüni çekmek gerek.

Jemleýji söhbetdeşlikde hekaýanyň meýilnamasy aýdyňlaşdyrylýar.

Mundan soň bolsa, mugallym tarapyndan okuwçylarda ýazyjynyň öňe sürýän pikirini öwrenmäge, olarda hekaýanyň maksadyna düşünmäge bolan esasy başarnyklar kemala getirilýär.

Ertekileri okamak

Başlangyç synplaryň okuw sapaklarynyň maksatnamasynda ertekileri okatmaklyga we olaryň mazmunyny öwretmeklige uly orun berilýär.

Halk ertekileri okuwçylaryň iň gowy görýän eserleriniň biri hasaplanylýar. Okuwçylar halk ertekileri bilen birlikde awtory bolan

ertekileri-de okaýarlar. Çaga terbiýesinde ertekileriň terbiýeçilik ähmiýeti örän uludyr. Sebäbi olarda asyrlardan gelýän dilden-dile geçen halk paýhaslary bar. Ertekilerde beýan edilýän wakalar okuwçylar üçin örän gyzykly we özüneçekiji bolýar.

Olarda halkyň arzuw-islegleri, akyly-paýhaslylygy, agyr şertlerde ugurtapyjylygy, gylyk-häsiýetleri, döp-dessurlary beýan edilýär.

Ertekä gatnaşýan gahrymanlar gylyk-häsiýetleri boýunça:

a) hoşgylaw, dogruçyl, hakykatçyl, adalatly, hormata mynasyp;

b) gysganç, görüp, garasöýmez ýaly görnüşde iki topara bölünýärler.

Okuwçylar eýýäm ertekini birinji gezek okaýan ýa-da onuň mazmunyny derňeýän wagtlarynda eseriň gahrymanlaryna bolan öz söýgülerini we ýigrençlerini bildirýärler. Olar durşuna ezilýänleriň, garyplaryň tarapyna geçýärler. Olara kömek etmäge taýýar bolýarlar. Okuwçylar ertekini okap öwrenmek bilen hakykatyň ýeňýändigine çyn ýürekden begenýärler. Bu ýagdaý bolsa, okuwçylarda uly täsir galdyrýar. Okuwçylar aýratyn-da haýwanlar hakyndaky ertekileri söýýärler. Bu hili ertekilerde durmuş wakalary, adamlaryň gylyk-häsiýetleri, zähmetkeşleriň ezijilere garşy ýigrençli garaýyşlary haýwanlaryň üsti bilen aňladylýar.

Mugallym geçiljek ertekiniň mazmunyny örän täsirli edip, sada dilde gürrüň berip bilmegi başarmalydyr ýa-da ertekiniň magnitofonda, kompýuterde ses ýazgysyny diňletmelidir.

Ertekiler geçilende:

– mugallymyň ertekini sada dilde gürrüň bermegi;

– gahrymanlaryň häsiýetini dürli suratlaryň, beýleki şekilleriň üsti bilen düşündirmegi;

– ertekini mugallymyň labyzly okap bermegi;

– sözlük üstünde işlemegi;

– ertekini böleklere bölüp ýa-da dolulygyna okamagyny;

– okuwçylaryň ertekiniň mazmunyny doly aýdyp ýa-da soraglara anyk jogap berip bilmegini;

– ertekini labyzly, rollar (keşp) boýunça özbaşdak okap bilmegini gazanmakda mugallymyň ýokardaky ýaly iş usullaryndan döredijilikli peýdalanyp bilmegi zerurdyr.

Goşgulary okamak

III synpyň ene dili okuw kitabynda okuwçylaryň ýaş aýratynlygy nazarda tutulyp, goşgularyň ençemesi ýerleşdirilipdir. Bu goşgular, esasan, Garaşsyz, baky Bitarap Watanymyzda bellenilip geçilýän şanly baýramlara, milli egin-eşiklerimize, şaý-seplerimize, däp-des-surlarymyza, milli tagamlarymyza, pasyllara, ahal-teke atlarymyza, mähriban enelerimize degişlidir.

Her goşgynyň öz okalyş äheňi (intonasiýasy) bar. Eger-de, goşgy öz okalyş intonasiýasynda okalmasa, onda onuň täsirliçligi duýulmaýar, manysy düşnüksiz bolýar. Şoňa görä-de, mugallym öwreniljek goşgularyň okalyş äheňini, intonasiýasyny öňünden dogry anyklamalydyr. Okuwçylara P.Öwezliýewiň “Bugdaýym, ak bugdaýym!”, M.Seýidowyň “Petiriň”, R.Seýidowyň “Dutarym”, Ý.Pirgulyýewiň “Güýz saçagy”, O.Gurdowyň “Türkmen toýy”, A.Baýmyradowyň “Meniň ejem”, B.Täçmyradowyň “Gülýaka”, G.Ezizowyň “Bedew” goşgulary we ş.m. başga-da birnäçe goşgular öwredilende, aşakdaky ýaly iş usullaryndan döredijilikli peýdalanmak bolar. Muňa mysal edip, M.Seýidowyň “Petiriň” goşgusyny alalyň.

Bugdaýa, çörege degişli öň haýsy goşgulary, yrymlary, matallary, atalar sözlerini, nakyllary öwrenendiklerini soramak.

Ak bugdaýyň ilkinji Watany nire?

Ak bugdaýyň näçe müňýyllyk taryhy bar?-diýen soraglar boýunça okuwçylaryň bugdaý baradaky düşüňjelerini anyklamak, olara bugdaý barada goşmaça maglumatlary bermek.

Ýazlyk we güýzlük bugdaýyň ekilýän hem-de bugdaý hasylynyň ýygnaýan wagty, Galla baýramynyň bellenilýän senesini soramak.

Okuwçylaryň milli tagamlarymyz baradaky düşüňjelerini öwrenmek, olara tagamlaryň taýýarlanylşy barada goşmaça maglumatlary bermek.

“Petiriň” diýen goşgynyň mazmunyny multimedîýa tehnologiýasyndan, okuw-görkezme esbaplaryndan peýdalanyp düşündirmegi ýola goýmak.

Goşgudaky “şapagy”, “säher”, “anty-kasamy”, “ymsynar” diýen sözleriň manysyny düşündirmek.

Goşgyny okalyş äheňi boýunça labyzly okap bermek.

Tamdyrdan çykanda Güne çalymdaş,
Elwan şapagy deý ajap petiriň.
Daň-säher açylan güle çalymdaş,
Gurbany bolaýyn, mele petiriň.

Ýetmez tagamyna dünýäň asaly,
Şahyrlaryň ogşap, bagra basany,
Atalaryň eden anty-kasamy,
Gurbany bolaýyn, mele petiriň.

Dowamynda geçip giden senelen,
Müň nygmata müň bir gezek deňelen,
Sünnälän sungaty ussat enelen,
Gurbany bolaýyn, mele petiriň.

Beýik alamaty mukaddesligiň,
Baş egen gudraty türkmen nesliniň,
Ölçän ölçeğ ýigdiň belent-pesligin,
Gurbany bolaýyn, mele petiriň.

Ysyny alanda, ymsynar hassa,
Gözlerini açyp, gozganar assa,
Diýseň, ene süýdi ýaly arassa,
Gurbany bolaýyn, mele petiriň.

Sorag-jogap arkaly goşgynyň mazmunyny ýüze çykarmak.

Goşgyny mugallym ýene bir gezek labyzly okanyndan soň, ony okuwçylara özbaşdak sessiz okamagy tabşyrmak.

Goşgynyň her bendini aýry-aýry okuwça we tutuşlygyna-da bir okuwça okatmak.

Şapagy sorag-jogap alyşmak esasynda jemlemek.

Okuwçylaryň bilimlerine baha goýmak.

Goşgyny labyzly okap, bugdaýa degişli matal, nakyl öwrenip gelmegi öýe iş tabşyrmak.

Basnýalary okamak

Okuw maksatnamasynyň talaplary esasynda okuwçylara okuw sapaklarynda basnýalary öz okalyş äheňi (intonasiýasy) boýunça okamagy öwretmek işi hem göz önünde tutulýar.

Basnýalary okamaklygynyň-da öz aýratynlyklary bar. Sebäbi basnýa okalanda beýleki eserlerden aşakdaky ýaly iki alamaty boýunça tapawutlanýar:

1. Eseriň manysy boýunça pikir ýöretmek ýa-da netije çykarmak (bu basnýanyň başynda ýa-da ahyrynda bolup biler).

2. Gahrymanlaryň keşbiniň göçme häsiýetde bolmaklygy. Basnýalarda, esasan, hereket edýän gahrymanlar – haýwanlar, mör-möjekler, ösümlükler ýa-da adamlar hem bolup biler.

Muny I.A.Krylowyň “Garga bilen tilki” basnýasynyň mysalynda öwreneliň.

Öwrenilmeli basnýany mugallym labyzly okap berýär. Ondan soň, mugallym basnýanyň mazmunyny sada dilde gürrüň bermek bilen oňa gatnaşýan haýwanlaryň üsti arkaly öwünjeňlik, ýaranjaňlyk, mekirlilik, açgözlük, ejize ganymlık ýaly häsiýetleriň umumylaşdyrylan keşbiniň göçme manyda ulanylandygy babatda düşünje bermekligi maksat edinýär.

Şeýlelikde, basnýanyň üstünde işlenilende aşakdaky ýaly iş usullaryndan peýdalanylýar:

Basnýanyň takyk mazmunyny kabul etmek.

Aýry-aýry okuwçylara basnýany okatdyrmak, mazmunyny soramak.

Basnýanyň mazmun gurluşyny we gahrymanlaryň häsiýet aýratynlyklaryny kesgitlemek.

Göçme manysyny açmak.

Basnýanyň aýry-aýry bölekleriniň aňladýan esasy manylaryny aýdyňlaşdyrmak.

Eseriň awtorynyň çykaran netijesiniň derňewi.

Eger-de, sapakda ýokardaky ýaly yzygiderlilik boýunça iş alnyp barylsa, sapagyň gurluşyny aşakdaky ýaly görnüşde guramak maksada laýyk bolar:

I. Taýýarlyk işleri.

- basnýanyň awtory barada mugallymyň gürrüňi;
- öň okalan basnýa eserleri boýunça bäsleşik guramak;
- öwrenilen basnýa gatnaşýan gahrymanlaryň häsiýetleri barada gürrüň geçirmek.

II. Mugallymyň ýolbaşçylygynda basnýa gatnaşýan gahrymanlaryň keşbini interaktiw tagtada görkezmek, magnitofonda ýa-da kompýuterde ses ýazgysyny diňletmek.

III. Basnýanyň takyk mazmunynyň derňewi.

- basnýanyň mazmunyny we gurluşyny anyklamak;
- hereket edýän gahrymanlaryň özüni alyp barylşlaryny, olara mahsus bolan häsiýetlerini aýdyňlaşdyrmak (saýlap okatmak, dilden we şekil suratyny çekmek, sorag-jogap) ýaly amaly işleri geçirmek.

IV. Göçme manysyny anyklamak.

V. Okalan basnýanyň pikir ýöretme we netije çykarylýan bölümlerini derňew etmek.

VI. Durmuşda şolaryň gaýtalanmasy barada gürrüň geçirmek.

VII. Basnýany aýry-aýry okuwçylara okatmak, sorag-jogap alyşmak esasynda sapagy jemlemek, baha goýmak.

VIII. Basnýany labyzly okap, mazmunyna degişli nakyl öwrenip gelmegi öýe iş tabşyrmak.

Pauza (säginmek)

Many taýdan bir bütewilik düzýän sözleriň, sözlemleriň birinden ýa birnäçesinden soň, sözde manyny, sözlemde pikiri has täsirli bermek maksady bilen okalanda säginip geçmeklige pauza diýilýär.

Pauza proza eserlerine garanyňda, pýesalarda, aýratyn hem poetik goşgularda köp ulanylýar.

Pauza belli bir pikiri, sözi, düşüňjani has nygtap görkezýär, onuň täsirli bolup çykmagyna kömek edýär.

Pauza intonasiýanyň elementleriniň biridir. Eseriň mazmunyny, ondaky aňladylýan esasy pikiri aýdyňlaşdyrmakda pauzalaryň ähmiýe-ti uludyr. Olar hem eseriň labyzly okalmagyny üpjün edýärler.

Pauzalar kiçi we uly bolup bilýärler. Tekst okalanda, degişli ýerinde säginip geçmeler, köplenç, dyngy belgileriň goýluşy bilen dogry gelýär. Käbir halatlarda dyngy belgileriniň goýulmadyk ýerlerinde hem säginilip geçilýär.

Bir seretseň /söýüp ýören ýalydyň/
Bir seretseň /oýnap ýören ýalydyň/

Bir seretseň / bulaň ikisi-de däl/
Ýöne ony gynap ýören ýalydyň//

(*B.Hudaýnazarow, “Döwrüň depesindäki adam”*)

Proza eserlerinde hem sözlemleriň pauzalara (säginmelere) bölünip aýdylmagy pikiri gowy aňladyp bilmeklige, käbir sözleri aýratyn nygtamaklyga mümkinçilik berýär.

Okyjy tekstde dyngy belgileriniň nähili goýlandygyna garamazdan, teksti okanda, aýratyn nygtajak sözüniň önünden pauza edip biler.

Mysal üçin, H.Ysmaýylowyň “Iki atanyň bir ogly” diýen po-westinde duşman uçarynyň parahat oturan obanyň üstünde peýda bolýan pursatyny alyp göreliň:

“Birdenkä/ howada birnäçe uçar göründi// Olar gaty-gaty tarlaşyp,/ pessejikden uçýardylar.// Uçaryň şeýle pessejikden uçuşyny/ Mikolanyň/ ynha birinji gezek görüp durşudy.// Olar/ örän galmagalçy/ bolýan ekeni.// Şol barmana hem olar // aýylganç ses bilen iňläp, / aşak indiler.//

Şu tekstdäki wakany täsirli aňlatmak üçin (birdenkä, olar, tarlaşyp, uçuşyny, Mikolanyň, durşudy, bolýan ekeni, olar, iňläp, indiler) sözleriniň yzyndan pauza etmek gerek.

Kiçi pauza nokatdan, sorag belgisinden, ýüzlenme belgisinden başga dyngy belgilerinde we dyngy belgileri goýulmaýan sözleriň nygtalýan ýerlerinde edilýär.

Habar, sorag, ýüzlenme, sorag-ýüzlenme sözlemlerinden soň we goşgularda bent soňlarynda uly pauza edilýär.

Dyngy belgisiniň goýlan ýerinde pauza edilmeýän wagty-da bolýar.

Ýüztutma sözleri sözlemiň soňunda gelende, otur goýulsa-da, pauza edilmeýär.

Ak çägäňe göbek ganyň siňendir,
Sen meniň gyrgyzy ganymda, Watan!//
Meniň diriligim seniň bilendir,
Sensiň meniň şirin janym-da, Watan.//

Temp. Aýtmagyň tizlik derejesi

Temp – (lat. *tempus* – *wagt*) sözleri, sözlemleri aýtmagyň tizlik derejesi.

Äheňiň (intonasiýanyň) aýrylmaz bölegidir. Tekstiň mazmunyna we ideýasyna okyjylaryň we diňleýjileriň doly düşünmekleri üçin teksti özüne mahsus bolan tempde okamaly.

Adatça, asuda ýagdaýda gepleýän adamlaryň aýdylyş tizliginiň derejesi birmeňzeş bolýar. Okaýyş tempi okalýan tekstiň manysyna garap, sesiň güýçlünden ýuwaşa, haýaldan çalta, şulara baglylykda hem gahardan gaýga, tukatlykdan şatlyga... geçmegidir. Ol esasy äheň we intonasiýalar bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

Okaýyş tempi bir sözüň, söz düzüminiň, okalýan tekstiň her bir bölümüniň çäginde üýtgeýär. Mysal üçin, sözüň basym düşýän bogny beýlekilere garaňda haýal tempde, emma batly aýdylýar. Sözlemde logiki basym bilen aýdylýan söz hem öz önünden we soňundan gelýän sözlerden haýal tempde okalýar. Çeper tekstiň aýry-áýry bölümlerindäki mazmuna we mana laýyklykda, olary okamagyň tempi-de dürliçe bolýar.

Mysal üçin, A.Durdyýewiň “Meret” powestiniň okalyşyny göreliň: “Meret ertesi haýatyna baryp, biraz haýdap işledi” diýen sözlem-den “Onuň bolup gelşinden bir habaryň bardygyny Meret duýup, zöwwe ýerinden galdy” diýen sözleme çenli bolan ýeri haýal tempde

we pessaý ses bilen okalýar. Bu bölümde Merediň öz haýatynyň içinde biraz işländen soň, dynç almaga oturdygy suratlandyrylýar.

“Mämmediň gelerine garaşyp durdy” diýen sözlemeden soň, okaýyş tempini çaltlandyrylýar. Tekstdä gahrymanyň galagoply, howsalaly ýagdaýda hereket edişi beýan edilýär. Ýöne bölügiň hemme ýeri birmeňzeş çaltlykda okalmaýar. Sebäbi okaýyş tempiniň her abzasynyň, her sözlemiň çäginde-de üýtgäp durmagy tebigydyr.

Gahryman öz howsalasyndan habary bolmadyk adamlar bilen (Nurgeldiniň aýaly, Nurmyrat, Gurban aga, Aşyr paýtunçy) duşuşýar, gürleşýär. Şonda Merediň olara berýän soraglary, esasan, çalt tempde, howsalaly intonasiýada okalsa-da, onuň duşýan adamlarynyň oňa berýän jogaplary Merediňkä garaňda haýal tempde, parahat intonasiýada okalmalydyr.

Tekstiň “Ynha, bir adam demir ýoluň üstünde urnup ýatyr” diýen sözlemeden başlap, okaýyş tempini has-da çaltlandyrylýar. Bu bölekde öldir ýaly urlup, eli-aýagy berk daňlan, agzy-burny guşak bilen saralyp, demir ýola keseligine basylyp, butnamaz ýaly edilip goýlan Nurgeldini wazlap gelýän otlynyň mynjyratmagyndan halas etjek bolup, Merediň ilki bada aljyrap, elini-aýagyny ýitirişi, şeýle hem howsalaly pursatda ugur tapyp, Nurgeldini ölümden halas edişi görkezilýär.

Howp sowulýar. Otlam gygyryp, dünýäni sarsdyryp geçip gidýär. Gahryman hem birneme arkaýynlaşýar. Ine, şundan soňky bölüm okalanda, okalyş tempini-de ýazgynyň (tekstiň) mazmuny bilen baglanyşyklykda haýallaýar.

Tembr (goşmaça ses öwüşgini)

Tembr (fransuzça *tembre* – jaňjagaz, esasy ses, mylaýymlyk) esasy heňe goşulýan goşmaça ses öwüşginligidir.

Her bir ses esasy heňden we goşmaça heňden ybaratdyr. Goşmaça heň esasy heňden belent bolýar, çünki goşmaça heňi döredýän yrgyldynyň mukdary esasy heňiňkiden has köp bolýar.

Sözleşiş dilinde esasy heň öýkenden gelýän howa akymynyň gep agzalaryna täsir etmegi netijesinde ýüze çykýar.

Esasy heňi emele getirýän yrgyldylary gaýtaryp bilýän jisime **re-zonator** (latynça – *goşmaça ses bermek*) diýilýär. Goşmaça heňler rezonatorlaryň hyzmatyny ýerine ýetirýän bogazda, agyzda, agyz we burun boşluklarynda emele gelýär.

Çekimli sesler aýdylanda, öýkenden gelýän howanyň owaz per-deleriniň titretmegi bilen owaz döreýär. Şol owazyň rezonatorlara düşmegi bilen emele gelýän ýaňyň (goşmaça heňiň) birleşmegi bilen bir çekimlini beýleki çekimlilerden tapawutlandyryň ses öwüşginligi ýüze çykyar. Meselem: *a, o, u, y, ä, ü, i, ö*.

Çekimsiz sesler dörände, öýkenden gelýän howanyň gep agza-larynyň döreden päsgelçiliklerini ýeňip geçmegi netijesinde galmagal emele gelýär. Galmagala owaz gatnaşyp ýa-da gatnaşman hem biler. Sap galmagalyň ýa-da owaz gatysykylylarynyň rezonatorlarda gaýta-lanmagy bilen goşmaça heňler döreýär.

Dürli gep agzalarynyň (diliň, dodaklaryň, kentlewügiň) hereket etmegi bilen boşluklaryň göwrümi we görnüşi üýtgeýär. Esasy heňiň, goşmaça heňiň gatnaşmagyndan özboluşly ses öwüşginligi boýunça tapawutlanýan dymyk, açyk, sonorly çekimsizler emele gelýär.

I sesi *k, t, r* seslerinden tapawutlandyrylýar.

Rezonatorlar öz göwrümlerini üýtgetmek bilen sesiň esasy heňini güýçlendirýärler ýa-da onuň güýjüni peseldýärler. Şoňa görä adamyň sesinde gaýgylanmak, begenmek, guwanmak, näziklik, gödeklik ýaly öwüşginlikler hasyl bolýar.

Sesiň tembri arkaly bir adamyň sesini nätanyş adamyň sesinden tapawutlandyryp bilýäris.

Ritm (sazlaşyk)

Ritm – (gr. *rhithmos*) – sazlaşyk, owazlylyk.

Şygry setirleriniň aýdylyşynda bogun we basym jähtden emele gelýän sistemaly hem-de ölçegli owaz bölümlere (böleklere) aýdyl-ýar.

Mysal üçin, Mollanepesiň “Meni” goşgusynda (“Zöhre-Tahyr”) ritmiň nusga bolarlyk derejede ussatlyk bilen peýdalanylandygyny görmek bolýar.

Ýana-ýana, Delmuryp dert ile, Ýar sen, Saňa ýar,	her ýana, husnuň görüp, hasrat ile, dildar sen, janyň insar,	perwana deý çoh sargaryp, pyrkat ile gamhor sen, çoh intizar	boldum gün, soldum bu gün. öldüm bu gün. bildim bu gün. etdiň meni.
--	--	--	---

Umuman, ritmsiz goşgy ýokdur. Sebäbi ritmlilik poeziýa eserleriniň esasy tapawutlandyryjy aýratynlyklarynyň biridir.

Ritm goşguda beýan edilýän pikire owazlylyk, şirinlik, labyzlylyk, täsirlik, lezzetlik berýär.

Goşgynyň ritmliliginiň ýüze çykyşy adamlar zähmet çekenlerinde öz edýän işleriniň ritmine baglanyşdyryp, aýdymly aýdypdyrlar. Soňra aýdymly diňe zähmet çekilende aýdylan, özläriniň öňki aýdylş aýratynlyklary bilen toýlarda, oturylyşyklarda hem aýdylýpdyr. Zähmet çekilýän mahalynda döran aýdymlyryň şol aýratynlyklaryndan hem zähmetdäki hereketlerden, mimikadan tanslar emele gelipdir. Has soňra tans aýdymlylardan bölünip aýrylýar. Wagtyň, döwrüň geçmegi bilen bolsa goşgular mimikadan, zähmet hereketlerinden bölünip aýrylýarlar we ritmliligini saklap, özbaşdaklygyna eýe bolýarlar.

Esasy äheň we intonasiýalar

Äheň – (intonasiýa, latynça *intonare* – gaty, batly aýtmak) sesiň many batbada ýokary galmagy ýa-da aşak düşmegi.

Äheň bolmasa, sözleýişde aýry-aýry sözler many taýyndan biri-biri bilen baglanyşyp bilmez. Äheň dürli dil serişdeleriniň gatnaşmagy arkaly hasyl bolýar.

Heň, sözi, sözlemi aýtmakdaky äheň gepleşikde sesiň many bilen baglylykda ýokary galmagy ýa-da aşak düşmegidir. Adam özüniň pikirini doly, täsirli, düşnükli beýan etmek üçin intonasiýadan peýdalanýar. Şonuň üçin-de gürleýän adamynyň intonasiýasyndan onuň gürrüňini edýän zadyna bolan garaýşyny aňlamak bolýar. Mysal üçin, “ýel” diýen söz özüniň aýdylş äheňine görä iki many berip biler: “Ýel!” (ýagny begençli, harman atmak üçin daýhanyň ýele garaşan wagty aýdylşy). “Ýel!” (ýagny ýene ýel! Igençli, närazylykda aýdylşy).

Eseriň esasy okalyş äheňi, intonasiýalary dogry bellemese, ony labyzly okamak mümkin däl.

Magtymgulynyň “Baş üstüne” goşgusynyň okalyş äheňini, intonasiýasyny görüp geçeliň:

1-nji bendinde:

Namart kimdir, biler bolsaň,
Ne diýseň diýr “Baş üstüne”.
Ezmaýyşyn kylar bolsaň,
Hiç tapylmaz iş üstünde.

- diýmek bilen namartlara häsiýetli bolan esasy erbet (otrisatel) sypatlary – olaryň beren sözleriniň üstünde tapylmaýandyklaryny, haýyrly iş üstünde olary görüp bolmaýandygyny tankytlaýar. Bu bentde entek şahyryň namartlara bolan ýigrenji doly manysynda ýüze çykmaýar. Şol ýigrenjiň ýüze çykjakdygy duýulýar. Bu bent kinaýaly intonasiýada sesiň belentden pese düşmegi bilen okalýar.

2-nji bent:

Murtuň towlap, her ýan tartar,
Haýbaty peleňden artar,
Gök dek gürläp, damak ýyrtar,
Häzir bolar aş üstünde.

Şahyr namardyň peýdaly işiň başynda görünmese-de, taýýar bolan tagamyň başynda özüni gopbamsy alyp barşyny suratlandyrýar. Bu bendi belent ses bilen ýaňsylyjy intonasiýada okamak gerek.

3-nji bendinde:

Aş üstünde it dek hyrlar,
Ýersiz ýere har dek harlar,
Her tilki bir şir dek gürlär,
Myrdar ölen läş üstünde.

- diýip, Magtymguly dürli deňeşdirmelerden peýdalanmak bilen namartlaryň, özüni ulumsy tutýan adamlaryň hakyky ýüzüni paş edýär we olara bolan gahar-gazabyny aňladýar. Şonuň üçin bu bendi belent, gaharly intonasiýada okamaly. Okyjynyň sesinde namartlara ýigrenç duýulmaly.

Şygryň 4, 5, 6, 7-nji bentlerinde şahyr, esasan, adamsöýümlilikli sy-
patlary öwüt-nesihat edýär. Bu bentler belent, emma parahat intona-
siýada okalmalydyr.

Teksti labyzly okamagyň esasy talaplaryndan biri-de, sözleri ma-
nysyna görä, intonasiýa bilen okamakdyr. Şahyryň duýgularyny dog-
ry aňlatmak üçin onuň ulanan çeperçilik serişdelerine, her sözün we
sözlemiň anyk manysyna ähmiýet bermelidir.

Kemine diýr,/ geler bir gün şum ölüm,/ /
Kimsäge toý-baýram,/ kimsäge zulum,/ /
Gyýylma,/ ynjama,/ sabyr eýle, köňlüm,/ /
Gelipdir,/ bir zaman,/ öter garyplyk.//

Şahyryň bentde aňladýan duýgularyny dogry bermek üçin degiş-
li intonasiýalary tapmak gerek. Birinji we ikinji setirler gamgyn into-
nasiýada, üçünji we dördünji setirler bolsa göwünlik beriji intonasiýa-
da okalýar.

Intonasiýa çeper edebiýatda örän uly rol oýnaýar.

Ýazyjy öz eserinde ýa-da gahrymanlarynyň sözlerinde aňladyl-
jak bolunýan pikiri has täsirli, ötgür, ýiti bermek üçin intonasiýadan
peýdalanýar. Intonasiýa sorag, ýüzlenme, habar bermek, kinaýa häsi-
ýetli, dabaraly, gaharly, gazaply we ş.m. bolup biler.

Habar sözlemi.

Sözlemiň başy belent heň bilen aýdylyp, soňlary peselip aýdylýar.

Türkmen diliniň alty münäýlyk taryhy bar.

Sorag sözleminde sorag düşýän sözler belent heň bilen aýdylýar.

I. Sorag **-my, -mi**. sorag goşulmasy arkaly aňladylýar

1. Bir zada begenip, soramagy aňladýanlar.

– Bike totam, geleweri. Tüweleme, gezmäge çykaýdyňyzmy?
(*O.Akmäammedow, “Jezalandyrylmaýan jenaýatçy”*)

2. Kinaýaly soragy aňladýanlar:

– Şeýlemi? diýip, Gözel ýylgyrды.

3. Öz pikirini beýan etmek arkaly soramagy aňladýanlar.

– Ýaşuly, kem zadyň barmy?

4. Geň galyp soramagy aňladýanlar:

– Sakgaldaş, diýýäniň näme? Bu wagtam bir aýdym bolarmy?

5. Rugsat soramagy aňladýanlar:
– Men gireýinmi? Girmek bolýarmy?

6. Çintgemegi aňladýanlar:
– Seni... haýsy wezipä iberdiler?
– Hã, menimi?... (N.Jumaýew “Ak derek“)

II. Sorag sözlemi **-da, -dä, -la, -le, -a, -ä, -ow** ýaly ownuk bölekler bilen aňladylýar.

1. Çak etmegi bildirýänler:
– Agşam ýagys ýagandyr-la?
2. Nygtamagy bildirýänler:
– Onda biz goňşy ekenik-dä? (N.Jumaýew “Ak derek“)

3. Teýeneli soramagy bildirýänler:
– Ýaman aňsat baýapsyňyz-la?

4. Ýatlamagy bildirýänler:
– Ýeri onsoň, Gajar aga, ol ýoldaşlaryňa näme bolandygyny aýtmadyň-la?...

5. Ynam etmegi bildirýänler:
– Obamyzdaky hol Jully kör-ä tanaýansyňyz?
– Hawa, hawa, tanaýarys - diýşip, oganlar ýerli-ýerden seslendiler.

6. Howatyrланmagy bildirýänler:
– Men bagsyzlyga sezewar bolýan-a dăldirin-dă? (N.Jumaýew “Ak derek“)

7. Ýalbarmagy bildirýänler:
Emma Annaguly ýaba münmekden gorkdy:
– Kaka, idip äkidäýeýin-le diýip, kakasyna ýalbardy.

8. Ýazgarmagy aňladýanlar:
– Aý, zaňňarlar, onda ýaňky gizläniňiz dutar-da? - diýýär.

III. Sorag çalyşmalarynyň we hal sözleriniň üsti bilen sorag sözlemi aňlanylýar.

Bulara **kim? näme? nire? näçe? haçan? näwagt?, niçik?, näme üçin? näme sebäpli?** sözler degişlidir.

Meselem:
– Eýsem kim borsuňyz?
– Myrat, haýwanda näme ýazyk bar?

- Näme, il-gün seniň ýatdygyňy bilmeýärimi?
- Eje, hany kakam nirede?

Ýüzlenme sözlemi

Ýüzlenme sözlemi sözleýän adamyň içki duýgusyny (*begenç, şatlyk, gaýgy, hasrat, gahar, käýinç we ş.m.*), başga birine garaýşyny (*göwnüýetmezçilik, ýaňsa almak, igenmek, makullamak we ş.m.*) bildirmek üçin hyzmat edýar.

Ýüzlenme sözlemi belent duýgy bilen aňladylýar.

- Dünýä nähili ajaýyp!
- Bu çaganyň akylyljadygyny!

1. Käýinmegi bildirýänler.

– Wah, men bir dynman geçen boldum! Wah, içimi ýakmasana!
(*O.Akmämmedow, “Jezalandyrylmaýan jenaýatçylar”*)

2. Ökünmegi bildirýänler:

– Wah, bagt diýilýän zat güýç-gaýrata berilýän bolsa bolmaýarmy!
(*G.Kulyýew, “Ýowuz günler”*)

3. Alkyş aýtmagy bildirýänler:

– Eden hezzetiňe taňryýalkasyn!

4. Ynam edip aýtmagy bildirýänler:

– Kitap elden çykmaz! (*N.Saryhanow, “Ýagtylyga çykanlar”*)

5. Ýaňsa alyp aýtmagy bildirýänler:

– Maksadyňa ýetdiň! (*O.Akmämmedow, “Jezalandyrylmaýan jenaýatçylar”*)

6. Öwünmegi bildirýänler:

– Waý, eje, şu gün işledim-ä!

7. Taryp etmegi bildirýänler:

– Onuň süýji dillidigini, hiý goýaý!

8. Gargynmagy bildirýänler:

– Heý, ylahym, atyň, başyňy iýsin!

9. Mahabatlandyrmagy bildirýänler:

– Bol-bol, şu wagt Orazgözel bol-da!

10. Begenmegi bildirýänler:

– Ine, Durdymyrat hem geldi! (*N.Saryhanow, “Saýlanan eserler”*)

11. Ynam etmezligi bildirýänler:

– Aý, näbleýin?...

12. Arzuw-dileg etmegi bildirýänler:

– Belki, Hudaý, onuň öwezini dolduraýady-da!

13. Eýmenmegi, howatyr etmegi bildirýänler:

– Waý, işim gaýtdy!

14. Duýgudaşlygy bildirýänler:

– Wah, şony aýtsana! Bilmeýäni kemem däl, ýogsam dat Selbi-niň gününe!

15. Ýigrenmegi bildirýänler:

– Ýüzi-gözi bir eýmenji!

16. Ýalbarmagy bildirýänler:

– Waý, başyňyza döneýin!

– Waý, bir goýnam bereýin!

17. Ak pata bermegi bildirýänler:

– İşleriňi Alla oňarsyn, balam! Il-günüňem bagtynyň açyldygy bolsun!

Nygtaljak bolunýan pikire laýyklykda kä sözler pessaý, kábiri belent ýa-da endigan äheň (intonasiýa) bilen aýdylýar. Sözlemleriň sözleriniň belentli-pesli aýdylmagyna äheň (intonasiýa) diýilýär.

Meret kitaby saýhally okaýar.

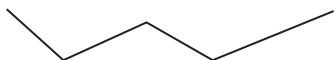
Habar sözlemi barha peselýän äheň (intonasiýa) bilen aýdylýar.

Sorag sözleminde sorag düşýän sözler belent äheňde (intonasiýada), ýüzlenme sözlemi bolsa, belent äheňde (intonasiýada) aýdylýar. Ýazuwda sözlemiň aýdylyş intonasiýasyna görä dyngy belgileri goýulýar.

Ýagşy söz ýylany hininden çykarar.

Ruhuňyz belent bolsun!

Maýa, okuwdan soň kitaphana bardyňmy?

Jemal näçenji synpda okaýar?

Aýdyljak bolunýan pikiri dogry beýan etmekde intonasiýanyň ähmiýeti uludyr.

Meselem,

“Okuwçylar düýn ýazyjylar bilen duşuşdylar“ diýen sözlemiň habaryny pessaý heň bilen okasaň, habar sözlemi; belent äheň bilen okasaň, sorag sözlemi; boýdan-başa joşgun bilen okasaň, ýüzlenme sözlemi bolýar.

Netijede, dürli äheňli sözlemler emele gelýär.

1. Okuwçylar düýn ýazyjylar bilen duşuşdylar.

2. Okuwçylar düýn ýazyjylar bilen duşuşdylar?

3. Okuwçylar düýn ýazyjylar bilen duşuşdylar!

Ony hasyl edýän serişdelere owazyň aýdylyş heňi (melodika), säginme, tembr, aýdylyş tizligi, sözün aýdylyş güýji, bölüji basym degişlidir.

Heň (melodika)

Melodika (grekçe – *melodikos*-heň aýdym) owazyň esasy aýdylyş heňiniň hereketidir.

Okuwçylar gitdiler. Şu sözlemde heň gitdigiçe peseltsek, habar sözlemi bolýar.

Okuwçylar gitdiler? Şu sözlemde heň ýokarlandyrsak, onda sorag sözlemi bolýar. Sözlemler habar bermek, soramak, ýüzlenmek, haýyş etmek, begenmek, gynanmak we ş.m. görnüşlerde bolýar.

Habar sözleminde heň gitdigiçe peselýär ýa-da owaz güýçlenip, soň peselýär.

Men kitap okaýaryn. Ol mekdepdan geldi-de, okalga gitdi. Bu sözlemde (geldi-de) sözünde heň beýgelýär, soň peselýär.

Sen okalga gitjekmi? Bu sözlemde heň sorag düşýän sözde beýgelýär. Sorag çalyşmaları hem sözlem içinde gelende beýgelýär.

Sen näçenji synpda okaýarsyň? Bu sözlemde “näçenji”, “okaýarsyň” diýen sözler belent aýdylýar.

EDEBIÝAT

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. – Aşgabat, 2008.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – Aşgabat, 2007.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. – Aşgabat, 2007.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Parahatçylyk, döredijilik, progres syýasatynyň dabaralanmagy – Aşgabat, 2007.
5. Görogly. – Aşgabat, 1958.
6. Türkmen halk ertekileri. – Aşgabat, 1955.
7. Türkmen halk matallary. – Aşgabat, 1948.
8. Türkmen aýdymlyry. – Aşgabat, 1961.
9. Türkmen nakyllary. – Aşgabat, 1949.
10. Türkmen halk ertekileri. – Aşgabat, 1963.
11. Türkmen matallary. – Aşgabat, 1964.
12. Gorkut ata. – Aşgabat, 1990.
13. Türkmen şorta sözleri. – Aşgabat, 2004.
14. Türkmen halk ertekileri. – Aşgabat, 2006.
15. Türkmen halk nakyllary. – Aşgabat, 2005.’
16. Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – Aşgabat, 2005.
17. Türkmen halk ertekileri. – Aşgabat, 2007.
18. Dessanlar. – Aşgabat, 1982.
19. *Magtymguly*. Saýlanan eserler. – Aşgabat, 1957.
20. *Magtymguly*. Halk rowaýatlary. – Aşgabat, 1959.
21. *Magtymguly*. Parasatly sözler. – Aşgabat, 1959.
22. *Kemine*. Saýlanan eserler. – Aşgabat, 1959.

23. *Bayramow N.* Döwli guýy. – Aşgabat, 1962.
24. *Bayramow N.* Göroglynyň döreýşi. – Aşgabat, 1987.
25. *Bayramow N.* Ýönekeý goşgular. – Aşgabat, 1985.
26. *Durdyýew A.* Saýlanan eserler. – Aşgabat, 1958.
27. *Gurbannepesow K.* Goňurja hakynda erteki. – Aşgabat, 1966.
28. *Gurbannepesow K.* Maşgala we mekdep. – Aşgabat, 1954.
29. *Gowşudow A.* Powestler we hekaýalar. – Aşgabat, 1953.
30. *Kerbabaýew B.* Eserler toplумы. – Aşgabat, 1959.
31. *Kerbabaýew B.* Yhlasa-myrat. – Aşgabat, 1957.
32. *Kerbabaýew B.* Kim bilmeşek. – Aşgabat, 1967.
33. *Kekilow A.* Saýlanan eserler. – Aşgabat, 1951.
34. *Kekilow A.* Çopan we patyşa. – Aşgabat, 1956.
35. *Kekilow Ş.* Saýlanan eserler. – Aşgabat, 1964.
36. *Nurberdiýew P.* Baş balyk. – Aşgabat, 1956.
37. *Nurberdiýew P.* Deň kakylady jaň. – Aşgabat, 1956.
38. *Nurberdiýew P.* Tapmaçalar. – Aşgabat, 1948.
39. *A.Salyh.* Ýolbars we tilki. – Aşgabat, 1951.
40. *A.Salyh.* Kädiniň gülküsi. – Aşgabat, 1965.
41. *Saryhanow N.* Saýlanan eserler. – Aşgabat, 1951.
42. *Saryhanow N.* Gyzgyn günler. – Aşgabat, 1926.
43. *Seýtäkow B.* Aýazhan. – Aşgabat, 1953.
44. *Seýtäkow B.* Kitabyň dostlary. – Aşgabat, 1958.
45. *Seýtäkow B.* Ýaşlyk. – Aşgabat, 1938.
46. *Taňrygulyýew K.* Altyn aşyk. – Aşgabat, 1956.
47. *Taňrygulyýew K.* Saýlanan eserler. – Aşgabat, 1957.
48. *Taňrygulyýew K.* Agajyk – täsin çagajyk. – Aşgabat, 1958.
49. *Taňrygulyýew K.* Bir hekiň başdan geçirenleri. – Aşgabat, 1960.
50. *Taňrygulyýew K.* Çagalar üçin aýdym. – Aşgabat, 1952.
51. *Taňrygulyýew K.* Synag edýär alym bilbil. – Aşgabat, 1964.
52. *Taňrygulyýew K.* Gyzykly gezelenç. – Aşgabat, 1966.
53. *Ysmaýyłow H.* Powestler. – Aşgabat, 1951.
54. *Ysmaýyłow H.* Iki atanyň bir ogly. – Aşgabat, 1954.

55. *Puşkin A.S.* Balykçy we balyjak hakynda erteki. – Aşgabat, 1985.
56. *Krylow I.A.* Basnýalar. – Aşgabat, 1979.
57. *Tolstoy L.N.* Çagalar üçin hekaýalar, “Güneş” žurnaly, №9 2006.
58. *Twen M.* Tom Soýeriň we Geklberri Finniň başdan geçirenleri. – Aşgabat, 1989.
59. *Gýugo W.* Kozetta. – Aşgabat, 1965.
60. Dünýa edebiýatyndan nusgalar. I we II kitaplar. – Aşgabat, 2007.
61. *Swift J.* Gulliweriň syýahaty. – Aşgabat, 1990.

MAZMUNY

Giriş.....	7
Türkmen çagalar edebiýatynyň ilkinji çeşmeleri.....	14
Halk döredijiliginiň aýdym görnüşi.....	19
Türkmen gelin-gyzlarynyň läleleri.....	55
Halk döredijiliginde hüwdüler.....	66
Sanawaçlar.....	79
Ýañyltmaçlar.....	87
Yrymlar.....	94
Matallar.....	100
Nakyllar.....	110
Türkmen halk ertekileri.....	119
Rowaýatlar.....	130
Şorta sözler.....	133
Dessanlar.....	135
XVIII asyr türkmen edebiýaty.....	168
Dünýä edebiýatyndan nusgalar.....	204
Türkmen çagalar edebiýaty 20-nji (1917-1929), 30-njy (1929-1941) ýyllarda.....	218
Türkmen çagalar edebiýaty Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda (1941-1945).....	223
Türkmen çagalar edebiýaty uruşdan soňky ýyllarda (1945-1959).....	225
Garaşsyzlyk hem-de Täze Galkynyş eýýamynyň çagalar edebiýaty.....	286
Labyzly okuw.....	296
Edebiýat.....	323

*Döndi Aşyrowa, Durdymyrat Rejebow, Gülnabat Kyýasowa,
Aman Agaýew, Miwe Agyşowa*

ÇAGALAR EDEBIÝATY WE LABYZLY OKUW

Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby

Ýörite redaktory

Neşirýatyň redaktory

Teh. redaktory

Ç. Kulyýew

N. Annaweliýewa

T. Aslanowa

Ýygnamaga berildi 10.05.2010. Çäp etmäğe rugsat edildi 12.07.2010.
Möçberi 60x90 $\frac{1}{16}$, Ofset kagyzy. Edebi garnitura.
Ofset çap ediliş usuly. Çap listi 20,5. Hasap-neşir listi 14,776.
Neşir №26. Sargyt № Sany 2000.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym” neşirýaty.
744000. Aşgabat, Türkmenbaşy şaýoly, 18.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym” çaphanasy.
744000. Aşgabat, Bitarap Türkmenistan şaýoly, 15.